

Кубань- Україна

IV

Краснодар - Київ 2010

Скульптурная композиция «Казак Мамай», г. Киев
Скульпторы – Валентин Зноба и Николай Зноба, отец и сын

Фото И.М. Скибицкой

Міжнародна асоціація українців
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського Національної академії наук України
Кубанський осередок Наукового товариства імені Шевченка
Краснодарська крайова громадська організація «Співдружність Кубань–Україна»

КУБАНЬ – УКРАЇНА

питання історико-культурної взаємодії

КУБАНЬ – УКРАИНА

вопросы историко-культурного взаимодействия

ВИПУСК IV ВЫПУСК

**Краснодар – Киев
Издательство «ЭДВИ»
2010**

УДК 947.1/9(471.62)
ББК 63.3(235.71)
К 88

К 88 Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 4. / Сост. А. М. Авраменко. – Краснодар – Киев: «ЭДВИ», 2010. – 340 с., ил.

Сборник содержит материалы конференций «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия», проведённых 9 мая 2009 г. и 15 мая 2010 г. в Краснодаре. Предназначен для историков, филологов, географов, краеведов, студентов, учителей и всех, кто интересуется историей и культурой Украины и её взаимосвязями с Кубанью.

Збірник містить матеріали конференцій «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії», що відбулися 9 травня 2009 р. і 15 травня 2010 р. у Краснодарі. Призначено для істориків, філологів, географів, краєзнавців, студентів, вчителів та усіх, хто зацікавлений у вивченні історії та культури України, її стосунків з Кубанським краєм.

Редакционная коллегия:

кандидат исторических наук А. М. Авраменко (ответственный редактор), кандидат исторических наук Г. Б. Бондаренко (*Киев*), кандидат исторических наук В. В. Грибовский (*Днепропетровск*), академик НАН Украины доктор исторических наук А. А. Скрыпник (*Киев*), И. М. Скибицкая (ответственный секретарь), кандидат филологических наук В. К. Чумаченко.

Составитель сборника – А. М. Авраменко
Научные редакторы: А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко.

Рецензенты:

доктор исторических наук В. И. Сергийчук (*Киев*)
доктор исторических наук В. Н. Ратушняк (*Краснодар*)

Печатается по решению Правления общества «Содружество "Кубань–Украина"», та Краснодарського осередку Наукового товариства імені Шевченка

ISBN 978-5-901957-62-2

© Коллектив авторов, 2010.
© Краснодарская краевая общественная
организация «Содружество "Кубань–Украина"», 2010.

*Составители сборника выражают благодарность
за финансовую поддержку:*

*директору ФГУП «Краснодарское ПрОП»
Игорю Юрьевичу Кожевникову,*

*учредителю ККОО «Содружество Кубань-Украина»
заслуженному тренеру России
Владимиру Николаевичу Красноштанову,*

*профессору Краснодарского государственного университета
культуры и искусств, заслуженному работнику культуры
Кубани и Украины
Виктору Кирилловичу Чумаченко.*

СОДЕРЖАНИЕ ЗМІСТ

Авраменко А.М. Ще не вмерла Україна...6–7

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

- Івангородський К. В. (Черкаси).* Міжконфесійні взаємини православної та ісламської ідентичностей на Великому Кordonі України в XV–XVII ст.8–16
- Бондарь В.В. (Краснодар).* «Казачькое» барокко в истории архитектуры Юга России (постановка проблемы).16–19
- Слуцкий А. И., Грушевский Д. В. (Краснодар).* Монография Д. И. Багаля «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» как источник изучения книжного дела Кубани (Черномории)20–32
- Чумаченко В. К. (Краснодар).* М. А. Дикарев как этнографический корреспондент Ф. К. Вовка32–46
- Ламосова Н. В. (Краснодар).* К истории кубанского украиноязычного журнала «Новим шляхом».47–53
- Дудко В. І. (Київ).* Епістолярні матеріали у праці Петра Жура «Труди і дні Кобзаря»: джерелознавчі уваги53–61
- Письмак Ю.А. (Одесса).* Образы украинских казаков в изобразительном искусстве XIX–XX вв.62–70
- Авер'янова Н. М. (Київ).* Творчість Івана Похитонова у контексті культурно-мистецьких зв'язків України та Кубані.71–79
- Федина Т.Ю. (Краснодар).* О сотрудничестве украинского художника Г. П. Светлицкого с Екатеринодаром.79–82
- Гангур Н.А. (Краснодар).* Ткани в быту черноморского казачества: терминология, функции, орнаментация (по архивным источникам конца XVIII – первой половины XIX в.)83–104
- Ковтул Л.І. (Київ).* Традиційне українське весілля на Кубані через призму колористичних уявлень.104–114
- Супрун-Яремко Н.О. (Рівне).* «Репресовані» історичні пісні про події 20–30-х років XX століття на Кубані.115–125
- Музиченко Я. С. (Київ).* Українські етнокультурні пам'ятки у Росії: проблема обліку та дослідження.125–134
- Самовтор С. В. (Краснодар).* Украинские мотивы в топонимии города Краснодара.134–144

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

Чухліб Т. В. (Київ) Українські витоки чорноморського і кубанського козацтва: битва за вихід до Чорного моря з Османською імперією.....	145–154
Олійник О. Л. (Запоріжжя). Деякі світоглядно-есхатологічні особливості в середовищі запорожців часів Нової Січі	154–166
Грибовський В. В. (Дніпропетровськ) Мережа особистих зв'язків Петра Калнишевського.	166–188
Кочергин И.А. (Днепропетровск). Казацкие корни Екатеринославского дворянства.	188–199
Маленко Л.М. (Запоріжжя). Чорноморське козацьке військо в документах і матеріалах українських архівних та музейних установ	200–208
Лисниченко А.И. (Київ), Шило Н.И. (Москва). Малороссийские казаки в войнах XIX века.	209–241
Сазонова С.Е. (Армавир). Переселение украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (конец XVIII – первая половина XIX в.): проблемы периодизации.	242–247
Суховой А.Д., Суховой Л.Н. (Одесса). Кубанские казаки в освобождении Одесщины.	248–267

УКРАЙНЦЫ КУБАНИ В XX – НАЧАЛЕ XXI В. УКРАЇНЦІ КУБАНИ В XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Хохлач Ю. Л. (Краснодар). «Украинский вопрос» на страницах скатеринодарской газеты «Кубань» в 1905–1907 гг.	268–274
Пукиш В. С. (Анапа). Чехи и русины на Северном Кавказе: переселенческие планы и их реализация.	274–280
Пукиш В. С. (Анапа). Русины – подданные Австро-Венгрии в Кубанской области и Черноморской губернии во время Первой мировой войны.	281–286
Ісакова І. А. (Кам'янець-Подільський). З історії етнокультурного розвитку українців Кубані у 1920-х –початку 1930-х рр.	286–294
Іванцов И.Г. (пос. Яблоновский, Адыгея). Украинизация Кубани 1922–1932 гг.: на материалах районных КК-РКИ ВКП (б).	294–307
Кульчицький С.В. (Київ). Синтез терористичної і економічної складової в аграрній політиці Кремля (січень 1933 р.)	308–318
Воропаева Т.С. (Київ). Специфика самоидентификации этнических украинцев и русских в Украине и на территории Кубани.	318–325
Скибицкая И.М. (Краснодар). Из истории одной переписки, или Нужны ли украинцы Кубани Генеральному консульству Украины в Ростове-на-Дону?	326–335
Список сокращений.....	336–337
Сведения об авторах.....	337–339

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА...

Відомо, як в імператорській Росії скасували козацьку автономію, порушуючи всі домовленості царського уряду з українськими гетьманами, переслідували українську мову, але наш народ зберіг свою культуру, кращі представники народу робили все для піднесення національної свідомості, української науки, політичної думки. Тому коли Російська імперія зникла, Україна була готова для вільного і незалежного життя, але після встановлення кривавого більшовицького режиму короточасний порив до волі був придушений на десятиріччя.

Якщо в радянській Україні скрізь вивчали рідну мову і друкували книги, часописи та газети, хоч і під тиском комуністичної цензури, то за межами Української РСР після нетривалої «українізації» майже вся україномовна література була знищена, активісти українізації були репресовані, все українське підлягало забуттю. Якщо фашисти в Німеччині палили заборонені книги за списками, й за це їх називають варварами, то в кубанських бібліотеках повністю зникли всі друквані видання українською мовою! Українська інтелігенція Кубані була також повністю фізично знищена. Багато жителів станиць з українським населенням було силоміць депортовано у північні та східні регіони СРСР. Внаслідок цього чисельність українців Кубані скоротилася до теперішнього часу в порівнянні з 1926 р. майже в 10 разів – показник, який з погляду сучасної науки В. К. Чумаченко слушно характеризує як стічну катастрофу. При цьому російські урядовці вкрай нервово реагують, коли в даному контексті вживається слово «геноцид».

Радянська влада пильно стежила, щоб українські традиції на Кубані не відроджувалися. Незважаючи на це кубанський поет і козак І. Ф. Варавва записав у станиці Незамаївській народну пісню «Ще й не вмерла Україна...» (не гімн, а саме народну пісню!) і в 1966 р. опублікував текст в своїй збірці «Пісні козаків Кубані» в Краснодарському книжковому видавництві. Але в Москву надійшов донос з Львівського (!) обкому партії та незабаром на ідеологічній нараді в ЦК КПРС у кінці того ж року книга була піддана нищівній критиці. У наказі Комітету з друку при Раді Міністрів РРФСР за № 462 від 31 грудня 1966 р. «Об идеологических ошибках в сборнике "Песни казаков Кубани" Краснодарского книжного издательства», розісланому у всі книжкові видавництва СРСР, указувалося: «... у збірку включена пісня "Ще не вмерла Україна", що служила гімном петлюрівців і бендерівців (так в тексті. – А.А.), і декілька пісень, які перекреслюють історично прогресивний характер возз'єднання України з Росією, перекручено тлумачать діяльність Богдана

Хмельницького». Недивно, що після цього книгу вилучили з продажу і вона не потрапила у бібліотеки.

Тільки в кінці минулого століття, після краху СРСР і комуністичної ідеології, стала можливою поява українських громадських організацій в Краснодарському краю, а також окремих досліджень з української тематики. Найбільший внесок в кубанські українознавчі дослідження належить видатному вченому – професору В. К. Чумаченку. На жаль, Україна не надає ніякої фінансової підтримки українцям Кубані, а всі спроби української громадськості добитися цієї допомоги постійно блокуються генеральним консулом у Ростові-на-Дону В. С. Плохієм (з невідомої причини він свідомо зірвав всі програми, які планувалися). Незважаючи на це, Краснодарська крайова громадська організація «Співдружність Кубань – Україна», заснована І. М. Скибіцькою, з 2006 року провела п'ять наукових конференцій, які помітили вчені України і в 2009 році організація була прийнята в Міжнародну асоціацію українців. 2010 року виходить друком четверта наукова збірка «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії». Невеликими кроками кубанські українці, та друзі України розгортають дослідницьку працю у різних галузях українознавства. Якщо, незважаючи на намагання радянської влади знищити на Кубані все українське, ми працюємо і збираємося на конференціях, друкуємо наші твори, то вслід за незамаївськими козаками можемо повторити: ще на вмерла Україна і ми, її діти.

Без сумніву, знайдуться хворі на голову люди (яких охоче друкує закомплексована кубанська преса), що піднімуть гвалт, будуть писати та телефонувати про черговий прояв українського націоналізму та загрозу російським кордонам, але в цих словах немає ніякої агресії. Кожен народ має право на культурну автономію, що не заперечує російській конституції. Розквіт національних культур тільки збагачує державу, сприяє порозумінню між народами. Українці Росії зацікавлені в тому, щоб не було конфлікту між нашими державами, і науковці обох країн збираються у Краснодарі, щоб зміцнювати наші стосунки та співпрацю. Замість пошуку ворогів краснодарській адміністрації було б корисно встановити побратимські стосунки з Дніпропетровськом або Запоріжжям, тобто містами, розташованими на колишніх теренах Війська Запорозького, від якого походить Чорноморське козацьке військо, переселене на Кубань, і це було б проявом мудрої політики.

*А. М. Авраменко,
к.і.н., член Наукового
товариства імені Шевченка*

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

© 2010 р., К. В. Івангородський
(м. Черкаси, Україна)

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА ІСЛАМСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ УКРАЇНИ В XV – XVII ст.

Сьогодні особливої значущості набуває аналіз проявів етносоціальних трансформацій у міжконфесійних взаєминах українців і кримських татар у XV–XVII ст. І хоча в етнічних процесах різні віросповідання татар і українців мали відчутний диференціюючий аспект, то в етносоціальних міжспільнотних взаєминах вплив обох релігій – ісламу та християнства – був менш помітним, але водночас мав свої наслідки для тих спільнот, які контактували. Потрібно відзначити, що релігійний фактор у ту епоху мав величезне значення в якості етносоціального ідентитету. В площині взаємин ісламського Криму та православної української народності конфесійна ознака була найголовнішою для самоідентифікації цих спільнот. У такому амплуа ці релігії перетворювалися фактично в основну підвалину їхньої «національної» єдності, ґрунтуючись на кристалізації саме релігійної свідомості й ідентичності. Водночас втрата релігійної ідентичності окремих етнофорів не вела одразу до нівеляції їхньої етносоціальної свідомості, а в умовах Великого Кордону взагалі слід визнати, що фактор віросповідання не був тотальним (всеохопним) і жорстким, що зумовлювало подекуди й взаємозамінність духовних субстанцій його мешканців. Тим більше, що справа «порозуміння між людиною й Богом у середньовіччі була цілком приватною, релігійна тотожність не контролювалася суспільством, а відтак і церквою» [19, с.169]. Крім цього, значна кількість сучасних дослідників сходяться у тому, що в цей час мала місце досить істотна (а подекуди й просто дивовижна) релігійна толерантність і віротерпимість. І не лише в Україні.

Зокрема щодо Криму, слід також пам'ятати, що всі міста Кримського ханства ніколи не були моноетнічними. Більше того це були по-суті й поліконфесійні конгломерати, співіснування яких без віротерпимості просто було б неможливим. І навіть радянські вчені змушені були визнати, що ця

писа різко виокремлювала тогочасних кримських татар із усього «ісламського світу», адже це була дивовижна навіть для сунітів «найширша віротерпимість» [11, с.180; 5, с.134]. На наше глибоке переконання, традиції релігійної толерантності кримських татар, як це не парадоксально, сягають своїми витокami часів Золотої Орди, котра також була феноменально поліконфесійною. Зокрема її фундатор хан Батий був язичником, хоч його й називали «таємним мусульманином». Молодший його брат Берке сповідував іслам, а старший син Сартак був християнином. Хан Гуюк, за свідченнями Платона Карпіні, збирався прийняти християнство і тримав біля себе багато православних «кліриків», дозволяючи їм проводити служби «згідно звичаю греків у кашлиці перед своїм наметом» [10].

Тому й у Кримському ханстві продовжувалися традиції толерантного співжиття мусульман з іншими представниками різних конфесій, причому не лише християнських. Так, Тунманн відзначав, що татари «християнам й іудеям надають багато релігійної свободи; вірмени та греки мають у містах і селах свої церкви; є тут також два вірменських єпископи...» [20, с.22, 28]. Порівняно широка віротерпимість спостерігалася й у Буджаку. Навіть після окупації його Туреччиною у Білгороді, Кілії збереглися православні християнські храми. Молдавський господар Василь Лупул взагалі побудував у Кілії нову церкву св. Миколи [17, с.29].

Стосовно християнства, то добре відомо, що в межах Криму воно з'явилося значно раніше за іслам і пустило досить глибоке коріння ще з часів домінування тут готів і візантійців. Звідси ж (з Херсонесу) перейшло християнство й на саму Русь, а отже, і в Україну. Так, і у подальші часи православ'я мало тут міцні позиції. З VIII ст. у Криму візантійці заснували багато монастирів, як правило, вирубуючи келії та церкви в горах, серед яких відомі Шулдан, Мармара, Качі-Кален, Тепе-Кермен, Мангуп-Кале, Інкерман, Бакла тощо [4, с.35–36]. У XIV ст. поблизу Солятата виник відомий монастир св. Хреста (Сурп Хач), який існує донині. На одній із церковних бань зберігся й напис дати заснування монастиря – 1338 р. Навіть утвердження в Тавриді генуезців і виникнення римо-католицьких кафедр із покладеними на їхніх представників місіонерських обов'язків не похитнуло позиції православ'я.

І надалі в Криму існують чотири православні єпархії: Херсонська, Готська, Сугдейська та Боспорська. В усіх списках єпархій Константинопольського патріархату завжди згадуються ці автокефальні кафедри. Їхні представники активно співробітничали із царгородським синодом і часто беруть участь у соборах. З XIV ст. їх уже підвищують у ранзі, завдяки чому вони стали митрополитами. Водночас православні в Криму підтримували та відновлювали старі церкви, створювали нові [14, с.57]. Справжнє велике значення мав і «столичний» Успенський монастир поблизу

Бахчисарая. Характерне співжиття різних конфесій спостерігається й у Кафі. Зокрема д'Асколлі повідомляв, що у цьому місті було до 70 мечетей, 15 православних церков і православний митрополит, у вірмен до 28 церков і єпископ, у євреїв і караїмів дві синагоги, у католиків один костел, який викупили у турок вірмени й передали місіонеру, котрий прибув у місто [8, с.118–119].

Отже, християни «грецького сповідання», будучи одним із найбільших сегментів «туземного» населення Криму, знаходилися у безпосередньому спілкуванні з татарами, що панували, і це співжиття було цілком мирним. Про це свідчить і давня кримська легенда з приводу виникнення згаданого вже Успенського монастиря. Під час небезпеки місцеве населення звернулося по допомогу молитвою до Пресвятої Діви Марії. Невдовзі в щілині в скелі з'явилася свічка, що горіла. Вирубавши східці й діставшись до свічки, вони побачили перед нею ікону Божої матері. З тих пір ця ікона почиталася й місцевими християнами, й татарами. Зокрема існують згадки, що коли хан Девлет-Гірсей був у поході, він звертався до неї по допомогу, а коли переміг ворогів, то продав двох коней, а на ці гроші наказав зробити дві свічки, котрі було запалено перед чудотворною іконою Божої матері. З тих пір свічки ставилися безперервно, й спадкоємці Девлет-Гірея дотримувалися цієї традиції.

Досить промовистим із цього приводу є і такий епізод. Коли в 1778 р. місцеві православні переселялися, попри протести і татар, і решти християн, вони забрали й цю печерну ікону. Причому вдалося їм це не без ускладнень, оскільки вона дуже почиталася татарами; котрі намагалися повернути її і після виводу. Водночас слід погодитися з Ф. Хартахаєм, що «Бахчисарайський скит» фактично був «головним двигуном» православ'я, а також «головною причиною єднання духовності та енергії християн і, зрештою, головною причиною, що підтримувала християнство на всьому півострові» [22, с.6].

Стосовно мирних взаємин свідчить і запис 1587 р. під час відкриття церкви в ім'я Іоанна Предтечі в поселенні Бісала: «...рукою моєю смиренного Константія архієрея... за допомогою та утриманням пана Біната, сина Теміріке, на пам'ять його і його батьків...» [14, с.131]. Отже, подеколи татари навіть сприяли побудові певних православних храмів на території Криму. Тому православ'я на півострові мало помітний вплив на етносоціальні трансформації. Зокрема це виявилось в переході більшості християн на мову кримських татар. Тут слід пригадати приклад залишків генуезців у Солхаті, що досить швидко були асимільовані татарами. Характерним є і епізод щодо спільного користування лазнями без конфесійних обмежень, про що також уже йшлося. Свідчать про це й імена деяких християнських священників, ченців і мирян із явною приналежністю до тюркського елемента (Анна, дочка

Ачипая, Чолак, інок Аладжі, Кутлуц, Василь Туркман, Токтемір, Чохача та ін.).

Навіть непереслідування самих татар, які хрестилися, що траплялося нерідко, на думку В. Возгріна, слід визнати фактом їхньої «виняткової» толерантності [5, с.135]. В джерелах містяться не одиниці – десятки християн татарського походження, змішані мусульмансько-християнські родини, більше того – в сім'ях частину дітей, бувало, хрестили, частину – обрізали за шариатським звичаєм. Самі хани зовсім не цуралися тісних контактів із православними владиками, котрі ніколи не думали про антиханську політику, на відміну від беїв-мусульман. Тому, як стверджує той же В. Возгрін, «тільки тут, у краї, де покоління за поколінням ще з домусульманських часів виховувалося в душі мирного співжиття, де “язичництво”, його рудименти не зробили впливу, що робив би жорстокішими мусульман і християн, де спокон віку свобода совісті гармонійно доповнювалася демократією, став можливим цей дивовижний, можливо унікальний, феномен кримської віротерпимості» [5, с.139].

Разом із тим, як ми вже відзначали, іслам був і є найбільш політичною релігією. Цей принцип нерідко використовували й кримські хани, котрі знаходили в ньому лише зовнішнє підґрунтя, а не внутрішнє прагнення для організації набігів «на землі невірних». З цього погляду іслам практично виступав свосереднім військовим уставом кримських татар, які в такий спосіб пояснювали свій джихад і газават. І в ментальності татар це «зусилля на шляху віри» було у вищій мірі благочестивим. Проте у самих тогочасних кримських татар поняття «джихад» помітно трансформувалося у своєрідний симбіоз – війну як засіб до існування, що був спочатку залишений у спадщину «дому Чінгізову» і прикритий вищим ідеалом духовності. Адже газават вважався священним обов'язком татарина і той, хто загинув на війні, «до того ж» ставав ще й шахідом, завжди мав гарантії безумовного перебування на вищому щаблі раю [10]. Однак і без цього «додаткового» стимулу татари охоче ходили в походи.

Те, що іслам був у військових походах татар лише ідентифікуючим фактором, підтверджується відсутністю в Криму, на відміну від його мусульманських сусідів, спеціальних військово-релігійних спільнот або й орденів типу муттавіїв, що фактично та упереджено ставилися до чужинців. І взагалі уявлення про джихад та іслам як релігії насилля та війн є звичайним захисним стереотипом носіїв християнської моралі, для яких християнство винятково релігія любові та миру, що поширилася тільки завдяки слову, а не зброї. Однак тут виникає певне непорозуміння – як же могли відстоювати таку тезу учасники хрестових походів та й ще знаходити масове схвалення в середовищі віруючих християн (У. Уотт)?!

Крім цього, кримськотатарський іслам у XV–XVII ст. мав ще декілька особливостей. Незважаючи на те, що в Кримському ханстві діяли закони шариату, котрі вважалися серед правовірних мусульман правилами життя, в багатьох питаннях татари дотримувалися старого права – чінгізового торе. Яскраво помітними в ісламі кримських татар були й рудименти язичництва, що виступали, швидше за все, в якості природознавчих знань того часу (духи природи, покійників, упирі тощо). І ці язичницькі вірування до сьогодні чудово уживаються і в християнстві, і в ісламі, а подекуди і з «науковим» атеїзмом [7, с.74]. Проте щоразу, нашаровуючись на монотеїстичну парадигму, вони часто роблять ту чи іншу релігію «національною».

Кримський реліктовий шаманізм не був чисто монгольським різновидом цієї системи, але більш синкретичним і складнішим віруванням, яке включало в себе елементи багатьох місцевих конфесій [21, с.180], які, на наш погляд, значно трансформували й кримськотатарський іслам. Тому в ідеалі мусульмани були з татар «дуже приблизні». Добре відомо і те, що ногайські орди також сповідували іслам формально, зберігаючи прив'язаність до давніх язичеських культів. Більше того в «цивілізованому» Криму ходили анекдоти про «мусульманство» степняків-ногайців [3, с.42]. На Русі-Україні також сприймали місцевих татар як «мало знаючих Бога», але у протиставленні (тут же в документі наступна фраза) «неверным жидом», хоч «...в панстве его королевской милости... законы их без всякого нарушенья хранимы суть...» [1, с.101].

Так, згодом і Тунманн уже в XVIII ст. відзначав, що хоч «ногайці – сунітські магометани, як і кримці, але у них дуже обмежені поняття стосовно своєї релігійної системи». В той же час «у них багато забобонів язичеських монголів». Наприклад, «вони все ще вішають кінські голови на паркани, вважають кожний тринадцятий рік нещасливим тощо». Однак при цьому «вони не переслідують нікого через його релігію й зовсім не намагаються наvertати інших у свою віру» [20, с.48]. Таку ж саму умовність сповідування ісламу бачимо й у черкесів Кримського ханства: «Що стосується релігії, то їхні беги визнають магометанську, але в ній надзвичайні невігласи, нижчі ж прошарки не знають навіть нічого про обрізання» [20, с.65]. Навіть турки, котрі вважалися зовсім небезпідставно найпослідовнішими мусульманами, інколи також виявляли релігійний індиферентизм. Зокрема у відомій турецькій хроніці Туги Челебі «Ібретньюма» зазначено, що «коли під час походу (під Хотин у 1621 р. – К. І.) поблизу священної хоругви пророка щоденно читалася священна сура “Фатіха”, то декілька чештеджи, зовсім не слухаючи благородний Коран, прославляли Хусейн-пашу... Коли ж один з хафізів помітив: “Мій султан, коли читають священний Коран, не слід ставитися до цього недбало”» [12, с.88].

Сьогодні потрібно відмовитися лише від негативного зображення ісламу в історії українського середньовіччя. І слід погодитися з Н.Яковенко, що великою мірою цьому сприяє нова хвиля орієнталістики, налаштована на неупереджене вивчення ісламського світу та євразійського кочового Степу [25, с.344]. Справедливо цей процес пов'язують і з ім'ям О. Прицака та його школи, котра сягає витоків його вчителя А.Кримського. Водночас сам О.Прицак стверджував, що іще князь Володимир Великий був близький до ісламу, а то й взагалі прийняв його (згідно арабського автора аль-Марвазі) і лише його перехід із Новгороду до Києва змусив звернутися до Константинополя [23]. Проте українська земля мала і має дотепер свої мусульманські центри, що виникли тут ще у XV ст.: Хаджибей (Одеса), Азан (Азов), Аккерман (Білгород) тощо.

Запозичення ж будь-яких позитивних моментів у контактах України-Руси з мусульманським Сходом було започатковане ще середньовічною церковною історіографією та публіцистикою з їхньою алергією до «бусурманів» [24, с. 12]. Водночас деякі українські книжники тих часів не лише полемізували з «Кораном», а й, як наприклад Петро Могила, «поклалися на нього у позитивному сенсі» [9, с.6]. Однак і сьогодні досить часто можна почути ствердження, що для етнічних груп середньовічної України іслам був чужинською релігією. Іслам же в Україні, як і в Східній Європі загалом, має багатовікову, сповнену різними аспектами історію. Адже ще задовго до початку значного поширення навіть серед предків кримських татар у середині XII ст. і до його прийняття Золотою Ордою в першій чверті XIV ст. у межах України вже мешкали і перебували мусульмани.

Водночас знавці ісламу відзначають, що протягом століть у мусульманських країнах практика культурної взаємодії свідчить про переважання процесів пошуку діалогу і взаємозбагачення перед конфронтацією та протистоянням. Проте й на українських землях, як свідчать численні джерела, особливо в межах Великого Кордону, також значного поширення набула релігійна толерантність. Крім умовності віросповідного фактора в Полі та впливів у цьому відношенні сусідів-мусульман, принцип віротерпимості мав місце і в Литовсько-Руській державі й у часи Речі Посполитої. Зрештою, це також зумовлювалося відчутною поліконфесійністю їхніх суспільств. Широкі права мала й «руська» православна церква, хоч і була лише терпимою. Толерантність виявлялася також у заповітах і польської, і української шляхти, в яких досить часто відписували одночасно майно і православній, і католицькій, і протестантській церквам.

Толерантно ставилися до католиків і українці («погані не вшистки послушники римські»). Більше того навіть участь у відправах у храмі «чужого» обряду не була на ті часи надзвичайною. Мирні принципи співжиття

поліконфесійного соціуму порубіжжя також вимагали культивуваці релігійної толерантності. Промовистим прикладом цього може бути, згадувана Еріхом Лясотою, «стара татарська мечеть» у гирлі Тясмину [15, с.102]. Так, і Г. Мустафін відзначає, що навіть коли в Польщі посилювалася агітація католицького кліру проти іновірців, мусульмани користувалися великою свободою віросповідання: «у Польщі в цілому не було переслідування татарського населення за релігійною ознакою» [16]. Відомо також, що татарське населення на всій території Речі Посполитої керувалося власним релігійним правом – шаріатом, який опирався на Коран. Причому так було в усіх татарських поселеннях без винятку.

І коли ми звернемося до щоденних взаємин між людьми різних обрядів, зокрема в межах українсько-татарських взаємин XV – XVII ст., то не знайдемо того драматичного протистояння, на яке можна було б очікувати, довірившись творам служителів Церкви. Навпаки, каже Н. Яковенко, «джерела раз по раз фіксують приклади цілком мирного співжиття – як у родинному колі, так і у сфері публічного побуту, ба – навіть у релігійних практиках» [25, с.21]. Більше того, як ми бачили вище, традиції мусульманських сусідів навіть поважали. Зокрема досить позитивно ставилися до турецької армії, тому що вона не була найманим військом і мала єдину для всіх мету, більш сувору дисципліну, кращі звичаї і вбачали її переваги навіть у релігійності, що досить часто доходила до фанатизму (Й. Цинкайзен) [2, с.81]. В тогочасній Україні чудово орієнтувалися навіть у мусульманських святах. Зокрема це видно зі слів посланця гетьмана С.Конецпольського до кримського хана в 1643 р., який повідомляв, що «хан сам вибирається великим походом на Україну, *зараз по байрамі*» [6, с.171].

На Великому Кордоні релігійна толерантність виступала одним із основних принципів міжспільнотних взаємин. І, скажімо, українське козацтво та іслам, хоч їх взаємини ще не досліджені, мали чимало спільних точок дотику. Принаймні ми ясно бачимо у той же час у Степу відсутність конфесійних обмежень у міжспільнотних контактах і зближенні двох етносоціальних організмів. У такому контексті не такими вже й фантастичними виглядають аналогії та ідентифікації стосовно українських козаків із мусульманським віросповіданням. Разом із тим певна конфесійна індиферентність «дітей Поля» змушує дослідників говорити взагалі про те, що «ні релігія, ні народність не мали серед козаків великого значення» [18, с.118]. Ще І. Крип'якевич зауважував, що «гасло боротьби з бусурманами не завжди знаходило ревний відгук на Запоріжжі» [13, с.226], причому тут слід мати на увазі, що саме з бусурманами, а не татарами.

Зрештою, сама історія ісламу в Україні, як ми вже відзначали вище, починається одночасно з християнізацією Русі. Деякі етносоціальні спільноти

– послідовники ісламу (наприклад, булгари, кипчаки, чорні клобуки, монголи) згодом частково влилися в український етнос і з огляду на адаптивно-прагматичні міркування прийняли християнство, а не з якихось теологічних переваг останнього. І це не могло не позначитися на ментальному полі українців, як у позитивному ставленні до самого ісламу, так і в певній релігійній індиферентності. Все це безсумнівно сприяло і налагодженню діалогу між мусульманами та християнами впродовж XV–XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. - Т. 4. - СПб., 1851.

2. *Алекберли М.А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. - Саратов, 1961.

3. *Бахревский Е.В., Ефимов А.В., Золотарёв Д.Ю.* Ислам в Крыму: история, современность, перспективы // Профи. - 2000. - № 2.

4. *Башикиров А.С.* Крым в его прошлом // Крым: Путеводитель / Под ред. И.М. Саркизова-Серазини. - Симферополь, 1925.

5. *Воззриш В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. - М., 1992.

6. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. - Т. 8. - Ч. 2. - К., 1998.

7. *Гумилёв Л.Н.* От Руси до России: Очерки этнической истории. - СПб., 2002.

8. *Д'Асколли Эмидио Дортелли.* Описание Черного моря и Тартарии // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. XXIV. - Одесса, 1902.

9. *Дашкевич Я.Р.* Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: Минувле і сучасність: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції. - Черкаси, 1999.

10. *Джабаров Р.* Ислам в истории Золотой Орды // Арраид. - 2002.- № 3.

11. Дорогой тысячелетий. - М., 1966.

12. *Ибретнюма* // Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. док. и мат. / Сост. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба. - М., 1984.

13. *Крип'якевич І.П.* Історія України. - Львів, 1992.

14. *Кулаковський Ю.* Прошлое Тавриды. - К., 1906.

15. *Лясота Еріх.* Щоденник // Жовтень. - 1984. - № 10.

16. *Мустафин Г.* Татарские джигиты на польской земле // Арраид. - 2003. - № 1.

17. *Паламарчук С.В.* З історії Південної Бессарабії (кінець XIV–XVII ст.) // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. - Вип. 9. - Ізмаїл, 2000.

18. *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. - К., 1904.
19. *Тимошенко Л.* Нове дослідження Берестейської унії // Київська старовина. - 2001. - № 5.
20. *Тунманн.* Крымское ханство. - Симферополь, 1990.
21. *Усманов М.А.* Этапы исламизации Джучиева улуса и мусульманское духовенство в татарских ханствах XIII–XVI вв. // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем Востоке в период феодализма. - М., 1985.
22. *Хартахай Ф.* Христианство в Крыму: Посвящ. Незабвенной памяти Игнатия, митрополита Готии и Кафы. - М., 2003.
23. *Хроніка – 2000.* - 1992. - № 1.
24. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К., 1997.
25. *Яковенко Н.М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. - К., 2002.

© 2010 г., В. В. Бондарь
(г. Краснодар, Россия)

«КАЗАЦКОЕ» БАРОККО В ИСТОРИИ АРХИТЕКТУРЫ ЮГА РОССИИ (ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ)

До сих пор термин «казацкое барокко» («козацьке бароко») употреблялся в исторической и искусствоведческой литературе либо как тождественный «украинскому барокко», либо для обозначения одной из форм украинского барокко (встречается выражение «казацко-полковой стиль», наряду с «гетманско-государственным стилем» и «народным стилем Слобожанщины»). Мы уже ставили вопрос о характере, формальном разнообразии, хронологических и территориальных рамках распространения украинского барокко в архитектуре Кубани и пришли к отрицанию тождественности терминов «украинское барокко» и «казацкое барокко». Также мы отметили тот факт, что до настоящего времени большинство исследователей упускают из виду, что «казацкая» разновидность стиля распространилась за пределы исторических областей Украины и оказала влияние на искусство Дона и Кубани, породив новые формы стиля [4]. Этой работой мы намерены

обозначить проблемы идентификации стиля «казацкого барокко» на Юге России в XVIII – XIX вв. и обозначить его место в истории архитектуры.

Исследование феномена «казацкого барокко» нам представляется актуальным не только с точки зрения истории архитектуры, научного обоснования практики сохранения памятников архитектуры, научно-проектных и реставрационных работ, но и по причине появления в некоторых изданиях, имеющих статус учебных пособий, искаженной, на наш взгляд, истории бытования и развития стиля. Мы имеем ввиду «Архитектуру и градостроительство Юга России» А. Г. Лазарева и «Историю архитектуры и градостроительства России, Украины, Белоруссии VI–XX вв.» А. Г. и А. А. Лазаревых [7; 8]. В этих учебниках утверждается, что распространенные в XVIII – первой половине XIX вв. в Подонье и Прикубанье деревянные храмы не могут быть отнесены к «украинской стилистике», а наоборот, «донской тип храма послужил примером для украинских зодчих XVIII века в создании храмов в Виннице, Чернигове, Новгороде-Северском» [8, с. 227; 7, с. 87. Цитированный текст первого из указанных изданий полностью идентичен тексту из второго издания]. В качестве подтверждения этого тезиса приводится «географическая близость регионов» и то, что в территориальном отношении Подонье было значительно больше «соответствующих территорий Украины». Опираясь на эти странные доводы, А. Г. Лазарев сделал вывод, что «...эта архитектурная форма развивалась в Подонье автохтонно, в изоляции от остальных территорий России» [7, с. 87]. При этом отличительные черты «этой формы» не обозначены, и сам стиль, проявившийся, судя по тексту, исключительно в деревянном храмовом зодчестве, никак не назван.

Нам представляется, что если бы авторы названныхopusов хотя бы бегло ознакомились с источниками и литературой по истории украинского барокко, они не сделали ошибочного вывода об автохтонности стиля донских деревянных церквей XVIII–XIX столетий. Стиль, в котором они были возведены – не что иное, как «казацкое барокко», принесенное на Дон с казачьих территорий Украины, где оно бытовало уже в XVII веке, и отразившее в себе как общеевропейские художественные тенденции развития стиля барокко, так и элементы народной деревянной архитектуры Левобережья и Слобожанщины. При этом, как отмечают некоторые исследователи, конкретный тип сооружения – «казацкий собор» проявился в архитектуре всей Украины (и проник даже в Гуцульщину!) [10, с. 212]. Именно к такому типу храма принадлежат храмы донских и хопёрских казаков, построенные в XVIII веке: каменный войсковой собор Во имя Воскресения Господня (1706–1719 гг.) в Черкасске [Подробнее о Воскресенском соборе см.: 6; 2], деревянные церкви Рождества Христова в станице Нижне-Кундрюченской, Казанской Божией Матери в станице Баклановской,

Святителя Николая Чудотворца в станице Голубинской, Архистратига Михаила в станице Трехостровской.

Мнение это до нас уже высказывал исследователь архитектуры Черкаска Н. Ф. Лаврский: в книге «Черкасск и его старина» он верно отметил: «Здесь, в духовной колыбели донского казачества причудливо сплелись формы украинского барокко – народного творчества, впитавшего архитектурные формы Польши и Галиции, – с формами московской архитектуры» [6, с. 26].

К типу «казацкого собора» относится и возведенный в столице черноморских казаков – Екатеринодаре на рубеже XVIII–XIX столетий (освящён в 1802 году) войсковой Воскресенский собор. А. Г. Лазарев утверждает, что этот храм был сооружен «донскими казаками Хопёрского полка» и явился «одним из последних свидетельств деревянной архитектуры Подонья». С этим утверждением можно согласиться лишь отчасти. Подряд на строительство собора действительно был отдан сотникам Войска Донского Степану Николаеву и Фёдору Гусельщикову, но кто был автором проекта, неизвестно [Подробней см.: 5; 3]. Черноморские же казаки, костяк войска которых составили бывшие запорожцы, сами были носителями стиля: известно, что часть столярных работ, наличники, решотку и шалевку стен выполняли по договору с Черноморской войсковой канцелярией (от 26 августа 1802 года) казак Кущёвского куреня Григорий Слаботинский и казак Васюринского Яков Лихачевский [1]. Даже после официального перехода храмового строительства на «синодальный» стиль в Черномории возводились «барочные» храмы: Во имя Рождества Христова в Староминском куренном селении (1810 г.), Во имя Св. Екатерины великомученицы в Екатеринодаре (1814 г.), Преображения Господня в Елизаветинском куренном селении (1827 г.), Во имя Рождества Превятыя Богородицы в Новодеревянковском куренном селении (1830 г.), Свято-Богоявленский храм в Поповичевском куренном селении (ныне Калининской станице; 1856 г.^{*}, сохранился с изменениями) и др. Есть единичный на настоящее время установленный пример украинского барокко на Старой Линии – каменная Николаевская церковь в Новомалороссийской станице (1827 г.).

Войсковой Воскресенский собор в Екатеринодаре – квинтэссенция «казацкого» барокко на Кубани. В нем проявились основные черты казацких соборов Украины и Дона: пятиглавие в композиционной основе (в отдельных случаях – трёхдольная композиция), отсутствие чётко выраженного фасада, когда храм «одинаков со всех четырёх сторон и одновременно повёрнут одновременно ко всем частям света, ко всем, присутствующим на

* Есть косвенные свидетельства существования храма уже в 1843 г. – см.: 9, с. 192.

площади» [11, с. 90], и горизонтальная шалевка (в отличие от свойственной традиционному храмовому строительству на Украине и в Белоруссии вертикальной шалевки). Главный храм черноморских казаков полностью соответствовал пониманию казаками собора как «воплощения народной мечты о небе на земле» [11, с. 191].

Архитектура «казацкого» барокко, как одна из форм украинского барокко, проявившаяся в храмовом строительстве, в XVIII веке распространилась на территории сначала Земли Войска Донского, позже – Земли Войска Черноморского. Носителями стиля были как донские и хопёрские, так и черноморские казаки. В целом «казацкое барокко», несмотря на отличия от других форм барокко и региональные особенности, бытовало в художественном и духовном контексте большого стиля, в русле восточнославянских и одновременно – общевропейских культурных процессов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края. Ф. 250. Оп. 2. Д. 58. Л. 352–352 об.
2. *Богаевский Л.В.* Старочеркасский собор. Новочеркасск, 1919.
3. *Бондарь В.В.* К истории войсковых храмов Черномории // Освоение Кубани казачеством. Сб. науч. тр. Краснодар, 2002. С. 156–176.
4. *Бондарь В.В.* Украинское барокко в архитектуре Кубани конца XVIII – первой половине XIX в. (постановка проблемы) // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 87–92.
5. *Короленко П.П.* Екатеринодарский войсковой собор времен Екатерины Великой // Известия ОЛИКО. Вып. 1. Екатеринодар, 1899. С. 69–74.
6. *Лаврский Н.* Черкасск и его старина. М. 1917.
7. *Лазарев А.Г.* Архитектуры и градостроительство Юга России. Учебное пособие. Ростов н/Д, 2003.
8. *Лазарев А.Г., Лазарев А.А.* История архитектуры и градостроительства России, Украины, Белоруссии VI–XX вв. Краткий конспективный курс. Ростов н/Д, 2003.
9. Православная церковь на Кубани (конец XVIII – начало XX в.). Сборник документов. Краснодар, 2001.
10. *Тарас Я.М.* Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник. Львів, 2006.
11. *Макаров А.* Світло українського бароко. К., 1994.

МОНОГРАФИЯ Д. И. БАГАЛЕЯ «ОПЫТ ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (ПО НЕИЗДАННЫМ МАТЕРИАЛАМ)» КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ КНИЖНОГО ДЕЛА КУБАНИ (ЧЕРНОМОРИИ)

Императорским указом от 24 января 1803 года был создан Харьковский учебный округ. Вслед за созданием округа 17 января 1805 года был открыт Харьковский Императорский университет [2, с. 101–222]. В структуре учебного округа был организован училищный комитет, составленный из профессоров и преподавателей университета и призванный руководить деятельностью образовательных учреждений округа (в том числе, Черномории). Эти кодифицированные вертикальные связи, во-первых, отложились в архивах источниками различных видов, во-вторых, нашли отражение в историографии Харьковского университета.

В настоящих заметках мы коснемся только одного сюжета, попытаемся определить степень влияния Харьковского Императорского университета на процессы формирования книжного дела Черномории в первой трети XIX века. Мало того, мы ограничим круг источников только одним – двухтомным трудом Д. И. Багалей «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)». Труд был опубликован в Харькове в 1894 году (первый том) и в 1904 году (том второй). В 2004–2005 годах он был переиздан.

Дмитрий Иванович Багалей – академик УАН, профессор Харьковского университета, ведущий украинский историк Слободской Украины, ученик В. Б. Антоновича, автор таких трудов как «История г. Харькова за 250 лет его существования» (1905); «Історія Слобідської України» (1918), «Нарис української історіографії» (1923–1925), «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928) и т.д. Его докторскую диссертацию «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» как источник использовал Фёдор Андреевич Щербина при работе на «Историей Кубанского казачьего войска» [12, с. 1 [4 паг.]]. Библиографический список его прижизненных публикаций насчитывает более 500 названий [1, с. 474–526]. По своим взглядам историк был последователем «украинской документальной школы» [1, с. 60] (автор вступительной статьи к «Избранным трудам» называет Д. И. Багалей «суровым документалистом»), воспринял от В. Б. Антоновича «региональный подход в изучении украинского

исторического процесса» [7, с. 13], интересовался исторической географией, источниковедением.

Характер изложения материала в «Опыте...» и структура произведения (собственно, как и в любом источнике) определяют возможности источниковедческого использования. Так вот, «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» – труд в жанровом отношении своеобразный и «двойственный». Создавая историю университета, историк пользовался неопубликованными архивными материалами (Харьковского университетского архива и Архива Министерства народного просвещения). Искусение (знакомое каждому историку, особенно в начальный период изучения какой-либо темы) не пересказывать, а полностью воспроизводить документ пронизывает весь его труд. Редактор и комментатор «Опыта...» замечает: «Книга перегружена подготовительными материалами, прежде всего, длинными выписками из документов и цитатами, которые растягиваются иногда на несколько страниц» [8, с. 26]. Об этом пишет и сам Д. И. Багалей. «Документальный характер моего труда, – настаивает он, – является важной гарантией его достоверности. Содержание это будет отличаться вполне *фактическим* характером <...>; моя обязанность будет заключаться в группировке и освещении их <фактов>» [2, с. 66]. Правда тут же задается вопросом о жанре: «может ли быть иначе, когда мне одному нужно создавать в одно и то же время и фактическое содержание «Опыта...», и делать оценку явлений, и разрешать темные или спорные вопросы, т. е. иными словами, давать впервые и историческое повествование и критическое исследование» [3, с. 9]. «Мне делали упреки, – продолжает он, – что я злоупотребляю этими [архивными] выписками. Это, действительно, справедливо с точки зрения широкого круга читателей, – но мне было очень тяжело избежать этого: я знал, что эти найденные мной новые материалы, если их не напечатать (не включить в текст), полностью погибнут для науки, потому что вряд ли кто-нибудь после меня взялся бы за их публикацию». Справедливость этих слов становится особенно понятной сегодня, когда архив Харьковского университета в большей части утрачен [8, с. 27]. Именно большое количество развернутых цитат сегодня представляется достоинством труда Д. И. Багаля. Его цитирование позволяет исследователям познакомиться с ценным археографическим материалом, прикоснуться к первоисточникам.

В труде Д. И. Багаля есть несколько предметных областей, информация о которых представляет интерес для изучения истории книжного дела Черномории: 1) создание при университете цензурного комитета [См. также: 6, с. 15–27]; 2) университетское книгоиздание; 3) библиотечная деятельность университета; 3) библиография трудов университетской типографии. Такое

ранжирование достаточно условно. Названные сюжеты между собой связаны самым непосредственным образом. Историко-книжная информация в «Опытах...», с одной стороны, фактографически дополняет наши знания о книжном деле Черномории, с другой, создает условия для более глубокого понимания процессов формирования книжного дела, вписывает их (процессы) в широкий культурно-исторический контекст диалога русской и украинской культуры.

Всякий источниковедческий анализ (а в данном контексте мы рассматриваем труд Д. И. Багаля как источник) предполагает обязательное привлечение к работе документов из разных архивных фондов. Кроме документов Харьковского университетского архива (для нас текстов, включенных в «Опыт...» Д. И. Багаля), кроме фондов архива Министерства народного просвещения (сейчас фонды 732, 733, 744 РГИА), целый ряд первоисточников сохранился, например, в архивном фонде 427 Государственного архива Краснодарского края (Коллекция документов по истории просвещения в Черноморском и Кубанском казачьем войске. 1806–1919 гг.). Скорее всего, аналогичные документы можно встретить в архивах субъектов Российской Федерации, областных архивах Украины тех административных территорий, которые входили в Харьковский учебный округ. То есть, анализ «Опыта...» Багаля не только фактографически дополняет наши знания, но и выстраивает возможный алгоритм поиска этой самой фактографической информации (в том случае, если она (информация) не зафиксирована в анализируемом тексте).

Содержательно структуры первого и второго тома практически аналогичны, разница определяется только хронологией: первый том рассматривает начало существования университета (1805–1815), второй – 1815–1835 гг. Можно попытаться, обозначить в каких главах труда Багаля та или иная книговедческая тема представлена наиболее глубоко.

**Структура книговедческой информации в труде Д. И. Багаля
«Опыт истории Харьковского университета
(по неизданным материалам)»**

Материалы книговедческой тематики	Названия глав, где содержится книговедческая информация
Общая характеристика культурного и образовательного уровня населения Харьковского учебного округа	Т. 1: Культурное состояние Харьковского края до открытия университета; Роль университета в деле развития среднего и низшего образования в Харьковском учебном округе
Организация и деятельность	Т. 1: Университетское самоуправление

цензурного комитета	
Деятельность типографии	Т. 1: Материальные средства университета и его учебно-вспомогательные учреждения; Т. 2: Материальные средства, строительная деятельность и учебно-вспомогательные учреждения университета
Организация и деятельность университетской библиотеки	Т. 1: Материальные средства университета и его учебно-вспомогательные учреждения; Т. 2: Материальные средства, строительная деятельность и учебно-вспомогательные учреждения университета
Издательская деятельность. Университетские периодические и продолжающиеся издания.	Т. 2: Научно-преподавательская деятельность профессоров; Студенты
Книжная торговля	Т. 1: Материальные средства университета и его учебно-вспомогательные учреждения; Т. 2: Материальные средства, строительная деятельность и учебно-вспомогательные учреждения университета
Организация библиотек средних и низших учебных заведений округа	Т. 2: Роль университета в деле развития среднего и низшего образования в Харьковском учебном округе
Комплектование библиотек	Т. 2: Научно-преподавательская деятельность профессоров; Т. 2: Роль университета в деле развития среднего и низшего образования в Харьковском учебном округе
Библиографические материалы	Т. 1: Университетское самоуправление; Т. 1: Материальные средства университета и его учебно-вспомогательные учреждения; Т. 2: Материальные средства, строительная деятельность и учебно-вспомогательные учреждения университета.
Библиография трудов К.В. Россинского	Т. 1: Университетское самоуправление; Т. 1: Материальные средства университета и его учебно-вспомогательные учреждения; Т. 2: Материальные средства, строительная деятельность и учебно-вспомогательные учреждения университета; Т. 2: Студенты

Направленность и характер образовательных реформ Александра I стимулировали быстрый количественный рост школ – гимназий, уездных и приходских училищ. Создание сложной иерархической многоуровневой инфраструктуры (сети) образовательных учреждений предполагало создание централизованной системы обеспечения учебного процесса учебниками и учебными пособиями. В силу этого Д. И. Багалея, рассказывая об истории университета, должен был уделить внимание и тому, как он (университет) функционально влиял на процесс организации и характер комплектования гимназических и училищных библиотек округа.

Непосредственной характеристики библиотеки Екатеринодарского уездного училища Д. И. Багалея не дает. Это и естественно, в Харьковском округе – 13 гимназий, 64 уездных училища, 71 приходское училище, 15 малых народных училищ, в Черномории – 1 уездное училище, 4 приходских училища*. Историк не в силах уделить внимание характеристике каждой библиотеки. Тем не менее, в тексте «Опыта...» мы находим большое количество информации о принципах и правовых нормах организации учебных библиотек округа, о характере и содержании их централизованного комплектования. Вся эта информация в равной степени касается и округа в целом, и учебных заведений Черномории, без ее знания мы не сможем реконструировать историю школьных библиотек края.

Судя по публикациям, открывающиеся в массовом порядке училища, начинали свою педагогическую деятельность, практически не имея учебных пособий. Такое положение было характерно для всего учебного округа, а не только для Черномории, которая в первой четверти XIX века начала формировать свою социальную инфраструктуру. Не существовало в крае и внутреннего книжного ресурса для обеспечения учебной литературой. Публичных библиотек, которые могли бы помочь учебным заведениям и ученикам, на казачьих землях не было [9, с. 139–152]. Серьезных частных книжных собраний не было тоже, от того и книжных пожертвований в пользу библиотек учебных заведений (как это было в некоторых центральных губерниях России) не предвиделось [10, с. 107–119]. Не было своей периодической печати. Типография, открытая в 1821 году, книг не печатала. Книжной торговли не существовало. Начали появляться книжные собрания

* Во втором томе «Опыта...» Д. И. Багалея широко приводит статистику образовательных учреждений Харьковского учебного округа по отдельным административным территориям, отслеживает ее динамику. Приводится и статистика по количеству школ и учащихся в Черномории. В данном конкретном случае приводится статистика 1815 года [3, с. 853].

при церквях, но и тут, судя по сохранившимся документам, служебных книг хронически не хватало.

Харьковский университет был функционально призван обеспечить гимназии, уездные и приходские училища книгами. В 1805 году в структуре управления учебным округом, как мы уже писали, был создан Училищный комитет, в функции которого входило рассмотрение и рекомендация учебным заведениям книг для приобретения, обеспечение учебниками и учебными пособиями. Уже в 1805 году из Главного правления училищ (структура Министерства народного просвещения) университет для рассылки в учебные заведения округа выписал в два приема учебные книги на 5018 рублей. Кроме того, был заключен договор с харьковским отделением Московского книжного магазина Глазунова⁴ о поставке и рассылке учебников и учебных пособий в гимназии и уездные училища.

Сначала рассылка шла на адреса самого училища или смотрителя. Потом училищным комитетом был поднят вопрос об организации в школах библиотек (как структурных подразделений). В связи с этим Совет университета поручил профессору Тимковскому составить предварительно «примерный» список [книг] для гимназических библиотек, библиотек уездных училищ, для запасных книжных магазинов при гимназиях» [2, с. 970]. Каждый факультет этот список откорректировал по своему профилю и внес в него добавления.

Впрочем, «удовлетворительных» учебников постоянно не доставало, приобрести их в достаточном (для училищ) количестве не представлялось возможным. Директора или смотрители засыпали университет (училищный комитет) письмами с просьбами прислать необходимые для обучения книги. В фондах Государственного архива Краснодарского края сохранилось большое количество писем, просьб, ходатайств смотрителя училищ Черномории протоиерея Кирилла Россинского с просьбами к университету прислать необходимые для учебного процесса книги.

Как только начала работать университетская типография, испытывая постоянную неудовлетворенную потребность в учебниках, университет сам приступил к печатанию необходимых пособий. В отдельных случаях университет заказывал авторам пособия и учебники, оплачивал их печатание и рассылку. Иногда с инициативой выступали профессора университета. Университет (в случае надобности учебников) «с благодарностью принимал

⁴ Глазуновы – владельцы книготорговой и издательской фирмы в Москве и Петербурге. Фирма просуществовала до конца 1917 года. Имела филиалы в ряде провинциальных городов.

их к печати», но печатал уже на средства автора, или на средства привлеченных меценатов.

Достаточно регулярно в университетской типографии печатали свои учебники преподаватели и смотрители уездных училищ и гимназий, тираж которых, как правило, тоже рассылался по учебному округу. Учитель Харьковского училища П. Любовский напечатал «Краткое руководство к опытному душесловию» (Х., 1815), «Опыт логики» (Х., 1818); директор училища Войска Донского А. Попов – «Историю о Донском войске» (т. 1 и 2. Х., 1814 и 1816 гг.), директор Екатеринославской гимназии Мизко – «Речь о влиянии Закона Божия на нравственное образование человека» (Х., 1816); И. Любачинский – «Логику» (Х., 1817); законоучитель Екатеринодарского уездного училища прот[оиерей] Россинский – несколько речей; уч[итель] Есикорский «Опыт исторической очевидности промысла Божия у всех народов и во всех веках» (Х., 1822); И. Кулжинский – «Краткую грамматику русского языка» (Х., 1832). Понятное дело, что Багaley не всегда подробен в тексте по отношению к Черноморским реалиям. Указав на издание в Харьковском университете «Речей...» К. В. Россинского, он не упомянул в конкретном фрагменте текста о том, что в университетской типографии были отпечатаны его [Россинского] два учебных пособия «Краткие правила российского правописания». В 1815 году правила напечатаны «иждивением Черноморского войска полкового есаула Игн. Сав. Заславского», в 1818 – «иждивением Черноморского Войска подполковника и кавалера Степана Мироновича Дубоноса».

Уже в те времена в Училищном уставе преподавателям рекомендовалось заниматься изучением родного края, краеведческой работой, привлекать к этой работе учеников. В 1813 году университет разослал, подготовленное учителем Г. Успенским, «Наставления учителям для составления исторических, топографических и статистических записок, согласно 50 § училищного устава».

Примечательно (замечает Д. И. Багaley), что не сохранилось директорских просьб о присылке книг для внеклассного чтения, о комплектовании библиотек научной или художественной литературой. Просили и выписывали только учебники. Комплектование книгами шло раздельно: для гимназий, для уездных училищ, для приходских училищ. Иногда инициативу по комплектованию брал на себя училищный совет университета, иногда предписания поступали из Министерства народного просвещения, иногда книги к приобретению рекомендовались министерским начальством. Можно привести примеры. «Новейшие известия о Кавказе» Броневского, (рекомендована была Магницким попеч[ителю] З. Я. Корнееву,

который предписал ее приобрести и гимназиям и училищам), «Богопознание и Богочтение», «Опыт учебного предначертания для преподавания российскому юношеству греческого языка», «О подражании Христу» Фомы Кемпийского (в рекомендации подчеркивалось, что не только для гимназий, но обязательно и для уездных училищ), «Чтение евангелистов и деяний апостольских», «Ксенофонт и Фукидит», журнал «Христианское чтение» (по предписанию попечителя для всех гимназий и училищ), «Эвклидовы начала», «Курс всеобщей географии» Зябловского [С. 890], «История минералогии», «Полное собрание ученых путешествий по России», «Мысли при чтении посланий свя[ого] апостола Павла» А. Прокоповича, «История государства Российского» Карамзина (по распоряжению попечителя), «Атлас» Пядышева (по настойчивой рекомендации департамента). «Пастырские наставления, каким образом молиться».

«Любопытный инцидент, – пишет историк, – произошел с изданием Копецкого «Христианская ручная книжка». Она была рекомендована к приобретению в библиотеки министром, кн[язем] А. Н. Голицыным и не выписана в <училища> Харьковского округа только по недостатку средств, а пресмник по министерству Голицына Шишков сделал секретное распоряжение об изъятии ее из всех библиотек <...>, ибо по рассмотрении духовным ведомством в ней оказались неприличные и грубые выражения, мысли, не согласные с чистым евангельским учением, и произвольные тексты, вообще она могла поселить только соблазн у православного христианина» [3, с. 890–892].

В 1824 году Имп[ераторское] Вольное экономическое общество просило министра народного просвещения предложить приобрести полную коллекцию его издания (71 том) за 150 рублей в библиотеки университетов, гимназий и уездных училищ, причем почетные смотрители этих последних за выписку этой коллекции получали звание членов-корреспондентов Общества. В Харьковском учебном округе было выписано некоторое количество этого издания. В 1821 году получила большое распространение благодаря рекомендации Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения] (для раздачи в виде награды ученикам) книга под заглавием «Легчайший способ молиться» [3, с. 891].

Впрочем, по рекомендации министерства книгами не только комплектовались, были рекомендации и по изъятию книг. В 1821 г. была изъята прежде бывшая обязательной для всех училищных библиотек книга «О

должностях человека и гражданина» и замена «Чтениями из евангелистов и деяний апостольских», к которой решено было так же прибавить «Исторические чтения из книг Священного писания и Ветхого Завета».

Кроме учебной литературы, Харьковский университет регулярно присылал администрации училищ издания регламентирующих документов и методическую литературу. Губернаторам, архиереям и директорам учебных заведений рассылались, присылаемые из Главного правления училищ, экземпляры уставов разных учебных заведений. В обязательном порядке рассылались журналы («периодические сочинения»), издаваемые Министерством.

Есть ли целесообразность так подробно перечислять названия, присланных в Екатеринодарское уездное училище книг? Есть ли необходимость по материалам труда Д. И. Багалей составлять список рассылаемых по отдельным губерниям и училищам книг? Наверно «да», если учесть, что каталога библиотеки Екатеринодарского уездного училища не сохранилось, что отдельные документы архивного фонда 427 (ГАКК) не дают целостного представления о книжных фондах первой крупной библиотеки на Кубани, что поступление книг из училищного совета (Харьковского университета) было едва ли не основным каналом комплектования библиотеки. Мы глубоко убеждены, что попытка реконструировать каталог, воссоздать содержательную структуру (модель) фонда училищной библиотеки, позволит понять, с одной стороны, основные тенденции формирования книжной культуры края, с другой, характер «педагогических» исканий черноморских педагогов.

Проблема реконструкции каталога – это проблема библиографическая. В этом контексте следует отметить, что текст «Опыта...», кроме всего прочего, содержит интересную информацию к некоторым сюжетам кубанской библиографии. К кубанским библиографическим реалиям Д. И. Багалей обращается в трех случаях: 1) рассказывая о цензурном комитете Харьковского университета, Д. И. Багалей дает список допущенных к изданию литературных трудов, в том числе черноморских авторов [2, с. 385–387]; 2) характеризуя деятельность типографии, по материалам университетского архива и историко-статистических записок К. К. Фойгта [11], историк перечисляет работы, напечатанные в университетской типографии [2, с. 410–415; 3, с. 353–360]; 3) наконец, давая характеристику периодических и продолжающихся изданий, в

редактировании и печатании которых Харьковский университет принимал участие, Д. И. Багалея не только рассказывает их истории, но и делает зачастую подробный реферативный обзор. Например, обзор «Украинского журнала» или обзор семи выпусков «Сочинений и переводов студентов Имп. Харьковского университета...» во втором томе Очерков [3, с. 746–759].

Мы проакцентировали эти позиции потому, что во всех названных случаях либо упоминается Черноморья, либо рассказывается о публикациях черноморских авторов. С нашей точки зрения, эта информация может быть использована, во-первых, в реконструкции библиографии трудов Кирилла Васильевича Россинского, во-вторых, в уточнении ряд позиций кубанской краеведческой библиографии. Информация, приводимая Багалеем, не исключает ошибок в описании. Это закономерно, потому что историк не ставил себе целью создания библиографического указателя, не просматривал конкретных изданий «de visu», информацию об этих изданиях он получал из материалов университетского архива. Главное то, что информация, опубликованная Багалеем, намечает алгоритм и возможности дальнейшего поиска.

До сих пор нет сколько-нибудь приличного библиографического указателя трудов Кирилла Васильевича Россинского. Существующие два современным библиографическим требованиям не отвечают. Среди них, прежде всего, следует назвать биобиблиографический очерк Б. М. Городецкого [4, с. 337–340^{*}]. Но Городецкий и не претендует на полноту списка, уточняет, что «печатные произведения Кирилла Россинского ныне составляют библиографическую редкость и в Екатеринодаре <самому Городецкому> удалось достать только <три его> сочинения» [4, с. 339]. Городецкий описывает найденные им сочинения, реферировал их. Второй список трудов просветителя опубликован в монографии М. Ю. Горожаниной [5, с. 304–305], в нем зарегистрировано 10 номеров работ Россинского. Список (с библиографической точки зрения) неточен: некоторые работы названы по несколько раз, в журнальных публикациях не указаны иногда годы, иногда номера журналов, страницы и так далее. Сборник, в котором К. В. Россинский публиковался больше всего, «Сочинения и переводы студентов Имп. Харьковского университета, читанные...» в

^{*} Есть также отдельный оттиск: *Городецкий Б.М.* Литературные и общественные деятели Северного Кавказа. - Екатеринодар, 1912.

библиографическом списке не упоминается вовсе. Отдельные журнальные оттиски статей описаны как самостоятельные издания.

В тоже время анализ известных нам публикаций К. В. Россинского свидетельствует, что большая часть трудов К. В. Россинского напечатана либо отдельными изданиями в типографии Харьковского университета, либо в продолжающемся ежегодном сборнике «Сочинения и переводы студентов Имп. Харьковского университета, читанные...». Всего сборников напечатано семь, в трех из них были опубликованы речи К. В. Россинского. Кроме участия в сборниках Россинский в типографии напечатал три отдельных книжечки (брошюры): «Речи и стихи» * (условное название по цензурному списку произведений дозволенных к печати) и два указанных издания «Кратких правил российского правописания». Все харьковские издания Россинского описаны в «Опыте...» Багалея, представляют информацию для уточнения библиографии трудов кубанского просветителя. В отдельных случаях мы встречаем абсолютно новую и неизвестную прежде информацию: о тиражах издания. Так «Речь, говоренная в день торжественного празднования Войском Черноморским при получении грамоты и знамен прот[оиереем] Россинским, 16 стр.» отпечатана большим для Черномории тиражом – 1053 экз[емпляров] [2, с. 412], «Краткие правила российского правописания» – тиражом 600 экз. Встречается информация о черноморцах–

* Реконструированное полное название: Речь, говоренная в день торжественного празднования Войском Черноморским при получении Высочайшей грамоты и знамен и освящении оных в городе Екатеринодаре в Войсковой соборной Воскресенской церкви Войсковым Протоиереем Кириллом Россинским 1804 года генваря 3 дня. [С. 1–6]. Приложение: Стихи в день торжественного празднования войском Черноморским при получении Высочайшей грамоты и знамен в городе Екатеринодаре, читанные в публичном собрании благородного сословия 1804 года генваря 3 дня. Сочинены Войсковым протоиереем Кириллом Россинским. [С. 7–14]. Речь, говоренная Войсковым Протоиереем Кириллом Россинским при освящении багарей за рекою Кубанью на Черкесской стороне пониже Екатеринодара в десяти верстах устроенной под команду Графа Льва Рошошуара [15–16]. - Харьков, в университетской типографии, 1810. – 16 с. (Это издание представляет собой сборник трех текстов К. В. Россинского. Кроме титульного листа, есть один шмуцтитул «Стихи в день...», который очень часто воспринимается за титул и ложится в основу описания. В различных указателях издание отражено под разными названиями или как несколько разных изданий).

пренумерантах (подписчиках) на издания харьковского университета, которая позволяет представить себе круг читателей Черномории, дать представление о наличии в Черномории частных книжных собраний.

В настоящих заметках мы не могли, да и не ставили своей целью, подробно охарактеризовать возможности использования труда Д. И. Багалея в работе над историей культуры и образования Черномории. Мы не коснулись статистики образования, богато представленной во втором томе, воспроизведения записок о ревизии учебных заведений Черноморин, свидетельств об образовательных хлопотах Кирилла Васильевича Россинского, публикации воспоминаний выпускника Харьковского университета и учителя Екатеринодарского училища Ивана Сбитнева и так далее. Нам важно было обратить внимание исследователей истории кубанской культуры и образования на необходимость источниковедческого использования в своей работе, во-первых, непосредственно труда Д. И. Багалея, во-вторых, и других работ по истории Харьковского университета, с которым в разные годы кубанской истории сотрудничали и были связаны Яков Герасимович Кухаренко, Прокофий Петрович Короленко, Василий Семенович Мова (Лиманский) и многие другие.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Багалій Д.* Автобіографія // Багалій Д. Вибрані праці. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. - Харків, 1999.
2. *Багалій Д.* Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–1815 гг.). - Харків: Видавництво НУА, 2004.
3. *Багалій Д.* Вибрані праці. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2. (1815–1835 гг.). - Харків, 2005.
4. *Городецкий Б.М.* Кирилл Васильевич Россинский (1775–1825) // Кубанский сборник. Т. XVIII. Екатеринодар, 1913.
5. *Горюжанина М.Ю.* Просветитель Черномории Кирилл Россинский. - Краснодар, 2005.
6. *Гринченко Н.А.* История цензурных учреждений в России в первой половине XIX века // Цензура в России: история и современность. Сб. науч. статей. - Вып. 1. - СПб., 2001.
7. *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі і тіні своєї «Автобіографії» // Багалій Д. Вибрані праці. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. - Харків, 1999.

8. *Кравченко В.В.* Харківський університет, В. Н. Каразін і Д. І. Багалій (короткий історіографічний нарис) // Багалій Д. Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–1815 гг.). - Харків: Видавництво НУА, 2004.

9. *Общественные библиотеки на Юге* // Основа. - 1861. - Июль.

10. *Слуцкий А.И.* Некоторые аспекты периодизации истории дореволюционного провинциального книжного дела (на материалах Кубанской области) // Книжное дело в России в XIX – начале XX века: Сб. науч. статей. - Вып. 13. - СПб, 2006.

11. *Фойгт К.К.* Историко-статистические записки о Харьковском университете от основания университета до 1859 года. - Харьков, 1859.

12. *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска. - Т. 1. [Репр. 1992]. - Екатеринбург, 1910.

© 2010 г., В. К. Чумаченко
(г. Краснодар, Россия)

М. А. ДИКАРЕВ КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ КОРРЕСПОНДЕНТ Ф. К. ВОВКА

Нам уже неоднократно приходилось выступать с очерками о воронежских и кубанских корреспондентах ведущего этнографа российско-украинского порубежья Митрофана Алексеевича Дикарева (1854–1899). Но в жизни замечательного ученого возникали и такие моменты, когда он сам становился чьим-то прилежным учеником и помощником, ловившим каждое слово наставника. К таким ученым авторитетам, несомненно, относился Фёдор Вовк – доктор Парижского и Петербургского университетов, кавалер французского ордена Почётного легиона, один из основоположников украинского народоведения, антропологии и археологии, издатель и публицист, автор более пятисот научных работ.

Единственным источником к истории научного содружества Дикарева и Вовка является их переписка, ибо знакомство двух этнографов было чисто эпистолярным. Вот почему важно выявление в архивах каждого нового письменного свидетельства этого чрезвычайно важного для науки эпистолярного диалога. В фонде Ф. К. Вовка в архиве Института археологии НАН Украины хранятся автографы 23 писем М. А. Дикарева за 1894–1898 годы (№№ 1/4870, 1/2205–1/2226). Несколько лет назад они были опубликованы киевским исследователем Валерием Старковым [1]. Шесть писем Ф. Вовка на Кубань, в том числе самое первое, выявлены нами в начале

1990-х годов в Отделе рукописей Института литературы им. Т. Шевченко Национальной академии наук Украины (ф. 77. №№ 238–243), и лишь теперь они публикуются впервые. Разная обеспеченность сохранности писем (шесть к двадцати трём) объясняется тем, что архив М. Дикарева, завещанный им Научному обществу им. Шевченко, стал разрушаться как единая научная коллекция задолго до революции, особенно его эпистолярная часть. Различные исследователи брали с целью научного использования нужные бумаги и потом они возвращались (если вообще возвращались) на хранение спустя многие годы уже в составе чужих личных коллекций. Так, в частности, произошло и с письмами Ф. Вовка М. Дикареву. Напомним, что основная часть архива Митрофана Алексеевича сберегается в Львовской научной библиотеке им. В. Стефаника НАН Украины, а данные шесть писем выявлены нами в киевском Институте литературы им. Т. Шевченко НАН Украины среди бумаг А. Конисского. Если вспомнить, что он был первым биографом М. А. Дикарева, становится понятной и логика перемещений этой части эпистолярия.

Следуя публикаторской традиции, кратко представим автора писем, тем более что современным российским ученым он известен мало из-за табу, наложенного на его имя в сталинскую эпоху. Искусственно созданные лакуны, к сожалению, не ликвидированы в полной мере до сих пор.

Фёдор Кондратьевич Волков (Вовк) родился 5 марта 1847 года в с. Крячківцы Пирятинского уезда (ныне – Полтавская область) в старинной казачьей семье. Учился в местной начальной школе, потом в Нежинской гимназии. В 1865 году поступил в Новороссийский университет, откуда через год перевёлся на естественное отделение физико-математического факультета Университета св. Владимира (прежнее название Киевского университета). Здесь он становится деятельным членом старой «Киевского громады», едва ли не ежедневно посещает квартиру её руководителя профессора Киевского университета В. Антоновича. Фактически он становится членом его семьи, женившись на племяннице Владимира Бонифатьевича – Христине. У Антоновичей Вовк знакомится с видными представителями науки и культуры того времени: П. Житецким, М. Лысенко, В. Беренштамом, А. Русовым и др. В этом блестящем окружении формируется интерес юноши к глубокому познанию истории, этнографии, антропологии, происходит его знакомство с фундаментальными трудами предшественников. В 1874–1875 годах, служа в канцелярии Киевской контрольной палаты, он целиком отдается работе в Юго-Западном отделении Русского географического общества как один из его основателей и действительный член. Вовк рано приобщается к полевым исследованиям, участвуя в однодневной переписи населения Киева, собирая этнографический материал в Борисполе, посещая с этой же целью окрестные

ярмарки. Сделанные им в юности записи легли в основу первых публикаций и публичных выступлений, в том числе на III Археологическом съезде в Киеве [2].

В сентябре 1875 году Ф. К. Вовк выехал в Женеву для помощи М. Драгоманову в издании журнала «Громада». Путь его лежал через Львов, где он познакомился и сблизился с деятелями Научного общества им. Шевченко. С этим прообразом будущей Украинской академии наук у него сложатся самые тесные и плодотворные отношения. В том же году в Праге вышло знаменитое издание «Кобзаря» Т. Шевченко, в котором были опубликованы запрещённые в России стихи поэта. Составителем сборника был Фёдор Кондратьевич, начавший эту работу еще студентом. Шевченковская тема будет волновать его всю жизнь, свидетельством чего станет его известная работа «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя» (1879), а также двухтомник «Малонки Тараса Шевченко», вышедший в 1911 году в Петербурге с предисловием художника А. Сластона. В Вене, а позднее в Женеве молодой учёный создает типографию, в которой совместно с С. Подолинским, О. Терлецким и М. Драгомановым печатает запрещённую в России литературу и переправляет ее через кордон.

В 1878 году Фёдор Вовк вернулся в Киев, откуда из-за преследований полиции пришлось снова бежать в Галицию (1879–1880), потом были скитания по Швейцарии, Италии (1886) и, наконец, – Франция (1887). Почти двадцатилетний парижский период в жизни Ф. Вовка – самый плодотворный и насыщенный. Здесь он окончательно сформировался как учёный мирового уровня, был удостоен степени доктора естественных наук, ряда престижных научных премий, принимал участие в редактировании французского научного журнала «Антропология», редактировал львовские «Матеріали до українсько-руської етнології». Отсюда, упрочив свою репутацию авторитетного исследователя, регулярно выезжал по заданиям НТШ в научные экспедиции по Галичине, Закарпатья, Венгрии.

В январе 1906 года Ф. Вовк вернулся в Россию. Здесь он был избран президентом Российского антропологического общества и редактором его ежегодника. В 1907 его назначили консерватором этнографического отдела Петербургского музея, где учёный по собственной инициативе организовал украинский отдел. Лекции он читает в Высшей школе Лесгафта и в качестве приват-доцента на кафедре географии и этнологии Петербургского университета. Учёный редактирует первые два тома «Материалов по этнографии России» (1908), пособие «Международные соглашения для объединения антропологических измерений» (1913), этнографические главы в двухтомном энциклопедическом издании «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–1916), вместе с учениками исследует ставшую знаменитой

палеонтологическую стоянку в селе Мизине на Черниговщине (1909–1916). Регулярно публикуются в журналах и отдельными изданиями его новые труды: «Старинные деревянные церкви на Волыни», «Этнографические коллекции из бывших российско-американских владений», «Собрание сведений о свадебных обрядах у великороссов и инородцев Восточной России», «Религиозные сооружения в восточной Галиции и в частности в Карпатах», «Об организации антропологических исследований славянских племен» и, наконец, фундаментальную работу «Антропологические особенности украинского народа», в которой обобщаются его взгляды на этногенез и антропоморфизм украинцев. Суть их заключалась в том, что украинский народ на всей территории его проживания представляет собой единую этнографическую цельность, отличную от иных славянских народов. Сравнивая антропологические признаки украинцев с такими же признаками иных славянских народов, он утверждал, что его земляки имеют большую схожесть с южными и западными (исключая поляков) славянами и могли бы быть причислены к так называемой адриатической расе...

11 июня 1918 года Ф. К. Вовк покинул Петроград и по приглашению Киевского университета, избравшего его профессором географии и антропологии, выехал в Украину. Была и другая цель поездки – принять участие в создании Украинской академии наук. В дороге учёного сразила «испанка». Вынужденная остановка в городке Жлобино (ныне Гомельская область) сделала этот небольшой населённый пункт в Белоруссии местом смерти (умер 29 июня) и вечного упокоения всемирно известного учёного.

В 1920-е годы ещё продолжали выходить сочинения Ф. Вовка, но в 1930–1980-е годы имя украинского «народоведа» уже не упоминалось, да и сама антропология, не приветствуемая большевиками, оказалась фактически под запретом. С начала 1990-х годов научное наследие Фёдора Кондратьевича становится предметом изучения и переиздания. Но это только начало работы, ибо сотни его публикаций, разбросанные по многочисленным европейским изданиям и подписанные бесчисленными псевдонимами, полностью ещё даже не учтены. Одна только эпистолярная часть дошедшего до нас архива, большей частью никем не прочитанная, содержит более пяти с половиной тысяч писем [3].

Знакомство М. Дикарева и Ф. Вовка зародилось не по инициативе кубанца, всегда настойчиво искавшего научного общения, а благодаря его парижскому другу, для которого Кубань и Кавказ были ещё одной манящей и недоступной для его изучения территорией компактного проживания украинцев. Публикуемые нами письма отражают лишь часть вопросов, волновавших учёного: этнографические материалы о холере, собранные Дикаревым, изданный им «Воронежский этнографический сборник», обмен

этнографическими изданиями, возможность приобретения для Вовка фотографических карточек, отражающих быт украинцев Кубани. Более-менее полный перечень обсуждаемых в переписке проблем можно при желании реконструировать на основе ответных и, как сказано нами выше, уже опубликованных писем М. Дикарева. Добавим лишь, что следствием проявленного Ф. Вовком интереса стало написание им специальной работы, посвященной Кавказу [4], а также этнографическая экспедиция на Кубань его ученика археолога Левко Чикаленко.

ПРИЛОЖЕНИЕ:

Письма Ф. К. Вовка М. А. Дикареву

№ 1

Многоуважаемый брат по этнографии.

Узнавши из газет о недавно опубликованной Вами программе для собирания этнографических сведений по поводу голода и холеры [5] и интересуясь очень сам этим вопросом, позволю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой сообщить мне хоть в самых кратких выражениях, в какой именно форме Ваше малорусско-черноморское население представляет в своих рассказах холеру и ее передвижения? Это мне очень интересно в виду небольшой работы о народных представлениях о холере, предпринятой мной вместе с г. Se'billot, редактором «Revue des Traditions populaires» [6]. Если бы у Вас нашелся какой-нибудь печатный материал, относящийся к Вашей местности (в виде неофициальных) статей в губерн[ских] ведомостях и т. п. изданиях, найти которые в Петербурге, безусловно, невозможно, то я очень был бы Вам благодарен за его сообщение, а равно и за присылку мне Вашей программы, о которой я хотел бы сделать небольшой отзыв в «Revue des Traditions populaires».

Вы меня тоже очень много обязали бы, сообщивши мне до коей степени возможно сведений о жилищах и постройках вообще Вашей местности (их описания, планы, рисунки, и фотографии) и к кому бы я мог обратиться за такими сведениями.

Вас, вероятно, не особенно удивит также обращение к Вам со стороны человека, занимающегося украинской этнографией и не могущего делать исследования лично, на месте. Впрочем, без такого рода взаимной помощи и никакие исследования невозможны. Я бы был чрезвычайно рад, если бы Вы в свою очередь доставили мне случай быть Вам полезным сообщением каких-нибудь справок или литературных указаний по интересующим Вас предметам из Парижа.

Прошу Вас извинить мое бесцеремонное обращение к Вам и принять уверение в искреннем уважении к Вам и Вашей деятельности, отчасти мне известной из литературы.

Хв. Вовк.

Адрес: Mr. Th. Volkov

85, Boul. Port-Royal.

Paris (France).

№ 2.

85, Boul. Port-Royal. Paris.

22/10 червня, р. 94.

Дорогий земляче.

Не знаю, як Вам і дякувати за Вашу ласкаву картку і за надіслані книжки (от і забувся, що Ви слабкуєте на очі, й пишу, як звик, дуже дрібненько) і дуже радий, що мій лист таки достався до Вас. Що до відповіді на мої запити, то не турбуйтеся, поки зовсім не одумаете – се не втече... Книжки я передививсь. «Вороніжська збірка» [7] має дуже велику філологічну вагу і жалкую тільки, що, не будши філологом чи лінгвістом, не можу подати про неї досить докладну звітку, але усе-ж-таки хоч коротенько згадаю про неї у «Anthropologie». Етнографічна її частина, на мій погляд, занадто все ж у залежності від лінгвістичної, але ж таки дуже цінна. Луценківська ж «Свальба» (один полтавець, теж селянин письменний, написав мені навіть свайба) зовсім мене збила з пантелику, і я не знаю, що про неї і думати [8]. Чи справді таки весільні звичаї у Вороніжчині, зовсім до гори дном перевернені (рівняючи до українських і навіть до кашапських), чи може він, не знаючи їх гаразд, усе сам переплутав?

Дуже хотілось би мені знайти ще хоч один запис, щоб перевірити – та біда, що у літературі здається немає нічого звідти... як що, може, Ви знаєте (чи не було чого часами у «Ворон[ежских] Губ[ернских] ведомостях?»), то, будьте ласкаві, напишіть, бо Ви ж може чули, що я давно вже з весільними звичаями пораюсь...

От ще не пам'ятаю, чи питав я Вас про «Кубанский сборник», що вийшов щось 2 чи 3 роки вже – у ёму була якась стаття про весілля на Чорноморщині [9], котрої я теж ніяким робом не міг здобути, хоч і писав про се і у Харків і у Київ.

Програма ж Ваша дуже хороша і дуже цінна річ і з наукового погляду, і з практичного. Про неї я зроблю досить докладну рецензію в «Revue des Traditions populaires»* і дуже покористуюсь і тим матеріалом, якій у їй уже є. Не знаю, чи можна буде притулити її у книжку за липень, а як що ні, то напевно у серпні, і тоді зараз же той № Вам надішло.

Вище я пригадав про весілля, записане за для мене одним письменним селянином з Гадяцького пов[іту] Полтав[ської] Губ[ернії]. Сей ще був тоді зовсім молодий хлопець, він хоч і вчивсь у школі, але не дуже гаразд вивчивсь, і ёго рукопис (досить товстенька зшитка) написаний без ніякої граматики і через це досить фонетично. Друкувати ёго так, як він є, я не стану, бо на мій погляд видавати усі етнографічні матеріали – з усіма фонетичними відмінами – нема рації, за для того, що через це їми не можуть користуватись чужоземні вчені (от як мені тепер біда з болгарським матеріалом з родопськими та македонськими діалектами). Але мені здається, що Вам ця зшитка була б, може, цікавою... Прислати її Вам я не можу, бо якщо пропаде, то се буде дуже велика шкода через те, що се весілля записане по моїй спеціальній програмі – і були добре записане. А коли б Ви схотіли і коли се Вам може здатися, то я можу попрохати свою жінку, щоб вона мені ёго переписала, а оригінал можу отдати Вам, хоч усе ж таки треба пам'ятати, що се писав не філолог, а хлопець і ёго фонетичні відміни часом і справжня фонетика, а часом і вплив русифікації і іншого, чого так багато у Луценка. Я ж, бачите, надрукувавши свою працю про українські вес[ільні] звичаї по-болгарському і потім по-французькому**, змарошне не хочу її видавати по-українському, щоб трохи згодом додати, що треба, доповнити, а що переробити і надрукувати з усім новим – себто рукописним матеріалом, котрого у мене, окрім цієї зшитки, й ще чимало, а може й ще буде.

То от же ще раз спасибі Вам велике, а як одумаєте, то будьте ласкаві одписати і тоді вже не забудьте й про відповідь на мої запитання.

Дуже Вам вдячний Хв. Вовк.

А от ще трохи був не забувся: чи не знаєте Ви, добродію, що то за лікар Гільченко [9]? Усі його праці належать або до Кавказу, або до Чорномор'я, а на посліdnьому з'їзді лікарів він зробив дуже цікавий реферат про антропологію українського люду – те ж на підставі Чубинського матеріалу. Мені дуже треба б ёго де про що запитати, та не знаю, де ёго шукать. Може, Ви чули про ёго і знаєте ёго адресу?

Примечания Ф. К. Вовка:

*Дам хоч не сам, то через других, звістку і у «Revue des traditions populaires».

** Дуже з великою охотою надіслав би Вам екземпляр – та в мене немає вже – мені дали усього 50, і їх не стало навіть, щоб усім, хто коло весілля працює, розіслати.

85, Boul. Port-Royal. Paris.

31 авг. [18]94

Отож послав я Вам, дорогою земляче, листа, а на другий день чи що одібрав Ваш лист; хотів був зараз же одписати, та заслаб, а потім праці на мене насунулось, що аж ось як зачавсь... Тільки й вспів зробити, що послав Вам Possy «Etude sur les changements phonet[igues] ets». Чи Ви одержали ёго [11]? Напишіть, бо у Вас і таке трапляється, що чого доброго й пропаде. Ну, велике і щире спасибі Вам за Ваш докладний і гарний лист. Він мені зразу дав трохи не більше матеріалу, ніж було у мене. І матеріал дуже і дуже цікавий і цінний. У мене ж не було ще часу взятись за свою статтю про холеру – треба на хліб заробляти, бо тут за наукові праці нічогосінько не платять – але усе ж таки те, що я знаходжу у Вашому листі, ще раз наводить мене на думку, що у наших повір'ях про холеру дуже мало оригінального – дарма, що здається з першого погляду, що усе це тільки учора видумане... Ну, та и треба буде розбиратись яко слід, і Ви побачите і у моїй статті, котру зараз же пришлю, як тільки вийде.

Рецензії про Вашу програму і збірник давно вже понаписував, але надруковані вони будуть мабуть тільки у октябрі, бо «Anthropologie» виходить через 2 місяці, а «Revue des Traditions populaires» на літо робить перерив. З «Anthropologie» пришлю Вам коректурний листок, а «Revue» і усю книжку [12].

Питаєтесь Ви мене, звідки я довідався про Вашу програму? З чешської часописі фольклорно-антропологічної «Česky Lid» (1894, вип. V) [13] і потім зараз же у галицької «Зорі» [14]. Перша подає завше дуже докладну бібліографію, не зміст «Этнографического обозрения», тільки вона усе-таки частіше виходить. Рецензії не було. Я б радив би послати Вашу програму D-гу Zibrťові*, одному з редакторів «Českoho Lidu» (Praha, Slupy, № 12), то буде і рецензія. А як що у Вас там Комітет видає що-небудь періодичне і з етнографічним матеріалом, то напишіть лист (по-московському – Зибрт знає), то, може, вони Вам посилять і «Česky Lid» у обмін. Те ж саме можуть зробити і з Кавказьким Відділенням Геогр[афічного] Товариства, з їм, мабуть би, мінялися виданнями і «Anthropologie». І пам'ятайте довше, що як що Вам треба з європейської етнолог[ично]-етнографічної літератури, то звертайтеся до мене, бо я маю стосунки трохи не з усіма...

Про антропофоніку тепер не скажу Вам нічого, бо сам нічогосінько у сіх речах не тямлю, а спитати тепер нема у кого, бо літо і усі пороз'їздилися з Парижу. Нехай у осені, як з'їдуться, тоді я розпинаюся і одпишу.

Якщо можна знайти у ваших катеринодарських фотографів які фотографії людських типів або костюмів і будівль, я б дуже Вам дякував, як би Ви були

ласкаві за для мене придбати. Мені й цікаво, та такі й треба за для моїх етнографічних студій [15].

Я поки що знов щиро й сердечно дякую Вам, дорогий Добродію, за Вашу ласку і за Ваш лист. Не забувайте й надалі. Бувайте здоровенькі.

Ваш Хв. Вовк.

Як що трапиться ще що-небудь про холеру – не забувайте. Я раніше як перед Різдом своєї статті не скінчу.

Примечание Ф. К. Вовка:

* D-г Šenek Zibrť, проф. Праж. унів. і ред. часописі Š. L.

№ 4

85, Boul. Port-Royal. Paris.
23 окт[ября]. [18]94.

Ну, от Вам, дорогий земляче, нарешті й рецензії Вашої програми. Вибачайте, що дуже коротенькі, та, коли бачиш, дуже довгі тутешні часописі не дуже-то люблять. Одна з «*Anthropologie*» – у коректурному одбітку – тут же у листі, а друга із «*Revue des Traditions populaires*» йде окремно – книжкою. Коректа рецензії про «Вороніжську збірку» буде у другій картці, котру я Вам те ж зашлю.

Ну спасибі Вам велике і превелике за Вашу ласку і за Вашу працю, за Короленкове весілля і за бібліографічні звістки. Вони мені коли не тепер, то пізніше дуже у пригоді стануть, коли буде спромога подоставати тії книжки, що Ви про їх пишете. Що ж до «Вороніжського літературного збірника» та й усєго іншого, чого Ви маєте зайвий екземпляр, то як би Ви могли, Ваша ласка була, заслати, а вони мені дуже і дуже потрібні, як і усе що тільки друкує хоч трохи українську етнографію. Тут же немає нічогосінько, навіть у *Bibliothèque Nationale*, а особливо таких речей, як наші провінційні і тим більше земські видання, котрих й у Росії не скрізь знайдеш.

Не збувайте і про рукописні матеріали. Ви пишете, що Ваш кореспондент записав весілля, та тільки без пісень. Се бачите, за для мене не дуже велика біда: коли старі етнографи більше усєго ганяються за піснями і більша частина їх записували трохи не самі пісні, а звичаї не чипали. Через це пісень у нас хоч греблю гати, а звичаїв дуже ще не багато. З пісень мені найбільше цікаві соромницькі, котрих перші зовсім були й не записували, або хоч і записували, то (як Максимович [16] та Чубинський [17]) не друкували: а у їх то найбільш й є старинного і для мене потрібного. Якщо буде час списати Ваше весілля, то спишіть, та тільки не турбуйтеся дуже швидко се робити, бо усе одно я кілька часу за українське весілля поки що не візьмусь.

Що ж до Гадяцького весілля, то воно вже списане, і я хоч зараз міг би Вам заслати оригінал, та тільки я не знаю, що робити, як би був не пропав!.. Бо воно, як заслати ёго листом – дуже великий конверт вийде, а як під опаскою, то цензура подивиться, і як що трапиться дурний цензор та побачить різні соромні слова, то буває, щоб не викинув. З цім рукописом вже була така okazія, як ёго отправили мене з Росії – почтарь подививсь і не схотів був приймати, та вже приятель мій узяв ёго з собою до Києва та вже звідти послав. То я, бачте, ось як думаю зробити: подождати трохи чи не їхатиме хто в Росію, та вже звідти послати, або вже як нікого не буде і як що Вам дуже швидко потрібно, то тоді вже листом зашлю – може не пропаде. Коли ж Вам послити – не варт, бо се вже не те. Нехай подожду трохи, а потім може Ви що напишете, то вже як-небудь та зроблю.

Грошей за Possy мені вертати не варт. Ви лучче поверніть їх на засилку мені книжок та, може, там яка фотографія трапиться етнографічна (хоч будівля, хоч люде – усе буде гоже!)

Та от ще що, тут один французький етнограф дуже просить мене спитатись, чи нема у нас звичаю підрізувать корінь язика у маленьких дітей, чим се робиться, коли і хто робить і на що робиться? Я пам'ятаю, що у нас цей звичай є (навіть, моєму братові підрізували язика, тільки не знаю, хто це робив і чим (іноді, кажуть, пуповинні баби се просто нігтем роблять і т. і.) Як би Ви були ласкаві розпитатись та мені написати [18].

А поки що, ще раз дуже велике спасибі Вам і бувайте здоровенькі та не забувайте дуже Вам прихильного земляка на чужніні.

Ваш Хв. Вовк.

№ 5.

7 марця [18]95.
85, Boul. Port-Royal. Par.

Дорогий земляче!

Кому вже як не мені доводиться у Сірка очей позичати... Коли вже треба було написати Вам, а я от тільки тепер зібравсь! Знов хорував і досить тяжко – усе я на ту бісову інфлюенцію, два тижні знов у ліжку валявсь, а потім лікар з хати теж тижнів зо два не випускав. Подумайте ж, скільки діла набралось незробленого за той час. І оце поки не одробивсь трохи, то ніколи було й узятись. Ну й найперше щире і велике спасибі Вам за усе. Одібрав усе: й Кирилова, і «Воронез[скую] Беседу», і «Ворон[ежский] сборн[ик]» і «Памятную книжку» і «Правит[ельственный] Вест[ник]» і даже «Кубанські Відомості» – і вже не знаю, як Вам і дякувати. Найпершою подякою було б яко мога швидче заслати Вам обіцяне Гадяцьке весілля, та коли ж, бачите, за

отим моїм лежанням і досі воно не переписане. А тут «Anthropologie» штурмує з одного боку: подавай рецензії <...>, «Revue des Traditions populaires» – давай реферат, читаний ще місяць тому назад, «Зоря» галицька – давай кінець статті і т. і, і т. і, і ще ж треба по уроках бігати, на засідання ходити і т. д. Що хочеш, то й роби. А жінці – те ж, от і виходить, що коли обіцяв, а й досі не зробив. Ну ж вже зробимо.

За справки про підрізання язика – спасибі. Того, що Ви написали, буде з мене, бо се я не за для себе, а за для одного тутешнього вченого, що коло цёго порасться. А як се, я бачу, Вас зацікавлює з філологічного погляду, то я ёму скажу, щоб він послав вам свою брошуру про це. За фотографії спасибі теж: звісно, мені хочеться більше українських, особливо знятих з настоящего історичного костюму, а то хоч і у міщанському убранні – тільки досить типичних, але й за кавказькі, як би найшлося кілька досить типичних, спасибі б сказав. І хоч би 2–3 хати українських. Худож[ніх] литогр[афій] Тимченка – тепер вже ніде не знайти, а як би «Воронеж[ський] Юбил[ейний] Сборник» розшукати, то добре б було, особливо коли Наумов [19] не дуже багато за ёго візьме, бо я й тепер вже не знаю, скільки доведеться ёму платити? Напомніть про се, будьте ласкаві. А Кривенка книжка [20] дуже цікава – те ж, як би можна розшукати, то добре б.

Та чи Ви одібрали мій лист з рецензіями із «Anthropologie», № «Revue des Traditions populaires», що я Вам послав? Здається, що Ви мені про се нічого не одписали. Тепер оце посилаю Вам № «Am iguell», там моя невеличка заміточка є – та вона не багато варт а се більше, що б Ви подивилися, що то за «Am iguell»: часами у їй бувають і досить цікаві речі. Як що схочете, то напишіть ёму яку-небудь замітку (німецьку мову, може, з львовян хто виправить), то може й Вам Краусс висилатиме, як і мені. Тільки посылайте до самого Краусса у Відень (адреса на обкладинці). Писали Ви мені у одній своїй картці, що Вас запрошують до Києва доводити до краю «Великий словник». Що ж Ви, як? Як на мій погляд, то й було б найкраще, що Ви могли б зробити. Одно що треба ж коли-небудь таки ёго скінчити. Я ще студентом був, як ёго починали до кінця доводити і працював і сам у ёму, а він ще й досі не скінчений, що дуже й дуже багато шкодить навіть і у нашому національному питанні. А друге, що се така велика вчена робота, що вона Вас зразу поставить як видатного філолога і дасть Вам спромогу працювати далі. Нарешті тут іменно треба енергічного чоловіка, щоб дуже добре сам любив се діло – іменно такого, як Ви. Як що можна, то згожуйтесь. Добре зробіте.

Ну а поки що знов буде одно питання. Чи не чули Ви, або чи не маєте розпитатись, чи нема у нас звичаю притискувати трошки головку дитини (немовляткові ще), щоб кругленька була? Як що є, то як се робиться: чи притискують або пригладжують пучками (масаж), чи зов'язують хусточкою або

повівалом – як ту хусточку чи повівало накладають і зав'язують? Або, може, яким другим робом? Мені се дуже і дуже теперечки потрібно і, якщо Ваша ласка буде, напишіть скрізь, до кого можете, по усій Україні, просячи, щоб дали відповідь на окремих листочках (не у листі до Вас особисто), вказуючи дотепно село, повіт і губернію, де є (або нема – се однаково треба) такий звичай. Розпитатись про се у кожної сільської баби можна. І як що хто зуміє, то щоб і малюночок зробити, хоч би аби який, аби видно було, як хустка або повівало зов'язується, от і зробіть мені – дуже і дуже буду дякувати.

То вибачайте ж за мою несправність і будьте здорові та окликайтесь.

Щиро Вам прихильний

Хв. Вовк.

А за фонетичні студії я ще розпитаюсь. Про се, бачите, я хочу спитати відомого лінгвіста Novclacu', а він тепер саме слабій.

№ 6

Il d'Yeu (Vendécé)
22 / VIII-ві [18]95.

Дорогий земляче.

Дуже й дуже я таки винний перед Вами – що й казати! Передпоследній лист Ваш одібрав, їдучи сюди – думка була вже звідси одписати; коли ж приїхав сюди, ледве оглядівся, треба було знов їхати до Парижу, а потім у Швейцарію, а тепер, коли знов вернувся сюди – новий лист от Вас... Найперше, дуже і дуже дякую Вам за замітки про короваї і малюнки їх. Які вони й немудрящі і усе-ж-таки дуже стануть у пригоді, і я тільки й бажав б, щоб усі теж робили, не вважаючи на критичну сторону малювання. Видно, про це йдеться, – то й досить. З звичаїв дуже цікаво було б знайти, скільки буває коровайниць? Що до інших весільних звичаїв, то як що Ви хочете вживати програму, то чи не підждали б Ви кілька часу, поки я вернусь до Парижу (се буде тижнів через 2 абощо), тоді ж я Вам заслав би свою невеличку програму, котру я посилав кільком приятелям і по котрій чимало було зроблене. Дещо можна знайти у програмах, виданих Моск[овским] Общ[еством] Люб[ителіей] Антроп[ології], Естествозн[ання] и Етнографії (Харузина), але далеко не усе. Дуже шкода, що не можу прислати Вам своєї праці про весільські звичаї – се б було найкраще, тільки де її узяти, та хоч би й знайшлась яка-небудь, то як переслати. Я одначе про се ще подумаю, може, як-небудь й налагожу.

До того ж часу треба було відкласти й Вашу справу про стереоскопічні фотографії. Звідси я Вам нічого не можу казати. Таких купців, що продають фотографії, у Парижі дуже багато, чи видають вони карточки – цього не скажу, бо не доводилося чувати – розпитаюсь. Між тими фотографіями, що є

на продаж, найбільше трапляється пейзажів різних міст і т. і., що може бути здатним для вчення географії, але етнографічного, мабуть, не зустрічається, нічого цього за для стереоскопу не роблять. Окрім того не доводилось мені чути й про те, щоб тут вживали коли-небудь стереоскоп, а за для того вряд чи є і спеціальні колекції педагогічних фотографій за для стереоскопа. Звичайно ж, вживають скрізь по школах тут чарівну ліхтарню [21] – і за для цього є й спеціальні колекції фотографій або малюнків на склі і географічних, і природничих, яких бажаєте. А про стереоскоп не чув і по виставах педагогічних не бачив... Одначе, знов-таки кажу Вам, розпинаюсь... і зараз же як тільки вернусь до Парижу – тоді одпишу як слід.

А то тепер видається у Америці і Парижі разом серія альбомів фотографій дуже дешевих (60 сант[имів] за альбом – себто випуск*) і дуже добре зроблених. Тут те ж усякі пейзажі і т. і. Друге таке ж саме видання містить у собі окрім того чимало етнографічного. Се за для школи добре б було. Нехай я Вам пришлю один випуск на зразок – то подивитесь. Є й третє таке ж виданіє – «La Russie» – і нічого собі... як було кому написати у Париж, щоб без мене се зробили – так нікому: усі пороз'їжджались і зовсім таки нікого нема.

А за ботаніку за для Rollanda [22] мені здається нема чого так дуже побиватись, щоб навіть і книжки за для цього купляти... Давайте, що у Вас є і що можете добути, та й годі. Бо треба Вам сказати, що й сам він про слов'янські назви і навіть folkloge не дуже-то дбає. Кавказькі назви, як що маєте, то давайте і т. і.

Спасибі, що написали Грушевському [23] послати мені отбитку. Я однак маю «Зап[иски] Т[овариства] і[м]. Ш[евченка]» яко член товариства.

А за гадяцьке весілля знов таки прошу вибачити – і досі не скінчено!!! І знов пока і се зробиться зараз же як вернемось додому.

Пишучи про Роланда, пригадав і про птицю Лакоста і Сірина. Як що маєте ще одбитки, то зашліть мені, бо тиї, що Ви мені прислали, я оддав московському професору Анучину – дуже вже вони ёму цікавими здалися. А про те мені їх і треба, бо я їх показував у «Société des Traditions Populaire» і Sebillot бажає їх надрукувати у «Revue des Trad[itions] pop[ulaires]». А Rolland своїх не дасть – бо вони, як і слід товаришам по науці, між собою ворожують. Дуже і дуже тяжко було мені читати те, що Ви писали мені про «поштовий збір» і про ваші з їм відношення... При мені інакше було. Хоч і траплялось іноді, що генералували люде деякі – то усе ж таки їх вміли завчасу приборкати... Тим більше важко мені чути, що Ви хорусте на Кубані, а вже хто тамішней пропасниці не виносить – то, мабуть, чи не краще тікати. Погано, дуже погано.

А за те, що Ви питали мене у кінці попереднього листа, що Вам сказати?.. Років може з 10 уже як із-за мене вже ні до кого не чіплялись. Листи не

пропадають зовсім, дарма, що листування у мене досить велике. Читати може й читають – та, мабуть що, й обридло вже читати, то, може, вже й покинули... Звісно, за вірне скажи – не скажу, а те, що кажу, то се – так... От хоч би, наприклад, і той лист – у йому про телеграму було розказано: як би ёго читали, то, мабуть, що далі він не пішов би, а то, як бачите, дійшов.. На мій погляд – нічого, хоча звичайне й пальця у зуби дуже далеко засовувати у всякому разі не слід. Ну, та «якось то буде!», як у пісні про Куперьяна співається.

Бувайте здорові і підождіть, поки вернусь у Париж. Ваш Хв. В.

Примечание Ф. К. Вовка:

*у кожному не то 20, не то 24 малюнка (не пригадаю) досить великих завбільшки.

КОММЕНТАРИИ ПУБЛИКАТОРА:

1. *Старков В.* Митрофан Дикарев – повпред нації // *Берегиня*. 1999. Ч. 4. С. 5–19; Його же. «Золоті зерна» наукового пізнання (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // *Пам'ять століть*. 2000. № 1. С. 14–53.

2. *Качкан В. А.* Українське народознавство в іменах. У двох частинах. Ч. 2. Київ, 1995. С. 72–81.

3. *Франко А., Франко О.* Невгамовний Федір Вовк // *Слово і час*. 1997. № 8. С. 24–30.

4. *Вовк Хв.* Кавказ і Карпати: Деякі спроби етнологічних зближень // *Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському*. Львів, 1906. С. 595–600.

5. См.: *Дикарев М.* Програма для етнографического исследования жизни в связи с голодом и холерою. Екатеринодар, 1894. 21 с. (отдельный оттиск из 3-го тома «Кубанского сборника»).

6. «Revue des Traditions populaires» – «Журнал народных традиций» (фр.)

7. Имеется в виду первая большая научная работа М. А. Дикарева «Воронежский этнографический сборник», изданный в 1891 году в качестве второго выпуска «Памятной книжки Воронежской губернии на 1892 г.».

8. «Рассказ про хохляцку свадьбу» Т. К. Луценко входит в состав «Воронежского этнографического сборника» (с. 287–291).

9. *Кириллов П.* Черноморская свадьба. Этнографический очерк // *Кубанский сборник*. Т. 2. Екатеринодар, 1891. 4 паг. С. 1–27.

10. Гильчепко Николай Васильевич (1858–1910) – закончил Санкт-Петербургскую медицинскую академию, служил лекарем на Кавказе, в том числе на Кубани, изучал антропологию казаков. Автор книг «Осетины» (1890), «Антропологический тип малороссов» (1895), «Кубанские казаки» (1895) и др.

11. О том, что книга Поля Пасси «Etude sur les changements phonet[igues] ets» была получена Дикаревским, говорится в его ответном письме Ф. Вовку от (16) 28 августа 1894 г.

12. Отзывы Ф. Вовка на программу М. Дикарева опубликованы в французском журнале «L'Anthropologie» (Т. V. 1894. Рр. 728–729) и немецком журнале «Am Ur-Quell» (1893, IV Bd., IV Hft., S. 87).

13. «Česky lid» – «Чешский народ» (чешск.).

14. Львовский журнал «Зоря» в 1885–1898 гг. был печатным органом Научного общества им. Шевченко.

15. В ответ на эту просьбу М. Дикарев писал 16 (28) августа 1894 г.: «Чувя, що у одного з тутешніх учителів маються етнографічні фотографії з чорноморського життя, може, чи не надібаються там фотографії будівлі».

16. Максимович Михаил Александрович (1804–1873) – выдающийся украинский этнограф, издал сборники «Малороссийские песни», «Украинские народные песни», «Голоса украинских песен» и др.

17. Чубинский Павел Платонович (1839–1884) – выдающийся украинский этнограф, собиратель песен, сказок, поверий, пословиц и поговорок, составивших несколько объемистых томов.

18. Возможно, под влиянием этой просьбы М. Дикарев и сам заинтересовался обычаем подрезать корень языка у маленьких детей, о чем свидетельствует его большая неопубликованная работа на эту тему, хранящаяся в фонде рукописей Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника.

19. Наумов – воронежский букинист, знакомый М. А. Дикарева.

20. Вероятно, речь идет о книге В. С. Кривенко «Очерки Кавказа» (1893).

21. «Чарівна ліхтарня» – «волшебный фонарь», при помощи которого просцировались на экран фотографии и рисунки, нанесённые на стекло. Был чрезвычайно популярен в школьном преподавании конца XIX – начале XX века.

22. Интерес Дикарева к трудам французского ботаника Э. Роллана не случаен. В «Автобиографии», написанной незадолго перед смертью, М. А. Дикарев писал по поводу его книги «Flore populaire ou histoire naturelle des plantes dans leurs rapports aux la linguistique et le folklore» (Т. II, Paris, 1899) (Роллан Э. Популярная флора или естественная история растений в их отношениях в лингвистике и фольклоре): «Здесь помещены сообщения, данные мною автору по малорусской народной ботанике».

23. Грушевский Михаил Сергеевич (1866–1934) – выдающийся украинский ученый-энциклопедист, в 1894 г. возглавивший историко-философскую секцию Научного общества им. Шевченко. Дикарев состоял с ним деятельной переписке (См.: Старков В. Листи Митрофана та Уляни Дикаревих до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 10/11. Київ, 2006. С. 471–314). Грушевський М. являється автором двох опублікованих некрологів М. А. Дикарева: «Митрофан Дикарів (Некрологічна звістка)» (Записки наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1900. Т. XXXIII. Кн. 1. С. 5–6) и «Дикарев Митрофан» (Літературно-науковий вістник. Львів, 1900. Т. IX. Кн. 1. С. 73).

К ИСТОРИИ КУБАНСКОГО УКРАИНОЯЗЫЧНОГО ЖУРНАЛА «НОВИМ ШЛЯХОМ»

В последние два года на Кубани оживился интерес к местному украинскому диалекту, в средствах массовой информации даже развернулась небольшая дискуссия о возможности его преподавания в школе. Уже опубликованные материалы наглядно демонстрируют как возросшую ностальгию кубанцев по украинской составляющей казачьей культуры, так и высокую степень мифологизации не такого уж и далёкого исторического прошлого.

Наше особое внимание привлекла обширная публикация в газете «Вольная Кубань», в название которой вынесены широко известные поэтические строки Т. Г. Шевченко: «Чужому навчайтесь і свого не цурайтесь». Житель станицы Старощербиновской Л. Н. Угрюмов, сожалея о печальной судьбе культуры «нашадків запорожців», с неподдельной грустью вопрошает читателей: «Вам известна судьба преподавателей Краснодарского учительского института, готовившего учительские кадры для украинских школ Кубани, судьба газеты «Новим шляхом» и других газет в районах, украинских радиопередач?» Очевидно, что автор подразумевает отрицательный ответ на поставленные им вопросы [10]. Захотелось поспорить с ним, хотя бы потому что, несмотря на всю неоднозначность ситуации, на все три заданных в статье вопроса любознательный читатель должен был бы ответить все-таки утвердительно: «Да, знаем!». Ведь о трагических судьбах преподавателей-украинцев главного кубанского вуза и судьбах их воспитанников, ставших жертвами сталинских репрессий, в последние годы много и подробно писал профессор В. К. Чумаченко [14; 16; 17; и др.]. За последние 90 лет вышел также целый ряд статей различных авторов, посвящённых местной украинской периодике, упоминалось в них и о традиции украинского радиовещания на Кубани, прерванной в начале 1930-х годов [2; 8; 11; 1; 7]. Вопрос, очевидно, в другом, – в том, что публиковались эти материалы в узкоспециальной научной периодике и во всевозможных научных сборниках, тираж которых сегодня редко превышает сотню экземпляров. Конечно, эти публикации никогда не попадут не только в станицу Старощербиновскую, где живет Л. Угрюмов. Даже в наших красивых библиотеках их не всегда найдешь. Вот почему вакуум знаний на тему

«украинизации Кубани» в широких массах читателей, несмотря на количественный вал публикаций, остаётся на прежнем низком уровне.

Хотелось бы подробно остановиться на одном из поставленных Л. Н. Угрюмовым вопросов – о судьбе «Нового шляха» (сразу же поправим автора – *журнала* «Новим шляхом», а не газеты, как ошибочно считает краевед).

В 1925–1932 годах (эпоха «украинизации Кубани») в пределах нынешней территории Краснодарского края и в тогдашнем краевом центре, городе Ростове-на-Дону, непродолжительное время выходило немало периодических изданий на украинском языке. Предполагалось, что по мере завершения процесса «украинизации» они должны были появиться в каждом районе края, населённом потомками украинцев. Дело до этого, как известно, не дошло, но и те полтора десятка изданий, что ненадолго увидели свет, дают богатую пищу для анализа и обобщений. Наиболее известны газеты «Радянський станичник», «Червоний стяг» (обе – Краснодар) и «Червона газета» (Ростов-на-Дону), журналы «Новим шляхом» (в Краснодаре), «Ленінським шляхом» (в Краснодаре, потом в Ростове-на-Дону), литературно-художественные альманахи «Наступ» и «Поступ» (соответственно в Краснодаре и Ростове-на-Дону).

Одним из первых и, быть может, наиболее интересным из местных украинских периодических изданий и был журнал «Новим шляхом». Он начал выходить в Краснодаре в 1927 году как орган Комнаца Наркомпроса РСФСР. Это был педагогический журнал, адресованный преимущественно преподавателям украинских школ, а также политпросветработникам. Периодичность его составляла один номер в два месяца, однако заявленная регулярность соблюдалась не всегда. В 1927 году вышло два номера журнала: № 1 (сепень-вересень) и № 2 (жовтень-грудень). В следующем – пять номеров, причём четвёртый и пятый появились под одной обложкой. В 1929-ом сдвоенным был пятый и шестой номер, причём на обложке был указан 1930 год, поскольку из печати он вышел с опозданием. Единственный журнал, действительно вышедший в 1930 году, номера не имел и был обозначен как «внеочередной». Именно он и стал последним. Издание прекратилось. А вместо него в Ростове-на-Дону стал издаваться журнал «Ленінським шляхом».

От номера к номеру менялся и тираж «Нового шляху» (от 1000 до 2000 экземпляров) и количество страниц в нём (приблизительно от 60 до 100). По всей вероятности, финансирование этого журнала, как, впрочем, и других изданий в то время, не всегда было достаточным.

Журнал имел следующие основные разделы: «Методика і практика школи», «Політосвіта» (или «Політосвітробота»), «Краєзнавство», «З

культжиття», «Трибуна вчителя», «Життя та побут», а также «Хроніка» и «Бібліографія» (или «Критика й бібліографія»). Выпускала журнал редколлегия, ответственным редактором вначале был преподаватель обществоведения и автор школьных учебников на соответствующую тематику А. Лисогор, потом преподаватель Краснодарского рабфака М. Лола, пробовавший себя ещё и как очеркист.

Из материалов, опубликованных в первый год выпуска, пожалуй, не утратила своего значения и актуальности статья М. Садиленко «З культурного життя Кубанщини». Автор даёт широкую картину украинской колонизации кубанских земель в конце XVIII и на протяжении XIX столетий. Характеризуя язык кубанцев, он утверждает, что именно в произведениях местных писателей украинская «мова» сохранилась «во всей своей чистоте». Свидетельством тому многие народные песни, которых уже давно не услышишь на материковой Украине, широкое бытование здесь украинских пословиц, народных «переказов» и легенд. Особо он отмечает интерес казаков к бандуре, на которой играли А. Головатый и Я. Кухаренко. Большая часть статьи посвящена характеристике как творчества старшего поколения литераторов (Я. Кухаренко, В. Вареника, П. Короленко, В. Мовы, Я. Жарко, В. Потапенко), так и представителей новой генерации местных украинских писателей (Н. Щербина, И. Луценко, Ю. Литовченко и др.) [9].

Журнал «Новим шляхом» много внимания уделял вопросам украинизации Кубани, чему посвящены статьи практически в каждом его номере. Например, статья Ф. Кальницкого «З досвіду українізації шкіл на Кубані в 1928 році», где приводятся интересные статистические данные. Из неё мы можем узнать, что в 1927/1928 учебном году в нашем крае существовало 192 украинских школы, в которых обучалось 27 343 ученика, а в 1928/1929 учебном году их число было увеличено до 258 с числом учащихся 31 344. Вместо планируемых 104 классов было открыто 118, ни в одном районе и населённом пункте не было допущено деукраинизации школ [6, с. 32–34]. В этом же номере помещена ещё одна статья этого автора (подписанная «Ф. К.») «До українізації політосвітніх установ на Кубані» [там же, с. 38–41], посвящённая украинизации культурно-образовательных учреждений на Кубани, в первую очередь, изб-читален. В ней приводятся данные переписи 1926 года, по которой количество жителей-украинцев в сельской местности Кубани составляло 66,6%. «Злобе дня» также отвечали две заметки Ю. Дубицкого «Українізація и лікнепи» – о необходимости популяризации на Кубани украинского языка [там же, с. 42] и «Що гальмує переведення українізації» – о том, что пресса Северного Кавказа («Червона газета», «Красное Знамя», «Молот», «Новим шляхом») должна содействовать украинизации края [там же, с. 54].

Журналу «Зоря», издававшемуся молодыми украинскими писателями станицы Старо-Корсунской в 1921–1923 годах, посвящена статья В. Иваненко «З життя юнацького літературного осередку перших часів Жовтня на Кубані» [3]. Публикация Т. Иващенко «На фронті українізації» [5] рассказывает об украинских школах кубанской станицы Новомышастовской.

В 4-м номере журнала за 1929 год также помещены несколько статей на тему украинизации, например: «Нова доба в українізації Кубанської округи» И. Шали – о постановлениях Пленума Северо-Кавказского краевого комитета партии по украинизации [18] и заметка «Від слів до діла» Т. Иващенко – о необходимости выделения в газете «Красное Знамя» одной стороны под публикации материалов на украинском языке [4].

С 4-го номера за 1929 год (июль–август) тематика журнала расширяется, он становится общественно-педагогическим, появляется также раздел «Літературна сторінка», в котором публиковались произведения членов украинской секции Кубанской ассоциации пролетарских писателей (созданной в Краснодаре в феврале 1925-го года): О. Розумиенко, В. Очерета, О. Кирия, Ф. Приймы, Т. Иващенко и др. Среди молодой литературной поросли были действительно многообещающие имена. Поэт Ф. Прийма впоследствии стал известным советским литературоведом, удостоенным Ленинской премии. В. Очерет, эмигрировавший в годы Великой Отечественной войны за рубеж, стал известным украинским писателем, ещё при жизни удостоенным звания классика. Судьба фронтового журналиста О. Розумиенко пересеклась с судьбой его однополчанина М. Джалиля, но в отличие от него он не погиб в плену, а выжил и стал многолетним узником сталинских лагерей. В советской тюрьме ещё в начале 1930-х годов оборвалась жизнь молодого поэта и селькора Т. Иващенко, одного из самых ярких сторонников украинизации Кубани. Длинный перечень этих трагических утрат можно найти в известной статье литературоведа В. К. Чумаченко «Казачья литературная Голгофа» [О судьбе местных украинских писателей см.: 13; 12; 15; 16; 14].

Двоенный 5–6-ой номер за 1929 год имел те же разделы, что и предыдущие выпуски. В разделе «Літературна сторінка» опубликованы произведения кубанских украинских писателей, членов КАППа: В. Очерета «Сигнал», О. Кирия «В бурю», О. Розумиенко «Нехай у мене батько богомільний». Литературоведение представлено двумя статьями ленинградского исследователя В. Дроздовского «В. Чумак та Гн. Михайличенко» и «Забуті роковини» (к 10-летию смерти кубанского литератора М. К. Седина, который писал свои пьесы на украинском языке). Статья О. Розумиенко «Письменницький молодяк Кубанщини» рассказывает о кубанских украинских писателях, членах Кубанской ассоциации

пролетарских писателей. Далее публикуются заметки из записной книжки делегата конференции краевого отделения Всероссийской ассоциации крестьянских писателей Т. Иващенко («Широким фронтом»). С докладом о творчестве кубанских украинских писателей выступил на ней, как следует из статьи, кубанский детский писатель Иван Луценко.

В разделе «Красзнавство» большой интерес для нас представляет статья К. Масливца «До вивчення української преси на Пів. Кавказі», содержащая ценный материал об украинских газетах, выходивших на Северном Кавказе после 1917 года («Чорноморський Українець», «Нове Житте», «Черноморська Рада» и т. д.).

В «Критиці й бібліографії» помещены статьи И. Чердниченко «Мій злочин» (ответ на статью Лещишина «Пропащі гроші») и статья В. Очерета (В. Очерета) «Остання „Спіраль”», посвященная выходу 3-го номера бюллетеня харьковской литературно-художественной группы «Авангард» (под редакцией В. Полищука). В разделе «Хроніка» представлены новости из разных мест.

Внеочередной номер журнала за 1930 год целиком посвящен вопросам коллективизации и украинизации на Кубани. В редакционной статье указывалось, что следующие номера подписчики будут получать из Ростова. В отличие от предыдущих, в данном номере не было методических материалов и вообще деления на разделы. В нём помещены стихи двух кубанских украинских поэтов О. Кирия («Пісня колективу» и «Коллективом йдемо вногу») и В. Очерета «Будовання». Основное место занимали статьи М. Лолы «Українізація як фактор соціалістичного будівництва» и «Масова робота коло українзації в районах, що українізуються», А. Павлюка «Українізація й політико-освітня робота на Кубані», Б. Бровцина «Ради, українізація й соціалістична реконструкція сільського господарства», И. Гаруса «Обернімо Кубань на суцільний колгосп», В. Бедина «Колгоспне будівництво й релігія», М. Березина «Участь робітників у колгоспному будівництві й українізація районів Кубанщини», Л. Соколова «На що треба звернути увагу» (из станицы Ивановской Славянского района) и другие, посвященные вопросам коллективизации и украинизации на Кубани. В номере также имеется список книг, рекомендованных для школ и политпросветработы. Внеочередной выпуск был небольшим по объёму (всего 48 страниц), зато его тираж составлял 2000 экземпляров.

После выхода этого номера журнал, как мы уже сказали выше, прекратил своё существование. Постановлением Северо-Кавказского краевого комитета ВКП(б) журнал был реорганизован в красовой общественно-политический орган «Ленінським шляхом», а его редакция вскоре была переведена в Ростов-на-Дону. Но в народной памяти он остался, о чём свидетельствует статья

щербиновского краеведа, опубликованная в «Вольной Кубани». Произошло это, наверное, потому, что это было живое издание, насыщенное продуктивной полемикой, действительно, заботящееся о преумножении и развитии украинской культуры Кубани на новых, социалистических началах. И делали его люди по-настоящему творческие, энтузиасты того сложного и трагического времени, жертвами и героями которого они остались в истории кубанской журналистики.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. *Винниченко И. И.* Украинская пресса Северного Кавказа как источник изучения литературной жизни края в 1920–30-х годах // Человек в мире искусства: информационные аспекты / Тезисы докл. межд. науч. конф. - Краснодар, 1994. - С. 139–141.

2. *Георгиади Я.* Национальная печать Кубани и Черномории // Красное Знамя. - 1923. - № 96.

3. *Иваненко В.* З життя юнацького літературного осередку перших часів Жовтня на Кубані // Новим шляхом. - 1929. - № 2–3. - С. 71–74.

4. *Іващенко Т.* Від слів до діла // Новим шляхом. - 1929. - № 4. - С. 36.

5. *Іващенко Т.* На фронті українізації // Новим шляхом. - 1929. - № 2–3. - С. 82–84.

6. *Кальницький Ф.* З досвіду українізації шкіл на Кубані в 1928 році // Новим шляхом. - 1929. - № 1. - С. 32–34.

7. *Ламосова Н. В.* Из истории украинской периодики Кубани 1920-х – начала 1930-х годов // Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития: Материалы межд. научн. конференции / Под общ. ред. А. А. Скрипник. - М., 2010. - С. 172–176.

8. *Масливець К.* До вивчення української преси на Пів[нічному] Кавказі // Новим шляхом. - 1930. - № 5–6. - С. 53–54.

9. *Садиленко М.* З культурного життя Кубанщини // Новим шляхом. - 1927. - № 1. - С. 61–65.

10. *Угрюмов Л. Н.* Чужому навчайтесь і свого не цурайтесь // Вольная Кубань. - 2010. - 18 марта.

11. Українська преса на Кубані // Наша культура (Варшава). - 1969. - № 4. - С. 6–7.

12. *Чумаченко В. К.* «Я не зрадник...» (об Ом. Розумиенко) // Березіль. - 1995. - № 5–6. - С. 170–178.

13. *Чумаченко В. К.* Из казачьего созвездия Прийм // Родная Кубань. - 1999. - №1. - С. 62–66.

14. *Чумаченко В. К.* Казачья литературная Голгофа (писатели, историки и журналисты – жертвы сталинских репрессий) // Третью кубанские литературно-исторические чтения. - Краснодар, 1999. - С. 255–266.

15. *Чумаченко В. К.* «...В поля, в простые хаты...» (Я. В. Жарко) // Кубань: проблемы культуры и информатизации. 2001. № 1. С. 9–13.

16. *Чумаченко В. К.* Феномен Василя Барки // Культурная жизнь Юга России. - 2003. - №2. - С. 59–61.

17. *Чумаченко В. К., Грушевский Д. В.* Кубанский историк С. Г. Грушевский: вехи биографии // История регионального научного сообщества: проблемы изучения / Материалы науч. конф. - Краснодар, 2007. - С. 119–127.

18. Шаля І. Нова доба в українізації Кубанської округи // Новим шляхом. - 1929. - № 4. - С. 32–35.

© 2010 р., В. І. Дудко
(м. Київ, Україна)

ЕПСТОЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ У ПРАЦІ ПЕТРА ЖУРА «ТРУДИ І ДНІ КОБЗАРЯ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ УВАГИ

Студії П. Жура (1914–2002) належать до шевченкознавчої класики, корпус якої годі уявити без його заснованих переважно на новому джерельному матеріалі книжок «Шевченківський Петербург», «Третя зустріч», «Літо перше», «Дума про Огонь», «Шевченківський Київ». Багатолітні розшуки дослідника підсумовано в літописі життя і творчості Т. Шевченка, опублікованому спершу у підмосковних Люберцях [17]. Уже після смерті П. Жура побачила світ українська версія його відповідного дослідження, видана за редакцією М. Павлюка і В. Судак; їхніми заходами первісний текст праці було почасти уточнено й доповнено.

«Труди і дні Кобзаря» – це справді найкращий із наявних літописів життя і творчості Т. Шевченка. Однак апологетичні оцінки Журової студії, висловлені і в уміщених у її київському виданні статтях М. Павлюка [16, с. 13–14, 517], і в рецензії О. Бороня [5], потребують застережень. Ця праця все ж не є взірцевим кумулятивним дослідженням: авторові не вдалося ні вичерпно врахувати фактичний матеріал, накопичений принаймні у

шевченкознавчих дослідженнях (належить наголосити, що залучення новорозшуканого друкованого й архівного матеріалу є не конечним, а факультативним завданням автора літопису життя і творчості), ні уникнути численних помилок, передовсім хронологічних. Застереження стосуються, зокрема, залучення епістолярних матеріалів. (Як належні до відповідного джерельного корпусу розглядаю в даному випадку й інскрипти. Сучасний дослідник, трактуючи дарчий напис як «физический знак взаимных отношений», цілком слушно зазначає: «В типовом комплексе историко-литературных сведений инскрипт занимает место недалеко от письма» [26, с. 5]).

Приміром, у літописі не враховано записку Г. Милорадовича до Т. Шевченка від 31 березня 1859 р., яку наведено – з одним невідчитаним словом – в «Описі автографів Т. Г. Шевченка» [21, с. 258]. В авторському підписі її позначено лише прізвище, проте зіставлення автографа записки з листами Г. Милорадовича, атрибуція яких не викликає сумніву [12, с. 791–792], свідчить, що він був і її автором.

Також пропущено численні згадки про Т. Шевченка у листуванні третіх осіб. Наприклад, 12 червня 1857 р. П. Куліш писав до О. Куліш стосовно ранніх творів Марка Вовчка (невдовзі їх було видано у збірці «Народні оповідання»): «Ничего подобного еще не было в литературе нашей. Важно здесь то, что нет вымысла; все *было*, все *случилось* и рассказано, и именно так, как было и случилось; но какой язык, какие формы!». Висловившись таким чином про літературний доробок неznаної ще на той час ширшої аудиторії авторки, П. Куліш зазначив: «Шевченко, я знаю, будет им завидовать и сделает их своими образцами» [23, с. 276]. Попри давно відомі дослідникам дуже прихильні відгуки Шевченка про Марка Вовчка [18], у даному випадку Куліш ледве чи мав рацію. В. Петров писав, коментуючи наведені Кулішеві міркування, що в його тогочасній «теорії [...] мистецтво деструктується, мистець підмінюється етнографом, записувачем, а мистецтво етнографією, Марко Вовчок – зразок для Шевченка» [23, с. 277]. Немає, однак, сумніву, що читачі мали б довідатися з літопису його життя і творчості про цитоване Кулішеве висловлювання. Але не довідаються – як, наприклад, і про те, що Шевченкову поезію «Заворожи мені, волхве...» було цілком наведено – з назвою «Пустка» – у Кулішевому листі до М. Д. Білозерського від 3 січня 1856 р. [23, с. 261–262], про написаний орієнтовно у березні 1860 р. лист В. Енгельгардта (сина поміщика, який до 1838 р. був власником кріпака Т. Шевченка) до редактора журналу «Народное чтение» О. Оболонського у справі звільнення з кріпосної залежності родини українського письменника [20, с. 83–84]. (Публікатор відповідного епістолярного джерела відтворив його за копією, оскільки не зміг розшукати оригіналу. Автограф листа

В. Енгельгардта зберігається в рукописному відділі Російської національної бібліотеки у фонді філолога О. Котляревського [14]).

Не враховано також згадки про Т. Шевченка у листах П. Куліша до М. М. Білозерського від 21 листопада 1856 р. і М. Рігельмана до П. Куліша від 26 лютого 1856 р. [23, с. 270, 271], у листі П. Куліша до Г. Галагана від 9 лютого 1857 р. [31, с. 344, 347] і М. Гербеля до Я. Полонського від 30 квітня 1860 р. [22, с. 162], у листуванні російського поета М. Щербини з О. Корсуном за 1858 р. [2, с. 107].

У студії П. Жура використано – на підставі ознайомлення з автографами – два листи П. Куліша до О. Кониського [16, с. 453, 457]. Відповідний епістолярний корпус, який М. Возняк надрукував у 1923 р., включає, однак, ще два листи зі згадками про Т. Шевченка (їхні автографи також збереглися), у літописі не враховані. Одна зі згадок – цілком нейтральна; 7 березня 1861 р. П. Куліш писав до О. Кониського: «Я послав Дмитрію Павл[овичу Пильчикову] своє слово над Шевченком. Чи получив?» [7, с. 143]. (Ідеться про слово П. Куліша, виголошене 28 лютого 1861 р. на похороні Т. Шевченка; згодом воно було опубліковано [15, с. 5–6]). Проте не є такою інша інформація П. Куліша, який зазначив у листі без авторської дати, що постав близько 17 лютого 1861 р.: «Бедный Тарас болен: у него от пьянства открылась *водяная*» [7, с. 143]. (Орієнтовну дату листа визначено на підставі помітки адресата про отримання – 27 лютого 1861 р. [19, арк. 32]. Відомо, що листи П. Куліша до О. Кониського доходили з Петербурга до Полтави за 8–14 днів [19, арк. 5, 9 зв., 11, 13, 30, 34]. З огляду на характер Кулішевого повідомлення не можна виключати, що цей пропуск було зумовлено селективним підходом П. Жура до залучення джерел.

Не повідомлено в літописі про Шевченкові інскрипти на фотокопії його автопортрета 1858 р., надписаній 24 березня 1858 р. московському книгареві М. Щепкіну, синові знаменитого актора [32, с. 216; 33, с. 7], і на примірникові «Кобзаря» 1860 р., подарованому О. Уварову 6 лютого 1860 р. [1, с. 463]. Також не враховано дедикацію О. Великанова на окремій відбитці його статті «Городищенский свеклосахарный завод потомственных почетных граждан К. М. Яхненка и Ф. С. Смирненка» (М., 1858), первісно вміщеної в журналі «Вестник промышленности» [24, с. 62]; інскрипт слід орієнтовно датувати лютим-березнем 1860 р. [10, с. 164–167].

Відомо, що авторськими датами позначено лише частину дарчих написів Т. Шевченка на примірниках «Кобзаря» 1860 р. Інформації про відповідні інскрипти в літописі переважно розташовано на «своїх» місцях – під конкретними датами. Проте, як з'ясується, відомості про кілька дедикацій подано у списку недатованих дарчих написів, віднесених у літописі до 1860 р. Це, зокрема, авторські інскрипти на примірниках «Кобзаря», подарованих

С. Яновському й І. Бугаєві-Саєнку – відповідно – 20 і 24 лютого 1860 р. Відповідні дарчі написи наведено у статті Л. Внучкової [6, с. 104], на яку автор літопису і покликається, подаючи інформацію про них [16, с. 449]. Зрозуміло, що читачі «Трудів і днів Кобзаря» мають трактувати ці інскрипти як недатовані.

У листі до О. Куліш від 15 вересня 1856 р. П. Куліш повідомив: «Княгиню (Шевченка) привезу» [16, с. 265]. Навівши цю цитату за виданням «Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів», автор літопису запозичив звідти і коментар: «Йшлося про рукопис, який Куліш незабаром передав М. Д. Білозерському» [16, с. 265; 27, с. 21]. Насправді, однак, П. Куліш писав про свій намір забрати до Петербурга рукопис повісті «Княгиня», який уже перебував у М. Д. Білозерського [23, с. 267–269].

Готуючи літопис, П. Жур залучив чимало епістолярного матеріалу (і опублікованого, й архівного), який шевченкознавці досі не використовували. Проте авторіві «Трудів і днів Кобзаря» не в усіх випадках вдалося узгодити включені до літописного корпусу нові джерела з іншими залученими матеріалами. Приміром, у Журовій праці наведено уривок зі вперше опублікованого у збірникові «Памятники культуры. Новые открытия» листа М. Костомарова до К. Юнге від 20 грудня 1860 р., в якому поінформований Шевченків приятель виразно писав: «Наш Тарас читал два раза в Пассаже свои малороссийские стихотворения с полнейшим сочувствием, с громкогласнейшими рукоплесканиями» [16, с. 446–447]. Водночас у літописі зафіксовано, як і в більшості праць попередників, три виступи автора «Кобзаря» на публічних літературних читаннях у Пасажі – 11 і 21 листопада, 18 грудня 1860 р. [16, с. 441, 442, 446]. Мало хто з читачів літопису зможе самостійно з'ясувати, що в цьому випадку слушно висловився М. Костомаров, а не П. Жур. Запис про Шевченків виступ на літературному вечорі 21 листопада 1860 р. дослідник обґрунтував посиланням на єдине наявне в науковому обігові відповідне свідчення – синхронну щоденникову нотатку О. Штакенштейдер, що, здавалося б, не мала викликати сумніву. Однак уважніше вивчення конкретного матеріалу пересвідчує, що її запис, позначений в обох публікаціях щоденника 21 листопада, насправді було зроблено 11 листопада [9].

Літопис життя і творчості – з огляду на його формат, жанрові параметри – не передбачає можливості викладати аргументи на користь певного атрибуційного рішення чи хронологічної локалізації листів без авторських дат або з неповними датами. Відповідна робота упорядника залишається «за кадром», читач має справу лише з її результатами. Тому реконструювати мотивації конкретних дослідницьких рішень здебільшого можна хіба орієнтовно.

П. Жура занотував на підставі неопублікованого джерела, що зберігається у відділі рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) Російської Академії наук: «[1860]. 22 січня. Редактор «Иллюстрации» В. Зотов запитав у цензора С. Палаузова, чи дозволено друкувати біографію і портрет Шевченка. На записці – відповідь червоним олівцем: «Портрет Шевченка печатать не дозволяется, да он и сам того не желает и боится, чтобы оваини ему не повредили» [16, с. 397]. Поінформованого читача не може не збентежити в цитованій нотатці згадка про С. Палаузова, оскільки на той час, від 6 листопада 1859 р., він не працював у Санкт-Петербурзькому цензурному комітеті [4, с. 60]. Навіть не заглядаючи до першоджерела, можна впевнено твердити, що дослідник помилково ідентифікував адресата записки В. Зотова й автора відповіді на неї. С. Рейсер, який у 1963 р. запровадив відповідний документ до наукового обігу (поклик на його публікацію у дослідженні П. Жура відсутній), вважав, що редактор «Иллюстрации» звертався до цензора П. Новосільцева [25]. Ця інформація ближча до істини, хоча також не є точною. Насправді В. Зотов адресувався до цензора П. Новосільського, від якого й дістав відповідь. Саме він, як свідчить перегляд комплекту названого часопису, цензурував «Иллюстрацию» у січні 1860 р. (У лютому її числа розглядав уже інший цензор – Ф. Рахманінов, який і санкціонував надрукування непідписаного нариса «Тарас Григорьевич Шевченко» із портретом письменника [28]. Із багатьох джерел до історії друку в Російській імперії відомо, що ухвали цензорів нерідко визначалися суб'єктивними чинниками. Безумовно, що саме вони заважили і в цьому випадку).

Особливої дослідницької уваги вимагають листи, які їхні автори або зовсім не датували, або позначили неповними датами. У таких випадках багато залежить від ефективності використання наявної в науковому обігові – як у відповідних епістолярних текстах, так і поза ними – інформації, необхідної для точного чи принаймні орієнтовного їхнього датування. У перебігу виконання цієї роботи автором «Трудів і днів Кобзаря» не вдалося уникнути прикрих помилок. (Ясна річ, не випадає обговорювати дати, уточнені після появи друком обох версій праці П. Жура. Приміром, він слідом за попередниками повторив, що лист Т. Шевченка до М. Макарова з авторською датою «7 февраля» постав у 1860 р. Насправді, однак, його було написано роком раніше [10, с. 167–171]).

Як зазначено в літописі, 5 квітня 1858 р. графиня А. Толстая писала до російського поета М. Щербини: «Не приедете ли к нам завтра обедать – только один Шевченко будет у нас. Что я говорю – не приедете ли – непременно приходите и познакомьтесь с Тарасом Григорьевичем. Он Вам во многом понравится, и он желает видеть Вас. Завтра, т. е. в четверг, к 4 часам» [16, с. 328]. Джерелом наведеної цитати у дослідженні П. Жура названо працю

О. Багрія «Т. Г. Шевченко в русских переводах». Ця вказівка, однак, не є коректною з огляду на те, що наведена у «Трудах і днях Кобзаря» цитата суттєво відрізняється від поданої у студії О. Багрія [3, с. 81]. Як цілком очевидно, автор літопису уточнив текст відповідного епістолярного фрагмента за автографом, що зберігається – про це поінформував О. Багрій – в архіві О. Корсуна, який перебуває в рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) Російської Академії наук [3, с. 78–81].

Наявні в названих публікаціях різночитання, втім, не є істотними для розгляду питання про дату записки А. Толстої. О. Багрій зазначив, що записка без авторської дати постала до особистого знайомства українського поета з М. Щербинюю, яке відбулося – про це свідчить запис у Шевченковому щоденнику – 6 квітня 1858 р. [3, с. 81]. І. Айзеншток також не висловився виразно щодо датування записки, проте беззастережно пов'язав її із Шевченковою щоденниковою нотаткою про його знайомство із М. Щербинюю. Навівши відповідний запис, дослідник зазначив: «Збереглося запрошення А. І. Толстої, адресоване Щербині; із тексту видно, що господиня дому особливо старалася познайомити адресата з Шевченком» [2, с. 107]. Натомість П. Жур, як було сказано, беззастережно датував записку 5 квітня. Ця дата є, однак, помилковою. Із Шевченкового життєпису відомо, що досліджувана записка могла постати лише між 27 березня (дата повернення письменника із заслання до Петербурга) і 5 квітня 1858 р. (наступного дня він особисто завізнався із М. Щербинюю). П. Жур, як і О. Багрій та І. Айзеншток, не надав значення наявній у цитованому епістолярному уривкові хронологічній вказівці, що дає підстави для аргументованого – і беззастережного – датування записки: її було написано у середу. 27 березня припадало на четвер, 5 квітня – на суботу [30, с. 18]. Єдина середа у відповідному часовому проміжку – 2 квітня 1858 р. [30, с. 18]. Це і є точна дата досліджуваної записки.

Потребує розгляду також проблема датування іншої записки А. Толстої до М. Щербини: «Середа. 24 дек[абря]. Родной наш Николай Федорович, приезжайте к нам завтра обедать, как бы приехали к родным. Ник. Ив. Костомаров обещался быть, и Тарас Григорьевич, и Северцов» [16, с. 393]. О. Багрій, який уперше використав і цей епістолярний документ, стосовно року його появи не висловився, зазначивши лише, що записка постала після особистого знайомства Т. Шевченка з М. Щербинюю [3, с. 81–82]. І. Айзеншток датував відповідне джерело 1858 р. [2, с. 107], П. Жур – 1859 р. [16, с. 393]. Мав рацію І. Айзеншток: 24 грудня припадало на середу саме у 1858 р. [30, с. 18]. (У 1859 р. – на четвер, у 1860 р. – на суботу [30, с. 14, 19]).

Лише частково реалізовано задекларований в українській версії літопису намір редакторів доповнити її матеріалом, оприлюдненим після появи друком

люберецького видання. Вони обмежилися кількома несовб'язковими додатками. Натомість ті поодинокі публікації, які справді належало врахувати (у них подано нові біографічні факти чи запропоновано реінтерпретацію відомого джерельного матеріалу), залишено поза увагою. Відтак читачі «Трудів і днів Кобзаря», зокрема, не зможуть ознайомитися з висловленим на початку квітня 1858 р. в неопублікованому листі до О. Шишацького-Ілліча свідченням Г. Милорадовича про зустрічі з Т. Шевченком на «неділях» у віцепрезидента Академії мистецтв Ф. Толстого [11, с. 106–107], довідатися про те, що єдиний відомий нині лист польського письменника Е. Желіговського до Т. Шевченка (без авторської дати, вказано лише, що його написано в четвер) постав не 11 квітня 1858 р., а днем раніше [13, с. 348–349]. У київському виданні літопису використано збірник джерелознавчих розвідок В. Яцюка «Таїна Шевченкових світлин» – цитату з написаного перед 3 квітня 1860 р. листа Л. Тарновської до В. Тарновського (молодшого), в якій йдеться, зокрема, про надсилання призначеного адресатові Шевченкового фотопортрета, доповнено запозиченою з названого видання вказівкою на те, що нині ця світлина з дарчим написом письменника перебуває у Національному музеї Т. Шевченка [16, с. 412]. Наявну в Яцюковій книжці інформацію про те, що Шевченків інскрипт В. Тарновському (молодшому) позначено авторською датою 8 січня 1860 р. [34, с. 66, 86], в літописі, однак, не враховано. (Цю дедикацію внаслідок недогляду упорядників не включено до нового академічного видання творів Т. Шевченка, на що вже було звернуто увагу [29, с. 29]). Також не згадано у «Трудах і днях Кобзаря» про те, що 18 січня 1859 р. Т. Шевченко надписав фотокопію свого автопортрета 1858 р., подаровану Ф. Лазаревському [34, с. 6].

Ці нотатки, що постали у перебігу конкретних літературознавчих розшуків, мають на меті не лише звернути увагу на окремі «епістолярні» позиції Журового літопису життя і творчості Т. Шевченка, які потребують корекції, на прикрі пропуски. (Принагідно слід зазначити, що не все гаразд у «Трудах і днях Кобзаря» також із використанням матеріалів періодики [8, с. 156; 9, с. 177–178]). Критичний аналіз низки дослідницьких сюжетів водночас дає підстави сформулювати загальніший висновок – на «Труди і дні Кобзаря» не можна покладатися як на джерело вичерпних і точних інформацій. На цьому треба наголосити, оскільки, зрозуміло, не всі читачі в змозі самостійно оцінити відповідну студію заслуженого дослідника без огляду на його репутацію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Айзеншток И.* Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко // Литературное наследство. - Т. 19/21. - М., 1935. - С. 419–484.
2. *Айзеншток І. Я.* «Подражаніє сербському» Т. Шевченка // Збірник праць 8-ї наукової шевченківської конференції. - К., 1960. - С. 96–114.
3. *Багрий А. В. Т. Г. Шевченко в русских переводах.* - Баку, 1925. - 98 с.
4. *Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи. 1840–1862 роки.* - К., 1969. - 164 с.
5. *Боронь О.* Літопис Шевченкового життя // Слово і час. - 2005. - № 10. - С. 72–74.
6. *Внучкова Л. І.* Авторські дарчі написи на малюнках і «Кобзарях» Т. Г. Шевченка 1860 року // Питання шевченкознавства: Т. Г. Шевченко і його сучасники. - К., 1978. - С. 83–105.
7. *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. - 1923. - № 10. С. 139–148.
8. *Дудко В.* Дві публікації журналу «Современник» у шевченкознавчих дослідженнях // Сіверянський літопис. - 2008. - № 4. - С. 153–158.
9. *Дудко В.* Запис про Тараса Шевченка у щоденнику Олени Штакеншнейдер: проблеми коментування // Український археографічний щорічник: Нова серія. - Вип. 12. - К., 2007. - С. 176–185.
10. *Дудко В.* Зі студій над листами Тараса Шевченка // Українознавчі студії. - Вип. 8/9. - Івано-Франківськ, 2007/2008. - С. 164–178.
11. *Дудко В.* Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича // Кур'єр Кривбасу. - 1997. - № 91/92. - С. 106–110.
12. *Дудко В.* Три шевченкознавчі нотатки // Український археографічний щорічник: Нова серія. - Вип. 13/14. - К., 2009. - С. 790–797.
13. *Дудко В.* У Петербурзі після заслання: Джерелознавчі уваги // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. - Нью-Йорк; Львів, 2001. - Т. 215: Світи Тараса Шевченка. II. - С. 347–353.
14. *Енгельгардт В.* Лист до О. Оболенського // Рукописний відділ Російської національної бібліотеки. - Ф. 386. - Спр. 136.
15. *Желчужников Л.* Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение // Основа. 1861. - Март. - С. 1–21.
16. *Жур П.* Труды і дні Кобзаря. - К., 2003. - 518 с.
17. *Жур П.* Труды і дні Кобзаря. - Люберцы, 1996. - 567 с.
18. *Засенко О. Є.* Вовчок Марко // Шевченківський словник: У 2 т. - Т. 1. - К., 1976. - С. 133.
19. *Куліш П.* Листи до О. Кониського // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. - Ф. 77. - Спр. 125.

20. *Непокупний А. П.* Т. Г. Шевченко і В. П. Енгельгардт: До 175-річчя від дня народження Великого Кобзаря // Вісник АН УРСР. - 1989. - № 10. - С. 80–91.
21. *Опис рукописів Т. Г. Шевченка.* - К., 1961. - 551 с.
22. *Павлюк М.* Шевченко і Гербель // Збірник праць 21-ї та 22-ї наукових шевченківських конференцій. - К., 1976. - С. 153–174.
23. *Петров В.* Пантелімон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. - Т. 1. - К., 1929. - 571 с.
24. *Рейсер С.* До вивчення Шевченка // Радянське літературознавство. - 1969. - № 3. - С. 61–62.
25. *Рейсер С.* Т. Г. Шевченко в журналі «Ілюстрація» // Літературна Україна. - 1963. - 26 берез. - № 25. - С. 2.
26. *Соболев А. Л.* Автограф Пушкіна: Исследование. - М., 1998. - 83 с.
27. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / ЦНБ АН УРСР. - К., 1966. - 492 с.
28. Тарас Григорьевич Шевченко // Ілюстрація. - 1860. - 18 фєвр. - № 107. - С. 97.
29. *Федорук О.* Зауваги до автографів Шевченка // Слово і час. - 2007. - № 3. - С. 28–29.
30. Хронологический справочник (XIX и XX века) / Сост. М. И. Перпер. - Л., 1984. - 37 с.
31. Частная переписка Г. П. Галагана. 3. Письма П. А. Кулиша (1856–1858 гг.) // Киевская старина. - 1899. - Т. LXVI. - Сент. - Отд. I. - С. 341–355.
32. *Яцюк В.* Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди. - К., 1989. - 300 с.
33. *Яцюк В.* Загадки «нерукотворного образу» // Україна. - 1985. - № 9. - С. 6–7.
34. *Яцюк В.* Тайна Шевченкових світлин. - К., 1998. - 87 с.

ОБРАЗЫ УКРАИНСКИХ КАЗАКОВ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ XIX–XX ВВ.

Колоритные, выразительные, романтические, героические и мужественные образы украинских казаков издавна привлекали внимание художников. Иноземцы, прибывавшие издалека на украинские земли, стремились запечатлеть их внешний облик, необычные одежды, прически, оружие, аксессуары для того, чтобы впоследствии проиллюстрировать гравюрами книги, альбомы, призванные расширить знания и кругозор жителей других стран Европы. Так, например, широко известна многократно воспроизводившаяся в книгах и учебниках по истории гравюра В. Гондиуса «Портрет гетмана Украины Богдана Хмельницкого» (середина XVII в.). Но наибольшего расцвета казацкая тематика в изобразительном искусстве достигла в XIX веке. Именно в этом, славном для живописи столетии, к теме украинского казачества обращаются такие великие мастера как Илья Ефимович Репин и Ян Матейко. Среди видных художников, прикасавшихся к этой теме Н. Самокиш, С. Васильковский, Ф. Рубо, Г. Нарбут.

Пожалуй, не будет преувеличением сказать, что самой знаменитой картиной, посвященной украинскому казачеству, является полотно И. Е. Репина «Запорожцы пишут письмо турецкому султану» (1878–1891 гг. Холст, масло). [11, с. 192–193]. Высота картины превышает два метра, а ширина – около 360 см. Репин родился в небольшом украинском городе Чугуеве (неподалеку от Харькова) 24 июля 1844 года. Его произведение, посвящённое славной и героической странице истории украинского народа, пронизано симпатией и любовью гениального мастера к земле, на которой он появился на свет. «Репина увлекала идея благородной миссии, которую приняли на себя запорожцы, создавшие народный рыцарский орден, поставивший целью защитить свободную жизнь своих братьев и сестер. Создание такого сложного, многофигурного произведения потребовало от художника больших усилий» [8].

Мастер трудился над этой грандиозной исторической картиной двенадцать лет. Репин пишет в ноябре 1890 года: *«Запорожцев» я еще не кончил. Какая трудная вещь – кончить картину! Конца не предвижу: туго идет*. Впервые представленная на персональной выставке художника в 1891 году, картина «Запорожцы...» имела большой успех. Император Александр III приобрел её для своего музея за 35 000 рублей. Такая значительная сумма была слишком высокой даже для П. М. Третьякова. Напрашивается вывод: если император купил картину, значит она (её сюжет и герои) ему понравилась! Значит ли это, что он испытывал симпатию к украинскому народу, его истории, славному героическому прошлому запорожского

казачества? Говорят, что при написании картины Репин консультировался с молодым, но уже достаточно известным в то время историком Дмитрием Яворницким, специализировавшимся на изучении истории запорожских казаков. Император Александр III также консультировался по поводу этого произведения с историками, знатоками украинской старины. В настоящее время картина хранится в собрании Государственного Русского музея в Санкт-Петербурге. Известна также и менее грандиозная картина Репина, связанная с рассматриваемой нами темой – «Казак в степи» (1881 г.).

В экспозиции Одесского художественного музея представлена картина Сергея Васильковского (1854–1917) «Запорожец на посту» (Дерево, масло. 35×26,5 см.). Герой картины – уже немолодой запорожский казак. Он стоит, опершись на ствол своего ружья, внимательно глядя в даль. Голова воина показана почти в профиль. Одежда его традиционна и соответствует погоде: на голове – высокая светлая меховая шапка, на плечо накинут тулуп, на ногах – сапоги с невысокими голенищами. Синие просторные шаровары контрастируют с краповым цветом широкого пояса. За спиной запорожца стоит его оседланная лошадка. Невзирая на небольшой формат картины, художник, тем не менее, сумел в суровом выражении лица казака выявить его характер, мужественность и воинскую закалку... Фоном служит хмурый осенний пейзаж с пылающим поселением на дальнем плане. Дым пожара сливается со свинцовыми тучами. Стволы и веточки двух наклоненных друг к другу берёзок, почти полностью лишённых листьев, образуют в левой части картины ажурный узор...

В художественном наследии С. Васильковского привлекает внимание также акварель «Казацкий пушкарь» («Козацький гармаш») [4, с. 22]. Молодой артиллерист твёрдо стоит на земле рядом со своим орудием. Во всём его облике, в выражении лица чувствуется стойкость и решимость отстаивать интересы своего народа, родной земли.

Казацкая тематика привлекала и художников-романтиков, живших на западно-украинских землях. Воспитанник Венской академии художеств Корнило Устиянович – «неутомимый искатель правды в жизни и искусстве, большой украинский патриот», живописец и поэт создал баталью «Казацкая битва» (1890 г.), которая хранится в Национальном музее Львова [6, с. 332]. В коллекции Львовской Галереи искусств представлена акварель Юлия Коссака «Казак в степи» [6, с. 330]. Отличительной чертой изображенного на ней воина, гордо едущего на белом коне, является борода. Шапка лихо наклонена набок, плечо укрывает бурка. За поясом – пистолет, а за спиной – ружье. Под уздцы казак ведет рядом с собою второго коня в богатой сбруе. По всей вероятности, это – его трофей. На заднем плане – лава кавалеристов в казацких шапках, оцетинившаяся поднятыми вверх копытами.

Известный украинский график Георгий Нарбут (1886–1920) в своем творчестве также прикоснулся к теме казачества. У него она связана с иллюстрированием книг, в том числе и для детей. Создавая иллюстрации для «Энеиды» И. Котляревского, Нарбут изображает сподвижников Энея в виде

запорожских казаков: в ярких шароварах, кафтанах, с мушкетами на плечах и саблями в ножнах. Длинные усы и выбивающиеся из-под шапок чубы-«оселедці» не оставляют нам сомнений – перед нами казаки в роли античных героев. В Харьковском художественном музее хранится яркая, стилизованная иллюстрация к «Энеиде», выполненная Г. И. Нарбутом в 1919 году. На ней, в украшенном перьями золоченом шлеме и красном плаще, изображен Эней во главе своего войска. Казак на поднятом на дыбы коне, с лихо закрученными вверх усами, с саблей на боку и с ружьем в правой руке изображен на листе «Української абетки» (лист «К»), созданном Г. Нарбутом в 1917 году. Оригинал иллюстрации находится в собрании Российской Государственной Библиотеки в Москве [2, с. 85]. «Как известно, Георгий Нарбут был одним из тех художников, кто разработал рисунки первых украинских бумажных денег, пришедших на смену российским после 1917 года. <...> Г. Нарбут – один из инициаторов создания Украинской академии искусств в Киеве, о которой мечтал еще Тарас Шевченко» [10, с. 76].

Известный баталист Николай Семенович Самокиш (1860–1944) – автор ряда полотен, связанных с историей украинского казачества. Среди них наиболее известны: «Въезд Богдана Хмельницкого в Киев» и «Бой Максима Кривоноса с Иеремией Вишневецким». Эти полотна очень выразительны и динамичны. Близка к работам Н. С. Самокиша по своей динамике, стремительности движения батальная картина И. Лебедева «Битва при Пилявцах» [3, с. 60]. На этой картине казаки Богдана Хмельницкого настигают обращенных в бегство польских воинов. Стремительно мчатся кони. Подобно молниям сверкают в воздухе смертоносные клинки казацких сабель. В центре композиции казак уже занес карающую сталь над ненавистным врагом, летящим на белом коне. Картина «Битва при Пилявцах» тиражировалась в виде литографий.

Профессор Санкт-Петербургской императорской Академии художеств, знаменитый художник-баталист, академик Франц Алексеевич Рубо (1856–1928) вошел в историю искусства как создатель первых отечественных панорам. Некоторые исследователи настойчиво утверждают: Рубо родился в Одессе. Именно в нашем городе закладывались основы его профессионализма. Год его рождения совпал с годом окончания Крымской войны. К 1904 году Францем Рубо с группой помощников, было создано огромное полотно (площадью 1600 м²) с изображением штурма Севастополя 6 июня 1855 года и предметный первый план. К 100-летию эпохального сражения 1812 года Ф. А. Рубо с помощниками с 1910 по 1912 гг. создал грандиозную панораму «Бородинская битва», признанную вершиной его творчества. Среди произведений мастера также есть замечательные картины, на которых изображены запорожские казаки.

В середине XX века в искусстве наблюдается новый всплеск интереса к теме украинского казачества. На сей раз он был связан с празднованием 300-летия «воссоединения Украины с Россией». Советские идеологи хотели максимально использовать «круглую» дату. Особая роль в пропаганде

многовековой нерушимой дружбы двух братских восточнославянских народов (расцвет которой, по их мнению, стал возможен именно в СССР) отводилась изобразительному искусству. Широко известно полотно украинского художника М. Хмелько «Переяславская рада. 8 января 1654 года» [3, с. 61]. На этой картине казаки восторженно приветствуют вышедшего к ним рука об руку с московскими боярами, сопровождаемого духовенством Богдана Хмельницкого. Лицо его озарено величайшим счастьем. Свершилось! Представители казацкой старшины и простые казаки не могут сдержать приветственных восторженных возгласов. На фоне заснеженных крыш окрестных строений в воздух взлетают шапки. Собравшиеся доблестные воины подняли над головами свои сабли, многократно закаленные в освободительной борьбе против Речи Посполитой. Общая радость и ликование подкреплены символическим искренним рукопожатием украинского казака и российского стрельца. Если отбросить идеологическую подоплеку и мотивацию создания картины, вызывает уважение мастерство художника, наследника славных традиций отечественного изобразительного искусства.

Творчество мастеров XIX–XX вв., внесших весомый вклад в освещение темы украинского казачества, вдохновляет на новые свершения и современных украинских художников. В частности, автор данной статьи 31 декабря 2000 года в западногерманском городке Эрлензее (федеральная земля Гессен, округ Майн-Кинциг) написал акварель «Козацька рада», которая в качестве новогоднего подарка была преподнесена семье местных жителей... На следующий день после создания работы, её автор сказал: «Вчера я написал акварель прошлого века и прошлого тысячелетия». Почти за две тысячи километров от родной земли захотелось кистью на бумаге отразить собственное восприятие украинской истории. Незадолго до этого Одессу украсила скульптура работы уроженца Краснодарского края А. П. Токарева «Атаман Черноморского казацкого войска Антон Головатый» (1999–2000 гг.) [5, с. 222]. Совершенно в ином масштабе создает скульптурные изображения казаков И. Ивченко. Относительно небольшие по размеру фигурки этого мастера динамичны и выразительны. Одна из его работ – «Рубака» (2000 г., дерево, резьба, тонировка, вошение) [5, с. 116]. Целую серию своих произведений посвятил украинскому казачеству известный одесский скульптор Пётр Иванович Кравченко.

Ранее образ украинского казака, запечатлённый акварелью, был представлен автором этих строк на второй персональной выставке: *Юрий Письмак «Звезда Полюнь»*, проходившей в апреле-июне 1998 года в Одесской государственной научной библиотеке имени М. Горького.

Приведенные выше факты позволяют сделать вывод о том, что освещение темы украинского казачества в изобразительном искусстве имеет довольно продолжительную и славную историю. Достаточно оптимистичными видятся и перспективы её развития.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. *Власов В.Г.* Большой энциклопедический словарь изобразительного искусства. В 8 т. - Т. 3. - СПб.: ЛИТА, 2001. - 848 с., ил.
2. *Георгій Нарбут.* Альбом. / Автор-упорядник П. О. Білецький. К.: Мистецтво, 1983. - 119 с., іл.
3. Иллюстрированная история СССР / В. Т. Пашуто, Б. С. Итенберг, К. Н. Тарновский и др. - 4-е изд., испр. и доп. - М.: Мысль, 1987. - 509, [2] с.: ил., карт.
4. Козацькі могили // Пам'ятки України: історія та культура. 1997. № 4. С. 22-23.
5. Образотворче мистецтво: Енциклопедичний ілюстрований словник-довідник. / Упорядник А. Пасічний. К.: Факт, 2007. - 680 с., іл.
6. *Овсійчук В.А.* Класицизм і романтизм в українському мистецтві. К.: Дніпро, 2001. - 447 с., іл.
7. Русь многоликая: Сборник. Публицистика. / Сост. Д. Н. Меркулов. М.: Сов. писатель, 1990. - 368 с., ил.
8. *Самин Д.К.* 100 великих художников. - М.: Вече, 2004.
9. *Стамеров К.К.* Нариси з історії костюмів. Частина I. К.: Мистецтво, 1978. - 244 с., іл.
10. Український історичний календар '96 / За редакцією акад. НАНУ П. П. Толочка. К., 1995. - 390 с.
11. Шедевры русской живописи. Альбом. / Текст П. П. Гнедича. М.: Белый город, 2005. 568 с., ил.

С.И. Васильковский . «Казак». Холст, масло

И.Е. Репин . «Запорожцы пишут письмо турецкому султану». Эскиз.
Холст, масло. Государственная Третьяковская галерея

И.Е. Репин . «Запорожцы пишут письмо турецкому султану».
Холст, масло. Государственный Русский музей

Из «Украинской старины». рисунок академиков С.И. Васильковского
Н.С. Самокиша

Из «Украинской старины». рисунок академиков С.И. Васильковского
Н.С. Самокиша

ТВОРЧІСТЬ ІВАНА ПОХИТОНОВА У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ ТА КУБАНІ

Незважаючи на адміністративно-територіальний поділ, що відбувся в кінці XVIII ст. на українських теренах, культурно-мистецькі зв'язки України та Кубані не припинилися. Багата Кубанська земля, з її південними сонячними краєвидами та славною козацькою історією, приваблювала багатьох митців Російської імперії, зокрема, українських художників. Як відомо, Ілля Рєпін, створюючи своє славнозвісне полотно «Запорожці пишуть листа турецькому султану», спеціально їздив на Кубань. Саме там він шукав потрібні йому типажі героїв майбутньої картини – хитрі і безстрашні, веселі та похмурі обличчя, а головне, щоб вони випромінювали «нечеловеческую мощь и силу» [6, с. 62]. Сергій Васильківський мандрував Кубанським краєм, де виконував ескізи, писав етюди, збагачував колористичну палітру новими відчуттями й враженнями.

Водночас і Україна подарувала Кубані багатьох видатних особистостей, які залишили неоцінений вклад у культурно-мистецькому житті краю. Так, Федір Коваленко, який народився в м. Опішня на Полтавщині, а з 1881 р. проживав у Катеринодарі, залишився в історії як засновник першої на Північному Кавказі картинної галереї (тепер це Краснодарський крайовий художній музей імені Ф. Я. Коваленка). Окрім цього він був організатором періодичних виставок у своєму місті, де більшу половину експонатів складали українські майстри; засновником початкової школи живопису та малюнку в Катеринодарі (документи школи розроблялися на основі уставу Київського художнього училища). Слід зазначити й те, що на той час відкриття художнього музею на периферії було великою рідкістю в Росії [7].

Хотілося б зупинитися ще на одній неординарній особистості, яка дотична до подій картинної галереї у Краснодарі – це Іван Похитонов, відомий на той час художник як у Росії, так і в Європі. Завдяки дружнім стосункам Коваленка з ним, галерея отримала від Похитонova у 1818 р. чотири мініатюри: «Вільха зацвіла», «Порожняком», «Гарячий Ключ. Після паводку», «У Бельгії».

Творчість Івана Павловича Похитонova залишається маловивченою, адже більшу частину свого життя митець провів за кордоном, а його художня спадщина розпорошена по приватних колекціях у різних країнах світу. Приїжджаючи в Росію, він переважно працював в Україні, де народився і виріс.

Іван Павлович народився 27 січня 1950 р. у с. Мотронівка Херсонської губернії (тепер Кіровоградська область) в сім'ї артилерійського офіцера. Його дід, запорожець Данило Похитон, після скасування Запорізької Січі оселився в Україні. За переказами, що існували в родині, він одружився з циганкою, з якою мав багатодітну сім'ю – більше 22 дітей. Самий останній із синів і став батьком майбутнього художника. А мати Похитонова, Варвара Беліч, була за національністю сербкою.

Молодий Іван Похитонов починав навчання у багатьох закладах, проте у жодному з них він не знаходив свого місця. Деякий час майбутній художник навчався у кадетському корпусі в Полтаві, потім у 1867 р. був переведений у гімназію в місті Миколаєві. Після її закінчення Похитонов здобував освіту в Москві – у Петровській землеробській і лісній академії, але вже через 2 роки, 1869 р., його виключили з академії за участь у народовольському гуртку С. Нечаєва та відправили у Мотронівку під нагляд поліції. Тут Похитонов поряд з необхідною хазяйською роботою у маєтку та читанням улюблених книг почав пробувати свої сили у живописі. Після цього Похитонов майже 2 роки навчався на факультеті природничих наук Новоросійського університету в Одесі. Майбутній митець захопився зоологією і відвідував лекції професора І. Мечникова, дружбу з яким зберігав до останніх днів життя видатного вченого. Водночас Похитонов продовжував свої творчі спроби в образотворчому мистецтві: копіював старовинні гравюри, виконував пейзажні живописні зображення українських хуторів і херсонських просторих степів; малював портрети близьких йому людей та селян Мотронівки. Роботи цього періоду – «У степу весною. Мотронівка», «Портрет П. Д. Похитонова» (батька майбутнього художника), «Портрет Кілі» (всі – приватні зібрання у Франції) відрізняються, хоча й певною невпевненістю малюнка, але говорять про виключну спостережливість, наполегливість та працелюбність молодого митця.

Зважаючи на сімейні обставини, Похитонов деякий час перебував на службі в Одеському банку на посаді контролера. Але невдовзі, за вимогою батьків, він залишив службу і переїхав у Мотронівку, де став управляючим.

У 1871 р. Іван Похитонов, супроводжуючи матір і хвору сестру, виїхав за кордон. У Женеві він вперше виставив свої твори в художньому салоні, які одразу ж були продані. Такий успіх заохотив молодого митця до подальших серйозних занять живописом. А відвідини V виставки Товариства пересувників, яка проходила в Одесі та його знайомство з Размаріциним (пересувник) утвердило Похитонова в думці стати художником. «Я впервые оказался перед настоящим искусством» [1, с. 7], – зізнавався майбутній майстер.

У 1876 р. Похитонов через хворобу очей виїхав в Італію, а вже через рік він переїхав у Париж, де, як відомо, існували різні художні напрями, течії і школи, відбувалося жорстке протистояння між офіційним академічним мистецтвом та імпресіонізмом. Тут молодий митець почав професійно займатися живописом під керівництвом відомого російського пейзажиста О. Боголюбова. Творчому розвитку Похитонова сприяло й те, що він став членом Товариства взаємодопомоги та благодійництва російських художників за кордоном, яке тільки-но утворилося. В склад правління Товариства входили: князь Орлов (президент правління), Олексій Боголюбов, Іван Тургенев, а також дипломати і меценати, що перебували в Парижі, зокрема, мільйонер барон Горацій Гінцбург, який безкоштовно надав Товариству приміщення у власному будинку. Будучи членом Товариства, молодий Похитонов мав змогу зустрічатися з художниками, вихідцями з Російської імперії, спілкуватися з цікавими людьми. Окрім цього, його мистецькому професійному вдосконаленню сприяли знайомство і вивчення колекцій музеїв, відвідування художніх виставок і майстерень французьких митців, копіювання творів видатних майстрів, робота на пленері.

Незважаючи на бурхливе мистецьке життя Парижа, Похитонов на літо приїжджав у Мотронівку, де виконував ескізи, писав етюди. Саме тут були створені його перші серйозні роботи кінця 70-тих років XIX ст. («Ставок у Мотронівці», «Пейзаж з двома хатинками»). Пишучи осяяні сонячним світлом поля, окраїни невеличких містечок, тихі та мрійливі села, ріки, що буйно поросли зеленню, широчінь степових просторів Іван Похитонов емоційно передавав соковитість, ніжність і м'якість барв, сонячність українських краєвидів. Елементи побутового жанру в його пейзажах, передача українських краєвидів і сцен з сільського побуту українців доводять, що художник цікавився розвитком українського образотворчого мистецтва, адже багато українських митців зверталось до побутового жанру. Твори таких художників як Т. Шевченко, Л. Жемчужников, К. Трутовський, І. Соколов, П. Мартинович, С. Васильківський, М. Пимоненко, С. Світославський, І. Макушенко, О. Мурашко, з тематикою відтворення традицій, звичаїв, історії, побуту українців, засвідчували не лише художній задум митців, а й утверджували самобутність української культури; підкреслювали, що український народ відзначається духовним багатством, колоритом та оригінальністю, він нерозривно пов'язаний з рідною землею, її природою та історією своєї країни. Іван Похитонов у картині на українську тематику «Весілля у Мотронівці» (1880 р., приватне зібрання, Франція) також передав традиції українського національного весілля. Він колоритно зобразив національні костюми, типову українську хату з білосніжними стінами та щирість святкування. Слід зазначити, що на той час в українському пейзажі

зображення селянської хати – це один із улюблених мотивів багатьох майстрів. Відтворення української хатинки, просякнуте лірикою та сентименталізмом, «набуло в українському живописі стійкого статусу символу народного життя» [5, с. 6]. В цілому, художні твори на українську тематику, які з'являлися на виставках, стверджували існування і самоцінність українців, красу їхніх звичаїв і обрядів, розвиток кращих традицій образотворчого мистецтва.

Водночас Іван Похитонов вивчав роботи французьких майстрів, особливо пейзажистів барбізонської школи – Т. Руссо, Ж. Мілле, К. Тройона, Ш.-Ф. Добіньї. Барбізонці своїм національним характером і демократичним напрямом сюжету картини давно привертали увагу українських і російських художників. Тому не дивно, що Похитонов захопився мистецтвом саме барбізонської школи. Він багато разів працював у селі Барбізон недалеко від Парижа, де створив такі картини: «Барбізон» (1880 р.), «Після заходу сонця. Барбізон» (1889 р.). Палітра Похитонова збагатилася новою кольоровою гамою, точністю зображення натури, широкими живописними узагальненнями, ніжністю і щирістю відтворення пейзажних мотивів. Його твори, створені поблизу міста По на березі річки Гави за вибором мотивів, побудовою композиції та колоритом близькі до пейзажів, написаних у Барбізоні – «Рання Весна. По. Пралі на березі Гави» (1885 р.), «Вечір після грози. Берег Гави», «Річка Гава. По» (1890 р.), «Берег Гави. По» (1890 р.). Зображаючи постаті людей чи елементи побуту в пейзажі, майстер не сконцентровувався на останніх, його увага направлялася саме на краєвиди – люди та побут лише доповнювали пейзаж.

З 1879 р. Іван Похитонов почав експонувати свої твори в паризькому Салоні, це було достойним поцінуванням картин художника, адже тут виставлялися кращі роботи митців Європи. Ім'я Івана Похитонова стало популярним у художніх колах. Протягом місяця він отримав від сімнадцяти паризьких торговців картинами пропозиції про співробітництво. Серед них був і відомий меценат Жорж Петі, засновник Міжнародного товариства художників, організатор експозицій Енгра, японської гравюри, перших персональних виставок імпресіоністів. Похитонов з меценатом підписав угоду, за умовами якої Петі зобов'язувався виплачувати майстру кожний місяць по 1000 франків до тих пір, поки Похитонову не виповниться 100 років, а також 65 % від ціни картин, які мають обов'язково продаватися у магазині Петі. Зазначений контракт діяв 10 років, його скасування відбулося у зв'язку з матеріальними труднощами мецената. Свого часу Жорж Петі познайомив Похитонова з Мейсон'є, який, у свою чергу, познайомив митця з Ж. Бастієном-Лепажем, Ж. Клереном, Е. Кар'єром та іншими французькими

художниками. Останній дозволив Похитонову жити й працювати у своїй мистецькій майстерні.

Про паризький період життя і творчості Похитонова залишилися багато відомостей – статті в газетах, журналах, документальні свідчення. Вони доводять те, що митець добре знав і дружив з Олександром Дюма-сином, художниками Бодрі, Гюставом Моро, Жюлем Допре [2, с. 7].

Техніка живопису Івана Похитонова сформувалася у 1880-ті рр. і залишалася такою майже без змін. Свої картини (а швидше за все мініатюри, адже їхній розмір не перевищував 35 сантиметрів) майстер писав на спеціально підготовлених дощечках червоного, лимонного чи вишневого дерева. Спочатку він зазначені дощечки самотужки вирівнював, сушив і шліфував. Перед початком живописної роботи митець ґрунтував дощечки, знову полірував і лише тоді наносив початкову підмальовку. Після цього фарби висихали, шліфувалися і починалося доопрацювання. Похитонов, час від часу, коли фарби підсихали, прошкрябував їх і знову прописував у потрібних місцях. По закінченні роботи він вирівнював «випадкові» нерівності та зберігав лише ті «рельєфи» картини, що мали в даному випадку художній смисл. При цьому художник використовував різноманітні пензлі, риб'ячі кістки, скальпелі, вимірювальні та оптичні прилади [4, с. 6–7].

У 1881 р. Похитонов отримав почесне замовлення від російського царя на ряд картини, де б зображалися болгарські місцевості, на яких відбувалися воєнні баталії російсько-турецької війни 1877–1878 рр. За виконання цих панно Похитонов у 1904 р. був обраний дійсним членом Петербурзької академії мистецтв зі званням «художник-баталіст». Це було досить несподівано навіть для самого автора, адже відома лише одна картина Похитонова – «Огляд французької кавалерії» (1879 р.), яку умовно можна назвати батальною.

У 1882 р. Іван Похитонов разом з Олексієм Боголюбовим репрезентували російський живопис на Міжнародній виставці. У цьому ж році Похитонов написав портрет Тургенєва, який відрізнявся точною передачею зовнішнього вигляду письменника.

Підтримуючи зв'язки з Росією, Похитонов у 1886 р. виставив кілька своїх робіт на виставці Московського товариства любителів мистецтв. З 1890 р. він став постійним експонентом Товариства пересувних художніх виставок, а з 1891 р. – членом Товариства південноросійських художників, яке було створено в Одесі. Суттєво й те, що Іван Павлович дружив і допомагав молодим митцям, які приїжджали у Францію, зокрема своїм українським землякам – П. Левченку, М. Кузнецову (Микола Кузнецов написав портрет Похитонова у 1882 р.), С. Васильківському. Сергій Васильківський вивчав творчість Івана Павловича, прислухався до його порад, адже останній,

навчаючись і живучи у Франції, мав велику мистецьку практику варту уваги. Особливий вплив на подальшу художню творчість Васильківського, як і на Похитонова, справили майстри барбізонської школи – Т. Руссо, Ж. Мілле, К. Тройон, Ш-Ф. Добіньї, у яких художник, найперше, переймав досвід роботи на пленері. Отже, одним із важливих чинників, які формували Васильківського-художника була і творчість, і особистість Похитонова [3, с. 33].

Похитонов не втрачав зв'язків із батьківщиною, він часто приїжджав в Україну. Так роботи «Пасіка» (1889 р.), «Зимові сутінки в Україні» (початок 1890-х рр.) були створені саме тут. У цих картинах майстер прямо й безпосередньо втілював місцеві особливості природи, специфіку сприймання та переживання українців. Він, як і художники-імпресіоністи, намагався зберегти і донести до глядача перші враження від природи, її безпосередність, щирість і красу. Такі тенденції у творчості художника пояснюються як мистецьким талантом, так і великою здатністю до спостереження та аналізу природи.

У липні 1893 р. Похитонов переїхав у Бельгію. Майстер оселився в невеличкому й тихому передмісті Льсжа, яке неодноразово зображав у своїх творах. Серед багатьох робіт Похитонова періоду другої половини 1890–1900-х рр. зустрічаються краєвиди Тру-Луєт (передмістя Льсжа), морські пейзажі та полотна, написані в Росії, переважно, садба Жабовщизна у Білорусії. Проживаючи у Бельгії, Похитонов не втрачав зв'язків із Францією і Росією. Він постійно експонував свої роботи на художніх виставках паризького Салону, його картини періодично з'являлися на різноманітних виставках у Москві та Петербурзі. А в 1900 р. митця було нагороджено срібною медаллю паризького Салону. В середині 1890-тих рр. у Льсж, цінуючи роботи Похитонова і знаючи їхню художню вартість, завітав відомий російський меценат П. Третьяков, який придбав 23 роботи майстра [4, с. 8].

1900-ті роки – це час розквіту творчості Похитонова. У цей період ним було написано велику кількість робіт, різних за сюжетами та технічним виконанням. Похитонов для різноманітності мотивів і багатства колориту творів мандрував Францією, Бельгією та Італією, працював на пленері. Його картини написані з природи, але водночас – це і результат багатосеансних спостережень. Точний малюнок, врівноважено побудована композиція, колористичне багатство творів – риси живопису Похитонова, які завжди привертали увагу знавців мистецтва. Тверда рука майстра і можливість художника в мініатюрі передати широкий план природи – це ті якості таланту Івана Павловича, що високо цінували французькі, російські та українські художники.

У 1901 р. Похитонов у Мінській губернії купив невелику садибу – Жабовщизна, яка, за словами, майстра стала його звичайним місцем проживання. Багаточисельні картини Похитонова, написані в Білорусії, Україні та Кубані належать до одних з кращих робіт майстра. «Даже среди заграничных работ зрелого периода его творчества не часто можно встретить произведения, столь совершенные по исполнению» [1, с. 34]. Тепер увагу Похитонова приваблювала природа та жителі рідного краю. Він досить часто у пейзажні мотиви вводив побутові сцени та предмети з сільського побуту. Майстер знаходив красу і неповторність у самих простих та непомітних, на перший погляд, сюжетах: у засніжених, безкрайніх полях, у залитих яскравим сонцем лісах, у старому будинку поміщика, у роботі прачок на ставку, у руках коня, запряженого в санки – у всьому був присутній розмірений ритм сільського життя («Білоруський пейзаж. Зимовий день. Жабовщизна», «Садиба. Жабовщизна», «Збирання картоплі. Жабовщизна», «Літній пейзаж. Жабовщизна», «Старий будинок у Жабовщизні», «Прачки біля ставка. Жабовщизна», «Весняний мотив. Біля водопою. Жабовщизна»). Вміло прописуючи дрібні деталі, Похитонов вміщував у мініатюрних розмірах картини ємкий живописно-пестичний навколишній світ.

У 1905 р. Похитонов став членом Товариства пересувних художніх виставок. Цього ж року майстер відвідав Л. Толстого у Ясній Полянї та виконав кілька його портретів олівцем. У подальшому Іван Павлович неодноразово приїжджав у Ясну Поляню для написання етюдів. Весною 1906 р. майстер знову відїхав до Бельгії, тепер він почав працювати переважно за кордоном.

Оскільки інтерес до творчості Похитонова не послаблювався в Російській імперії, то в квітні 1911 р. у Москві відбулася його персональна виставка. Тут було репрезентовано близько 60 творів майстра, серед них: кілька краєвидів Ясної Поляни, портрети Л. Толстого та його доньки – М. Толстої, пейзажі, виконані у Бельгії й Україні.

Перед початком Першої світової війни Іван Павлович повернувся в Росію, до Петербурга, де прожив аж до 1917 р. Звідси він часто їздив у Мотронівку та Жабовщизну, писав етюди й мініатюри, виконував ескізи. Свої твори митець експонував на виставках у Петербурзі, Москві, пересувних художніх виставках, скрізь майстер отримував схвальні відгуки про свою роботу. Так, в одній із рецензій на його картини писалося: «Диву даешься, – подкатило к семидесяти годам художнику, а взгляните, какая твердость руки и до чего изумительно верный глаз! Надо пройти такую серьезную школу на Западе, как прошел ее Похитонов, чтобы постигнуть секрет этой неувыдаемой «технической молодости». Вот пейзаж с двумя крохотными фигурками. Их надо рассматривать в лупу, эти фигурки, и тогда вы увидите каждую петлю

косы молодой девушки, каждую спицу ее зонтика. Но в то же время было бы грехом сказать, что Похитонов «выписывает». Ничуть! Но попробуйте увеличить его миниатюры до масштаба средних картин и вы убедитесь, что его живопись – шире и свободнее репинской и даже серовской» [1, с. 42]. Мистецька критика підкреслювала бездоганність техніки виконання похитонівських мініатюр, життєвість і одухотвореність їхніх сюжетів, широку колористичну палітру живопису, особливе місце художника у розвитку нових течій у російському мистецтві.

Події Лютневої революції 1917 р. спонукали Івана Павловича до від'їзду з Петербурга. Весною цього ж року він прибув на Кубань, в Катеринодар, а пізніше – у Горячий Ключ (курортне містечко, що знаходилося неподалік від Катеринодара). Місто Горячий Ключ майстер відобразив у своїй мініатюрі «Горячий Ключ. Після паводку», тут Похитонов передав й мотиви, які полюбилися йому в краєвидах України – розмиту дощем дорогу, мокрі дерева і забори. Не має сумніву, що характер української природи, серед якої виріс і жив майстер, завжди прямо чи безпосередньо впливав на образний арсенал митця.

У 1919 р. Іван Павлович знову виїхав до Бельгії, на цей раз назавжди. В травні 1922 р. у Льєжі відкрилася виставка художніх робіт Похитонова, де експонувалося близько 60 творів митця. Це були морські пейзажі, краєвиди Льєжа, Брюсселя і Жабовцизни, картини побутового жанру на українську тематику, портрети і натюрморти. «Поэт природы и гармонии, украинский Мейссонье» [1, с. 44], – так охарактеризувала Похитонова французька і бельгійська мистецька критика.

12 грудня 1923 р. Івана Павловича не стало, він помер у Брюсселі. Виконуючи заповіт художника, його поховали поблизу Льєжа, поряд з матір'ю. Як свідчення глибокої поваги до майстра в 1925 р. у Льєжі відбувалася посмертна виставка Похитонова, на якій було представлено понад 100 творів митця. Окрім цього, одна із вулиць Жюпіля (поблизу Льєжа) названа ім'ям художника. А в 1963 р. у Третьяковській галереї була організована персональна виставка художника [2]. Іван Павлович часто говорив: «Не хочу определять художественную ценность своих картин, но ручаюсь, что она останется неизменной» [2, с. 12]. Дійсно, і в наші дні його творами дорожать колекціонери, приватні зібрання та кращі музеї світу, а в Брюссельському інституті історії мистецтв ведеться кропітка робота по створенню повного каталогу спадщини художника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. *Гребенюк В. А.* Иван Павлович Похитонов. - Ленинград: Художник РСФСР, 1973. - 75 с., ил.
2. Иван Павлович Похитонов. Каталог выставки. - М.: Гос. Третьяковская галерея, 1963.
3. *Огієвська І. В.* Сергій Іванович Васильківський. - К.: Наукова думка, 1980. - 167 с.
4. *Петров В.* Иван Павлович Похитонов // Антикварное обозрение. - 2003. - № 2. - С. 4–10.
5. *Савицька Л.* Український краєвид як мегатекст національного світобачення // Образотворче мистецтво. - 2003. - № 3. - С. 5–10.
6. *Тяглина О. В.* Илья Репин. - Харьков: Фолио, 2009. - 123 с.
7. *Федина Т. Ю.* Ф. А. Коваленко в культурной жизни Кубани конца XIX – начала XX века. Дис... канд. ист. наук: 24.00.01. - Краснодар, 2005. - 17 с.

© 2009 г., Т. Ю. Федина
(г. Краснодар, Россия)

О СОТРУДНИЧЕСТВЕ УКРАИНСКОГО ХУДОЖНИКА Г. П. СВЕТЛИЦКОГО С ЕКАТЕРИНОДАРОМ

Имя известного украинского живописца, народного художника УССР (1946) Григория Петровича Светлицкого встречается в каталогах и информационных сообщениях дореволюционных выставок – академических, Товарищества передвижных выставок и др. В своей диссертационной работе, посвященной Ф. А. Коваленко, мы упоминали об участии художника в екатеринодарских периодических выставках [8, с. 136–138]. В рамках данной статьи рассмотрим этот вопрос более обстоятельно.

Г. П. Светлицкий родился в Киеве 15 (27) сентября 1872 года. В 1889–1893 годах прошёл подготовку к поступлению в Академию в Киевской рисовальной школе Н. И. Мурашко. В 1893–1900 годах учился в Петербургской академии художеств (у И. Е. Репина, М. Кузнецова, работал в мастерской А. Кунджи). Как художник Светлицкий заявил о себе в начале 1900-х годов. «В его жанровых и пейзажных мотивах нередко звучат элегические интонации; в них есть определенная элегическая музыкальная

настроенность, выраженная посредством пейзажа, всегда играющего активную роль. В картинах «В город» (1908) и «Музыканты» (1912) очевидна преемственность традиций критического реализма» [6, с. 198].

Г. П. Светлицкий сотрудничал с Екатеринодарской городской картинной галереей с 1907 по 1917 год. На протяжении этих лет он вел деловую переписку с основателем музея и организатором периодических художественных выставок Фёдором Акимовичем Коваленко [1, ф. 796, оп. 1, д. 15, л. 38–71].

Весной 1909 года на 7-й периодической выставке были представлены две работы Светлицкого – «Хуторок» и «Ветренный день» [2, с. 12], а весной следующего года, на 9-й выставке, – «Дачные мотивы», причем в каталоге отмечено, что эта картина удостоена премии имени профессора Куинджи [3, с. 7]. В письме от 20 марта 1910 года Григорий Петрович писал Коваленко, что «Дачные мотивы» Академия собиралась приобрести для своего музея, но он вынужден был отказать, поскольку «она нужна была для выставки в Риме» [1, ф. 796, оп. 1, л. 15, л. 42].

В 1911 году Ф. А. Коваленко в рассрочку приобрёл для галереи картину Светлицкого «Дачники», которая экспонировалась на 11-й екатеринодарской периодической выставке. Письма художника к Коваленко 1911–1912 годов раскрывают проблемы, связанные с этим приобретением. Так сложилось, что Коваленко, несмотря на все предлагаемые с его стороны усилия, не имел возможности вовремя уплачивать Светлицкому обещанные в счёт долга взносы, не смог погасить один из выданных ему векселей. Это раздражало художника, и он посылал должнику письмо за письмом, выражая своё возмущение. И всё же Светлицкий продолжал сотрудничество с Екатеринодарской картинной галереей. В одном из своих писем (1915) он сообщил Фёдору Акимовичу, что на очередную екатеринодарскую выставку выслал свою картину «Уж вечер. Облаков померкнули края» [1, ф. 796, оп. 1, л. 15, л. 67].

В фондах Краснодарского художественного музея им. Ф. А. Коваленко картина «Дачники» сохранилась до наших дней и время от времени экспонируется на выставках. Последний раз она выставлялась весной 2004 года в экспозиции «Грезы о прекрасной даме. Российское искусство начала XX века». Такова почти столетняя история этой картины. Рецензент «Кубанских областных ведомостей» в 1911 году называл её удачей художника. В частности, он отмечал, что Светлицкому удалось передать настроение дачников, ожидающих прихода вечернего поезда, после загородного отдыха [5].

Чем же интересна эта работа? На картине «Дачники» изображён пригородный перрон. Вечерет. После выходного дня, проведенного за

городом, чиновники со своими семьями возвращаются домой. Все ждут прибытия поезда. Он вот-вот должен показаться на горизонте: внимание ожидающих (в левой части полотна) обращено куда-то в даль, находящуюся условно за центром картины. Воображение зрителя рисует шумный, пыхтящий паровоз, за которым тянутся вагоны. В центре картины – железнодорожное полотно, натуралистично изображённое художником. На переднем плане – рассерженная гувернантка в платье строгого фасона и шляпке, обильно украшенной искусственными цветами. Она сжимает в руках трость и грозит кому-то, наверное, расшалившимся детям. За шалунами, которых не видит зритель, наблюдает мальчик в матросском костюме, мать и сестра которого смотрят в сторону, откуда должен появиться поезд. Ребенок заскучал, и шумная сцена немного развлекла его. Железнодорожное полотно (в правой части картины) переходит молодая женщина с девочкой. Их внимание также привлекла невидимая зрителям сцена. Еще немного – и толпа потянется к подходящему поезду, начнется суэта, затем платформа постепенно опустеет, и на дачи тихо опустится ночь. Светлицкому удалось нарисовать живую бытовую сцену, разбудить воображение зрителей, которым приходится мысленно дорисовывать сюжет. В этом свежем подходе к изображению быта, в наблюдательности художника и проявляется, на наш взгляд, его дарование.

В разделе «Масляная живопись» каталога Екатеринодарской картинной галереи, изданного в 1915 году, названо восемь работ Светлицкого, в том числе «Дачники». Этюды «В облаках» и «Гурзуф» отмечены как «дар от автора» [4, с. 16]. В настоящее время Краснодарский художественный музей имени Ф. А. Коваленко располагает помимо «Дачников» двумя работами украинского художника – «Портрет девушки» (1895) и «Ревери» (1904). (В каталоге 1915 года они приводятся как «Головка девушки» и «Reverie».)

Как считает краснодарский исследователь С. Пыхтина, «коллекция произведений Светлицкого, как и ряда других художников, свидетельствует о систематической, целенаправленной собирательской деятельности Коваленко» [7, с. 67]. Благодаря его последовательной работе, направленной на пополнение фондов галереи лучшими выставочными экспонатами, екатеринодарцы получали представление о творчестве талантливых художников начала XX века. Картины Г. П. Светлицкого знакомят нас с украинским изобразительным искусством.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Краснодарский художественный музей им. Ф. А. Коваленко. Инв. № 1278. 7-я периодическая выставка картин художников Императорской академии художеств и других русских школ 25 апреля – 25 мая 1909 г. в Екатеринодаре в залах городской картинной галереи имени Ф. А. Коваленко. Екатеринодар, 1909.
3. Краснодарский художественный музей им. Ф. А. Коваленко. Инв. № 1305. 9-я периодическая выставка картин художников Императорской академии художеств и других русских школ 25 марта – 25 апреля 1910 г. в Екатеринодаре при картинной галерее имени Ф. А. Коваленко. Екатеринодар, 1910.
4. Краснодарский художественный музей им. Ф. А. Коваленко. Инв. № К 56. Каталог 1915 года «Екатеринодарская городская художественная картинная галерея имени Ф. А. Коваленко и при ней литературный отдел и археологический музей». Екатеринодар, 1915.
5. Одиннадцатая периодическая выставка картин // Кубанские областные ведомости. 1911. 11 окт. № 215.
6. *Попов Л. И., Членова Л. Г.* Искусство Украины // История искусства народов СССР. - Т. 6. Искусство второй половины XIX – начала XX века. - М., 1981.
7. *Пыхтина С. Н.* Наследие Ф. А. Коваленко (обзор выставки) // Коваленковские чтения – 95. Наследие XX века. Опыт переосмысления: сб. сообщений. - Вып. 2. - Краснодар, 1995.
8. *Федина Т. Ю.* Ф. А. Коваленко в культурной жизни Кубани конца XIX – начала XX века: дис. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2005.

**ТКАНИ В БЫТУ ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЕСТВА:
ТЕРМИНОЛОГИЯ, ФУНКЦИИ, ОРНАМЕНТАЦИЯ
(ПО АРХИВНЫМ ИСТОЧНИКАМ КОНЦА XVIII – ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЫ XIX в.)**

Особое место в культуре этноса занимает народный текстиль, который обеспечивает социальные, витальные, эстетические, нормативные и многие другие потребности. Под народным текстилем мы подразумеваем в основном, текстиль ручного производства и одновременно широко бытующие и другие его формы независимо от характера их производства. В качестве основных признаков и критериев систематизации народного текстиля выступают: сырьё, техника исполнения, орнамент, цветовая гамма, функциональные особенности. По технологии изготовления ткани разделяются на две группы: домотканые и фабричные. По морфологическим признакам выделяют домотканые ткани двух видов: однородные (конопляные, льняные, шерстяные) и неоднородные. Неоднородные ткани вырабатываются из различных нитей, отличающихся волокнистым составом (хлопчатобумажная основа и шерстяной уток). Всё многообразие тканей, используемых в быту, можно объединить в определённые текстильные группы: ткани для изготовления одежды; для утепления и украшения интерьера; для хозяйственных нужд; для организации и проведения праздников и обрядов и т. д.

В казачьем быту на Кубани использовались домотканые и покупные ткани различного качества (хлопчатобумажные, шёлковые и полушёлковые, шерстяные). На черноморских ярмарках 1830-х годов льняные и пеньковые ткани были представлены в следующем ассортименте: белый холст (тонкий, средний, толстый), хрящ, пестрядь, выбойка и набойка; шерстяные – сукно, казмир, камлот, байка, фриз, фланель (первого и второго сорта), шалон, драдедам; шелковые и полушелковые – разноцветная парча, плис, бархат и полубархат, шелк [2, ф. 79, оп. 1, д. 1065, л. 16].

В широком обиходе был холст (полотно) различной выработки: «разной толщины», «плоский», «хрящевой толстый», «салфеточный», «рядняный», «толстый». «тонкий белый», «простой», «двойной», «простой белый», «мешочный», «черкесский бумажный», «татарский», «малороссийский толстый», «полуширокий ивановский». Полотно – ткань из льняной пряжи,

созданная особым, полотняным переплетением нитей (перекрещивание нитей основы и утка в шахматном, или попеременном, порядке). В документах называется полотно «льняное», «тонкое», «десятиновое» и т.п. [1, ф. 249, оп. 1, д. 122, л. 78; д. 238, л. 2; д. 749, л. 86; д. 1973, л. 42; ф. 250, оп. 2, д. 58, л. 328; д. 70, л. 672; д. 97, л. 628; д. 439, л. 127; ф. 250, оп. 3, д. 5, л. 6; д. 10, л. 18; д. 11, л. 138; д. 12, л. 4; д. 23, л. 3].

Холст широко применялся для изготовления интерьерных тканей и одежды (рубашки, шаровары-штаны, подштанники, портки, пояса). Войсковая элита и зажиточная часть казачества шила рубашки из тонкого белого полотна, «барского холста», «галанского холста» [1, ф. 249, оп. 1, д. 624, л. 175; д. 948, л. 13; 14]. Голландский холст, или «канифас» (голл. *kannabis* – канва) – белое льняное или конопляное прочное полотно, вырабатывавшееся в Голландии [10, с. 54]. Холст различного качества часто использовался как подкладочная ткань для «куртиков», сюртуков, шаровар, форменных мундиров, женских «кирсетов».

Холст местного производства шёл в основном на удовлетворение домашних потребностей. Небольшие его избытки, поступавшие в продажу на местный рынок, не могли конкурировать с привозным холстом низших сортов. Это было обусловлено тем, что полотняное производство не являлось специальной отраслью в казачьем хозяйстве, оно имело своей непосредственной целью удовлетворение домашних потребностей и в редких случаях служило дополнительным источником заработка. Вырабатываемый из конопли холст, в виду её низкого достоинства был грубого качества. Лён шёл на изготовление льняного масла и холст низшего сорта; и в том и другом случае волокно выходило «очень грубое, мало годное даже на посредственные ткани» [15, с. 703; 13, с. 22]. В середине XIX века местная администрация, по инициативе Министерства государственных имуществ, предприняла попытку поощрить среди казачьего населения Черноморья разведение прядильных растений. Но эти меры не дали ожидаемого результата, так как казаки предпочитали покупать привозные материи у иногородних лиц, чем производить их на дому [25, с. 673].

Из качественного конопляного волокна – поскони изготавливали тонкое посконное полотно, из матерки – конопляного волокна худшего качества – матерчатую ткань. Пряжа («вал»), выработанная с использованием значительного числа отходов – очёсов («кlochья»), получаемых при чесании волокнистого материала (лен, пенька, шерсть), шла на изготовление грубой толстой ткани для мешков, половиков («кодря»). Менее грубую пряжу («портнына»), также получаемую из «кlochанки», после отбеливания использовали для тканья ряден, простых скатертей и столовых килимов.

Из пенькового волокна и вала изготавливали следующие виды грубой домотканой ткани: *веретье*, *хряц*, *парус*, *рядшину*, *рядно*, *ковдрю* (*кодра*, *кодря*). Некоторые из этих терминов амбивалентны, т. е. обозначают ткань, полученную из волокон различной выделки, и готовое текстильное изделие. Веретье ткали из сурового или крашенного вала; делали покрывала (рядна) на кровать. *Хряц* – толстый грубый холст домашней выработки использовался для шитья рабочей нательной одежды (штаны, рубахи), пологов и простыней. *Парус* («пярус») – тяжёлая, плотная ткань, вырабатываемая полотняным переплетением из толстой конопляной, льняной пряжи, применялась для хозяйственных нужд, а также для изготовления одежды и обуви (штаны, жилетки, чуваки). *Парусина*, или парусное полотно хорошего качества изготавливалась на отечественных фабриках в Москве, Калуге, Козельске, Серпухове из пеньковой основы и льняного утка. Импортное парусное полотно выделывалось из пеньки либо изо льна [4, с. 57]. В быту старшинских чинов всех рангов, как нижних, так и высших, парусное полотно употреблялось на изготовление поясной и нагрудной одежды («жилет парусной», «панталоны парусные», «штаны парусовые») [1, ф. 249, оп. 1, д. 646, л. 192; д. 948, л. 13; ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 632].

Пестрядь, *пестря*, *пистря* – грубая ткань домашней выработки из остатков пряжи разного качества (пенька, лен) или разного цвета изготавливалась также фабричным способом из пеньки. В торговле было известно несколько сортов пестряди (пестредина, полосушка, затрапез): третная – две нити основы синие и одна белая; половинчатая – полосатая, по две синих и две белых нити; рубашечная – в мелких клетках; белоглазка, погоняйка – самая простая; тяжина, кежь (наволочная) – кипорная ткань (нити утка располагаются по диагонали к основе); скворцовая – рябенькая; путанка – в полосатой сыпи [4, с. 144].

Наиболее распространенными расцветками пестряди были различные сочетания белого, красного, синего, меньше зелёного, редко голубого с жёлтым [24, с. 95]. Широкое употребление в быту имела особая пестрядь, называвшаяся *тяжиной* – толстая ткань в ёлочку, выполненная на трёх подножках с белой и синей основой (в виде продольных полос) и белым утком; изредка встречался и жёлтый цвет («перина большая с тяжёвою наволочкою, полосы на ней желтые с белым») [1, ф. 250, оп. 3, д. 35, л. 28]. Пестрядь и «тяжина» использовались для изготовления мужской и женской преимущественно поясной одежды («кафтан пестровый», «пояс пестрадинный», «штаны тяжовые», шаровары, «сподница пестровая»), накидок на лавки, диваны, для шитья наволочек, насперников. *Крашенина* – холщовая ткань домашнего изготовления, грубое льняное полотно,

окрашенное чаще всего в синий цвет – использовалась как подкладочная ткань для шинелей.

К середине XIX века в казачий быт широко входят различные хлопчатобумажные ткани: миткаль, нанка, ситец, сарпинка, холстинка, русинет, демикотон, китайка. *Миткаль* (*меткаль*) – хлопчатобумажная ткань полотняного переплетения из неотбеленной пряжи (от 16 до 40-го номера). Дальнейшая обработка миткаля давала другие ткани: после отбеливания и пропитки клеем или крахмалом получали *коленкор*, после окраски в красный или синий цвет – *кумач*, после набойки – *ситец*. В источниках иногда конкретизируется цвет миткаля – белый, сероватый. Коленкоры были, как правило, белого цвета или однотонно окрашенные («тёмный», «жёлтый», «бледного красного цвета»). Миткаль, белые и цветные коленкоры шли на юбки, женские и мужские рубашки, платья, на подкладку бешметов, сюртуков, верхней одежды.

Сарпинка (*серпинка*), *холстинка* – тонкая хлопчатобумажная ткань полотняного переплетения с тканым орнаментом в виде полосок или клеток из предварительно окрашенной пряжи. Она имела большое употребление в степных районах России, в Малороссии. В быту черноморского казачества из этой ткани, в том числе и иностранного производства («английская клетчатая серпинка»), кроили мужские и женские рубашки, платья.

Употреблялись и набивные ткани, в частности, бязь пестрого набивного рисунка называлась «набивная парусинка». В источниках начала XIX века отмечаются ткани «выбойчатые» и «набивные»; техника их производства была различной, что отразилось и в названиях. Выбойка – ткань с окрашенным полем (фоном) и незакрашенным (белым) узором, для набойки характерен красочный набивной узор по незакрашенному или одноцветному фону [26, с. 6]. В первом случае узор на ткань наносился с помощью особого состава – резерва или вапы (др.-русс. «краска, известь»); во втором – с помощью резных досок. В России первую технику называли «выбойкой восковой», так как узор получался белым на цветном фоне («с одеяла красный с круглыми цветами выбойки верхняк») [1, ф. 249, оп. 1, д. 909, л. 134]. Самыми простыми по рисунку считались полосатые набойки («полосатая парусина», «дымчатая парусина»), но распространены были также орнаменты из точек, колечек, розеток, ромбов [1, ф. 249, оп. 1, д. 749, л. 86; ф. 250, оп. 3, д. 14, л. 225; 24, с. 96]. Набойка использовалась для изготовления юбок («сподница набойчатая»), халатов, на подкладку верхней женской и мужской одежды (капоты, пальто, кафтаны). В последнем случае войсковая элита употребляла импортную ткань («кафтан новый палевого цвету суконный <...>, подбитый немецкой набойкою», «кафтан персидской материи красной, подбитый набойкою») [1, ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 670, 671].

Кисея – очень тонкая, полупрозрачная хлопчатобумажная ткань – изготавливалась в XIX веке на русских фабриках цветной, узорчатой и покрывалась вышитым орнаментом. По своим художественным и техническим качествам кисея близка к муслину, который был известен в торговле также под именем кисеи [4, с. 123]. В начале XIX века модна была кисея белого цвета. Платья из этой ткани встречались в гардеробах старшинских жен («платье белой бархатной кисей») [1, ф. 249, оп. 1, д. 948, л. 13; ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 673; оп. 3, д. 36, л. 17]. Другая хлопчатобумажная рубчатая (бугорчатая) ткань *пике* (франц. *ricué* – «точка, насечка, укол») находила применение в модной мужской нагрудной одежде («пикейные жилеты»). Эта ткань очень разнообразна по рисунку и способу приготовления: простое пике, окрашенное и набивное, сложное, узорчатое («желтого пике», «пике желтых полосков»).

Демикотон (франц. *demicoton* – хлопчатобумажная ткань) – плотная, жёсткая хлопчатобумажная ткань гладкого атласного переплетения с полосами. Плотность и жёсткость его были так велики, что в художественной литературе XIX века встречаются сравнения демикотона с металлом [11, с. 76]. Демикотон выпускался обыкновенный и подкладочный, белый и крашенный. *Нанка* – гладкая, плотная хлопчатобумажная нанка, изготавливавшаяся в Китае (г. Нанкин) из неотбеленного хлопка, имела светло-желтый, золотистый цвет с красноватым отливом. В Московской губернии выделяли кипорную нанку. В XIX века она была одной из самых дешёвых тканей, выпускаемых русскими фабриками. Лучшие сорта нанки привозились из Манчестера, Пруссии и Силезии. Отбеленная нанка в торговле известна под названием саржи, крашенная в синий цвет – кубовой нанки (широко распространённая); отдельные сорта этой ткани – цветная и набивная нанка [4, с. 42, 128]. Ценовой диапазон этих тканей в опекунских отчетах колебался от 30 коп. до 1 руб. 50 коп. Из нанки и демикотона шили разнообразные виды мужской форменной и будничной одежды: кафтаны, «куртики», бешметы, мундиры, шаровары, свиты, сюртуки, халаты. В женской одежде они находили применение при изготовлении юбок, капотов, пальто («шинельки») [23, с. 112, 115]. Широко использовались в качестве подкладочной, а также лицевой ткани для меховых шуб, кожухов, тулупов, бекеш («тулуб смушевый, покрытый полосатым демикотоном», «шуба заячья, обложенная лисицею, покрыта черным демикотоном», «штаны темно-зеленого демикотона, подбиты ваткою», «бешмет черной полосатой нанки») [1, ф. 250, оп. 2, д. 139, л. 127; ф. 670, оп. 1, д. 22, л. 125, 126].

С начала XIX столетия самым популярным и «демократичным» материалом для женского платья становится ситец, имевший широкий спектр цветов и орнаментальных решений. В ходу был ситец с геометрическим и

цветочным, мелким и крупным узором, хотя колебания моды вызывали те или иные предпочтения. Из этой ткани шили капоты, корсеты, юбки, халаты, платья: «голубого цвета с цветами», «красное с мелкими цветами», «красного цвету полосатое», «желтого цвету клетчатое», «дикого цвета с цветами и красными полосками», «темно-зеленого цвета с белыми полосками», «белого дрибчистого ситцу халатик», «с красными большими цветами ситцевый халатик», «халатик коротенькой и сподница: темного дикого поля с большими разными цветами» [1, ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 673; д. 97, л. 117; оп. 3, д. 5, л. 5; ф. 670, оп. 1, д. 22, л. 125; 23, с. 112–115]. В середине XIX века ситец становится популярным материалом и для мужских рубах.

В селения Кавказской области в достаточном количестве привозились персидские текстильные изделия: бурмет и бязь (по цене от 3 до 6 руб. за штуку) [2, ф. 79, оп. 1, д. 1065, л. 123, 127]. Бязь – толстая и грубая хлопчатобумажная ткань персидского или среднеазиатского происхождения – изготавливалась отбеленной, но часто окрашивалась в яркие цвета либо декорировалась в технике набойки [6, т. I, с. 863]. Бурмет (бурметь) – грубая хлопчатобумажная ткань, бязь низшего сорта. Под этим же названием она широко известна у народов Кавказа. Бурмет приобретался черноморскими казаками на подкладку сюртуков и шаровар. Источники фиксируют названия и других, сравнительно редко встречающихся хлопчатобумажных материй: *руснет* (*русанет*) – суровая и цветная ткань, *черкасин* (*черкесин*) – серого цвета малороссийская ткань [21, с. 267].

Шерстяные ткани – домашней выработки и фабричные – употреблялись в основном для шитья одежды. Сукно – шерстяная или полушерстяная ткань плотного полотняного переплетения – изготавливается многократным прочесыванием пряжи, валянием, стрижкой ворса и прессованием. В результате переплетение нитей оказывается скрытым за низким ворсом, поэтому сукно считают полутекстильным, переходным [7, с. 334, 536].

В описях имущества нередко указываются этнические и торговые маркеры сукна: «браславское» (из Бреславля), «черкесское», «азиатское», «нижирицкое» и «мижирицкое» (мезерицкое), «аглицкое», «серонемецкое», «королевское», «нижегородское», «ломберское», «локтевое» [1, ф. 249, оп. 1, д. 238, л. 3, 97; ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 220, 591; оп. 3, д. 5, л. 7]. Англия, Франция и Голландия славились производством лучших сортов тонких сукон. «Аглицкое» тонкое сукно занимает первое место среди импортных сукон, за ним – немецкое («серонемецкое», «локтевое»). Высоко ценились также мезерицкие сукна (ст.-русск. от названия города *Velke Meziříčci* в Моравии). В 1830-е годы на черноморские ярмарки привозились сукна трёх сортов: высшего, среднего и низшего. В войсковом городе Екатеринодаре лучшими признавались сукна фабрик: «финдляндской, таганской и хабинской» –

малороссийские ткани Таганчской (Таганча – местечко Каневского уезда Киевской губернии) и Хабенской суконных фабрик. В то же время в селения Ставропольского округа доставлялись сукна московских суконных фабрик (Москва и Московская губ.) – Рыбниковых, Бабкиных, Жукова, Тугаринова и др. [2, ф. 79, оп. 1, д. 1065, лл. 16, 121, 129, 132].

Домашнее сукно также было «низкого достоинства» и шло на изготовление грубой будничной одежды. Его производство было ограничено внутренними потребностями семьи и не имело, за редким исключением, промыслового значения. В основном казаки приобретали сукно, а также готовую одежду (бурки, черкески) у горцев, которые на своих примитивных станках изготавливали сукно добротного качества, преимущественно стального, кремового, коричневого и чёрного цвета [3, с. 6].

Из сукна шились разнообразные виды поясной, нагрудной, верхней, преимущественно мужской одежды: штаны-шаровары, кафтаны, куртки («юпки», «юбки»), свиты, «черкески козачьи», «киреи», «серяки», халаты, чуйки, шинели, пояса; головные уборы – шапки, фуражки, башлыки. Войсковое дворянство употребляло сукно для шитья модной и форменной сословной одежды: панталоны, брюки, военные сюртуки, вицмундиры, бекешы, спенсеры, жилеты. Его употребляли на покрытие меховых изделий: кожухов, шуб, полушубков, тулупов. В повседневной одежде черноморских казаков доминирует жёсткий ахроматизм, детерминированный цветом (серый, белый, рудой, чёрный) сукна домашней выработки. В выходной и форменной одежде нарастает хроматизм, но и здесь он ограничен сине-зелёной гаммой (голубой, блакитный, тёмно-голубой, синий, светло- и тёмно-зелёный). Войсковая элита, расширяя палитру цветов, сохраняет приоритетную роль за красным цветом, выступающим во всем богатстве цвето-гональных переходов – от оранжевого (жёлто-горячий, ранжевый) до красно-фиолетового (кармазиновый, малиновый, вишнёвый, левантиновый, тёмно-вишнёвый, буряковый). Кроме открытых цветов, встречаются и более сложные, составные: светло-жёлтый, палевый, ореховый, кирпичный, кофейный, табачный.

Рядовое казачество для изготовления будничной поясной и верхней одежды в основном использовало сукно низших сортов: *простое, сермяжное, онучное* – толстое некрашеное сукно домашней выработки («серяк серого сермяжного сукна», «кафтан сукна простого сталевого цвету», «свита серого онучного сукна») [1, ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 257, 538]. Дихотомические определения «простое» и «фабричное» сукно устойчиво сохраняются в источниках на протяжении первой половины XIX века. В последнем случае, как правило, указывается только цвет ткани – преимущественно синий, голубой (блакитный), тёмно-зелёный.

Из импортных сукон средних сортов в ходу были: локтевое, браславское, серонемецкое. *Локтевое* – сорт немецкого сукна, известного с начала XVIII века, похожего на карун (толстое сукно), но менее плотное и прочное [19, с. 303]. *Браславское* (*брацлавское*, от нем. Breslau) – плотное сукно, приближающееся по своим качествам к высшему сорту, появилось в середине XVIII столетия. Цветовые характеристики тканей: зелёное и тёмно-зелёное, синее, голубое, вишнёвое («шуб мужских черных смушевых покрыту одну красным тонким сукном, другую голубым браславским»; «штаны синего локтевого сукна – 4 руб., мижирицкого тонкого сукна с красными басонами – 15 руб.») [1, ф. 250, оп. 2, д. 39, л. 101, 109, 127]. В начале 1800-х годов «браславское» и локтевое сукно шло преимущественно на изготовление поясной и верхней одежды (кафтан, свита, кирея, черкеска) нижних и средних старшинских чинов, в меньшей степени рядовых состоятельных казаков. В большом употреблении на протяжении первой половины XIX столетия было так называемое *серонемецкое* сукно, из которого шили различные виды будничной и форменной одежды (жилет, свита, чуйка, шинель, спенсер, шаровары), а также головные уборы (башлык) [1, ф. 249, оп. 1, д. 646, л. 192; ф. 250, оп. 3, д. 38, л. 203; д. 39, л. 10]. Цена одного аршина ткани – 3,5 и 5 руб. «Офицерская шинель серонемецкого сукна тонкаго новаго подбитыя вся нанкою с красным воротником», «две черкесские свитки серонемецкого сукна с цевками – 40 руб.», «шаровары серонемецкого сукна с красными басонами» [1, ф. 250, оп. 3, д. 38, л. 203; д. 39, л. 10].

Тонкие английские и голландские сукна высших сортов приобретались войсковой элитой: «черкеска новая вирдитрихого цвету аглицкого сукна, подбитая в полах и в вылитах сизим гранитуром, обложена золотым шнурком вокруг и по краям с опушкою красного сукна», «шуба мужская лисьего нутра, покрыта черным аглицким сукном» [1, ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 670; д. 96, л. 493].

Кармазин (от арабск. qermazi, qirmizi – ярко-красный, багряный) – тонкое, очень высокого качества сукно из лучших сортов шерсти, окрашенной в ярко-красный цвет. В конце XVIII – первой четверти XIX века кармазин нередко использовался для шитья парадных кафтанов/каптанов (кармазиновый, кармазинный) и шаровар к ним, но в дальнейшем эта ткань вышла из употребления. *Сиета*, *сиета*, *сыета*, *сията*, *систа* (с польск. sajeta) – очень тонкое английское сукно высшего сорта преимущественно красного (вишнёвого) цвета [19, с. 305]. В ходу была и ткань синего цвета, изредка встречалась белая: «свита белой сieti дольгая обложена вокруг золотым шнуром, рукав и поли подбитие минюным красным гранитуром»; «длинная синей сieti, обложена вокруг серебряным пружументом...», «черкеска красной чистой сieti с бружументом» [1, ф. 250, оп. 2, д. 39, л. 85; оп. 3, д. 7, л. 10; д. 35, л. 29; оп. 6, д. 13, л. 12].

Кроме сукон при изготовлении различных компонентов праздничной и парадной форменной одежды использовались другие шерстяные ткани: камлот, штамет, фланель, байка, мухояр, каламайка. *Штамет, штемет* – вид лёгкой, гладкой, плотной и мягкой шерстяной ткани с глянцем, красного цвета – в основном шёл на подкладку офицерских сюртуков («сертук хорошего синего сукна... подбит красным штаметом, с суконными красными тонкими лацканами – 60 руб.» [1, ф. 250, оп. 3, д. 38, л. 204; д. 39, л. 10; ф. 482, оп. 1, д. 4, л. 12]). В этом же качестве выступала и другая тонкая шерстяная ткань саржевого переплетения под названием *шалон* («сертук новый светло-синего сукна, подбитый белым шалоном с красными лацканами... – 50 руб.» [1, ф. 250, оп. 3, д. 11, л. 675; ф. 482, оп. 1, д. 12, л. 4]). В источниках начала 1790-х годов фигурируют предметы женской поясной одежды: запаски «штеметные», «попередница красная штаметова» [1, ф. 249, оп. 1, д. 122, л. 78; д. 238, л. 97]. В первые десятилетия XIX столетия в аристократических кругах шалон (алый, зелёный, голубой, чёрный) становится популярным материалом для модных женских платьев.

Камлот – лёгкая, гладкая шерстяная ткань полотняного переплетения разных цветов. Дорогие сорта камлота изготавливались из верблюжьей или ангорской шерсти с добавлением шёлковой нитки, дававшей рыхлое, мягкое полотно, более дешёвые сорта – из хлопчатобумажного волокна [22, с. 175; 19, с. 309]. Эта ткань пользовалась популярностью в первой половине XIX столетия. В конце XVIII – начале XIX века черноморские казаки делали пояса из камлота зелёного цвета [1, ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 158; д. 62, л. 94, 574]. Красный и зелёный камлот использовался и для покрытия меховых изделий (шуба, полушубок). В 1830-е годы на черноморских ярмарках продавался камлот трёх цветов – голубой, жёлтый и вишнёвый [2, ф. 79, оп. 1, д. 1065, л. 16].

Байка – мягкая ворсовая ткань из шерстяного волокна шла на изготовление тёплой одежды. Существовало много сортов байки различной выделки, как для одежды, так и для постельного белья [11, с. 31]. Цветовой диапазон материи: чёрный, зелёный, жёлтый, голубой, алый. *Мухояр* – грубая шерстяная ткань из камвольной или козьей шерсти, гладкая или кошлатая, известная с XVI века. Производилась в Турции одноцветной, иногда полосатой, клетчатой, двуцветной [19, с. 310]. В архивных источниках упоминается очень редко. *Фланель* – шерстяная гладкая или кипорная, слегка вяленая, ворсованная с лицевой стороны и не стриженная ткань; уток всегда шерстяной, основа может быть бумажной или из бурр-де-суа (из очеса – отходов шелкопрядения). Тонкая кипорная фланель в торговле была известна под названием лебединая кожа [4, с. 206]. По источникам прослеживается слабо, как подкладочная и бельевая ткань. *Каламайка* – шерстяная ткань

разных цветов и узоров, одноцветная и полосатая, клетчатая и волнистая, была в широком употреблении на Украине. «Это шерстяной темно-вишневого цвета пояс особой ткани човныками (човник – лодочка) с мелкою бахромою» [17, с. 209]. Каламайковые пояса украшались шёлковой, серебряною и золотою нитками [8, с. 167]. Из этой ткани черноморские казаки изготавливали пояса («каламайковый», «килимайковый», «каламаюковый»), а казачки – поясную одежду («сподница красной клетчатой каламайки») [1, ф. 249, оп. 1, д. 238, л. 97; ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 51, 447; оп. 2, д. 39, л. 101].

Фриз – грубая толстая шерстяная ткань (зелёного и чёрного цвета) со слегка вьющимся длинным ворсом. Во второй половине XIX века в торговле известны были два её сорта: тонкий (*lady-coating*) и толстый с коротким ворсом (*castories*) [4, с. 207]. Тонкие сорта фриза (по цене 4 руб. 50 коп. за аршин) употреблялись для шитья мужской будничной и форменной одежды (чуйка, шинель) [1, ф. 250, оп. 3, д. 10, л. 144; д. 11, л. 769]. *Казимир* – тонкая, жёсткая и плотная суконная ткань с коротким ворсом. В продажу поступал казимир чёрного, белого, зелёного и алого цветов. В период моды на шинели из него, в частности, шили женские пальто так называемые шинельки [23, с. 117]. *Драдедам* – лёгкая и тонкая шерстяная ткань полотняного переплетения, дамское сукно («шенелька женская драдедамовая беловатого цвета...»), окрашивалось в светлые и тёмные цвета: палевый, стальной, зелёный, вишнёвый. *Трико, треко* – шерстяная ткань, изготовленная на многоремизных или жаккардовых станках из пряжи высших сортов, иногда с ворсом, как у сукна [18, с. 398]. Ткань выпускалась русскими фабриками и в торговле известна как суконная брючная ткань [4, с. 198]. В середине XIX века использовалась черноморскими казаками преимущественно для шитья поясной и плечевой одежды (шаровары, балахон, казакки).

Широкое распространение имели шёлковые ткани европейского и восточного происхождения. В источниках конца XVIII – первых двух десятилетий XIX века нередко упоминается ткань под названием *полутабенок*, изредка – *обер. Табин, табенёк* (через польск. *tabin*, от арабск. *atabis* – «шёлковая ткань») или *обер* – густая шёлковая ткань, род тафты. В конце XVII столетия в украинском быту появляется полушёлковая ткань «полутабинок» – разновидность табина западного происхождения (с шерстяными или хлопчатобумажными нитками в основе): «волнистая, лоснящаяся материя, род гроденапля только плотнее» [20, с. 154, 156]. «Полутабенок» в большей степени характерен для женского гардероба («запaska полутабенковая», «сподница и халатик полутабенковие голубіе», «кофта полутабенкова красна») [1, ф. 249, оп. 1, д. 238, л. 2; 23, с. 112]. Отдельные представители войсковой элиты использовали эту ткань, преимущественно зелёного и красного цвета для шитья жилетов, кафтанов, на

«крышу» меховых шуб и подкладку (черкески, свиты). Российским аналогом «полутабенка» с середины XVIII века выступает *поплин* (франц. *popeline*, *pareline*) – двусторонняя ткань полотняного переплетения из шёлковой основы и шерстяного или хлопчатобумажного утка с переливчатой поверхностью. В начале 1840-х годов архивные источники фиксируют этот термин.

В XVII–XVIII веках среди украинской старшины популярностью пользовалась камка (шёлковая ткань, похожая на атлас) и её различные сорта, среди них *едомашка*, *едамашка* («адамашек» – восточная ткань из г. Дамаска, где она впервые начала изготавливаться). Этот сорт одноцветной камки, не столь высокого качества, встречался среди товаров восточного и западного производства. Особенно широкое применение он находил в украинском женском костюме. У черноморской старшины «едомашка» в первой четверти XIX века встречалась и в мужском, и женском гардеробе. Она связана была со старинными, вышедшими из употребления формами одежды («кафтан едомашковый голубого цвету, по старинному покрою сшитый», «епанечка сибирковая, крытая зеленою едомашкою») [1, *ф. 250, оп. 2, д. 234, л. 520; оп. 3, д. 44, л. 10*]. В равной степени это относится и к другой азиатской полушёлковой ткани, похожей на атлас и известной под названием *кутня* (из турецк. *kütncü*, арабск. *qutn* – хлопок).

На протяжении всей первой половины XIX столетия неизменной популярностью среди войсковой элиты пользовалась шёлковая ткань с блестящей гладкой поверхностью – *атлас*, *отлас* (арабск. *atlas* – гладкий; др.-русск. *отлась*). В XVI–XVII веках ткани с шелковистым, переливчатым блеском вывозились из Средней Азии и Ирана в страны Западной Европы и Россию. Как отмечается в «Русском товарном справочнике», атласы бывают чисто шёлковыми и с шерстяным или льняным утком, лёгкими и тяжёлыми, гладкими, муаре и узорчатыми [4, *с. 10*]. Атлас находил широкую сферу применения и в создании предметов одежды и в оформлении интерьера в домах войсковой элиты. Черноморская старшина использовала его для шитья нарядных кафтанов, жилетов, бешметов, у старшинских жён эта ткань, отличавшаяся широким спектром цветов, шла на изготовление модных платьев, покрытие лисьих и беличьих шуб, салопов, «юпанечков» («шуба лисья с стоячим воротником, крыта атласом полосастым кофейного цвету») [23, *с. 116, 117*].

В зависимости от того, какие нити (основа или уток) образуют гладкую поверхность, различают атлас основной (ластик или полуатлас) и уточный (демикотон или сатин). В начале 1850-х годов в источниках встречаются термины *ластик* и *сатин* («салоп на лисьем меху, крытый сатином», «полушубок заячьего меха, крытый голубым ластиком», «бешмет голубого

ластика») [1, ф. 82, оп. 1, д. 85; ф. 252, оп. 2, д. 451, л. 266]. В товарном справочнике ластик – полуатласная хлопчатобумажная ткань, имеющая с лицевой стороны вид атласа. Окрашивалась в разные цвета, частью набивалась полосками [4, с. 103]. Сатин – плотная хлопчатобумажная ткань атласного переплетения.

Наряду с атласом, не менее популярна была и другая шёлковая ткань восточного происхождения – *тафта* (перидск. taftan – «светить», «сверкать»), имеющая глянцеви́тую поверхность. Тафта окрашивалась в различные цвета, могла быть однотонной и узорчатой («карсетов женских: один тафти красной, а другой квитчато вишнево́й») [1, ф. 250, оп. 2, д. 39, л. 101]. Из цветной тафты (голубая, зелёная, красная, розовая) шились мужские кафтаны, «куфайки», пояса, женские платья, «юпки», кофточки. В то же время для салопов употребительна была преимущественно чёрная ткань с отделкой аграмантом и блондами. В торговле известно было несколько сортов тафты (лёгкая, ост-индская, тонкая, цветная), имеющие определенные названия [4, с. 192].

Бархат – дорогая шёлковая ткань с густым низким ворсом на лицевой стороне – использовалась черноморскою старшиною и состоятельными казаками для шитья шапок и шапочных «вершков» («шапка серого смушка с красным бархатным вершком с прозументом», «с околышем крымских смушков с бархатным красным вершком и серебряною кистью», «шапки бархатные черкесские: красная и зеленая») [1, ф. 249, оп. 1, д. 948, л. 13; ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 240; д. 62, л. 209, 591]. Хлопчатобумажный бархат – полубархат и *плис* находили более широкое применение в казачьей одежде. Плис употреблялся преимущественно для шапочных верхов, поясной и нагрудной одежды (жилетки, штаны).

Гризет, гризет (фр. grisette) – однотонная шёлковая или шерстяная ткань, часто с мелким цветочным, травчатым тканым рисунком такого же цвета, преимущественно серого цвета. В XVIII веке она вышивалась золотом (бить). В следующем столетии ткани гризет, в том числе и в России, производились не только серого, но и красного, зелёного, синего цветов. В архивных источниках эта ткань упоминается редко, однако, учитывая высокую стоимость (40 руб.) изготовленных из неё мужских кафтанов зелёного, красного цветов, речь идет о дорогих сортах гризета.

Аладжа, алажа, галаджа – шёлковая и полушёлковая турецкая полосатая ткань. В описях товаров, привезённых в начале 1830-х годов купеческими турецкими и греческими судами из Синопа и Феодосийского порта в г. Анапу, указаны два вида этой ткани: *манидж-аладжа*, или простая аладжа и *шаль-аладжа*, «перетканная шелком сырцом» [2, ф. 79, оп. 1, д. 1295, л. 14, 39]. В описи имущества арестованного войскового прокурора Савловского

фигурирует штучка *штамбуль шалье галаджи* (1828 г.) [1, ф. 249, оп. 1, д. 948, л. 13]. В «Этимологическом словаре» М. Фасмера аладжа, алача – «полосатая шелковая или полушелковая ткань» (от турец., азерб. *aladža* – «пестрая персидская бязь»; тат., кирг. *alača* – «полосатая ткань из Средней Азии»). Более широкое распространение имела полосатая «аладжа». В источниках редко отмечается характер орнамента ткани, но в большинстве случаев указывается этнический маркер («фартух турецкой алажи красной с желтыми полосами», «аладжа турецкая – 2 штуки», «алажи черкеской смугчастой аршин – 5» [1, ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 240; оп. 3, д. 5, л. 6; д. 12, л. 4]). Под этим термином известен и другой её сорт (т. е. шаль-аладжа) – тонкая ост-индская тафта, затканная цветами (Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / А. Н. Чудинов. СПб., 1910). «Аладжа» использовалась для изготовления мужской и женской одежды (бешметы, душегрейки, куфайки, платья) и не выходила из употребления вплоть до середины XIX века.

Гранитур, гарнитур (иск. *гродетур*) – плотная шёлковая ткань полотняного переплетения с рельефным узором: каждая нить основы закрывалась двумя нитями утка (репсовая поверхность) [11, с. 74]. Блестящая шёлковая ткань, похожая на тафту, изготавливалась во французском городе Туре (*gros de Tours* – «лучшая из Тура»), как правило, одноцветной: тёмно-синей, тёмно-зелёной, тёмно-лиловой и т. д. Цветотонные характеристики этой ткани в архивных источниках: тёмный, зелёный, сизый, чёрный, голубой, ореховый, вишнёвый, красный, малиновый. Однако наряду с указанием основного тона нередко встречается определение «минюный»: «жилет мужской гранитурный минюного цвета», «куфайка мужская гранитуровая на бумаге вышитая зеленого минюного цвета», «халатик и сподница минюного гранитуру» [1, ф. 250, оп. 3, д. 5, л. 5, б]. Эффект переливающейся (минюный – минливый) разными цветами ткани создавался за счёт использования нитей двух цветов: один для основы, другой – для утка. В России термин «гродетур» в XIX веке применялся к любой плотной шёлковой ткани [6, т. 2, с. 631]. Плотная шёлковая ткань находила широкую сферу применения и в оформлении интерьера и в одежде. Из неё изготавливали жилеты, кафтаны, пояса, «сподницы», халаты, платья, салоны, употребляли в качестве лицевой и подкладочной ткани (шубы, свиты, черкески).

В конце XVIII века в оформлении одежды старшинских жён встречались и другие турецкие шёлковые ткани: «шуба полы сибирковые, тхоровой стан покрытый турецким гранитуром», «епанечков: один соболевой покрытой парчею зеленого цвету и себерковой покрытой турецкою парчею», «епанча турецкой парчи под гладкими сибирками» [1, ф. 249, оп. 1, д. 362, л. 6; ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 341; д. 62, л. 751]. Органичным дополнением к такой одежде

были турецкие, вышитые золотом и шёлком платки («турецкий белый с вышитыми по краям золотом и шелком цветочками» [23, с. 114]).

Узоры турецких тканей включают изображения листьев, цветов, плодов и арабесок. Для текстильного орнамента характерны стилизованные цветы гвоздики («опахала», «кубы с репьями»), тюльпана, гиацинта, шиповника, плоды граната, заключённые в геометрические фигуры (остроовальные клейма, круги) [12, с. 21; 9; 31, *il.* 30, 31; 32; 30, *p.* 34–52; 29, *s.* 57, 102–103; 27, *s.* 57, 102–103; 28, *p.* 54]. Турецкие золотые атласы отличались выразительным узором и яркостью красных, синих, зелёных и лиловых цветов на блестящей шёлковой земле, с обязательным введением золотой нити.

Наряду с «гродетуром», широкое хождение имела ткань под названием *китайка*. С середины XVII века в Россию в значительном количестве ввозилась китайская шёлковая ткань «камка» («камха»), которую также называли «китайкой». Эта ткань характеризуется так называемой гродетуровой системой переплетения шёлковых нитей. Она пользовалась большим спросом и распространением среди всех социальных групп. В Украине этим термином часто обозначался сорт простой, дешёвой тафты, независимо от места изготовления, страны-экспортёра. Одежда из шёлковой китайки называлась «китайчаной», а из хлопчатобумажного тонкого, глянцевого цветного полотна – «китаевой», «китайковой» [20, с. 165]. В лексике черноморских казаков также присутствуют вышеназванные определения с сохранением их семантического значения: «каптан китайчатой» и «кафтан китаевой», «черкеска китайчатая белая» и «черкеска китасвая», «штаны китаевы», «пояс рябой китайчатой», «халат женской китаевой» [1, *ф.* 249, *оп.* 1, *д.* 238, *л.* 114; *д.* 646, *л.* 192; *ф.* 250, *оп.* 1, *д.* 62, *лл.* 184, 348; 591, 618, 751; *оп.* 2, *д.* 39, *лл.* 101, 165]. В стандартных, лаконичных определениях не содержится информация о цвете ткани. В разных литературных источниках за шёлковой и хлопчатобумажной китайкой «закреплён» синий цвет [18, с. 394; 6, *т.* 3, с. 638; 11, с. 117–118]. В этих случаях, когда в источниках указывается материал, из которого изготовлен предмет одежды, или лицезая ткань на меховых изделиях, конкретизируется и цвет китайки (голубая, синяя, алая, чёрная). В ведомостях товаров, обращавшихся на черноморских ярмарках в начале 1830-х годов, фигурирует среди китайских товаров разноцветная китайка двух сортов (1-й по цене – 2 руб. – 2 руб. 50 коп.; 2-й – 3–4 руб. за штуку) [2, *ф.* 79, *оп.* 1, *д.* 1065, *л.* 35]. Широко распространена была в Украине синяя и красная китайка, её начали изготавливать в середине 1770-х годов на двух небольших фабриках около Нежина на Черниговщине. Употреблялась эта ткань преимущественно в казачьем быту: из неё шили кафтаны, шаровары, верх шапок и т. п. [10, с. 55]. Гладкая бумажная ткань синего, красного и зелёного цветов, лощёная и не лощёная, изготавливалась в

XIX веке в Москве («московская китайка») и Казани (из английской и бухарской пряжи) и вывозилась на иностранные рынки, в том числе и в Китай. Под этим названием в торговле была также известна хлопчатобумажная ткань – нанкинет [4, с. 81, 128].

Штоф – дорогая плотная шёлковая западноевропейская ткань различных переплетений (креповые, репсовые и др.), одноцветная или многоцветная, с крупным сложным пёстрым узором, часто вытканном золотом или серебром [20, с. 167]. В первую треть XIX века штоф вышел из употребления. В качестве нарядной ткани для верхней женской одежды, головных уборов (очипок) он встречается в конце XVIII – начале XIX века («салоп лисичий, покрытый штофом по белому полю с цветами» [23, с. 114, 116]). Примерно с конца 30-х годов штоф вновь входит в моду, причем появляется большое число тканей, его имитирующих.

Ткани применялись не только в создании и украшении предметов одежды, но и в оформлении интерьера. Непременной деталью ещё древнерусского интерьера знатных сословий были различные полавочники, настенные и напольные ковры, скатерти и покрывала.

Холст служил основным материалом для изготовления предметов интерьерного предназначения, среди которых первое место по значимости и полифункциональности использования в бытовой и обрядовой сферах принадлежит *полотенцу, рушнику, утиральнику*. В зависимости от назначения полотенце использовался холст различной выработки («тонкого холста», «мешочного холста», «толстого холста»). Полотенца, предназначавшиеся для убранства интерьера, изготавливались из лучшего конопляного или льняного отбеленного полотна, концы декорировались вышивкой, тканьем, кружевом. Орнаментация ткани выполнялась заполочью, преимущественно красного цвета («рушников новых с красными цветами в двух кусках нарезанных», «тканых красной заполочью», «тонкого холста шитых заполочью, с концами сделанными наподобие филе»), у войсковой старшины бытовали рушники, вышитые шелком [1, ф. 250, оп. 2, д. 234, л. 519; оп. 3, д. 5, л. 6; д. 10, л. 18; д. 12, л. 4; д. 24, л. 13; ф. 482, оп. 1, д. 9, л. 4; д. 17, л. 101; ф. 670, оп. 1, д. 22, л. 126]. Особенно богато орнаментировались *набожники, божники*, для которых специально изготавливали льняные холсты с рельефным узором.

К интерьерным тканям относятся и скатерти (*настольники, настольники*), которые ткали в основном из конопляной и льняной пряжи, хлопчатобумажных нитей, иногда использовали и шерсть домашней выработки. Будничные скатерти ткали несложным двух- и четырёхнитовым способом, праздничные по технике изготовления были более разнообразны. Ткань скатерти обычно делали узорной. Настольники украшались вышивкой («настольник вытканый крестообразными небольшими цветами», «скатерть

холстяная с квитимы заполочными») и тканьем вдоль их узких сторон, а на праздничных изделиях декорировались по центру узкой вышитой или кружевной каймой [1, ф. 250, оп. 3, д. 10, л. 18; ф. 335, оп. 1, д. 19, л. 155]. Скатерти, предназначенные для повседневного пользования, изготавливались из грубого конопляного полотна (пеньковый и льняной вал, «портнына») и украшались очень скромно.

В состоятельных казачьих семьях в ходу были также фабричные цветные и белые салфеточные скатерти: «настольник бумажный розового цвета», «цветные хорошие настольники», «скатерть белая с красными узкими каймами», «скатерть белая, таковая красная ярославской фабрики», «настольник шерстяной цветной» и т. д. [1, ф. 249, оп. 1, д. 948, л. 13; ф. 250, оп. 3, д. 5, л. 6; д. 7, л. 13; оп. 5, д. 53, л. 251, 389]. В опись вещей, украденных у полковницы Александры Кордовской, внесены и настольники: голландского холста (две дюжины), «шерстяной красный с каймами», «полушелковый палевый», «бирюзовый суконный» и несколько, различных по размеру вязаных скатертей [14].

Широко распространённым видом текстильных изделий были рядна (*кодря, нарус, веретье рядное*). Под этим термином известны ткани, разнообразные по своему функциональному назначению, характеру и способам орнаментации. В источниках рядно характеризуется как «простое», «белос», «валовое», «шерстяное», «веретья рядная» [1, ф. 250, оп. 2, д. 58, л. 8; д. 234, л. 520; оп. 3, д. 44, л. 5]. Белая с рельефным узором ряднина («рядовына») использовалась для покрывал и простыней. Материалом для тканья служила выбеленная пряжа из конопли и очёса. В большом количестве изготавливались грубые цветные рядна с поперечными полосками из «заполочи» разных расцветок. Полосатая ряднина (некрашенная основа и крашенный уток) употреблялась преимущественно для половиков, серая, из суровой пряжи, – для мешков и лантухов (куль). В зажиточных семьях пеньковые рядна (*ряденцы*) обычно простилали под перину, в бедных их использовали в качестве одеяла или покрывала. *Ковдра, кодря* (укр. «ковдра») – очень плотное рядно из самой грубой пряжи («пакля», «кодря»), в зимнее время служило одеялом или постилкой, а также и половиком [16, с. 71; 5, с. 32].

Наволочки для подушек (исподние, в которые высыпали пух, перо) и перин (наперники, «напирначи») изготавливались из грубых тканей: толстого холста, пестряди, «тяжины», «рядовины», набивной парусины. В состоятельных казачьих семьях для наперников и нижних наволочек использовались фабричные плотные хлопчатобумажные ткани, преимущественно белые или гладкоокрашенные (синие, жёлтые) – нанка, китайка, либо традиционно полосатые, например тик (грубая, плотная

льняная, пеньковая или хлопчатобумажная ткань чаще всего с полосами красного и синего цветов).

Верхние наволочки на подушки шились из белого полотна, миткаля, зона (сорт отбеленного миткаля), шёлка, батиста, коленкора и цветного ситца. В богатых домах белые наволочки украшались оборками, вышивкой («наволоки белого коленкору с кисейными оборками», «вышитые по полубатисту»). Войсковая элита отдавала предпочтение ярким расцветкам: «подушек приголовных с красными бумажными новыми наволочками», «с ситцевыми разводными цветами», «подушек головных, наперники китайки желтой, а верхние наволоки ситцу красного с цветами». Особенно широкую популярность приобретает полихромный ситец: «темно-коричневого цвета с красными цветами», «розового цвета с белыми продольными полосками», «красный с цветами», «с разводными цветами» и т. п. [1, ф. 249, оп. 1, д. 1973, л. 72; ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 673; оп. 3, д. 12, л. 4; д. 35, л. 28; оп. 5, д. 53, л. 384; ф. 252, оп. 2, д. 1347, л. 675, 683].

Простыни изготавливались в основном из холщового полотна, как грубого («валовая»), так и тонкого, обычно белого цвета, иногда в полоску («белого простого полотна», «белая холстяная», «полосатая холстяная», «белые ивановского холста», «полосатая белая»), а также из «тяжины» (*тяжевая*). У войсковой старшины нередко для оформления парадных кроватей применялись цветные однотонные и полихромные простыни: синей китайки; персидские; белые, «вышитые зеленым шелком по краям»; «с красными узкими каймами»; «красной черкесской выбойки»; «тонкого коленкору»; шелковые, зоновые и ситцевые [1, ф. 249, оп. 1, д. 948, л. 13; ф. 250, оп. 2, д. 70, л. 673; оп. 3, д. 5, л. 6; д. 12, л. 4; д. 35, л. 28; ф. 252, оп. 2, д. 1347, л. 675]. Простыни украшались вышивкой, оборками, кружевом («белая, голландского полотна, обшита кружевом», «ситцевая, с оборкою, по белому полю голубыми цветами»).

Холст, миткаль, ситец, коленкор, бязь широко использовались для постельных принадлежностей в казачьих семьях среднего достатка. В бедных семьях употреблялся домотканый холст, нередко вместо простыней простилали «полсти». Как один из возможных вариантов праздничного оформления кровати использовался цветной ситец.

Одеяла выделяются среди других текстильных изделий разнообразием принципов декоративного оформления, качеством материи, фактурой и расцветкою. Они изготавливались домашним способом из грубой пеньковой домотканины (летние) и овечьей шерсти. *Ложники* (укр. *ліжник*) – «полосатые» одеяла из толстой пряжи овечьей шерсти, сравнительно мягкие и пушистые – ткали на конопляной (пеньковой) основе, они использовались и для покрытия кровати («пил», нары). Ложники встречаются в описях

имущества рядовых казаков, иногда дифференцируются на «суконные», т. е. тканые из овечьей шерсти как сукно, и «портняжные» («портнына» – конопляная грубая пряжа). Орнаментация ткани сводится в основном к полосам или несложным геометрическим фигурам.

В конце XVIII – первые десятилетия XIX века в быту черноморской старшины употребительны были блестящие одноцветные и узорчатые ткани: гродетур, шелк, штоф, атлас, «аладжа», «едомашек» [1, ф. 249, оп. 1, д. 239, л. 6, 7; ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 240; оп. 2, д. 58, л. 571; д. 70, л. 673; д. 97, л. 13; д. 234, л. 104; д. 439, л. 127, 143; д. 559, л. 2; оп. 3, д. 33, л. 8]. «Аладжа» использовалась для шитья одеял. Среди персидских товаров, привозившихся на черноморские ярмарки, фигурируют «одеяльные полушелковые верхи по цене 15–25 руб.» [2, ф. 79, оп. 1, д. 1065, л. 35]. Шёлковые ткани употреблялись преимущественно однотонные, реже узорчатые. Из блестящего гладкого атласа (красного, розового) шили чехлы к подушкам, одеяла и покрывала на кровать.

Наряду с ними широко бытовали, в том числе и в казачьих семьях среднего достатка, хлопчатобумажные (ситец, нанка, демикотон) ткани. Из шерстяных тканей встречается казимир, сукно фабричное и «шпанской шерсти белое» (тонкорунная мериносовая шерсть называлась «шпанкою»). Особенно часто для шитья летних и тёплых (на вате) одеял употреблялся ситец разных расцветок, им оформлялись детали кроя, он также служил подкладочной тканью к дорогим штофным и шёлковым одеялам [1, ф. 249, оп. 1, д. 948, л. 14; д. 1973, лл. 62, 72, 73; ф. 250, оп. 1, д. 62, л. 591; оп. 2, д. 97, л. 109; оп. 3, д. 11, л. 127; д. 36, л. 13; д. 39, л. 10; оп. 5, д. 53, л. 351, 384; ф. 252, оп. 2, д. 220, л. 12; д. 451, л. 141; д. 1347, л. 675]. Для верха в основном использовались ткани ярких цветов с преобладанием жёлто-красной или сине-зелёной гаммы: «большое желтого ситцу подбитое красным кумачом», «демикотоновое выстегано на вате, с желтыми каймами подкладка коряча красного». Нередко в одном изделии комбинировались разные не только по цвету, но и по фактуре ткани: «гранитуровое сизо-минионного цвету с черными на двух краях полосами, без ватки подбито байкою», «желтое вокруг обложенными четырьмя каймами, двумя ситцевыми, а двумя пистровыми, подбито белою байкою» [1, ф. 250, оп. 3, д. 35, л. 28; д. 36, л. 11, 13].

Покрывало, как вид текстильных изделий, предназначенный для накрывания постели (и дивана) в дневное время, не было широко распространено в казачьем быту первой половины XIX столетия, в том числе и в богатых домах. В основном для изготовления одеял использовались покупные ткани или приобретались готовые изделия: «бумажное темно-розового цвета с коленкорovou оборкою», «тканевое с оборками», «марсельевое (т. е. тканьевое) с кисейною оборкою», «белое, марселевое,

обшитое кружевом», «шелковое клетчатое красное турецкое», «пике, одно белого, а другое желтого цвета» и т. д. [1, ф. 250, оп. 2, д. 559, л. 4; ф. 252, оп. 2, д. 1347, л. 675, 683]. В бедных казачьих семьях и одеялом, и покрывалом, и простыней служили рядна, «ложники».

Над кроватью для предохранения от укусов комаров и мух во время сна часто вешали занавеску – полог, сшитый из нескольких полотнищ разреженной домотканины или легкой ткани фабричного производства («хрящевой», «холстяной», «полосатого холста», «клетчатый», «белый бумажный», «белый полосатый»). В аристократических домах прикроватный занавес делали из дорогих прозрачных или шелковых тканей – однотонных и с цветочным орнаментом, но встречались и ситцевые (полосатые, жёлтые) [1, ф. 249, оп. 1, д. 362, л. 6, 8; ф. 250, оп. 1, д. 52, л. 241; оп. 2, д. 559, л. 2; 2, ф. 79, оп. 1, д. 1408, л. 145].

Итак, разнообразные группы текстильных изделий несли семантическую информацию о социальном и имущественном статусе их владельцев; выполняли ярко выраженную декоративную, эстетическую, престижную функции или сугубо утилитарную, прикладную; отличались полистилизмом в характере и способах орнаментации. Фабричные ткани, в том числе и импортные (турецкие, персидские, английские, немецкие, голландские), были доступны только черноморской старшине, зажиточному слою казачества, в то время как среди основной массы казачьего населения широко бытовали ткани ручной выделки.

Названия большинства видов рассмотренных тканей, как и одежды, характерны для украинской лексики XVII–XVIII веков и частью сохранились в лексике черноморских казаков конца XVIII – начала XIX века, выйдя из употребления вместе с этими тканями, тесно связанными с определёнными историческими формами одежды. В сложном диалектическом процессе отмирания старых и рождения новых культурных форм, корректировались традиционные и выкристаллизовывались новые виды военной, праздничной и будничной одежды, которые требовали других материалов, как в своей основе, так и в оформлении. Одни ткани оказались гибкими, податливыми и смогли приспособиться к новым требованиям времени, моды, меняющимся вкусам и эстетическим представлениям, другие полностью вышли из употребления. В этом отношении «левантийские», «ориентальные» (преимущественно турецкие) ткани довольно долго удерживали свои позиции и в одежде и в интерьере. Отчасти это было связано с увлечением европейцев экзотикой Востока в XVIII–XIX веках («турецкий стиль», или «тюрки»), интерес к которой в России обусловлен длительным периодом русско-турецких, а затем и кавказских войн. Черноморское казачество довольно близко соприкоснулось с турецкой «экзотикой» в ходе военных действий, но

не утратило к ней интерес в дальнейшем, о чём свидетельствуют многие предметы материальной культуры (турецкие предметы мебели, ковры, ткани, оружие), интегрированные в вещный мир войсковой элиты. Западноевропейские ткани, ввиду их высокого качества, цветовой насыщенности, также как и дорогая, богато украшенная одежда, занимали важное место в шкале ценностей черноморской старшины. Номенклатура тканей в служебном, повседневном и праздничном гардеробах войсковой элиты и в количественном и в качественном отношении выступала показателем её социального и имущественного статуса.

Лексика черноморского казачества отразила не только ориентализмы, но и европеизмы, в их искаженной, в том числе и диалектной форме. Наше исследование, проведённое на основе значительного массива архивных документов, позволило выявить основные виды тканей, проанализировать их историческую терминологию. Оно помогает лучше понять некоторые компоненты материальной культуры черноморского казачества, многие из которых были в дальнейшем утрачены.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Государственный архив Ставропольского края.
3. Адыгейский народный орнамент: Альбом / Сост. Мин-Кутас Азаматова. Майкоп, 1960.
4. *Андреев П. П.* Русский товарный словарь: Пособие к товароведению, заключающее названия обращающихся в торговле товаров, продуктов химической обработки, а также предметов, относящихся к технологии волокнистых и питательных веществ, с указанием синонимов, как на русском, так и на иностранных языках. СПб., 1889.
5. *Василенко В.И.* Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Харьков, 1902.
6. *Власов В. Г.* Большой энциклопедический словарь изобразительного искусства. Т. 1. СПб., 2000; Т. 2. СПб., 2001; Т. 3. СПб., 2000.
7. *Власов В. Г.* Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства. Т. IX. СПб., 2008.
8. *Вовк Х.К.* Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995.
9. Восточные и европейские ткани в собраниях Государственного исторического музея. М., б/г.
10. *Горобець В.* Назви тканин та одягу в українських джерелах (за матеріалами XVIII ст.) // Народна творчість та етнографія. 1972. № 4.
11. *Кирсанова Р. М.* Розовая ксандрейка и драдедамовый платок: Костюм – вещь в русской литературе XIX века. М., 1989.

12. *Клейн В.* Путеводитель по выставке тканей VII–XIX веков из собрания Государственного исторического музея. М., 1925.

13. *Короленко П. П.* Описание Черноморья, составленное Якименко и Яриным в 1852 г. // Кубанский сборник. Т. V. Екатеринодар, 1899.

14. Кубанские войсковые ведомости. 1868. № 17. (прил.).

15. *Литинский А. В.* Троицкая станица: Статистическое описание // Кубанский сборник. Т. I. Екатеринодар, 1883. 2-я паг. С. 690–732.

16. *Петр Андреевич.* По поводу черноморских писем // Орел. 1859. № 2.

17. *Познанский Б.* Одежда малороссов // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. Т. III. М., 1905.

18. Русский традиционный костюм: Иллюстрированная энциклопедия. / Авт.-сост.: Н. Соснина, И. Шангина. СПб., 1999.

19. *Славутич Є.* Вовняні тканини в елементах костюму військової верстви України-Гетьманщини та їх історично-складена місцева термінологія (друга половина XVII–XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання історії та методики. Число 12. Київ, 2005.

20. *Славутич Є.* Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців Української козацької держави та їх тогочасна місцева термінологія // Історико-географічні дослідження в Україні. Число 10. Київ, 2007.

21. *Стельмацук Г.* Давні вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. Луцьк, 2006.

22. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. Т. 2. М., 1986.

23. *Шаповалова А. В.* Костюм черноморских казачек конца XVIII – середины XIX в. (по архивным источникам) // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008.

24. *Шмелева М. Н., Тазихина Л. В.* Украшения русской крестьянской одежды // Русские: Историко-этнографический атлас: Из истории русского народного жилища и костюма. (Украшение крестьянских домов и одежды). Середина XIX – начало XX в. / Под ред. В. А. Александрова, П. И. Кушнера, М. Г. Рабиновича. - М., 1970.

25. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. Т. II. Краснодар, 1992.

26. *Якушина Л. И.* Русские набивные ткани XVI–XVII вв. М., 1954. (Труды ГИМ. Вып. VII. Памятники культуры).

27. *Alte Orientteppiche / Old Eastern carpets.* Ausgew. Stücke dt Privatsamml: [Album]. München, 1985.

28. *Dodds D.* Oriental rugs: The coll. of Dr. a. Mrs. Robert A. Fisher in the Virginia museum of fine arts. Richmond 1985.

29. *Enderlein V.* Orientalische Kelims: Flachgewebe aus Anatolien, dem Iran u dem Kaukasus: [Album]. Berlin, 1986.

30. *Hopf A.* Tapis d'Orient: Anatolie, Transylvanie, Caucase, Perse, Turkestan [Album]. Paris, 1961.

31. *Süneyl Ü. Turkish Designs. Istanbul, 1951.*

32. *Das Textilornament Ein Formenschatz für die Flachengestaltung [Album] / Verfas. R. Reichert. Berlin, 1956.*

© 2010 р., Л. І. Ковтун
(м. Київ, Україна)

ТРАДИЦІЙНЕ УКРАЇНСЬКЕ ВЕСІЛЛЯ НА КУБАНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОЛОРИСТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ

Українці Кубані репрезентували українську культуру за теренами материнської землі в складних умовах проживання, були «позбавлені «комплексу та звичок імперської нації» [8, с. 42]. Кубанцями витворений своєрідний соціокультурний простір, який продемонстрував світові гармонійний спосіб українського етнотворення і етнозбереження, механізми реалізації національно-культурного самовизначення, укорінення народних традицій (*укорінення* розуміється у значенні філософської концепції Сімони Вейль), створена унікальна народна культура. У концептуальних підходах Сімони Вейль культура, яка не опирається на народну традицію, втрачає основу життєдайності і є «найтяжчим злочином» для людини, така людина знекорінюється», і її діяльність спрямовується «на позбавлення коренів тих, хто ще їх не втратив» [6, с. 198]. Процес укорінення Сімона Вейль вбачає «через реальну, активну, природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього. Ця участь природна – тобто вона зумовлена автоматично місцем народження, професією, оточенням. Кожна людина потребує багато коренів. Вона потребує того, щоб сприймати майже всю сукупність морального, інтелектуального, духовного життя через посередництво тих кіл, у які вона природно входить» [6, с. 198].

Досвід культуротворення українців Кубані як процес самоорганізації багатозначущий, багатопроковний й заслуговує на окрему увагу і спеціальне наукове дослідження. Дана стаття є окремим способом занурення у давні архаїчні колористичні вияви фольклорних моделей українського весілля.

«Чорноморці були православними, говорили всі українською (за тодішньою термінологією «малоросійською») мовою, дотримуючись українських звичаїв; свята, веселощі, сімейний побут, весільні обряди, соціальні відношення та обстановка – усе це втілювало чисто українські особливості. Представники інших національностей мали пристосовуватися до українського буття» [22, с. 576]. В культурній традиції кубанського козацтва вагому роль відіграло збереження архаїчних рис традицій українського весілля. Ці домінанти українського весілля можна простежити також і в досвіді східних слов'ян. У традиціях українського народу сформована цілісна система моральних усталеностей, регламентацій, норм, система заборон та захисних мір, що обумовлюють соціальні ролі та взаємовідносини в соціумі.

На Кубані «сватати дівчину в Ахтанізівці йшли з хлібиною і четверту вина (бутель на 2,5 л). Даючи згоду на шлюб, дівчина розрізала хлібину навпіл: половину залишала собі, а другу повертала нареченому. Після цього пили могорич – спочатку в молодій, а потім у молодого. Молода Марія довго вагалася, чи йти їй за Івана, і хлібину розрізала аж під ранок» [3].

Цілісний комплекс колористичних уявлень українців Кубані репрезентується через творенневу основу «крас-», яка заглиблена у досить давні часи. *Краса* проявляється як базова естетична цінність та виступає організуючою основою багатьох поведінкових моделей українців у ритуалах, обрядах тощо. Категорія *краса* широко представлена в народних традиціях, зокрема, у весільній обрядовості, включаючи світоглядні опозиції – *народження/смерті, покраси/цноти, світло/темрява, старе/оновлене*.

В українському весіллі колористичні уявлення структуруються кризь опозиційні номінації (біле/червоне, біле/чорне), які супроводжують основні світоглядні позиції у сферах етнотворення і етнозбереження, світоглядних поглядів як моделювання рівноваги систем захисних мір. Концепт *краса* в українському весіллі символізує *головну умову продовження роду*, символізує родовий акт, який протиставляється смерті. М. В. Піменова визначає червоний колір як родовий термін: «родовий термін є тільки для видових означень червоного кольору, який сприймався на Русі як краса в різних іпостасях, як <...> колір, протилежних опозицій – світло-темрява, білий-чорний» [17, с. 257]. П. Ю. Гриценко також притримується думки про давність зв'язку з основою *крас-* ідеї продовження роду і виявляє цю відповідність у синонімічності понять *красивий* і *вродливий*. У весільних обрядових дійствах при обсіпанні молодій вівсом співали: «Ой, сій, мати, овес, на наш рід увесь, щоб наш овес рясен був, щоб Іванів рід *красен* був» [18, с. 263]. «Червоне – в народній культурі один із основних елементів кольорової символіки, яка виступає в опозиції біле-червоне (протиставлення білому, світлому як небіле, «пофарбоване», «темне») чи у тріаді біле-червоне-чорне. <...> Особливо

значущі в народних уявленнях – червона нитка, червоне полотно, червоне яйце» [2, с. 647].

Окреслюючи традиційну специфіку весілля в етнографічних матеріалах, В. Б. Колосова відзначає інваріантність опозиції червоного та білого кольорів, де білий іноді репрезентує якості зеленого. Дослідниця відзначає особливість червоного кольору в українському обряді як символу дівочтва, дівочої краси, а саме – покрасу весільного короваю червоною фарбою і регламентовану заборону жінкам носити червоні стрічки після заміжжя [див.: 11, с. 48].

Українські весільні обряди досліджували В. М. Гнатюк, Б. Д. Грінченко, П. П. Чубинський, П. П. Короленко, Й. Лозинський, Н. Ярчук, М. Ф. Сумцов, З. Кузеля, В. Охрімович, Х. Ящуржинський, В. Верховинець, І. Симоненко, М. Маєрчик, П. Ю. Гриценко та ін. Наукові дослідження дозволяють нам виділити основні моменти, що засвідчують особливості семантизації червоного простору як основи гармонізації соціокультурних трансформацій крізь колористичні контексти опозиційних схем (біле/червоне, чорне/біле) українського весілля. Таким чином, основою побудови поведінкових ритуальних дійств у звичайній системі українського народу слугували важливі концептуальні ідеї, які базувалися на вкоріненості комплексної основи кольоровизначень *крас-* (*краса, краска, красивий, яскравий, покраса, червоний, дівочий крас, парубочий крас, прикрашати рід, красуля (веселка)* та ін.).

У межах даного дослідження слід виділити творчий доробок М. Ф. Сумцова. На основі аналізу відмінностей російського та українського весілля М. Ф. Сумцов зазначає, що для російського весілля притаманні своєрідні традиції: завішування платком молодої, обрядове обтирання губ молодої та розстилання полотна перед домом молодих [див.:21, с. 152], а в Угорській Русі молоду садять на ярмо та покривають білою хусткою» [21, с. 87]. «...Скликати свій рід на змовини (які відбуваються за 4–5 тижнів до весілля), «молода йде без рушника». Рушником в східних областях України називали «білий пояс». Витканий з ниток, з червоними і синіми смужками на кінцях», тобто молода ходить без пояса. Цей «рушник» вдруге згадується при описі «первого убору» молодої: вона «підв'язується рушником, кладе у пазуху маленький хлібчик, дрібок солі, а на голову під хустку два колоски жита» [14, с. 26].

В традиції українського весілля та весілля слов'ян східного ареалу номінується білий колір. На Поліссі, Подністров'ї, Карпатах, зустрічаючи невістку у вивернутому кожусі, переводили її через біле полотно, тримаючи за пояс або за руку, беручи руку хусткою [5, с. 164].

Сучасний краснодарський дослідник М. І. Бондар пише, що на Кубані «на весіллі, ще до приїзду нареченого, затихали дівочі пісні і наступав момент благословення молодої батьками. Застеляли кожух хутром нагору, на який

тричі на коліна падала наречена, прохаючи батьківського благословення. Батько брав зі святого покуття ікону, мати тримала в руках хліб. Потім ікона з рук батька передавалася в руки матері. <...> Ця ікона, покрита особливим, багато розшитим рушником набувала значимого статусу «батьківського благословення» [4, с. 126].

В. К. Борисенко зазначає, що «на Галичині молода йшла до столу по білому полотні, переступала через стіл і сідала на посад» [5, с. 152], визначаючи дійство як захисну функцію обманути злі сили.

Значний інтерес до традиційної обрядовості українців поглиблюється напрацюванням у цій сфері М. Маєрчик, яка виділяє особливості у традиційній практиці регламентації поведінкових норм наречених. Наприклад, молодій до увіходження до хати нареченого не можна було говорити, причісуватися та ін., вона на деякий час набувала статусу потвори (належність до іншого світу), бо в українському народному світогляді трансформаційні процеси переходу молоді до іншого роду супроводжувалися ритуалами перевдягання, колористичним маркуванням, окреслюючи специфіку увіходження до іншого роду через прояв твореннево-сполучувальної семантики комплексу «*крас*-». На думку М. Маєрчик, саме в ритуальному переході нареченої (регламенти традицій російського весілля) в новий статус слід відзначити деструкцію образу нареченої, її трансформаційне перевтілення через колористичну семантизацію – висватану російську дівчину зодягають у «плаття чорне», «якнайгірше», зачіски не роблять. Цей символічний акт відсутній в традиції українців.

Окреслюючи специфіку перевтілення нареченої, В. Зайковський нагадує традицію називати молоду *потвором*, «істотою» на прикладі української весільної пісні Бортнянського повіту на Чернігівщині: «Вийди, мати, огляди, / що тобі бояре привезли: / Привезли скриню і перину / І молоду княгиню. / Привезено да потвір (істоту) у двір. А із того тотворечка / Хорошенько по дворочку: / І хліб родить, і товар [худоба] плодить. / І пчілки рояться, у саду садовляться. / Привезено подоляночку / В тонкому серпаночку. (Вовчок, Маркович, 1983) [10, с. 73].

Трансформація образу нареченої вказувала на її статус лімінальної особи, що маркувалася колористичними засобами, завдяки яким визначалася її належність до іншого – потойбічного простору у сакральному вимірі весільного дійства. У весільній обрядовості помітний контекст перетворення, обернення світу, в ній виділялися ознаки травестійності і наречених (біле-червоне-чорне маркування) й учасників весілля, які виокремлювались як модель творення незавершеного простору, динамічного руху соціуму до цілності буття. Тому наречену у дошлюбних весільних піснях, як зазначає М. Маєрчик, вітали: «Слава навіки, приходи, сину, здорова» [15, с. 27].

Позитивне значення в народній традиції мало і перевдягання молодого – його «ожіночення» – «...після збирання барвінку "молодого убирали в такий довгий червоний пояс, се був жіночий пояс, се жінки носили". <...> Менш яскравими зразками даного звичаю є традиція позначати молодого жіночою хусткою. "...[Молода] фустку [яку їй щойно подарував молодий], засилує молодому попід ремінь з правого боку і він ходить з тов фустков, аж доки молоду по слюбі не зов'ють", тобто практично до кінця весілля» [14, с. 28].

Нівелювання ознак наречених позначувало сакральний час просторових змін, що завершувалося їхньою подальшою соціалізацією у сфері набуття певних статусів і соціальних ролей. Одним із найважливіших аспектів у психо-соціальному вимірі визначувалося шанобливе ставлення до ритуального весільного вбрання. Весільну одіж українці бережливо зберігали у скринях, традиційно передаючи із покоління в покоління. Втім, в українській традиції досить «часто бачили правнука в церкві у прадідівському вінчальному жупані» [9, с. 58].

У межах наукових розробок значний доробок має З. Кузеля, який описує спосіб зодягання молодій очіпка і шапки молодого в українському весіллі, після чого виносять з комори коровай (*красу*). При цьому боярів зодягають у червоні пояси та стрічки [13, с. 242].

Згідно із народними уявленнями весільний коровай як кульмінаційний момент обряду увіходить до полісемантичного «поля» комплексної основи «*крас-*». Значний інтерес викликає робота П. Ю. Гриценка «Моделювання системи діалектної лексики», у якій науковець подає особливості семантичного прояву комплексної основи *крас-*, зокрема, у весільному обряді винесення короваю. В українській традиції коровай як символ краси, прекрасного, родової належності перев'язували червоною ниткою чи стрічкою або змашували червоними ягодами калини. У даному контексті П. Ю. Гриченко наводить приклад фарбування українцями Саратовщини весільного короваю.

«Символом цноти нареченої виступали і червоні нитки, стьожки, прив'язані до гудзиків чи вплетені в коси учасникам весілля. Моментом початку символічного використання червоного кольору є шлюбна ніч, пор.: у с. Прохори Бортнянського району Чернігівської області у шлюбну ніч дружки знімають білі рушники і перев'язуються навхрест червоними поясами: символізація червоного кольору у момент весільної драми – після шлюбної ночі – спостерігається й у весільній драмі білорусів (Костюківський район), тоді ж ділять коровай (Случчина)» [7, с. 171].

Особливістю українського весілля є проявленість локального простору червоного кольору, який набував символічної значущості в контексті обрядових дійств. Як зазначають М. Ф. Сумцов, О. М. Маркевич за народними

уявленнями молода на весіллі обдаровує присутніх невеликим поясами червоного кольору (символ багатства, потомства, щастя). Традицію магічного використання поясу в українській обрядовості описували: П. П. Чубинський, М. Ф. Сумцов, О. М. Маркевич, в поховальній обрядовості: Д. К. Зеленін, А. К. Байбурин. Н. С. Кошубарова, досліджуючи особливості сакрального прояву тканини в російській традиційній культурі, окреслює специфіку магічної функції поясу у традиційній культурі при даруванні молодій учасникам поясів (пояс кидали під ноги на рушник при вінчанні в церкві, зв'язували наречену та нареченого поясами, зв'язування поясом усього тіла нареченої, нареченого та ін.) [12]. А. К. Байбурин обґрунтовує підстави, що пояс символізував належність до світу людей, а «знявши пояс набуває ознаки чужинності» [1, с. 7].

До семантичного ряду комплексної основи «*крас-*» у весільній та родильній обрядовості українців долучаються народні уявлення про райдугу. М. Ф. Сумцов пише про зв'язок символіки пояса із райдугою, покровителькою новонароджених. П. Ю. Гриценко наголошує на болгарській традиції використання обрядового хліба із зображенням райдуги.

На Бойківщині веселка називалася «*кра'са, к'раска* (бойк.), *кра'суха, кра'сун'а* (Ср.-поліс.]), *краска, красулька* (р-н Карпат), *кра'са, к'раска* (буков.), *к'рас'а* (Соколівський район Львівської області), *красна дівка, красна пані*» [7, с. 165]. П. Ю. Гриценко наголошує на думці, що багато вчених не пов'язують деривати *крас-* (райдуга) з ідеями розширення роду, вважаючи внутрішню форму назв райдуги етимологічно прозорою. «Сліди часто деактуалізованого зв'язку 'райдуга' і 'народжувати, плодоносити' зберігають релікти звичаїв (у слов'ян і неслов'ян), пов'язаних з передбаченням майбутнього урожаю по райдузі, а також з фольклорно-міфологічною інтерпретацією райдуги як сили, здатної змінювати стать людини на протилежну, якщо вона пройде під нею; сюди ж долучається осмислення райдуги та «сліпого дощу» (останній реалемно тісно пов'язаний з райдугою) як весілля, народження дитини або пов'язування райдуги з рядом інших близьких до останніх мотивів» [7, с. 168].

За визначенням Л. Г. Невської литовська назва райдуги *juosta* співвідноситься із поняттям «поясу», як комплексу уявлень, семантично споріднених із образом світового дерева (*marga juosta* – «п'ястрявотканий пояс») [16, с. 37]. Образ веселки в міфологічних уявленнях семантизується із ідеєю багатобарвності як стійкої асоціативної форми, проявленої в образах потойбіччя, змія (зрячості/сліпоти).

Підтримується думка про спорідненість назви райдуги зі значенням «пояс» А. Б. Стаховим, що визначається в символіці небесного покрову. «Пояс – важлива частина одягу, втілення плодороддя та сили. <...> У болгарській

легенді Богородиця своїм вбранням закриває місто від гніву св. Іл'ї; у інших варіантах вона поясом обв'язує грішників, щоб вивести їх з пекла» [19, с. 44]. Наголошується думка, що покриття характерне для традицій прийняття до роду.

Проблеми колористичної гармонії усвідомлені у напрацюваннях П. Ю. Гриценка, який вважає непереконливим факт семантичного співвідношення веселки з багатоколірністю, на відміну від думки О.О. Потебні про зв'язок *веселки* та однокорінних *веселий* та *весна*, обґрунтовуючи семантику похідних від комплексу «*весел-*». Вчений припускає наявність зв'язку із іншими спорідненими уявленнями з основою «*крас-*», «зважаючи на ритуальне значення короваю, можна припустити, що поява означення *красн-* (*красен коровай*) обумовлена його зв'язком з ідеєю продовження роду, хоча домінування семи 'позитивна оцінка', а згодом і 'червоний' у дериватах *крас-* могло трансформувати семантику означення *красн-* у виразах «*красний коровай, красний, як місяченько ясний*» (бойк.); на перший погляд видається, що мова йде про красиве (*крас-* 'красивий') весільне печиво» [7, с. 171]. «...Семи 'красивий' і 'червоний' стосовно весільного хліба – явище вторинне, наслідок нашарувань більш пізнього розвитку семантики *крас-*, яке могло з'явитися під впливом кристалізації семи 'червоний'. Останній процес міг збігатися у часі з символізацією червоного кольору у весільному обряді, а подекуди й спонукати процес символізації червоного кольору як реалії. Кристалізація семи 'червоний' не означала розриву з іншими семемами, що вийшли з єдиного семантичного комплексу; зв'язок гомогенних комплексів живив реалемні та семантичні зв'язки, пор. тісні зв'язки понять, реалій: *весілля-червоний*, у болгар: *хліб/весільний хліб-райдуга*. Весільного обряду сягають похідні від *крас-* у фразеологізмах: *кра'си на та'рілці не 'ріжуть* (Калитинка Шаргородського району Вінницької області), *кра'си на та'рілці не крають* (Ставчинці Хмельницького району Хмельницької області), *краса* тут, очевидно, 'те саме, що й *покраска* – різновид весільного хліба', *к'раса на во'рот'ах не 'висит'* (Васильківці Гусятинського району Тернопільської області) – тут, очевидно, 'те саме, що й *весілля, честь* – прапор як ознака цноти молодої» [7, с. 171].

На основі узагальнення найважливіших аспектів прояву зазначеної основи виділяється комплекс уявлень, які створюють своєрідне усвідомлення *прикрашання* роду – «*красити*». Так, в народі важливого значення набуває комплекс весільних ритуальних дій: *прикрашання* червоною стрічкою волосся жінок, весільного короваю, обв'язування чоловіків червоними поясами, що позначається поняттями «*красити*», «*прикрашати*», «*віншувати красносвіт*» та ін. У семантичному прояві це означає рівневий перехід наречених до нового видозміненого статусу, пов'язаного з ідеєю продовження роду.

Уявлення пов'язані в народному світогляді зі словом 'красити' (*красять рід, що хороша молода*) визначало головну ідею продовження роду, тому у понеділок після звістки про цноту нареченої жінкам перев'язували волосся червоною ниткою як зазначає П. Ю. Гриценко. «Покрасою» називали сніп жита для весілля, який обмолочують після шлюбної ночі – «'хліб, прикрашений солов'ями з тіста; брали в комору на шлюбну ніч' (Блистова Чернігівського району Чернігівської області), 'хліб з колосками; після шлюбної ночі виставляли на воротах' (Семенів Яр Богодухівського району Харківської області), 'коровай молоді, який ділять дружки, що принесли сніданок' (Ковчин Куликівського району Чернігівської області), 'коровай, який несе молода до свекрухи в день весілля' (Стольне Менського району Чернігівської області). Цієї ж тематичної підгрупи сягає *крас- 'цнота': вдовонька не дівонька, не дівочий крас; краска* [7, с. 165].

Цікавий український обряд описує В. Зайковський, у якому після зодягання очіпка молодій проводили обряд «вечеряти курку». У даному контексті досить цінним є напрацювання В. Зайковського, який визначив специфіку соціальної індивідуалізації образів у межах червоного локусу елементами травестійного дійства, зокрема дослідник описує відомий звичай «водити або скакати сороку», танець з новобраною сорочкою у Глухівському повіті Чернігівської губернії. А на Брянщині сорокою називався ритуал ходіння по селу із красним прапором або красним фартухом, платком по селу. Традиційна символізація окресленого простору вимагала розщеплення на нові кодифіковані системи. Так колористичні опозиції весільного дійства проектувалися на трансформації інших образних проєкцій, створюючи додатковий локус домінування пташиного контексту в образній системі уявлень про перехід від одного статусу до іншого. «У деяких місцях Полісся «сорочний» звичай називався 'кури ділити, на курах ходить', На курах ходять, хто в свадьбі. Та називається «кури ділить» – уже і весілля кінець. Кури дають і по селу ходять і з хла'кам і з музикою. Надіне на палку матеріал красний, красне, що-небудь; палатно хвартух ци платок. Мужчини хлак насили з тае старанин: хто по курах ходить, то і носить» (с. Змеєв, Чернігівщина) [10, с. 64].

У традиційній весільній обрядовості Кубані пташина тематика номінувалася під час сватання, після шлюбної ночі і на 2 день весілля, коли ловили курей та їх варили. Цей обряд, що символізував закінчення весілля називався у кубанців «тушити весілля».

Поведінкові нормативи узгоджували основні поняття щодо уявлень, що дефлорація нареченої («*ламати калину*») пов'язана з трансформацією образних уявлень наскрізної «пташиної» тематики. Відсторонена система

образів традиційно соціалізувала дистрибуцію просторового локусу червоного кольору у дисперсії основних означень основи «*крас-*».

За міркуваннями В. Зайковського, в основі концепту *крас-* в народному світогляді були закладені глибинні поняття благодаті, родючості, які «у деяких слов'янських традиціях пов'язувалось зі статевими органами нареченої, цнотою та кров'ю...» [10, с. 74]. Дослідник висвітлює регламентовані норми поведінки нареченої та соціуму, які домінували в уявленнях українців, а саме приховування нареченою цноти вело за собою падіж свійських тварин, і такій нареченій не можна ставати на діжу, бо «сім років не буде родити хліб». До такої нареченої після обряду комори (змащування волосся горілкою та зодягання очіпка) не несли ніяких дарів, приходили з пустими руками. Колористичний код, задіяний в континуумі *цноти/безцестя*, визначав специфічну модель поведінки членів соціуму. Особливістю української традиції є те, що після обряду комори починалось пришивання молодій червоного вінка, а нареченій, яка не зберегла дівочу красу, пришивали зелений [11, с. 48]. У польській традиції втрата цноти нареченою, зазначає В. В. Усачова, позначувалася колористичним кодом – відсутністю зеленого кольору у весільному вбранні нареченої [21, с. 144].

Отже, в контексті українського весілля постають колористичні уявлення, пов'язані з основою «*крас-*», які підтверджують глибоку вкоріненість ідеї шанування та продовження роду та дієвість колористичних опозиційних схем, контекстом яких є соціокультурні трансформації. Колористичні опозиції семантизують кульмінаційні моменти весільної обрядовості, поведінкові нормативи травестійні дійства та позначають перехідні етапи еволюції соціуму. Різні культурні формовияви весільних традицій пов'язані із специфічними особливостями моделювання символічних колористичних образів різних статусів, регламентації поведінки етнофорів, формуючи цілісний соціокультурний простір у сфері початку, розвитку подій та їх завершення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Байбурин А.К. Пояс // Из культурного наследия народов Восточной Европы. - СПб.: Наука, 1992.

2. Белова О.В. Красный цвет // Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, А. В. Гура, Г. И. Кабакова, Е. Е. Левкиевская. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / РАН; Институт славяноведения и балканистики / Н. И. Толстой (отв.ред.) - Т. 2: Д-К. - М.: Международные отношения, 1999.

3. Бондаренко Г. Різні обличчя Кубані. З експедиційного щоденника // http://www.kuban-ukraine.org/ru/nauka_links_1.shtml.

4. Бондарь Н.И. Святой угол // Родная Кубань. Литературно-исторический журнал. - 1998. - №3.

5. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навчальний посібник. - К.: Унісерв, 2000. - 191 с.

6. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. - К., 1998. - 198 с.

7. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. - К.: Наукова думка, 1984. - 225 с.

8. Євтух В.Б., Трошинський В.П., Попок А.А., Швачка О.В. Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії. - К.: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003. - 228 с.

9. Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы (Сб. МАЭ, т. LVII) / Сост. Л. С. Лаврентьева, Т. Б. Щепанская. - СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. - 256 с.

10. Зайковский В. Функции птицы как ритуальной пищи в свадебной обрядности восточных и южных славян и греков // Кодови словенских культура. - Белград, 1998. - №3.

11. Колосова В.Б. Роль цвета в создании символического образа растения // Кодови словенских культура. - Белград, 2001. - № 6.

12. Кошубарова Н.С. Ткань в русской традиционной культуре: знак и функция // <http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=923>.

13. Кузеля З. Народні звичаї й обряди, пов'язані з родинним життям. // Енциклопедія українознавства / Репринтне відтворення видання 1949 р. / Під гол. ред. проф., д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі. - Т.1. - Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. - К.: Віпол, 1994.

14. Маерчик М. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу / Студії з інтегральної культурології. Спец. вип. Ритуал. «НЗ» №2. - Львів, 1999.

15. Маерчик М.С. Использование элементов одежды противоположного пола в украинских обрядах семейного цикла // Живая старина. 2003. - № 1. - С. 26–28.

16. Невская Л.Г. Представление о пестроте в языке и фольклоре // Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане. - М.: Наука, 1983.

17. Пименова М.В. Цветообозначения в древнерусских травниках и лечебниках // Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987). - СПб.: Алетейя, 1995.

18. Петров В. Народна усна словесність. Весілля як родовий акт і весільні пісні. Енциклопедія українознавства / Репринтне відтворення видання 1949 р. / Під гол. ред. проф., д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі. - Т.1. - Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. - К.: Віпол, 1994.

19. Страхов А.Б. К балто-славянским семасиологическим параллелям (название радуги) // Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане. - М.: Наука, 1983.

20. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. - 296 с.

21. Усачева В.В. Семиотика зеленого цвета в народной культуре славян // Кодови словенских культура. Белград. - № 6. - 2001. - С. 141–151.

22. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. - Т. 1. Екатеринбург, 1910.

ДОДАТОК:

Семантизація основи «крас-» традиційного українського весілля

Крас-

(красивий, золотий
належний до роду)

красивий, прекрасний світ
сакралізація червоного простору
прикрашання червоним

дівочий крас- парубочий крас-

зумовлює соціальну
поведінкову дію

прикрашання червоними
стрічками, перев'язування
червоними поясами

прикрашання
або фарбування
короваю
(*покраса*)

вивесіння
червоної
хустини
(*цнота*)

похідні

номінація
пташиної тематики

танець
журавля
з сорочкою

травестія
(біле-червоне-чорне)

Зумовлює дієвість прояву іншого колористичного коду

Опозиції

«крас-» (червоний)

Білий

Чорний

Зелений

«РЕПРЕСОВАНИ» ІСТОРИЧНІ ПІСНІ ПРО ПОДІЇ 20–30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ НА КУБАНІ

Найпереконливішим і найрепрезентативнішим засобом українського національного самовираження на Кубані, особливо на території степової частини Краснодарського краю, яка від 1792 р. заселялась і облаштовувалась переважно українцями, є народна пісня як показник свідомості й духовної культури етносу з тисячолітньою історією своєї продуктивної життєдіяльності. Цю думку засвідчує дослідження зібраного на території колишньої Чорноморії і транскрибованого народнопісенного матеріалу (понад 1000 фольклорних одиниць), здійснене нами за головними етномузикознавчими позиціями. Результати загального і компаративного (у зіставленні з народнопісенним матеріалом прабатьківських земель) етномузикологічного дослідження українсько-кубанських пісень різних жанрів показали, що етномузична мова українців Кубані упродовж більш як 210-річного періоду свого функціонування в активних і пасивних формах не лише законсервовувалась, а й неминуче трансформувалась в умовах діалектно-локального розмаїття і соціально-історичних змін. В історичних кубанських піснях, пов'язаних з героїчним минулим України і Кубані, художньо і документально закарбувалася мало чи не уся історія запорозько-чорноморсько-кубанського козацтва з її воєнними й соціальними катаклізмами ХІХ–ХХ століть і ними зумовленими утисками, втратами, розкозачуванням, розкуркулюванням, розукраїнізацією, депортаціями, геноцидом голодом, етнічними «чистками», діями репресивного фактору.

Українсько-кубанські історичні пісні зазнали величезних втрат – і в період «найбільшого політичного приниження України» [6, с. 39], коли мілітарна Російська імперія свідомо знищувала історико-етнічну сутність запорозького козака, змушивши його підняти зброю на волелюбні кавказькі народності, і упродовж радянського періоду, коли найсуворіше заборонялося виконувати пісні про історичне минуле України і Кубані. На клубних сценах станиць, міст, селищ та хуторів Краснодарського краю звучали пісні жартівливі й сатиричні, танцювальні та родинно-побутові, аграрно-сезонні і ліричні, у яких оспівувалось щасливе (або не дуже) кохання, колгоспні ниви та лани. А у той самий час уходили із життя талановиті виконавці і охоронці рідкісних історичних старокозаких пісень. На щастя, деяким із них таємно, усним

шляхом, вдавалося передавати новим поколінням кубанців найкращі зразки українсько-кубанської піснетворчості, що від дідів-прадідів зберігались у пам'яті як мистецькі документи складної і трагічної історії народу. Про це свідчать зібрані нами у старокозацких поселеннях колишньої Чорноморії «репресовані» історичні пісні та їхні варіанти, що збереглися у пасивній формі в пам'яті окремих народних виконавців. З-поміж них – низка стародавніх пісень, присвячених темі боротьби уряду проти козацтва: *«А вже літ більш двісті»* (про персоніфіковану козацьку долю, що *«вже літ більш двісті»* знемагає *«під московським караулом у неволі, у тюрмі»*, та нерозумного гетьмана Богдана, скутого імперськими кайданами), *«Зібралися всі бурлаки»* і *«Наш орел під облаками»* (оцінка дій російської імператриці Катерини II, яка зруйнувала Запорозьку Січ, і в той самий час готовність козаків облаштовувати нові землі), *«Ой що ж воно та й за чорний ворон»* (оспівування безіменного героя-отамана, на поховання якого скликаються *«панове-хлопці і весь народ молодий»*), *«Як вздумаю старовину»* (архаїчна сповідь-спомин про бойове й господарське життя *«дідів славних»*, які з *«шапками»* в руках охороняли кордони чужої держави і в походах *«свої голови ложили»*), *«Ой чого я сьогодні сумую»* (тема ностальгії за колишньою козацькою славою). У цих піснях певною мірою відбився процес перетворення волелюбного запорозького товариства на шліфовану військово-служилу армійську організацію царату, а також болісний процес руйнації психіки, світогляду і національної свідомості козаків-запорожців, котрі, переселяючись наприкінці XVIII ст. на Кубань, мріяли, всупереч державно-військовим інтересам Росії, про створення на обітованій землі мирної, вольної й справедливої держави, де люди житимуть за законами християнської моралі і республіканських традицій Запорозького коша. Але на новій, вимріяній кубанській землі український козак був приречений на одвічну кроваву вакханалію, на творення мирних форм життєдіяльності в умовах агресивного силового поля російського мілітарного буття, на втягнення у процеси денационалізації, розпаду національного самоусвідомлення, дезінтеграції етносу в часо-просторі, тотального лінгвоциду, етноциду й геноциду.

Тематика низки історичних пісень, створених українцями Кубані, пов'язана з соціальними потрясіннями першої третини ХХ ст. Перша світова війна стала початком смутних, кровавих часів, що принесли багато страждань, людських жертв, руйнувань, поневірянь, вимушеної еміграції кількох десятків тисяч кубанських козаків. Цій тематиці присвячена пісня *«Процай, мій край, де я родився»*, записана в трьох варіантах (станіці Староджерелівська, Іркліївська, Новосергіївська). Кожний із варіантних зразків є трансформованим мелодичним типом по відношенню один до одного. Найцікавіший з них, на нашу думку, – той, що був записаний у ст.

Староджереліївська у виконанні двох жінок: Наталії Михайлівни Сlepченко (1935 р. н.) і Параски Філатівни Нечасвої (1923 р. н.). Назвавши пісню «горловою», Н. М. Сlepченко тим самим підкреслила, що тяжкість її виконання складається не тільки із заповільненого й протяжливого розспівування складенот другого і третього пісенних рядків, а й величезного емоційного напруження, яке виникає під час мелодичного інтонування віршового тексту, в якому йдеться про трагедію розставання з рідним краєм козака – нащадка слави дідів і прадідів, що «головки положили... за славу руському царю», – перед його від'їздом (можливо, назавжди) на вимушену еміграцію. Два інші пісенні варіанти, незважаючи на спільні мелодичні контури, індивідуалізовані фактурно, метро-ритмічно, темпово і самим характером звучання: урочисто-хоральним (ст. Іркліївська) і камерно-ліричним (ст. Новосергіївська). Усі три варіанти поєднані спільністю будови, змістом віршових текстів, засобами музичної виразності та опорними тонами мелодичної лінії. Проте вони є самостійними в інтерпретаторсько-виконавському відношенні, що виявляється в характері руху мелодії і оспівуванні окремих її елементів, у різнотривалості тактових побудов і кожної цілісної пісенної композиції, а також у видах багатоголосої фактури.

«Плач, Кубань ти, краю рідний» – пісня, яку кубанці склали в пам'ять про народного улюбленця Миколу Степановича Рябовола (1883–1919), козака із Дінської станиці, козачого політика і громадського діяча, першого президента самостійної Кубанської народної республіки, проголошеної 16 лютого 1918 р. Законодавчою Радою [1, с. 7]. Будучи лідером чорноморського руху, спрямованого на об'єднання з донськими і терськими козаками для спільної боротьби з більшовиками, встановлення економічних і політичних зв'язків з Україною, М. Рябовол 13 червня 1919 р. в Ростові, на козачій конференції, виголосив велику програмну промову. В ній він виступив проти «єдинонеделимої» політики білого руху і його лідера генерала Денікіна, якого занепокоїло посилення українських тенденцій в Кубанській раді [2, с. 45–47; 5, с. 59–66]. Уночі М. Рябовол був по-зрадницьки вбитий у Палас-готелі, а в листопаді денікінці вчинили жорстокий терор, внаслідок якого «...чорноморська фракція в раді була заарештована, її лідер священик О. І. Кулабухов повішений на Фортенній площі, а інші лідери чорноморців депортовані до Константинополя. В тому ж 1919 р. кубанська "Просвіта" була заборонена, а за томик віршів Т. Шевченка, виявлений у козачій хаті, за солодкоголосу бандуру, нерозлучну подругу козака, господаря чекав розстріл» [9, с. 5].

Чотири пісенні зразки, присвячені оплакуванню героя Миколи Рябовола, захоплюють своїми високомистецькими достоїнствами, підтверджуючи думку про самотню творчу індивідуалізацію інваріантної кантиленної мелодії, яка,

«обростаючи» лінійно розвиненими підголосками, звучить у стилі то героїзованої ліричної пісні-романсу (станіці Переяславська, Сергіївська), то скорботної елегії (ст. Полтавська), то експресивно-стриманого маршу (ст. Вищестеблівська). Віршові тексти усіх варіантів пісні споріднені між собою і відрізняються лише в деталях. Їх зміст пов'язується з іменем Миколи Рябовола, який загинув за ідею народного звільнення і за яким «весь край туже... ще й ридає», та Кубанню, що символізує «край наш рідний», на захист котрого піднімаються кращі його сини:

1. Плач, Кубань, ти, краю рідний.
Лежить вбитий син твій милий.
Нема, нема в світі, що сказати.
Любов-Кубань, рідна мати. 2
2. Та чи ти же, Кубань, нам не мила,
Що горе, горе заслужила?
Чим та чим таку страшну годину,
як боронили ми країну? 2
3. Пішла, туже ще й долами.
Течуть сльози, сльози річками,
Що Рябо,.. що Рябовола вже немає,
Весь край туже, туже ще й ридає. 2
4. Перед твоєю же ми труною
клянемося же ми перед тобою,
Що буде... будемо з тебе пример брати,
край свій рідний захищати.
5. Спи же, любий наш Микола.
Не забудем ми тебе ніколи,
Що ро... що робив ти для народу,
а сам умер за свободу. 2

(Ст. Переяславська)

Належачи до одного мелодичного типу, усі музичні варіанти цієї дивовижної, в минулому «репресованої» пісні (якій дехто неаргументовано приписує авторство, називаючи ім'я Д. Петренка [8, с. 78]), «споріднюються» між собою мелодичними, ладовими й віршовими структурами, акцентно-динамічною ритмікою, але відрізняються фактурними особливостями. Так, у переяславському варіанті яскрава й гнучка мелодія сполучається із самостійним підголоском, утворюючи разом з ним підголосково-поліфонічну фактуру з інтенсивною лінійністю кожного голосу. Мішана фактура, в якій чергуються стрічкове (паралельні унісони, терції, октави) та підголоскове двоголосся і яскраво виявляється плинність кантиленної мелодії, посилює «плачливий» характер віршового тексту полтавського варіанту. Мелодичним компонентом мішаного двоголосся (з моментами акордово-гармонічного триголосся), що визначає фактуру вищестеблівського зразка, є лінія верхнього голосу, сформована і послідовним, і стрибкоподібним висхідно-низхідним рухом, що надає вольової експресії звучанню усєї пісні. У сергіївському варіанті домінантним є ритміка, що зумовлено майже наскрізною триголосною акордово-гармонічною фактурою, в якій переважає вертикальне сполучення голосів, і лірико-пісенною прозорістю лінійного руху верхнього голосу на тлі цієї фактури.

1918–1920 роки – період лихоліття, пов’язаний з руйнівною громадянською війною, учасниками якої стали понад 150 тисяч козаків, і встановленням радянської влади на Північному Кавказі. Коли з проголошенням незалежної Кубанської народної республіки була прийнята конституція, а у другій половині лютого 1918 р. на нараді членів Законодавчої Ради була ухвалена резолюція щодо федеративного з’єднання Кубані з Україною, більшовики, вважаючи Кубань частиною Росії, оголосили Раді війну. Добре озброєні бойові частини червоної армії прибули на Кубань і після запеклих боїв, «... коли станиця за станицею падали під більшовиками» [1, с. 7], уже в березні-квітні 1918 р. на Кубані була встановлена радянська влада, а 30 травня під керівництвом «чрезвычайного комиссара» Г. Орджонікідзе проголошена Кубано-Чорноморська радянська республіка у складі РРФСР [там само]. Подальші події розгорталися так, що білогвардійський рух потерпів поразку, а 40-тисячна частина кубанської армії 2 травня 1920 р. капітулювала перед військами ІХ червоної армії, у зв’язку з чим були ліквідовані сама кубанська армія, її крайовий уряд і станова козака організація. Це спричинило масову еміграцію кубанського козацтва до Америки, Болгарії, Сербії, Чехословаччини та в інші країни світу [4, с. 234].

Одноваріантна пісня «*Ой у станиці, у Брюховецькій*», в якій йдеться про братовбивчу – між українцями-козаками і українцями-іногородніми – громадянську війну на Кубані, що мала не класовий, а міжстановий характер, була записана в ст. Брюховецька. Проста за своїм фактурним викладом, пісня вражає суворо-щемливою речитацією, що наприкінці мелодичних поспівок переходить у вокалізоване голосіння, а також гнучкими темповими змінами і характером руху мелодії, яка ніби рветься із середини душі замордованої людини. Записана в зимовій експедиції далеких 1990 років, вона й дотепер «звучить» в пам’яті голосами рідкісних тембрів двох народних співачок – Олександри Олексіївни Ткачової (1935 р. н.) і Євгенії Данилівни Кривопуск (1931 р. н.), – які народилися в Курській області, але ще в юності органічно засвоїли специфічну манеру кантиленного співу Брюховецької станиці, що від дитячих років стала їхньою другою батьківщиною. Віршова форма кожного із семи куплетів пісні являє собою трирядкову строфу з повтором другого рядка не лише в межах своєї строфи, а й в першому рядку наступного куплету, що утворює міжстрофну конкатенацію:

1. Ой у станиці, у Брюховецькій,
Там тече річка Чистий Лиман.
Там тече річка Чистий Лиман.	5. – Зайди, синочок, напийсь води.
– Нас не пускають наші враги. О-о-ой.
Нас не пускають наші враги.
2. Там тече річка Чистий Лиман.
Ой там стояла мати моя. О-о-ой.
Ой там стояла мати моя...	6. Нас не пускають наші враги,
Б’ють нас і режуть острим ножом. О-о-ой.
Б’ють нас і режуть острим ножом...

Музична форма першого куплету (AA₁A₂) не залишається сталою. Незважаючи на незмінність віршової структури, від другого куплету суттєво змінюється зачинна мелодична поспівка (на рівні контрасту зіставлення) і варіативно – її продовження, що в цілому сприяє враженню експресивного імпульсу-виплеску, який гальмується наступною поспівкою-голосінням. Подальше її повторення у двох наступних рядках (з додатковим тужливим «ой» наприкінці другого рядка) і складає цілісний зміст цієї монотематичної пісні – однієї з тих, які є не лише високими зразками народнопісенного мистецтва Кубані 20–30-х рр., а й правдивими, викривальними мистецькими документами своєї епохи.

Насильницьке встановлення навесні 1920 р. на півдні Росії, зокрема на Кубані, радянської влади, важкі наслідки громадянської війни, голод 1921–1922 років не сприяли тому, щоб упродовж перших кількох років на державному рівні виникло національне питання. Проте українська культура у цей період, на думку кубанського вченого В. Чумаченка, «...відроджувалася начебто сама собою, зусиллями її ентузіастів і патріотів» [10, с. 6]. Історик із Ростова-на-Дону конкретизує цю думку, наголошуючи, що «...інтерес до української мови, літератури та історії народу серед кубанського населення значно зріс в роки НЕПу. Діяльність груп українських літераторів, гуртків з українізації, хорових та... фольклорних утворень свідчила про масовий... потяг до витоків свого народного іміджу... Своєрідним каталізатором цього процесу стало становище в Україні, яка переживала в цей час мовно-історичний бум національного відродження» [7, с. 4]. У 1923 р. теоретики більшовицької партії, спираючись, зокрема, на прийняту в грудні 1919 р. на VIII всеросійській конференції РКП(б) резолюцію «Про радянську владу на Україні», в якій «...декларувалася довготривала програма розвитку української мови, встановлювалися пріоритети політики українізації широкого профілю» [7, с. 5], висовують ідею «коренізації» народів, які заселяли території Кубані, Дона, Ставрополля, Терека, Поволжя та Далекого Сходу Російської Федерації. Само це, на їх думку, повинно було прискорити процес соціалістичного будівництва. У цей час в Україні справжнім імпульсом для конкретних дій за національне відродження стала спеціальна резолюція «З національного питання», утверджена на XII з'їзді партії (квітень 1923 р.). Оскільки ж на землях вказаних регіонів Росії компактно мешкали переважно українці, ця резолюція (як і Декрети Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету України від 27 липня і 1 серпня 1923 р.) насправді стала дозволом на початок українізації на Північному Кавказі і в Донських округах. За вісім років (1925–1932) кампанія з українізації як «комплексний широкий захід» [там само], розрахований на три роки, конкретно здійснювалась в усіх 35 районах тодішнього Північно-Кавказького краю. Її напрями включали справи

шкільницькі, вищих і середніх спеціальних навчальних та культурно-просвітницьких закладів, видавництв, мистецтва, діловодства. Проте масштабні досягнення з українізації як в самій Україні, так і на півдні Росії наприкінці 1932 р. викликали рішучий протест у вищого московського керівництва, яке побачило шкідливий «націоналістичний ухил» у заходах кампанії. І вже в грудні 1932 р. до центрального комітету КП (б) України і в регіональні партійні органи Північно-Кавказького краю «полетіли» підписані Сталіним і Молотовим телеграми, в яких кампанія з українізації засуджувалась як непродумана і далі непотрібна, у зв'язку з чим наказувалось негайно її зупинити, «...перевести усі українізовані газети, книги й видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл і викладання на російську мову» [там само][†]. Вершинним завершенням періоду українізації на Кубані стали організовані на початку 1933 р. арешти вчителів, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, діячів культури і мистецтва, виселення сімей козаків-«куркулів» й середняків і навіть цілих станиць і, нарешті, штучно організований голод, який уніс в могили майже половину населення краю^{**}. Як вважає В. Чумаченко, розукраїнізація, розкозачування, розкуркулювання, голод – усе це було своєрідною формою вирішення козачого питання на Кубані [10].

У п'яти поселеннях колишньої Чорноморії, що пережили страхіття 1932–1933 років, нам вдалося записати пісню про розкуркулювання «*Виють вітри по Кубані*», три пісні періоду розкозачування – «*Тече Кубань аж у лиман*», «*Наїхали чужі люди*», «*Колись було время, время золоте*», три варіанти пісні про голодомор «*Ой літа та й орел понад морем*».

Пісня «*Виють вітри по Кубані*» була записана в ст. Старовеличківська від Бориса Михайловича Горозія, 1935 р. н., який гордо назвав себе «*величківським козаком сьомого покоління*». Зміст пісні – картина соціального лиха, що охопило рідний край. У стислих межах п'ятистрофного вірша і,

* За інформацією однієї з виконавиць пісень, записаних в станиці Канівська, Клавдії Іванівни Стойчевої (1921 р. н.), у 1933 р. п'ятикласниці місцевої української школи, 1 вересня того року на шкільному подвір'ї був встановлений великий плакат з таким текстом: «Українізація – это контрреволюция!».

** В пам'яті авторки статті збереглися спомини її матері, Лідії Федорівни Супрун (1908–1995), мешканки м. Кропоткін Краснодарського краю, яка пережила голодні 1932–1933 роки, будучи молодою працівницею паровозного депо станції Кавказька. За її переказом, літом 1933 р. жителі міста масово вмирили мученицькою смертю, а їхні тіла щовечора «планово» вивозились у вагонах спеціального потягу.

відповідно, п'ятикуплетної музичної композиції (з дворядковою будовою кожного куплета-мелострофи) розгортається стримана чоловіча розповідь про «розтравлений» козачий стан, порушену батьківську славу, злих ворогів, що, відібравши землю і долю, правлять в рідних хатах і станицях, тоді як «по Сибіру й за кордоном стонуть козаченьки»:

1. Виють вітри по Кубані, виють, завивають,
Чорні хмари в кучу гонять, горе навивають.
2. Смутні зорі полихнули по рідному краю,
Стан козачий розтравили, як орлину стаю.
3. Брат піднявся проти брата, сини проти батька.
Порушена, розметана слава наша, братко.
4. По Сибіру й за кордоном стонуть козаченьки,
В рідних хатах і станицях правять воріженьки.
5. Мали землю, мали долю – та все це пропало.
Злі вороги загубили, та й волі не стало.

Пісня «Тече Кубань аж у лиман» була записана від фольклорного гурту тієї самої ст. Старовеличківська, після експозиційно-розповідального зачину першого куплету, У поетичному тексті перших трьох пісенних куплетів психологічно зіставляються природне явище («Тече Кубань аж у лиман, а з лимана – в море») і реальні події, які конкретизуються великим горем, що приніс на Кубань «більшовик з війною», вивозячи від людей їхнє «добро, нажите роками... цілими возами». У наступних трьох куплетах на поставлене «говіркою» питання «що ж вони вивозили?», «скоромовною», нібито чеканною вузькодіапазонною двоголосою мелодекламацією перераховуються і ті, кого різали, вбивали, вішали («офіцери-командири... жінки... діти»), і те, що забирали («Хліб, коняку-товарюку, це й візцю, і курку, / Кинжал, шапку, сідло, шапку, черкеску це й бурку»). Особливого значення при цьому набуває своєрідний лейтзвук п'ятого ступеня, який ніби імітує погребальний дзвін, що доноситься зверху і пульсує на тлі рівнотривалої послідовності складнот нижнього голосу, аж поки в каденції обидва голоси не розв'яжуться опорним тоном мінорного звукоряду. Поєднання в пісенній мелодиці речитативного (з елементами кантилени) і моторно-декламаційного типів руху, суворий і жорсткий характер загального звучання, репетиційна жвавість дво- і триголосих звукокомплексів – цими скупими, але дійовими музично-поетичними засобами створюється образна картина антилюдських дій більшовика, котрий, як співається в останньому куплеті, «кровавою розправою своє серце тішиє».

У змісті пісні «Наїхали чужі люди» (ст. Старомишастівська, фольклорний гурт Будинку культури) розкривається та сама тема. У стислій трикуплетній

формі констатуються зловісні факти розкуркулювання (*«забирають ой добро наше»*) і фізичного знищення (*«б'ють нас із рушниці»*) станичників, а також звучить сміливий заклик (*«годі вам спати»*) піднятися на захист *«рідної мати»*-Кубані. Суворо-стриманій кантиленній одноголосій мелодії-зачину неконтрастно протиставляється викладений у триголосій акордово-гармонічній фактурі хід-приспів, який статично-хоральним звучанням нібито гальмує емоційний елемент скорботи й суму зачинної мелодії, засвідчуючи неупокореність й незламність духу людей.

Тема розкулачування і пов'язаних з ним репресивних дій у вигляді відбирання хатнього добра, тюремних тортур на допитах, зимових лісозаготівельних робіт на уральському засланні оспівується в напружено-кантиленній, з елементами голосіння пісні акордово-гармонічного складу *«Колись було врелня, врелня золоте»*, записаній в ст. Павловська від чотириосібного гурту людей старшого віку у складі: Анастасія Іллівна Дика (1918 р. н.), Марія Іванівна Браславець (1925 р. н.), Марія Юхимівна Медовник (1928 р. н.), Віра Іванівна Роженко (1930 р. н.). Для музичного матеріалу пісні властиві співний тип розвитку мелодії з пріоритетом інтонацій поступового низхідного руху, яким *«заповнюється»* широкий стрибок угору, також рідкісні для історичних пісень двічі повторена дворядкова строфіка і, відповідно, проста міні-репризна двочастинна форма.

Соціально-історична картина народного горя постає в музично-поетичних текстах трьох варіантів пісні про голодомор *«Летить орел понад морем»* (станіці Переясловська і Дінська, хутір Левченка). *«Дійовими особами»* пісні є козак, який *«іде степом, співа і, співаючи, плаче»*, і його символічний спів, в поетичному тексті якого *«чуються»* і надія на майбутню жниву, що зрятує малих дітей і *«стару мати»* від голоду (*«Прийде літо – Бог уродить, будуть у нас жнива»*), і згадка про добрі часи (*«вози скриплять, а ярма скрегочуть»*), коли воли *«круторогі»* возили зерно *«з утра до півночі»*, і сповідь про страшне літо 1933 року, коли скошене, зжате і змолочене зерно *«прийшли та й забрали»*, а *«хліборобів»* загнали *«в темні каземати»* та *«сирії могили»*. Пароксизмом смертельного відчаю і безвиході мелоінтонуються слова заключних куплетів:

7. Ой де ж наші хлібороби, де же сподівали?

Чи не ви ж нас аж три віки хлібом годували?

(ст. Дінська)

8. Ойо це ж вам, хлібороби, це ж вам уся плата –

В Краснодарі на Дубинці обца ваша хата.

(ст. Переясловська)

Коли врахувати, що Дубинкою у 1933 р. в Краснодарі звався район, де знаходилась тюрма для політв'язнів, то стає зрозумілим, про яку «*снільну хату*» йде мова у пісенному куплеті переяславського варіанту пісні. Музичний матеріал усіх варіантів ідентифікується на рівні визначення мелодичних типів відносно близького споріднення. Найбільш індивідуалізованим є переяславський варіант. нескладна мелодія якого, підтримана одним-двома підголосками, що формують акордово-гармонічний склад, звучить в характері ліричної кантиленної пісні. У дінському варіанті (запис від фольклорного гурту Будинку культури) домінантним є розповідально-епічне мелоінтонування, посилене низькою теситурою двох голосів і трічі повтореною малосекундовою інтонацією в «ході», що наближає пісню до жанру голосіння.

Історичні українсько-кубанські пісні, що розглядалися, «репресовані» за радянських часів, були збережені у пасивній формі функціонування в пам'яті людей старшого віку і в останні два десятиріччя поновили своє дійове мелоіснування в кубанському часо-просторі. Слова Олександра Кошиця, безпосередньо причетного до збирацької і транскрипційної роботи в царині кубанознавства, щодо історичних пісень, «...у яких оспівана майже кожна історична подія, та з яких видно, як боляче ті події переживала українська нація» [3, с. 17], легко екстраполюються і на історію Кубані першої третини ХХ ст., і на пісні, що в правдивій художньо-документальній формі оспівують події цієї історії. Оскільки історія кубанських земель, на яких від 1792 р. триває продуктивна життєдіяльність українців, є частиною історії українського етносу, а їхні історичні пісні, в яких оспівана і давня історія прабатьківщини-України, і складна нова кубанська історія, безперечно, належать до пісенного фонду національного фольклору.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дем'яненко В. Кубанський козак Микола Рябовол // Вісник Товариства української культури Кубані. - Краснодар, 2004. - № 2 (37). - С. 6–7.
2. Казачий словарь-справочник / Сост. Г. В. Губарёв, ред. А. И. Скрылов. - Т. 3. - Сан Ансельмо, Калифорния (США), 1969. - 344 с.
3. Кошиць О. Про українську пісню й музику. - Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1970. - 49 с.
4. Кубанское казачье войско // Энциклопедический словарь по истории Кубани. С древнейших времен до октября 1917 года / Автор идеи, сост., научн. ред., рук. авт. коллектива Б. А. Трёхбратов. - Краснодар, 1997. - С. 233–234.
5. Польовий Р. Кубанська Україна / Упоряд. Р. Коваль. - К.: Діокор, 2002. - 304 с.: іл.

6. Селівачов М. До типології регресивних і регенеративних явищ у народному мистецтві // Регрес і регенерація у народному мистецтві: Колективне дослідження за матеріалами Третіх Гончарівських читань / Відп. ред. М. Селівачов. - Київ: УЦНК «Музей Івана Гончара», 1998. - С. 38–44.

7. Терещенко О. Українське відродження на півдні Росії в 20–30-х роках ХХ сторіччя // Вісник Товариства української культури Кубані. - Краснодар, 2002. - № 5 (30). - С. 4–5.

8. Ткаченко П. Кубанские песни. С точки зрения поэтической. - Москва: Стольный град, 2001. - 256 с.: илл.

9. Чумаченко В. Українці Кубані: «тернистими шляхами» через сторіччя (1792–1920 рр.) // Вісник Товариства української культури Кубані. - Краснодар, 2002. - № 3 (28). - С. 4–5.

10. Чумаченко В. Печальный юбилей. К 70-летию этнической чистки Кубани 1932–1933 гг. // Вісник Товариства української культури Кубані. - Краснодар, 2003. - № 1 (32). - С. 6–7.

© 2010 р., Я. С. Музиченко
(м. Київ, Україна)

УКРАЇНСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ У РОСІЇ: ПРОБЛЕМА ОБЛІКУ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Кожен період нашої історії позначений вилученням з України пам'яток історико-культурної спадщини. Протягом століть землі сучасної України перебували у складі багатьох держав; у столицях цих держав зосереджувалася значна кількість матеріалів про Україну. За відсутності своєї держави, отже й відповідного фінансування, українські етнографічні установи не мали змоги повноцінно працювати – збирати і досліджувати пам'ятки своєї етнокультури, у той час як «комплектуючи українські етнографічні збірки, музеї Москви, Петрограда, Варшави, Праги й Відня завжди мали належну державну підтримку, достатнє фінансове й фахове забезпечення» [19, с. 93]. Усе це надзвичайно збіднило культурний та виховний потенціал нашої країни, а для розвитку української науки процес планомірного вилучення архівних джерел та історичних пам'яток мав, по суті, катастрофічні наслідки. Сьогодні, коли науковці отримали можливість досліджувати раніше заборонені теми, проте часом не мають вичерпної інформації з певних питань, ретельне дослідження пам'яток української етнокультурної спадщини, що з різних причин перебувають за межами України є справою надзвичайно важливою. Член-кореспондент НАНУ Павло Сохань пише: «Для нас повернення і відновлення

нашої національної духовної спадщини безпосередньо пов'язане з необхідністю відтворення історичної правди, збагачення історичної пам'яті нашого народу шляхом розширеного вивчення і дослідження проблематики, до якої ми були змушені не звертатися десятиліттями. Адже йдеться не лише про повернення національних історико-культурних святинь, а й про відтворення з їх допомогою історичної правди» [20, с.43].

Нижче спробуємо простежити процес вилучення та переміщення до Росії українських етнокультурних цінностей у період входження України до Радянського Союзу. Вилучення відбувалися у кілька способів: за урядовими наказами, шляхом діяльності експедицій наукових установ Росії, шляхом передання на всесоюзні виставки чи на тимчасове збереження до російських музеїв (без повернення в подальшому). Україна була складовою Радянського Союзу і на неї поширювалися правила, згідно з якими найцінніші знахідки поступали до музеїв Москви та Ленінграда. Другорядні використовувалися для комплектування місцевих музеїв. Політика вилучень здійснювалася в Україні з перших років радянської влади. Так, протягом 1919 р. у Києві зникли збірки мистецтва і старовини Собанського, Любомирських, Замойських [13, с. 54]. 19 листопада 1921 року вийшов декрет «Про конфіскацію всього рухомого майна громадян, що втекли за межі республіки або тих, що переходять до цього часу». Згідно з цим декретом, у Києві владні органи взяли на облік 150 приватних зібрань, біля 200 тисяч предметів старовини і мистецтва [3, с. 154]. О. Анісімов у своїй праці наводить факт, що у 1919 р. спеціальні емісари з Москви – Арсеньєв і Мамуровський – двічі надсилалися Наркоматом Освіти РСФРР до Харкова з дорученням відшукати бібліотеку відомого церковного діяча Стефана Яворського. Ця бібліотека складалася з книг XVI–XVIII ст. і мала неабияке значення для дослідників історії, а також велику вартість. У червні 1919 р. в підземеллях Покровського монастиря московські емісари знайшли не лише бібліотеку, а й евакуйовані в 1915 р. до Харкова з Житомира скарби Волинського давньосховища [13, с. 54].

З початку 20-х років в Україні проводилися широкомасштабні кампанії з закриття хатніх церков, вилучення церковних цінностей нібито у фонд боротьби з голодом, нищення святих мощів, монастирів [17, ч. I, с. 96]. Вилучали церковні цінності і з російських соборів. Проте, як зазначає Віктор Акуленко, «ставлення до історико-художніх цінностей, вилучених із культових споруд, в Україні було ще гіршим. Крім класової зневаги, до них додавали тавро націоналізму» [1, с. 31]. Паралельно з пограбуванням церков, відбувалося і вилучення найцінніших експонатів з музеїв України. Музеї отримували розпорядження на видачу певної кількості золота й срібла. Усі цінності, вилучені з музеїв і церков України, надходили до Державного

сховища цінностей РРФСР. Багато з вилучених музейних експонатів та церковних реліквій було передано з «Держсхову» до російських музеїв. Відомо, що спеціальна комісія Наркомату освіти РСФРР відібрала до Збройної палати Московського Кремля з того, що надійшло із союзних республік, біля 416 тон виробів із золота, срібла, коштовних каменів [21, с. 41]. Імовірно, що саме в Держсхові або в московському Державному історичному музеї зберігаються: бандура Івана Мазепи, архівні матеріали та стародруки з колекції Василя Тарновського (Чернігів), величезна кількість церковних цінностей з різних регіонів України. Не відома доля вилученого з Музею культів та побуту на території Києво-Печерської лаври напрестольного золотого хреста, дарованого Б. Хмельницьким; золотого жезла (44 см) з панагією, прикрашеного великими діамантами, з портретом фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського тощо [2, с. 147]. Можливо, жезл перемістили до «Алмазного фонду» у Москві.

Наукові та музейні установи Росії систематично надсилали до України свої етнографічні та археологічні експедиції. Так, з 1923 по 1930 р. тривав новий етап експедиційної роботи в Україні співробітників етнографічного відділу Російського музею (нині – Російський етнографічний музей, Санкт-Петербург). Перше відрядження від музею до України отримав А. І. Зарембський — на Полтавщину. У 1924–1925 рр. відбулася Подільська експедиція цього музею (А. І. Зарембський, М. А. Фріде, А. М. Колаковська, Є. П. Данини, А. Я. Дуїсбург). Кожен з учасників проводив самостійну збирацьку роботу в певній частині Поділля. Фонди Російського музею унаслідок цього поповнилися зразками пряників, писанками з писанкарським знаряддям, кальками з настінних розписів, рушниками і вбранням. А. Зарембський приділяв багато уваги збиранню комплексів одягу (до цього подільське вбрання у фондах музею було представлено розрізненими елементами). В експедиції було зроблено значну кількість фотографій, замальовок. На Чернігівщині працювала М. А. Фріде, вона збрала для музею глиняний посуд, костюми й окремі елементи вбрання, рушники і замальовки старовинних рушникових швів [22, с. 6–7]. Важко переоцінити значення цих матеріалів для сучасних дослідників української етнокультури.

Вивозилися з України і пам'ятки археології. Археологічні експедиції з Москви та Ленінграда працювали на території нібито вже рівноправної республіки, але, як і раніше, найцінніші знахідки переправлялися до Росії [5, с. 105]. 1928 року відновилися розкопки Ольвії, Березані, городища в с. Устинові біля Одеси. Розкопки проводили вчені з України і Росії (Ленінград) [1]. С. Беляєва пише: «У музеях Росії (Державний Ермітаж, МОМ, ДІМ та інших) опинилися численні найкращі матеріали з розкопок, зокрема, Ольвії та Березані, скіфських курганів Півдня України, пам'ятки трипільської

культури, доби бронзи, слов'янські й давньоруські вироби з Ізяславля, Любеча, Переяслава, Чернігова тощо. Деякі колекції, відправлені на доопрацювання, так і не повернулися в Україну, а ті, що повернулися, збідніли на дорогоцінні речі» [5, с. 105].

1928 року розпочалася нова хвиля розпродажу культурних цінностей за кордон. 23 січня 1928 року Радою Праці й Оборони СРСР було прийняте рішення про експорт музейних експонатів та їх реалізацію на антикварних ринках країн Західної Європи й Америки, який мав здійснювати Держторг. Цим рішенням передбачалося розширити експорт та реалізацію за кордоном предметів старовини та мистецтва, в тому числі й музейного значення, за винятком основних музейних колекцій [17, ч. II, с. 141]. 5 липня 1929 року РПО СРСР ухвалила постанову про вилучення з молитовних будинків позолочених речей з некоштовних кольорових металів і дерева. Як пише дослідник О. Нестуля, «на її виконання 28 серпня 1929 року адміністративне управління НКВС УСРР зобов'язало завідуючих окрадмінвідділом та начальників міліції округів подати до Московського утильзаводу відомості про позолочені бані та хрести, люстри, панікадила та інше культове начиння з недорогоцінних металів і дерева, які ще залишилися в храмах» [17, ч. II, с. 107].

Тотальне пограбування церков у 20–30-х роках стало катастрофою для української культури. Адже, через відсутність українських державних музейних установ, майже кожна церква ставала таким музеєм, приробиючи старожитності. Культурні цінності, творені віками й збережені в церквах та монастирях нарешті ставали доступними українським науковцям, котрі отримали можливість дослідити те, що ще ніколи не досліджувалося глибоко – українську культуру в її історії та поступі. Але вчені цього зробити не встигли попри всю їхню відданість справі.

У 30-ті роки наукова потужність в Україні помітно знизилася: були репресовані кращі українські археологи і етнологи, значна кількість наукових тем була заборонена владою для досліджень. Згорталася пошукова праця. Відбувалася централізація музеїв, їх укрупнення, розформування. Чимало місцевих музеїв були ліквідовані. Музейні колекції, створювані роками, розпорошувалися по різних наукових та культурницьких установах. У цей час міцніли і відповідно фінансувалися наукові установи Москви й Петербурга, для яких Україна залишалася часткою Росії.

Значну кількість етнокультурних цінностей було втрачено під час голодомору 1932–33 років. Величезними обсягами продавала їх держава, і дешицю – окремі її громадяни. Емігрантка Ганна Калюк у 1982 р. свідчила: «Щоб спасти себе від голодної смерті, селяни брали плахти, вишнвані рушники, сорочки і т. ін. і їхали до Росії міняти на хліб. За гарну хустку

давали трохи бараболі чи борошна, чи що іншого, але вже на залізничних станціях міліція все це відбирала» [10, с. 94].

1939 року до УРСР були приєднані землі Західної України і вже того ж 1939 року почали зазнавати втрат приватні археологічні колекції, бібліотеки, архівні збірки тамтешніх видатних діячів науки і культури; в більшості вони були розпорошені або знищені [6, с. 157].

У час II світової війни переміщення українських етнокультурних цінностей до Росії продовжувалося. 27 червня 1941 р. вийшла секретна постанова Ради Міністрів СРСР «Про вивезення з Москви державних запасів коштовних металів, коштовних камнів Алмазного фонду СРСР та цінностей Оружейної палати Кремля», за якою органам НКВС та Держбанку СРСР доручалося вилучити та евакуювати такі цінності також з усіх музейних закладів Союзу [12, с. 152]. Ж. Арустамян у своєму дослідженні зазначає, що інтерес до цієї проблеми не стільки матеріальний, скільки науковий. Адже, «починаючи з 1922 року, із історії розвитку українського мистецтва зник цілий пласт інформативного матеріалу щодо золотарських центрів виробництва і художньої спадщини ювелірів XVII–XIX ст.» [4, с. 181].

Евакуація українських музеїв під час II світової війни – питання нашої історії, досі досліджене не повно. Відомо, що доля музеїв центральної та східної України визначалася в Москві. Евакуацією керували Рада з евакуації (Москва) та згодом військові ради фронтів [4, с. 152]. Рятувати цінності не встигали, адже слід було чекати на розпорядження з Москви. Насамперед вивозилися речі з коштовних металів, партійні архіви. Скажімо, з пам'яток археології організовано було вивезено лише раритети — речі з коштовних чи кольорових металів [6, с. 157]. В тил було вивезено експонати з незначної кількості українських музеїв – 22 (26) з 174, що складає 13 відсотків загальної кількості музеїв; серед евакуйованих – музеї Києва та кількох обласних центрів – Дніпропетровська, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова [14, с. 118]. Експонати практично всіх музейних установ Західної України не були евакуйовані – радянська адміністрація не встигла організувати евакуацію [18, с. 16]. Неєвакуйованими залишилися фонди музеїв 10 областей: Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Львівської та Чернівецької [12, с. 152]. Повного обліку евакуйованих цінностей не було проведено, до того ж було втрачено більшість списків експонатів, вивезених в евакуацію [14, с. 118].

З Івано-Франківського краєзнавчого музею, зі слів нинішнього його директора М. І. Паньківа, 1941 року було вивезено в евакуацію в бік Луганська вагон експонатів. Тільки деякі речі повернув до музею після війни тодішній секретар обкому комуністичної партії М. Слонь.

Не відома доля частини фондів Полтавського художнього музею, яка мала бути відправленою до Свердловська. Полтавський краєзнавчий музей евакуювали до Уфи та Тюмені. 1944 року в Уфі зникло 20 предметів з колекції холодної зброї цього музею. По війні було також виявлено зникнення частини славнозвісного Перещепинського скарбу, яка зберігалася в музеї, та більшої частини скарбу з Нових Санжар [12, с. 155]. Два вагони з найціннішими експонатами Харківського історичного музею ім. Г. Сковороди на станції Олексіївка Білгородської області потрапили під бомбардування. Рештки були відправлені до Уфи, де зберігалися в складних умовах. Під час перебування в Уфі зникла частина експонатів цього музею, зокрема, вироби з цінних металів (речі з давньоруських скарбів та церковне срібло). Зникло 19 кг 165 г. коштовного металу [12, с. 154].

З Чернігівського історичного музею з початком війни біля 30000 експонатів були вивезені в міста Уфу та Чкалов; 1944 року вони були повернені до Чернігова. Евакуювали переважно вироби з коштовних металів і каміння, архів, частково фотографії, нумізматику (під час перевезень вона була депаспортизована, змішалися скарби). Частково вивезли археологію, колекцію виробів з тканини та стародруки. Перед відправленням до евакуації було зроблено детальні описи усього, що вивозилося (у ЦДАВО зберігаються уривки цього опису); ці описи мусили вкладати у ящики при поверненні з евакуації. Але після повернення експонатів списків у ящиках не виявилось. Отже, невідомо точно, чи все повернулося. Бібліотечні фонди з Чернігівського музею було евакуювано до Уфи та Ульяновська. Як свідчить О. Васюта, дещо зникло: «це твори М. Грушевського “Про українську мову і українську справу” (К., 1907), М. Костомарова “Мазепа и мазепинцы” (СПб., 1885), Б. Лепкого “З життя: збірка оповідань” (Львів, 1899), Д. Мордовця “Оповідання (Львів, 1885), Д. Яворницького “История запорожских казаков” (М., 1900) та ін. Надзвичайно рідкісні рукописи і стародруки (київського, чернігівського, львівського, новгород-сіверського і московського друку), а також унікальні вітчизняні видання XVI–XVIII ст. знаходилися в науково-історичній та довідковій бібліотеці обласного держархіву. При цьому відомо, що найцінніші документи архіву були переправлені до Ульяновська» [7, с. 95].

Дорогою в евакуацію розгубилася частина цінних експонатів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, які вивозили до Актюбинська, Оренбурга, Челкара. Велика частина експонатів цього музею містилася на складі НКВС у місті Челкар, Актюбинської області Казахської РСР. З 11 ящиків експонатів на 1945 р. зникло 3, два були в розпакованому стані. Доля зниклих цінностей невідома. Деякі експонати впізнавали в музеях Красноярська, Актюбинська [12, с. 155]. З Нікопольського краєзнавчого музею у 1941 році було евакуювано у 8 ящиках найцінніші експонати

(козацька зброя, посуд тощо) в напрямку Північного Кавказу. На станції Моздок під Нальчиком ящики було розвантажено, далі слід їх втрачено. Списків загублених речей у музеї немає [16]. Під час евакуації зникли 6 ящиків з найвизначнішими експонатами цього музею, серед яких – знаменита козацька ікона «Покрова Богородиці», клейноди, чарки кошового Івана Сірка, запорозьке «Євангеліє» та ін. [12, с. 153].

За свідченнями колишньої працівниці Черкаського краєзнавчого музею п. Призенко, для евакуації на підводи були повантажені ящики з цінними картинами, посудом, старовинною зброєю з цього музею. У Полтаві ці експонати за актом були здані адміністрації обласного музею і разом з іншими евакуйованими музейними цінностями повантажені в ешелон для вивозу на Схід. Директор Полтавського обласного музею Онїпко та колишня хранитель Полтавського обласного музею свідчили П. П. Сосі, який вже в післявоєнний час досліджував питання евакуації (прізвища хранителя він не згадав), про те, що ешелон з відправленими в евакуацію цінностями неподалік від Полтави розбомбила німецька авіація. У цій пожежі загинули експонати Черкаського, Полтавського та деяких інших евакуйованих музеїв, а також документи, в тому числі інвентарні книги. Акт передачі цінностей в Полтавський обласний музей зберігала у себе працівниця музею, котра супроводжувала підводи з експонатами до Полтави. У 1944 році її викликали в органи НКВС у Черкасах, де вона давала пояснення з питання евакуації експонатів і здала на вимогу слідчого цей акт [15].

У 1943 році радянська Надзвичайна державна комісія створила Бюро експертизи, яке спільно з уповноваженими особливого комітету РНК СРСР по Німеччині провадила відбір художніх та історичних цінностей для натурального відшкодування збитків, завданих СРСР. Більшість з дібраних тоді цінностей зберігається в спецфондах Ермітажу, Музею образотворчих мистецтв ім. Пушкіна, Державного історичного музею (Москва). Подібні фонди було створено також у деяких центральних міністерствах і відомствах СРСР (Міністерстві фінансів, Міністерстві оборони, Архівному управлінні та ін.), а також у союзній Академії наук. Вже протягом півстоліття ці трофейні цінності приховуються від громадськості, хоча серед них можуть бути повернені з Німеччини пам'ятки культури з музеїв України [8, с. 85]. За даними К. Акінши, у спецфондах Державного історичного музею в Москві зберігається ряд експонатів, що належать музеям України [14, с. 117].

Після II світової війни з радянської України, не зважаючи на фіктивні закони, аж до 1991 року вивозились пам'ятки історії та мистецтва. Російські музейники брали експонати з українських колекцій «на тимчасове збереження», забирали до російських академічних установ «на доопрацювання». О. Данко пише: «Академія наук СРСР з 1963 року стала

центром не тільки координації, а й планування наукової роботи академій наук усіх республік Радянського Союзу, що фактично означало перетворення їх на філії союзної Академії» [9, с. 75]. Особлива увага була звернена на Західну Україну. З музейних фондів, як у 20-ті роки на Східній Україні, вилучали твори для продажу за кордон. Відділ музеїв Міністерства культури УРСР розсилав по музеях України циркуляри з вимогами відправити, скажімо, певну кількість ікон для продажу. В Україні продовжували свою роботу російські етнографічні й археологічні експедиції. Траплялися й факти передання до Росії експонатів з українських музеїв. Так, 1968 р. до фондів Державного музею етнографії народів СРСР надійшов 51 зразок народного мистецтва (одяг, глиняний посуд, рушники, різьблені шкатулки, розписи на папері тощо з с. Решетилівка, м. Полтава, Черкаси, Кролевець, Косів – з Київського державного музею народного декоративного мистецтва (кол. 7786) [22, с. 45]. Відповідно до затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 29 липня 1984 року № 683 «Положення про порядок обліку, оцінки і реалізації конфіскованого безгосподарного майна, що переходить правом успадкування до держави і скарбів» скарби, знайдені на території України, передавалися до Державного сховища цінностей (Держсхову) СРСР.

Пошукова та облікова праця у сфері української етнокультурної спадщини протягом панування радянського режиму всіяко переслідувалася, було неможливо здійснювати цілісні дослідження, присвячені нищенню і переміщенню українських етнокультурних цінностей. Нині необхідно відтворити джерельну базу для новітніх наукових досліджень у галузі етнології. Процес дослідження ускладнюється через те, що велика кількість етнокультурних пам'яток на сьогодні недоступна українським науковцям, бо перебуває за межами України, до того ж, часом місце перебування цих предметів не відоме. Л. Дубровіна пише: «...проблема повернення не може бути відмежована від проблеми реконструкції розвитку духовної історико-культурної спадщини певного народу і повернення духовних цінностей в науку і культуру в будь-якому вигляді». Дослідниця зазначає, що за умов проблематичності фізичного повернення вилучених цінностей, набуває особливого значення вирішення питання інформаційного доступу до джерел [11, с. 262]. Для цілісного дослідження необхідне створення єдиного комп'ютерного банку даних на етнокультурні цінності, які з різних причин були переміщені до інших країн і зберігаються в фондосховищах, експозиціях музеїв, у архівах тощо. Найперше завдання для дослідників – це опис і внесення до каталогу усіх етнографічних культурних цінностей, які перебувають за межами України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Акуленко В.І.* Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.). - К., 1991.
2. *Акуленко В.* Терор проти пам'яток // Вітчизна. - 1991. - № 1
3. *Анисимов А.* Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет. - К., 1992.
4. *Арустамян Ж.* Проблема повернення в Україну музейних цінностей – виробів з коштовних металів та каміння // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996.
5. *Беляєва С.* Археологічні збірки України в Росії // ПУ. - 1994. - № 1–2.
6. *Бітковський О.* Пам'ятки археології в контексті другої світової війни: до проблеми матеріальних та інформаційних втрат // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 6. - К., 1996.
7. *Васюта О.* До питання про розшуки втрачених культурних цінностей Чернігівщини // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996.
8. *В'ялець А.* Світ має почути // Пам'ятки України. 1994. - № 1–2.
9. *Данко О.* Вкрадена Біблія // ПУ. - 1994. - № 1–2.
10. Документи про голод // Монархія і Україна. - Кн. III. - Львів, 1992.
11. *Дубровіна Л.* «Інтелектуальне» повернення історичної спадщини: до проблеми опису та ресстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996.
12. *Кот С.* Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. - 1993. - № 6.
13. *Кот С.* Втрати культурних цінностей у роки визвольних змагань (1917–1920) // Розбудова держави, 1995. - № 11.
14. *Кот С.* Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996.
15. Лист директора Черкаського краєзнавчого музею А.І. Кузьміна начальнику обласного управління культури Собченку В.К. від 27.12.1995 р.: «Про виявлення, вивчення і облік культурних цінностей, втрачених у роки другої світової війни» (зберігається у Черкаському краєзнавчому музеї).
16. Лист НК заступника голови Дніпропетровської облдержадміністрації від 25.12.1995 № 2/57-3182.
17. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. I–II. - К., 1995.

18. *Ошуркевич В., Кот С.* Волинський краєзнавчий музей. Документи (з серії «Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї»). - К., 1996.

19. *Скрипник Г.* Українські етнографічні старожитності в музеях Росії // Пам'ятки України, 1994. - № 1–2.

20. *Сохань П.* Науково-практичні аспекти повернення в Україну її історико-культурних та духовних святинь // Культура і війна: погляд через півстоліття. - Вип. 7. - К., 1996.

21. *Троцька Н.* Музейное строительство и эволюция // Наука и искусство. - 1926. - № 1.

22. Украинцы. XIX–XX вв. Каталог-указатель этнографических коллекций. - Л., 1983.

© 2010 г., С. В. Самовтор
(г. Краснодар, Россия)

УКРАИНСКИЕ МОТИВЫ В ТОПОНИМИИ ГОРОДА КРАСНОДАРА

С конца XVIII века приток украинского населения на Кубань был настолько велик, что практически каждый второй житель Краснодарского края либо является прямым потомком украинских переселенцев, либо связан с ними родственными узами. Многие видные люди, украинцы по происхождению, также оставили заметный след в истории края. Всё это не могло не отразиться на топонимии Краснодарского края и его столицы – города Краснодара. Исследование топонимии (т. е. совокупности географических названий какой-либо местности) позволяет выяснить целый комплекс вопросов по истории данной местности, этнопсихологии, уровне культуры и образованности её населения, политической конъюнктуре в определённый исторический период и т. д. В данном сообщении сделана попытка осветить украинскую тематику в топонимии Краснодара, в названиях улиц, переулков, проездов и т. д. Здесь речь идёт не об украиноязычных названиях городских объектов (таких практически нет, вся топонимия

русскоязычна по форме), а о топонимах, сохранивших в себе информацию об Украине и украинцах. Автор выражает глубокую благодарность Ивану Алексеевичу Мирному, краеведу, топонимисту, картографу, за предоставленные бесценные материалы по топонимии Краснодара.

1. Города, реки, местности Украины в топонимии города Краснодара

Улица Березанская. Название улицы первичное, появилось в дореволюционный период. Названа в честь Березанского куреня Черноморского казачьего войска. В Запорожском войске Березанского куреня не было, он появился уже после переселения черноморских казаков на Кубань. Курень, в свою очередь, был так назван в память взятия черноморцами турецкой крепости на острове Березань в Днепровско-Бугском лимане. Улица протянулась на 1500 м. от ул. Казачьей до ул. Ипподромной в Центральном административном округе г. Краснодара. В Центральном округе находится и **проезд Березанский**, наименованный так в 1951 г., называвшийся прежде переулком Безымянным. Проезд протянулся на 120 м. от ул. Березанской до ул. Корницкого.

Улица Днепровская. Название улицы появилось до 1958 г. Наименована по реке Днепр – главной водной артерии Украины. Улица протянулась на 500 м. от ул. Волжской до ул. Алтайской в Карасунском административном округе г. Краснодара.

Улица Днестровская. Название улицы первичное, появилось в 1998 г. Наименована по реке Днестр, протекающей по территории Украины, а в конце XVIII века ставшей местом образования Черноморского казачьего войска – кровного и духовного наследника запорожского казачества. Улица протянулась на 700 м. от ул. Передовой до ул. Безлесной в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Дунайская. Название улицы первичное, появилось в 1954 г. Наименована по великой европейской реке Дунай, протекающей по территории многих стран, в том числе и Украины. Улица протянулась на 1100 м. от ул. Селезнёва до ул. Новороссийской в Карасунском административном округе г. Краснодара. Сюда же следует отнести названия проездов **1-го Дунайского** и **2-го Дунайского**, оба названия также появились в 1954 г. Проезды протяженностью 400 и 200 м. соединяют улицы Уральскую и Новороссийскую в Карасунском административном округе г. Краснодара.

Улица Запорожская. Название дореволюционное и увековечивает Запорожскую Сечь – прародину черноморских и значительной части кубанских казаков. Улица протянулась на 1500 м. от ул. Космонавтов до ул. 1-го Мая в Карасунском административном округе г. Краснодара.

Улица Измаильская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. Наименована в память о знаменитом штурме турецкой крепости Измаил 11 декабря 1790 года, в котором покрыли себя неувядаемой славой в рядах суворовских чудо-богатырей казаки-черноморцы. Ныне Измаил – город в Одесской области Украины. Улица протянулась на 1000 м. от ул. Рымникской до пос. Российского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Керченская. Одна из немногих улиц г. Краснодара, сохранившая дореволюционное название. Наименована в честь города Керчи. Ныне самый ближайший к Краснодарскому краю украинский город Керчь и Таманский полуостров отделяют всего лишь несколько километров Керченского пролива. Улица протянулась на 1100 м. от ул. Воронежской до ул. КИМ в Центральном административном округе г. Краснодара.

Улица Киевская. До 1939 г. называлась ул. Бездорожная, до 1951 г. – ул. Карьерная. Названа в честь столицы Украины – города Киева. Улица протянулась на 1100 м. от ул. Смоленской до ул. Краснознаменной в Западном административном округе г. Краснодара. Сюда же следует отнести и **проезд Киевский**, названный так не позже 1977 г. и протянувшийся на 250 м. от ул. Смоленской до ул. Тульской в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Крымская. Название улицы первичное, появилось в 1950 г. Наименование посвящено Крымскому полуострову – ныне Автономная Республика Крым в составе Украины. Улица протянулась более чем на 1000 м. от ул. Урицкого до ул. Виноградной в Прикубанском административном округе г. Краснодара. В этом же округе имеются **проезд Крымский**, названный так в 1950 г., и протянувшийся на 200 м. между ул. Крымской и ул. Славянской, а также **тупик Крымский**, названный так не позже 1977 г. и углубившийся от ул. Чернышевского в квартал между ул. Декабристов и ул. 40-летия Победы на 60 м.

Проезд Малороссийский. Название проезда первичное, появилось в 1951 г. Наименование сохраняет в себе устаревшее название Украины – Малороссия и является памятником языка и истории. Проезд протянулся на 200 м. от ул. Рашпилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Нежинская. Название улицы первичное, появилось в 1959 г. Наименована по городу Нежину Черниговской области в Украине. Протянулась на 500 м. от ул. Текстильной до 3-го Онежского проезда в Карасунском административном округе г. Краснодара.

Улица Одесская. Название улицы первичное, появилось до 1958 г. Наименована в честь города Одессы – областного центра на юге Украины. Протянулась на 1350 м. от ул. Гаврилова до тупика за ул. Коммунаров в

Западном и Центральном административных округах г. Краснодара. В Западном округе существует и проезд **Одесский**, наименованный так не позже 1958 г. и протянувшийся на 100 м. от ул. Одесской до проезда Ключевского.

Улица Полтавская. Название улицы первичное, появилось в 1959 г. Наименована в честь г. Полтавы – областного центра в Украине и в память 250-летия Полтавской битвы. Улица протянулась на 700 м. от ул. Казанской до ул. Алтайской в Карасунском административном округе г. Краснодара.

Улица Севастопольская. До 1956 г. называлась ул. Военная. Названа так в честь города Севастополя, ныне в Автономной Республике Крым Украины. Улица протянулась на 900 м. от ул. Северной до проезда Красных Партизан в Западном административном округе г. Краснодара. В этом же округе имеются проезды **1-й Севастопольский**, протянувшийся на 920 м. от ул. Рылеева до ул. Космонавта Гагарина, и **2-й Севастопольский**, протянувшийся на 530 м. от ул. Рылеева до проезда Красных Партизан. Оба проезда до 1956 г. назывались переулками Военными и были переименованы одновременно с ул. Севастопольской в 1956 г.

Улица Симферопольская. Название улицы первичное, появилось в 1959 г. Наименована в честь города Симферополя, ныне центра Автономной Республики Крым Украины. Улица протянулась на 1100 м. от ул. 1-й Заречной до ул. Новороссийской в Карасунском административном округе г. Краснодара.

Улица Украинская. Название первичное, появилось в дореволюционный период. Наименована в честь Украины – родины запорожских казаков, предков черноморцев и многих кубанцев. Улица протянулась на 1500 м. от ул. Карасунской до ул. Крупской в пос. Пашковском, Карасунского административного округа г. Краснодара.

Улица Харьковская. Название появилось в послевоенный период и окончательно утвердилось в 1963 г. Улица наименована по областному центру Украины городу Харькову. Улица протянулась от ул. Кубанки до ул. Алма-Атинской по Западному округу на 1100 м., а от ул. Алма-Атинской до территории Кубанского государственного аграрного университета (КГАУ) по Прикубанскому округу на 200 м.

Улица Черкасская. До подчинения села Калинино городу, улица называлась Школьной и была переименована в 1959 г., как дублирующая. Названа в честь города Черкассы – областного центра в Украине. Улица протянулась на 500 м. от ул. Российской до ул. Восточно-Кругликовской в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Черниговская. Название улицы первичное, появилось в 1998 г. Наименована по украинскому городу Чернигову, стоящему на левом притоке

Днепра Десне и являющемуся центром Черниговской области. Улица протянулась на 600 м. от ул. Академика Пустовойта до ул. Кругликовской в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Ялтинская. Название улицы первичное, появилось в 1957 г. Наименована в честь города Ялты, ныне в Автономной Республике Крым Украины. Улица протянулась на 700 м. от ул. Селезнёва до ул. Таганрогской в Карасунском административном округе г. Краснодара. В Карасунском округе имеются также проезды **1-й Ялтинский** и **2-й Ялтинский**, наименованные так в 1957 г., одновременно с ул. Ялтинской. 1-й Ялтинский проезд протянулся на 320 м. от ул. Внисейской до ул. Уральской, а 2-й Ялтинский – на 350 м. от улицы Глинки до эстакадного путепровода над улицами Новороссийской и Тихорецкой.

2. Запорожские курени в топонимии города Краснодара

Улица Батуринаская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Батурином. Улица Батуринаская, протяженностью 1100 м., находится на восточной окраине пос. Калинино в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Брюховецкая. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Брюховецком. Улица протянулась на 400 м. от ул. Атамана Головатого до ул. Братьев Черников в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Переулок Васюринский. Название переулка первичное, появилось в 1951 г. В названии переулка сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Васюринском. Переулок протянулся на 200 м. от ул. Рашпилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Величковская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Величковском. Улица протянулась на 460 м. от ул. Держинского до ул. Дмитрия Пожарского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Проезд Динской. Название проезда первичное, появилось в 1951 г. В названии проезда сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Динском. Проезд протянулся на 200 м. от ул. Рашпилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Дядьковская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Дядьковском. Улица протянулась на 120 м. от ул. Братьев Черников до ул. Хопёрского Полка в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Ивановская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Ивонивском (в более поздней русской огласовке – Ивановском). Улица протянулась на 1100 м. от ул. Чепигинской до ул. Кирилла Россинского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Ирклиевская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Ирклиевском. Улица протянулась на 260 м. от ул. Братьев Черников до ул. Кирилла Россинского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Проезд Каневский. Название проезда первичное, появилось в 1951 г. В названии проезда сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Каневском. Проезд протянулся на 200 м. от ул. Рашилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Канеловская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Конеловском. Улица протянулась на 220 м. от ул. Переяславской до ул. Батуриной в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Кореновская. До 1976 г. улица называлась Совхозной. После переименования в названии улицы была сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Коренивском (Кореновском). Улица протянулась на 800 м. от ПО «Зеленстрой» до ул. Дзержинского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Переулок Корсунский. Название переулка первичное, появилось в 1951 г. В названии переулка сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Корсунском. Переулок протянулся на 250 м. от ул. Рашилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Крыловская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Крылевском (Крыловском). Улица протянулась на 360 м. от ул. Чепигинской до ул. Атамана Головатого в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Кущёвская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Кущёвском. Улица протянулась на 220 м. от ул. Сергиевской до ул. Ивановской в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Леушковская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Леушковском. Улица протянулась на 220 м. от ул. Переяславской до ул. Батуриной в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Переулоч Медвѣдовскій. Название переулка первичное, появилось в 1951 г. В названии переулка сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Ведмедивском (в более поздней русской огласовке – Медвѣдовском). Переулок протянулся на 200 м. от ул. Рашилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Незамаѣвская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Незамаевском. Улица протянулась на 440 м. от ул. Сергиевской до ул. Екатериновской в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Пашковская. Название улицы первичное, дореволюционное. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Пашковском. Улица Пашковская протянулась на 850 м. от ул. Чкалова до ул. Красной по Западному административному округу и на 1450 м. от ул. Красной до ул. Садовой – по Центральному административному округу г. Краснодара. В Карасунском округе есть еще одна **улица Пашковская**, в жилом массиве ТЭЦ. Она протянулась на 600 м. от ул. Рабочей до ул. Краснодарской.

Улица Переяславская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Переясловском. Улица протянулась на 1100 м. от ул. Чепигинской до ул. Кирилла Россинского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Пластуновская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Пластуновском. Улица протянулась на 220 м. от ул. Екатериновской до ул. Переяславской в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Переулоч Платнировскій. Название переулка первичное, появилось в 1951 г. В названии переулка сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Платнировском. Переулок протянулся на 350 м. от ул. Рашилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Улица Роговскáя. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Роговском. Улица протянулась на 500 м. от ул. Павловской до ул. Братьев Черников в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица Сычевая. В дореволюционное время это была улица Сичевая от названия Запорожской Сичи (или Сечи). Уже на карте Краснодара 1923 г. по ошибке переписчика улица подписана «Свечевая». Следующий переписчик превратил ул. Свечевую в ул. Сычевую. А в справочнике городского почтамта за 1999 г. её умудрились превратить в ул. Сычева! В силу того, что название «Сычевая» уже вросло в официальное и неофициальное делопроизводство,

оно в этом виде было утверждено в Официальном адресном реестре города Краснодара. Улица протянулась на 1900 м. от ул. Курортной до ул. Крайней в пос. Пашковском Карасунского административного округа.

Улица Стеблiевская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память сразу о двух из 38 запорожских куреней – Вышестеблiевском и Нижестеблiевском. Улица протянулась на 220 м. от ул. Незамаевской до ул. Атамана Головатого в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Переулоч Тимашевский. Название переулочка первичное, появилось в 1951 г. В названии переулочка сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Тимошевском (Тимашевском). Переулочок протянулся на 200 м. от ул. Рашилевской до ул. Гаражной в Западном административном округе г. Краснодара.

Проезд Уманский. Первоначально назывался проезд Леваневского. Но поскольку от ул. Леваневского этот проезд был оторван семью кварталами, то был переименован по улице Уманской (в 1965 г. она переименована в ул. Корницкого), от которой он начинался. Улица Уманская, как и проезд, несли в своих названиях память об одном из 38 запорожских куреней – Уманском. Проезд протянулся на 200 м. от ул. Корницкого до ул. Ломоносова в Центральном административном округе г. Краснодара.

Улица Щербиновская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. В названии улицы сохранена память об одном из 38 запорожских куреней – Щербиновском. Улица протянулась на 220 м. от ул. Екатериновской до ул. Переяславской в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

3. Имена выходцев из Украины в топонимии города Краснодара

Улица им. Александра Пархоменко. Название улицы первичное, появилось в 1954 г. Наименована в честь Александра Яковлевича Пархоменко (1886–1921 гг.) – активного участника гражданской войны. Улица протянулась на 500 м. от ул. Богдана Хмельницкого до ул. Дмитрия Пожарского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Атамана Головатого. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. Наименована в честь Антона Андреевича Головатого (1732–1797 гг.), уроженца Украины, войскового судьи Черноморского войска, избранного на Войсковой Раде после смерти З. А. Чепеги (Чепиги) в январе 1797 года войсковым атаманом. Улица протянулась на 1000 м. от ул. Ивановской до ул. Батуриной в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Безкровного. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. Наименована в честь Алексея Даниловича Безкровного (1785–1833 гг.), уроженца Украины, наказного атамана Черноморского казачьего войска.

Улица протянулась на 460 м. от ул. Петра Метальникова до ул. Ивана Рослого в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Богдана Хмельницкого. Название улицы первичное, появилось в 1954 г. Наименована в честь Богдана (Зиновия) Михайловича Хмельницкого (1595–1657 гг.), выдающегося государственного деятеля Украины XVII столетия, полководца, дипломата, 8 января 1654 г. на Переяславской Раде провозгласившего переход Украины в подданство российского царя. Наименование улицы как раз и было приурочено к 300-летию этого события. Улица протянулась на 500 м. от ул. Александра Невского до ул. Дмитрия Пожарского в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Гоголя. Первичным названием улицы было ул. Полицейская, объясняющееся тем, что на ней находилось городское полицейское управление. В 1902 г., в связи с 50-летием со дня смерти великого русского и украинского писателя Николая Васильевича Гоголя (1809–1852 гг.), Городская Дума Екатеринодара увековечила его имя, переименовав ул. Полицейскую в ул. Гоголевскую. В 1930-е годы название ул. Гоголевская постепенно трансформировалось, согласно новой топонимической традиции, в улицу имени Гоголя. Улица Гоголя от ул. Кубанской Набережной до ул. Красной (950 м.) проходит по Западному округу, а от ул. Красной до Привокзальной площади (1900 м.) – по Центральному округу. В пос. Пашковском Карасунского округа г. Краснодара также имеется улица им. Гоголя, названная так не позже 1958 г. В дорволюционный период улица называлась Мэртва (Мертвая), т. к. примыкала к кладбищу Пашковской станицы. Улица протянулась на 2000 м. от ул. Карасунской до ул. Мира пос. Пашковского Карасунского административного округа г. Краснодара. Здесь же, в пос. Пашковском, расположен переулок им. Гоголя, наименованный так не позже 1977 г. и протянувшийся на 100 м. от ул. Гоголя до ул. Марии Демченко.

Улица им. Гудимы. В дореволюционный период улица называлась Насыпной. В 1965 г. улица была переименована в ул. им. Гудимы. Гудима Пётр Николаевич (1884–1960 гг.), уроженец Черниговской губернии, был активным участником революционного движения в Екатеринодаре и на Кубани. Улица Гудимы протянулась на 900 м. от ул. Постовой до ул. Ленина в Центральном административном округе г. Краснодара.

Улица им. Жарко́. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. Названа в честь Якова Васильевича Жарко (1861–1933 гг.), украинского поэта, прозаика, актера, несколько десятилетий жившего в Екатеринодаре-Краснодаре. Улица протянулась на 250 м. от ул. Сергея Есенина до ул. Дементия Красюка в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Жлобы. Улице с конца XIX века называлась Скаковой (по скаковому кругу, вдоль которого она проходила), а позже – ул. 1-й Кругликовской. В 1960 г. улица переименована в честь Дмитрия Петровича Жлобы (1887–1838 гг.), уроженца Украины, участника революции и гражданской войны. Улица им. Жлобы протяженностью 1300 м. находится в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Ивана Кожедуба. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. Названа в честь Ивана Никитовича Кожедуба (1920–1972 гг.), уроженца Украины, выдающегося летчика-истребителя, трижды Героя Советского Союза. Улица протянулась на 460 м. от ул. Петра Метальникова до ул. Ивана Рослого в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Мокія Гулика. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. Названа в честь Мокія Семёновича Гулика (1728–1807 гг.), уроженца Украины, войскового полковника, одного из организаторов переселения и обустройства черноморских казаков на Кубани. Улица протянулась на 220 м. от ул. Агротехнической до ул. Сергея Есенина в Прикубанском административном округе г. Краснодара.

Улица им. Олега Кошевого. Название улицы первичное, появилось не позднее 1958 г. Названа в честь Олега Васильевича Кошевого (1926–1943 гг.), Героя Советского Союза, одного из руководителей подпольной антифашистской комсомольской организации «Молодая Гвардия» в г. Краснодоне Луганской области Украины. Улица им. Олега Кошевого протянулась на 1060 м. от ул. Химзаводской до ул. Затонной в Западном административном округе г. Краснодара. В Западном округе имеется и **проезд им. Олега Кошевого**, наименованный одновременно с улицей и протянувшийся на 1500 м. от ул. Химзаводской до ул. Красина.

Улица Чепигинская. Название улицы первичное, появилось в 1995 г. Названа в честь Захария Алексеевича Чепиги (в русской транскрипции чаще пишется как Чепега) (1726–1797 гг.), генерал-майора, кошевого (войскового) атамана Черноморского казачьего войска, одного из основателей г. Екатеринодара. Улица Чепигинская протянулась на 1100 м. от ул. Сергиевской до ул. Батуриной в Прикубанском административном округе г. Краснодара. Сюда же следует отнести и **сквер им. Чепиги**, разбитый в Юбилейном микрорайоне г. Краснодара (Западный административный округ) в 1993 г., в год 200-летия Екатеринодара-Краснодара.

Улица им. Шевченко. В дореволюционный период называлась ул. Широкой. В 1939 г. переименована в честь Тараса Григорьевича Шевченко (1814–1861 гг.), великого украинского поэта и художника. Улица им. Шевченко протянулась на 1700 м. от ул. Майкопской до ул. Новороссийской в

Центральном и Карасунском административных округах г. Краснодара. В Центральном округе имеются также **1-й проезд им. Шевченко**, наименованный не позднее 1958 г. и протянувшийся на 230 м. от ул. им. Фурманова до ул. им. Шевченко, и **2-й проезд им. Шевченко**, наименованный не позднее 1977 г. и протянувшийся на 300 м. от ул. Ковтюха до ул. КИМ. **Улица им. Шевченко** имеется и в пос. Пашковском Карасунского округа г. Краснодара. Название дореволюционное. Протянулась на 1000 м. от ул. Карасунской до ул. Мачуги.

Улица им. Щорса. С 1926 г. улица носила имя Зеленкевича. Сведений о нём не найдено. В 1939 г. улица была переименована в честь Николая Александровича Щорса (1895–1919 гг.), героя гражданской войны, командира 1-й Украинской Советской дивизии. Ул. Щорса протянулась на 1800 м. вдоль железнодорожного полотна от ул. Тихорецкой до ул. Ипподромной в Центральном административном округе г. Краснодара. В Центральном округе также имеются три проезда этого имени: **проезд Щорса**, наименован не позднее 1983 г., протянулся на 150 м. от ул. Володарского до ул. Щорса; **1-й проезд Щорса**, наименован в 1948 г., протянулся на 100 м. от ул. Щорса до ул. Передовой; **2-й проезд Щорса**, наименован в 1948 г., протянулся на 170 м. от ул. Щорса до ул. Передовой.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

© 2010 р., Т. В. Чухліб
(м. Київ, Україна)

УКРАЇНСЬКІ ВИТОКИ ЧОРНОМОРСЬКОГО І КУБАНСЬКОГО КОЗАЦТВА: БИТВА ЗА ВИХІД ДО ЧОРНОГО МОРЯ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ*

Протягом багатьох століть Боже провидіння та мінлива козацька Доля зв'язувала Кубань і Україну в єдине ціле. Наші Історія та Культура, наші Звичай і Традиції, наша Мова і наша Пісня – це ті непорушні цивілізаційні надбання, що і сьогодні нерозривно поєднують усіх нас, незважаючи на державні кордони та політичні режими.

* * *

На переломі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу міжнародні інтереси провідних монархів Заходу та Сходу зійшлися – надзвичайно амбітні Османи та Габсбурги почали прагнути до визнання своєї «вселенської» влади й хотіли стати одноосібними «володарями світу». Це протистояння яскраво проявилось не лише у дипломатичній «війні титулів» (а турки довгий час принизливо називали австрійських імператорів не інакше як *Безз крале*, тобто лише «королями Відня»)**, але й у постійній збройній боротьбі за першість у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі між імперіями, що уособлювали Християнську та Мусульманську цивілізації. З одного боку цісарі Австрійської імперії планували відновити знамениті «хрестові походи»

* Доповідь, підготовлена у результаті багаторічної наукової праці, а також на підставі висловків до монографії Т. В. Чухліба «Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.» (Київ: Видавничий дім «Кисєво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.) – *Ред.*

** Хоча, наприклад, австрійський посол до України в 1657 р. називав свого цісаря Фердинанда III: «з Божої ласки Імператор Римський і всіх Володарів Християнських від сходу до заходу сонця, Законний, Найвищий і Августійший Глава».

на Константинополь-Стамбул, з іншого – ідея оволодіння Риму та Відня на довгі століття оволоділа султанами Османської імперії, адже завоювання цих «вічних» європейських міст мало б вирішальне значення у прагненні ісламських монархів як спадкоємців імператорів Візантії приміряти на себе ще й омріяну корону християнських володарів Заходу.

Україна-Русь, яка спочатку виступала такою собі заручницею війн між Сходом та Заходом згодом стала її дієвим учасником. З кінця XV століття тоді ще розрізнені козацькі ватаги Середнього Подніпров'я хоча й не завжди успішно протистояли татарським наїздам на українські землі, але з часом, протягом другої половини XVI століття, задекларували себе як військово-рицарський стан Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, та змушують рахуватися з собою оточуючих мусульманських та християнських володарів. З утворенням першої Священної Ліги у 1593–1594 роках Австрійська імперія та Ватикан визнали українське козацтво за окрему потужну військову силу й залучили його до війни проти Османської імперії на землях Молдавії, Північного Причорномор'я та акваторії Чорного моря. Військо Запорозьке у 1594 р. налагодило політичні стосунки з головним противником Османів - Австрійською імперією, а її козацькі ватажки прийняли клейноди від цісаря Рудольфа II Габсбурга та встановили контакти з Апостольською столицею в Римі. У результаті козаки під керівництвом отаманів Богдана Микошинського, Григорія Лободи та Семерія Наливайка здійснили ряд дієвих походів на османські фортеці, які захищали яничари – Білгород (Ак-Керман), Килію, Ізмаїл, Бендери (Тягиню), Очаків та Азов (Азак). Окрім того, за планом Відня українці відвоювали у турків молдавську столицю Ясси та билися з яничарами на теренах Угорщини. Саме з цього часу розпочався процес суб'єктивізації козацької України у довголітньому християнсько-мусульманському конфлікті.

Протягом кінця XVI – першої половини XVII століття численні самостійні та «свавільні» з точки зору Речі Посполитої (до якої після Люблінської унії 1569 року увійшла основна територія українських/руських земель) походи козацтва до Туреччини і Криму, османські володіння в Молдавії, Надчорномор'ї та Приазов'ї викликали велике занепокоєння у Стамбулі, адже завдяки активним бойовим діям козацьких флотилій та морських піхотинців з України-Русі «внутрішнє османське озеро» Чорне море перестало бути таким. Одночасно морські і сухопутні битви козаків проти Високої Порти сприймалися західним світом як закономірний прояв боротьби представників східноєвропейського християнського світу з турецькою загрозою.

Після постановня протягом 1648 – початку 1650-х років на сході Польщі автономної Козацької держави, її правитель-гетьман Богдан Хмельницький намагався здобути військову підтримку проти довголітнього «дідичного пана»

короля Речі Посполитої та домогтися певного міжнародного статусу серед володарів інших країн. А тому Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, почала розглядатися Українським гетьманом вже не як непримиренний противник, а у якості потенційного протектора/сюзерена, а отже – союзника. З огляду на це, ситуація у протистоянні Християнської та Ісламської цивілізацій у цьому регіоні Європи кардинально змінилася на користь політичної співпраці між Козаками та Яничарами.

Політику лавірування Хмельницького між Стамбулом (а за султаном, як не дивно, проглядалася «рука» Франції), Варшавою (у свою чергу полякам активно протегували Відень з Ватиканом, а також... той самий Париж), Москвою та Стокгольмом продовжили його наступники на гетьманській посаді – Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький та Петро Дорошенко. Вони наприкінці 1650-х – першій половині 1670-х років неодноразово змінювали своїх монархічних заступників, в т. ч. неодноразово зверталися за підтримкою до Османської імперії, Австрійського цесарства, Московського царства, Польсько-Литовської держави, Шведського королівства та Кримського ханства. Головною мотивацією такої полівасалітетної політики було отримання від султана, цесаря, короля, царя чи хана кращих «вольностей» для Українського гетьманату з усіма його станами, а також його убезпечення від вторгнень багатотисячних чужоземних військ.

Так, наприклад, визнання Петром Дорошенком у 1669–1675 роках васальної залежності від султана Мегмеда IV мало на меті порушити плани Польщі реваншуватися за поразки доби Хмельниччини, а також передбачало розірвання мирного договору між Річчю Посполитою та Московським царством (Андрусівське перемир'я 1667 р.) задля об'єднання право- і лівобережної частин України під однією булавою. Османська протекція була необхідна гетьману Дорошенкові щоб стати справжнім «удільним князем» на українських/руських землях. Сам гетьман та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання володарювати так само як сусідні князі Молдавії та Волощини або ж монархи Кримського ханства. Але з огляду на військову і дипломатичну протидію Варшави, Москви та Відня проект Українського князівства за підтримки Стамбулу так і не вдалося втілити в життя ні Дорошенкові, ні іншим османським ставленикам на Правобережній Україні – Юрію Хмельницькому та молдавському господарю Георге Дуці.

Автономістські прагнення правителів однієї з частин Українського гетьманату збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорених Молдавії, Волощини, Трансильванії та частини Угорщини прийшов час і для України. Походи більш ніж 100-тисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 років (перші дві

виправи вперше у своєму житті очоловав сам «володар усіх мусульман» султан Мегмед IV!) на українські землі з одного боку передбачали підтримку боротьби гетьманів Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького проти Польщі та Московії, а з іншого, закінчилися утворенням Українського еялету «Каманеджі» на Західному Поділлі зі столицею в Кам'янці-Подільському. Після підкорення причорноморських італійських колоній Кримським ханством та Високою Портою туркам було дуже важливо опанувати цим подільським містом, яке займало середнє положення на торговельних шляхах, що вели: з Кафи (Феодосії) по Чорному морю через Білгород по Дністру до Кам'янця-Подільського, а потім Львова та Кракова, й далі до багатьох європейських міст (і в зворотньому напрямку); а також з Константинополя-Стамбула до Європи через Чорне море і його торгіві та військові порти Білгород й Очаків, молдавських міст та Кам'янця-Подільського.

Чорноморсько-європейський транзит різних товарів через землі України та Польщі був досить великим і приносив значні прибутки його учасникам, а тому турецькі султани вирішують взяти його під свій контроль. Міцно укріплений Кам'янець-Подільський замок разом з Хотинською фортецею займав важливе геостратегічне місце у військових планах Османської імперії, адже дозволяв не лише захищати вже завойовані турками Молдавію та Волощину з півночі й Трансильванію – з північного сходу, але й давав можливість до зайняття у майбутньому Правобережної України та Східної Галичини. Контроль на одним з головних міст Поділля дозволяло більш успішно протидіяти походам українського козацтва до причорноморських володінь Високої Порти, а також впливати на кримських татар, які через подільські та галицькі по Кучманському шляху здійснювали набіги до Польщі, Словаччини та Угорщини.

Османи, які спочатку виступали гарантами української державності, що було закріплено у Бучацькому мирі 1672 році та Константинопольських статтях 1678 року з Варшавою, невдовзі були змушені підписати угоду про розподіл сфер впливу над Україною з Московським царством за Бахчисарайським миром 1681 року. Одночасно, протягом останньої чверті XVII століття Висока Порта робила все можливе для того, щоб не віддати землі Західного Поділля та частини Правобережної України під владу польського чи московського монархів. З огляду на власні зовнішньополітичні інтереси залежне від Османської імперії Кримське ханство неодноразово допомагало не тільки гетьманам Війська Запорозького, але й Речі Посполитій та Московському царству - супротивникам у боротьбі за володіння козацькою Україною.

Власне зайняття Османами спочатку Кам'янця-Подільського, а потім зруйнування 120-тисячним військом Кара Мустафи Чигирин у 1678 році не лише спонукали цього великого візира Османської імперії до реанімації ідеї завоювання Відня (вперше турки намагалися захопити його ще в 1529 р.), а й стало своєрідною військовою репетицією перед походом османської армії до австрійської столиці. Символічним виглядає той факт, що облога столиці Українського гетьманату тривала з 8 липня до 12 серпня 1678 року, а через п'ять років османське військо майже у тому ж самому складі, що й під Чигирином, штурмувало Відень, знову ж таки починаючи з 8 липня та безславно завершило свої спроби 12 вересня 1683 року. Тобто Висока Порта витратила для облоги і чисельних штурмів християнського політичного центру Європи на місяць більше часу ніж для захоплення резиденції козацьких гетьманів, однак так і не оволоділа серцевиною християнського «золотого яблука світу».

Треба відзначити, що лівобережна частина Гетьманату, яка разом з Московським царством спочатку відвоювала Чигирин у Петра Дорошенка й потім захищала його від турків мала власний погляд на тогочасну міжнародну ситуацію. Гетьман Іван Самойлович, виношував плани об'єднання право- і лівобережної частини колишньої Козацької держави, а тому спонукав свого зверхника московського царя Федора Олексійовича припинити війну з Туреччиною згідно з Бахчисарайським миром 1681 року, а також всіляко перешкоджав Москві помиритися з Річчю Посполитою, що позбавляло останню допомоги у війні з Османською імперією. Саме цей турецько-московський договір після Журавненського миру 1676 року між Варшавою і Стамбулом, з одного боку, на короткий термін стабілізував ситуацію на українських землях, а з іншого - дозволив Високій Порті перегрупувати власні сили й підготуватися до вирішальної сутички з Австрійською імперією за Відень.

Вірний союзник Габсбургів Річ Посполита ніяк не могла примиритися з тим, що на її «східних кресах» утворилася «свавільна» козацька автономія. Саме тому протягом 50-х – початку 80-х років XVII століття польські королі та великі литовські князі Ян II Казимир, Міхал Корибут Вишневецький та Ян III Собеський не визнавали прав гетьманів Війська Запорозького на самостійне володарювання та за допомогою військових походів 1663/1664, 1667, 1671 та 1674 років всіляко придушували їхні «удільницькі» прагнення. Разом з тим, події польсько-турецьких війн 1667 – 1672 та 1673–1676 років змусили Варшаву задуматися над підсиленням свого військового потенціалу. У зв'язку з цим, на Правобережній Україні були започатковані маріонеткові гетьманські уряди. Необхідність допомоги Австрії у війні з Османами у Центральній Європі надали нового поштовху намірам Речі Посполитої

заручитися підтримкою козацтва не лише з Правобережжя, але і з Лівобережжя та Запорожжя.

У липні 1683 року, коли 160-тисячна османська армія Кари Мустафи розпочала багатоденну облогу Відня король Ян III Собеський, виконуючи свої зобов'язання перед цісарем Леопольдом I Габсбургом, вирушив йому на допомогу. До війська Речі Посполитої окрім 3 козацьких сотень входило й близько 15 тисяч українських шляхтичів з Русі, тобто Західної та Правобережної України. Власне, поруч з Яном III Собеським (який як і його попередник Міхал Корибут Вишневецький також мав українське/руське коріння), 27-тисячну експедиційну армію очолили великий коронний гетьман й Руський воєвода Станіслав Яблонівський та польний коронний гетьман й воєвода Волині Миколай Сенявський. Разом з європейськими військами австрійців та німців на чолі з князями Карлом V Лотарінгським, Максиміліаном II Емануелем, Йоганном Георгом III (всього союзницькі підрозділи нараховували 77 тисяч 300 вояків) полякам та українцям вдалося перемогти могутню армію Османської імперії, елітні підрозділи якої складали «непереможні леви Ісламу» – яничари.

Участь козацької та шляхетської України-Русі у перемозі європейської коаліції держав над Османською імперією під Віднем, була хоча й не такою вже помітною на перший погляд, але досить суттєвою. Разом з тим, треба відзначити, що й на стороні великого візира Кари Мустафи у складі військ молдавського господаря Георге Дуки та угорсько-словацько-русинського «короля куруців» Імре Тьокьолі теж воювала певна кількість козаків з Правобережжя та українців/русинів Закарпаття. Невдовзі українські прихильники Османів та Гіреїв заснують у Придністров'ї напівдержавне автономне утворення під назвою Ханська Україна.

Перемога християнських союзників над турками, яка відбулася у результаті грандіозної битви 12 вересня 1683 року не тільки розпочала новий етап у стосунках між Заходом та Сходом, але й значно вплинула на розвиток подій в Україні. Поразка під Віднем для Турецької імперії стала початком Періоду відступу («*Ridжат деврі*») з Центральної Європи та поразку в боротьбі за право бути єдиними володарями Римсько-Візантійської спадщини. Саме з цього часу розпочалося піднесення Московської держави, ще одного, вже третього претендента на політичну «вселенскість». Вдало використовувала військову потугу козацтва у розпочатій у 1686 році війні з Високою Портою, царський уряд виснажив й так розділену на чотири частини (Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Придністров'я) Україну й тим самим підготував собі ґрунт для боротьби з Шведським королівством за вхід до Балтійського моря. У свою чергу Річ Посполита відвоювала собі Правобережну Україну не лише у Стамбула і Москви, але й у боротьбі з

місцевим козацтвом. Такими невтішними для тогочасного українського суспільства були підсумки перемоги християнських країн над Османами під австрійським Віднем.

Складовою частиною Віденської кампанії 1683 року став похід українців у складі армії Речі Посполитої до Угорщини і Словаччини для відвоювання у турків-яничар важливих у стратегічному відношенні придунайських фортець. У цьому довготривалому поході за Дунай взяло участь близько 3 тисяч 220 козаків, які на чолі з полковниками Війська Запорозького Максимом Булигою-Курцевичем, Якубом Вороною, Василем Іскрицьким, Семеном Корсунцем приєдналися до коаліційних сил вже після Віденської битви, але встигли відзначитися протягом жовтня-листопада 1683 року у битвах під Парканами (суч. Штурово) та взятті потужних османських твердинь на теренах Європи Естергома й Сеценів.

Та не лише цим Україна-Русь сприяла успішному продовженню війни Австрії, Німеччини та Польщі під духовним і фінансовим протекторатом Ватикану проти Туреччини. Після Віденської перемоги козаки перейшли у наступ і розгорнули власний фронт антиосманської боротьби у підлеглих султанові Західному Поділлі та Молдавії, а також на території Північного Причорномор'я.

Важливою сторінкою цих подій став похід у листопаді 1683 – січні 1684 років козацьких підрозділів на чолі з гетьманом Війська Запорозького Стефаном Куницьким до Кишинева та Бендер, а потім вглиб території Буджацької орди – на причорноморські османські порти Килію та Ізмаїл. Й хоча відчайдушна виправа 5–6-тисячного українського війська завершилася невдало, султанські васали були змушені відтепер враховувати можливість такого нападу й почали утримувати в молдавських та причорноморських османських фортецях більш значні сили. Ця операція мала великий розголос у багатьох християнських країнах, адже не минуло й двох місяців з того часу як Османи ледве не завоювали одну з найбільших столиць Європи, а українське козацтво вже здійснило сміливу спробу атакувати противника у глибині його володінь.

Натомість Австрійська імперія, використавши Річ Посполиту та Український гетьманат, почала нарощувати свою могутність у Європі. Після патрунування Габсбургами розподілу Козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством за Вічним миром 1686 року (що враховувало прагнення Відня та Риму втягнути Москву до війни з Портою), Австрія надійно забезпечила собі південно-східний фронт боротьби з Османами і змогла сконцентрувати свої основні військові сили на Дунаї та Балканах. Військові операції Варшави та Москви за активною участю українського козацтва довгий час відволікали великі сили Османської імперії

та Кримського ханства з Балкан та Угорщини, а тому австрійці спромоглися отримати гучні перемоги над турками під Будюю (1686), Мохачем (1687) та Зентою (1697).

Уряд лівобережного Українського гетьманату постійно надавав необхідні консультації Московському царству щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т. ч. і стосовно російсько-турецьких і російсько-польських переговорів. Звичайно, що найбільше гетьманів Війська Запорозького, турбувало питання об'єднання українських земель. Намагання Батурина проводити власну зовнішню політику та військові дії щодо прилучення Правобережжя розходилися з міжнародними планами Варшави і Москви, які були одними з активних членів антитурецької Священної Ліги у цьому регіоні Європи. Та незважаючи на це, Лівобережна Україна під протекторатом Московського царства та «регіментом» Івана Самойловича, а потім Івана Мазепи взяла активну участь у війні коаліції християнських країн з Османською імперією протягом 1686–1699 років.

У другій половині 80-х – 90-х років XVII століття Лівобережна та Правобережна України разом із Запорозькою Січчю виступали важливим чинником в геополітичних планах утвореної 1684 року європейської Священної Ліги (спочатку до неї увійшли католицькі Відень, Варшава та Венеція під патронатом Ватикану, а пізніше долучилася й православна Москва), які були направлені на боротьбу з мусульманською загрозою в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Протягом 1684–1699 років українське козацьке військо на чолі з Андрієм Могилою, Семеном Палієм, Іваном Самойловичем, Іваном Мазепою й іншими воєначальниками, виконуючи плани антиосманської коаліції, здійснило 9 великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. чол.), близько 12 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (від 300 осіб до 5 тис. осіб) походів до Кримського ханства та контрольованих турками і татарами Молдавського князівства, пониззя Дніпра, Бугу, Дністра і Дунаю, Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також декілька потужних морських виправ проти османського флоту в акваторії Чорного моря.

Власне саме вищезазначені кампанії Українського гетьманату поряд з перемогами Австрійської імперії над турками в Угорщині змусили Османів наприкінці XVII століття задуматися щодо укладення з Священною Лігою мирного договору. Окрім того, Париж, який довгий час підтримував Стамбул, також вирішив тимчасово примиритися з Віднем. Разом з тим, й християнські учасники довголітньої війни відчули велику втому й бажання укласти мир між Заходом і Сходом, хоча б на деякий час. Укладення мирних договорів Австрії, Польщі, Венеції та Московії з Туреччиною припинило війну між учасниками довголітнього протистояння цивілізацій. Під час Карловицького «конгресу

народів», який відбувався на теренах Сербії протягом 1698–1699 років, Османи відмовилися від Правобережної України разом з Кам'янцем-Подільським на користь Польської Корони.

Отже, Річ Посполита нарешті частково задовольнила свої геополітичні інтереси, в т. ч. і за рахунок військової звитяги тих багатьох тисяч українців, які брали участь у Віденській битві 1683 року та наступних бойових операціях антитурецької Священної Ліги. Великою «подякою» українським козакам від Речі Посполитої стала заборона його перебування на правобережних землях України за постановами варшавських сеймів 1697 та 1699 років. Навіть такий прихильний у попередні роки до козаків Папа римський, який завжди мав величезний вплив на польських королів, не став на захист постійних учасників боротьби з Османською імперією.

Після укладення мирної угоди з турками королем Августом II Саксонським якось швидко забулися гарячі обіцянки його попередника, «віденського богатиря» Яна III Собеського, щодо забезпечення української автономії на Правобережжі (згадаймо знамените висловлювання цього монарха – «*Ukraina Cossacis cedat!*»), яке тиражувалося у західній пресі. Ще один з учасників європейської коаліції християнських країн, Московсько-Російська держава, теж гарно «віддячила» за чисельні походи лівобережних українських козаків на Крим, Приазов'я та Причорномор'я тим, що розпочала перетворювати підлеглу їй частину Українського гетьманату на звичайну провінцію новопосталої євразійської імперії.

Міжнародне протистояння між Високою Портою і Європою протягом 1500–1700 років втягнуло Україну-Русь до виру війн між ними та значно ослабило її. Адже козаки брали участь не лише у Віденській битві, але і в численних боях на теренах Австрії, Туреччини, Криму, Угорщини, Словаччини, Молдавії та Буджаку; нападах на Стамбул (Константинополь), Трапезунд (Трабзон), Синоп, Кафу (Феодосію), Гезлев (Євпаторію), Варну, Костанцу, Перекоп, Тягиню (Бендери), Білгород (Ак-Керман), Килію, Ізмаїл, Очаків; оволодінні у жорстокій борні з яничарами Азовом, Казі-Керменом, Іслам-Керменом, Яссами, Кишиневом, Могилевим, Ямполем, Ягельницею, Язлівцем, Чортковим, Гусятином, Сучавою, Сороками, Нагаями, Нямцем; неодноразових облогах захопленими турками Кам'янця-Подільського, Бару і Меджибожа; морських битвах на Чорному та Азовському морях, а також в інших успішних та менш вдалих (адже були й поразки під Студеницею, Тобаком, Азовом та ін.) військових операціях проти Османів і їхніх васалів.

* * *

У 1920 році посол України в Туреччині Олександр Лотоцький зазначав, що «непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди – Туреччина та Україна, хоч не завше годилися в минулому, зате в майбутньому реально

здійснять взаємне розуміння конечної для обох країн спільності у справах політики, економіки та культури». Вважаємо, що це влучне спостереження відомого вченого, громадського діяча, політика і дипломата залишається актуальними й для новітньої Української держави. Саме активна зовнішня політика сучасної вітчизняної дипломатії, постійні економічні й культурні зв'язки в межах відносин з Туреччиною, а також іншими державами Чорноморського та Азовського басейнів – Росією, Румунією, Болгарією, Грузією, поряд з іншими міжнародними чинниками, будуть визначати майбутню долю України, козацтво якої протягом XVI–XVIII століть за допомогою зброї проторувало для своїх нащадків шлях до берегів Чорного моря.

© 2010 р., О. Л. Олійник
(м. Запоріжжя, Україна)

ДЕЯКІ СВІТОГЛЯДНО-ЕСХАТОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ В СЕРЕДОВИЩІ ЗАПОРОЖЦІВ ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ

Україні південно-східної Європи, будучи тривалий час буферною зоною між західною і східною культурами, мали достатньо особливостей породжених не тільки тісними контактами цих культур, а і віддаленістю від більш залюднених територій. Географічне розташування території Запорозьких Вольностей мало достатньо об'єктивно обумовлених особливостей, аби окремо досліджувати цей регіон Південної України в рамках теорії Великого Кордону, застосовуючи дещо інші критерії та підходи. Мається на увазі той факт, що через відсутність, або недостатність головних видів джерел, окремі явища та події є непривабливими для дослідників і залишаються поза їх увагою, хоча їхнє значення для розуміння певних історичних процесів може виявитись досить важливим.

Живучи дещо ізольовано від решти українського населення і маючи певний автономізм та особливості соціально-економічного устрою, населення

південноукраїнських степів не могло не мати певних особливостей формування власних ідеологічних засад і особливостей світосприйняття, які значно вирізняли запорожців з-поміж інших верств населення тогочасної України. На ці особливості звертали увагу і перші дослідники історії козацтва, які зробили діаметрально протилежні висновки стосовно рівня релігійності запорожців. В окремих впливових журналах Російської імперії XIX ст., під впливом тогочасної політичної кон'юнктури, з'явилися публікації де стверджувалося, що буцімто запорожці були абсолютно байдужі до церкви.[5, с. 3]

Цю точку зору поділяв П. Куліш. Він погоджувався і з польськими дослідниками, які казали, що козаки самі не знали у що вірили, і з московськими д'яками, які стверджували, що запорожці не мають страху божого. Слідом за польськими дослідниками він називав запорожців "religinis nullis" і стверджував, що у них була в запасі інша віра, запозичена тисячоліття тому у фінікійян, чи іншого мореплавного народу. Такий висновок він зробив на основі вивчення фольклорних джерел і зокрема пісенної творчості запорожців-кобзарів. У своїх думках вони зверталися до Великого Лугу, Дніпра, моря, окремих дерев та скель, як до живих істот. І, що козаки приборкували розбурхане Чорне море кривавою жертвою, пустивши в море трохи крові з мізинця новобранця-молодика. [9, с. 81, 95, 199, 200] Відомий дослідник козаччини Д. Яворницький, здавалося б, спростував цю точку зору, не залишивши опонентам жодних шансів на її реанімацію [14, с. 193], але вона виявилася досить живучою.

Звісно, що дискусія про рівень релігійності запорожців виникла не випадково. Саме на початок XX століття припадає зростання шовіністичних настроїв в певних політичних колах Російської імперії. Закиди запорожцям в їх християнській нестійкості були обумовлені перш за все політичними мотивами. Їх метою було підірвати стійкий авторитет запорожців і всього минулого України в очах широких верств населення, аби знейтралізувати живлячі ідеї українофільства, в зростанні якого царат бачив велику небезпеку цілосності і могутності імперії. З українофільством було покінчено в традиційний спосіб – видано указ про заборону української мови, а от запорожці, незважаючи на певні відмінності у своєму світосприйнятті і доволі своєрідних їхніх зовнішніх проявів, назавжди увійшли в історію як палкі прихильники і оборонці християнства.

Основою світогляду запорожців було ставлення до навколишнього світу, їхніх духовних і моральних цінностей. Звісно, що визначальну роль в цьому відігравали спосіб життя і господарювання запорозької спільноти. Зважаючи на те, що значна частина запорожців жила дещо ізольовано у своїх зимівниках, займаючись веденням власного господарства, головну роль

продовжували грати стосунки з природою, залежність від якої залишалася досить значною. А тому окремі християнські канони не грали в середовищі зимівчан такої ролі, яку вони відігравали у тій же багатолюдній Січі чи у інших людних поселеннях на території Запорозьких Вольностей і сусідніх територій України, де на перше місце виходила необхідність регулювання стосунків між людьми, а не між людиною і природою.

Існування в природному оточенні якраз і вимагало збереження та навіть примноження стародавніх знань, які регламентували стосунки людини і природи. Носіями цих знань і звичаїв були так звані «характерники», або «знаюки» чи «галдовники», яким в апокрифично-демонологічних легендах та переказах приписувалися надзвичайні вміння та здібності.

Шукати в термінах якими вони називалися якихось санскритських коренів, а в їх носіях арійське походження напевно не варто. Етимологія цих слів цілком зрозуміла. Насправді це були люди з притаманними тільки їм, або *характерними* тільки для них специфічними *знаннями*, які вміли чаклувати як волхви і жерці – *галдувати* (колдувати – авт.) у слов'ян попередніх епох. Також не слід, спираючись на єдиний переказ в якому йшлося про перевезення човном через Дніпро запорожця-гайдамаки, що перекинувся на вовка, [15, с. 299–300] підводити їх під вовчий тотем, виводячи з цього існування воїнів-вовків, хоча б тому, що згідно інших переказів, вони могли перетворюватися на будь-яку тварину чи істоту.

Слід зазначити, що специфічні знання, якими володіли і користувалися ці характерники, торкалися не тільки явищ навколишньої природи, але й природи внутрішнього змісту самої людини. Іноземні мандрівники та сучасники запорожців підкреслювали особливі здібності поміж мешканців зимівників, які більшу частину життя проводили віч на віч з природою, з якою не боролися, а наче вросли в неї усім своїм еством. Тому кожен козак мислив себе не над природою, а її меншою дитиною. Для них вона була справжнім храмом, а не майстернею. І вона віддячувала їм за таке шанобливе ставлення до себе своєю прихильністю, даючи можливість безбідно існувати і постійно примножувати свої достатки ніскільки не шкодячи навколишньому середовищу.

Наближеність запорожців до природи об'єктивно сприяла збереженню у певної їх частини – носіїв давніх традицій, окремих елементів дохристиянського світогляду. Квітка-Основ'яненко зазначав, що на півдні життя було більше наближене до природи, до свого національного. «Січ – гніздо де корінились в усій своїй чистоті оригінальні здібності українського духа, у віруваннях якого було щось особливе». [6, с. 195]

Особливим був рівень духовності, психологія справжнього господаря своєї землі та глибоке знання природи. Це було запорукою виживання в тих

далеко несприятливих умовах в яких вони постійно перебували. Невипадково, населення України завжди вважало запорожців людьми незвичайними і ставилося до них з великим пієтетом в якому дивно поєднувалися почуття поваги і побоювання. Вважаючи запорожців характеристиками, народна традиція приписувала їм надзвичайні риси і здібності.[11, с. 104–106] Вважалося, що вони могли перетворюватися у будь-яку істоту чи рослину. І нічого в світі, крім срібної кулі, їх не брало.

Доволі специфічні та мало зрозумілі для більшості сучасників запорожців знання і вміння могли сформуватися у сиву дохристиянську давнину і збереглися у місцевого населення, яке постійно проживало на цій території з давніх давен і свого часу склало основу козацтва. Ці специфічні знання і вміння передавалися від батька до сина з покоління в покоління, як родовий спадок, якщо наступник мав відповідні здібності та якості. Так, у випадку описаному Я. Новицьким, батько характерник не захотів передавати специфічні знання та секрети синові через те, що він буцімто був дуже сердитим чоловіком і, це могло принести шкоду людям.[11, с. 104]

Невипадково і самі запорожці виокремлювали зі свого середовища певну категорію стариків – «пустельників» чи чаклунів – «галдовників», які усамітно жили в напівземлянках – «бурдюгах». Свої специфічні знання вони реалізовували при догляді поранених і хворих козаків, яких часто у супроводі кількох молодиків присилали з Січі їм на лікування. Тоді один чи два молодики залишалися при них для допомоги по догляді, поранню невеличкого господарства та заготівлі лікарських рослин. Цих знахарів і чаклунів не слід плутати із так званими «абшитованими» чи заслуженими запорожцями, які були звільнені від військової служби за старістю. Тут мова йде про корінних мешканців, які були носіями стародавніх традицій і своєрідного світосприйняття побудованого на глибокому знанні природи серед якої старі козаки віку доживали усамітнівшись в своїх бурдюгах розкиданих по усіх закутках Запорожжя. Не всі пустельники були абшитованими і, навпаки, не всі абшитовані були «пустельниками» і жили самотньо за межами Січі чи паланкових сіл, але і ті і інші старики мали незаперечний авторитет завдяки якому вдавалося досягти компромісу при вирішенні особливо гострих питань на загальновійськових січових радах, заспокоїти та утримати розлючених козаків від образ і насильства при виборах старшини. Вони мали вирішальне право голосу на окремій раді старшин і складали основу цього досить впливового дорадчого органу при кошовому. Вони інколи згадувалися навіть у підписах офіційних документів: – «Вашої королівської милості славне Військо Запорозьке Низове зо всім товариством і стариками».

Самітництво певної частини запорожців пояснюється саме прагненням зберегти у всій чистоті прадавні звичаї і традиції. Глибокі знання природи, серед якої вони мешкали в своїх зимівниках і справді давало їм надзвичайні вміння, які для більшості їх сучасників були незрозумілими. А тому процес демонізації розпочався ще за життя запорожців їхніми сучасниками, а можливо і ними самими. Д. Яворницький вважав, що «для того щоб налякати ворога запорожці нерідко самі поширювали про свою силу і непереможність неймовірні чутки. Казали, наприклад, що серед них завжди були так звані “характерники”, котрих ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної не брали». [14, с. 196] Навряд чи в такий спосіб можна було залякати серйозного супротивника. Принаймні у найкритичніший момент захоплення військами Текелія Січі залучати характерників до оборони не стали, хоча з розповіді М. Коржа, і сподівалися на їхні здібності. «Отримавши таку звістку, кошовий зібрав усіх курінних отаманів на сходку та й почали радиться. А що, панове отамани, тепер будемо робити? Оддамо Січ москалеві чи не віддамо? І почавши отамани, ватажки й інші характерники з-поміж себе бунтуватися: одні згодні були змиритися, інші заперечували, сподіваючись на своє характерство й казали: – Нехай Текелій приведе ще стільки війська, як оце, то всіх у прах розіб'ємо, як мух передавимо! Чи то можна Січ і славне Запорожжя москалеві віддати за спасибі? І цього ніколи, поки світить сонце не буде! Такою відважною була вся сірома, бурлаки та неодружені, до того ж вони й маєтності ніякої не мали, тому й бунтували. А здебільшого як із отаманів, так і з багатих козаків, які мали дружин та дітей, інші мали статки по зимівниках, міркували так: хоч ми військо Текелієве, що перебуває нині в таборах і винищимо нещадно до ноги, але біда в тім, що полки, які вже вступили у наші володіння і зайняли всі паланки й слободи, зачувши про наш опір, розорять усі наші тамтешні паланки, жінок та дітей наших люто скарають на смерть тому й незгодні з думкою відважних бунтівників. А до того, архімандрит, який перебував у Січі, почувши про таке їхнє безладдя, й бунт, вийшов у всьому священницькому облаченні з церкви із хрестом і почав умовляти заколотників не піднімати руку на християн...» [13, с. 29–30]

В літературній та етнографічній спадщині характерники зустрічаються досить часто і ставлення до них подвійне. В ньому відчувається водночас і певний страх і глибока повага, але переважало все ж таки позитивне ставлення, навіть захоплення. Народної демонізації не уникли найвизначніші постаті запорозького товариства серед яких провідне місце займає Іван Сірко. Про його характерництво існує багато варіантів переказів та легенд.[15, с. 250–253] Це саме і пояснюється захопленням простого люду цією видатною особистістю, яка так багато зробила для оборони своєї Вітчизни. В окремих випадках народна уява змальовує характерників і серед гайдамаків, але тут

їхні здібності зосереджені в основному на замовлянні кладів, до яких ставлення було неоднозначне, бо вважалося, що гайдамацькі гроші нечисті і можуть сильно зашкодити тому хто їх візьме [15, с. 352].

Цікаво, що після смерті ховали характерників не за християнським обрядом, а окремо від інших і без попів. Ховали небіжчика поблизу його житла такі ж самі характерники, як члена якоїсь своєї корпорації. «Зійшлося там кілька запорожців, викопали яму і давай ховать без попа. Як спустили його в яму, то забили осиковий кілок в груди і засипали землею. Галдовників попи ніколи не ховали, а ховали їх запорожці по своєму» – наче підкреслив цю думку старий оповідач [11, с. 107]. Поховання звісно було без хреста і орієнтоване на північ. За деякими ознаками ці поховання дуже схожі на язичницькі. Згідно класифікації поховань наведеної А. Козловським для IX–XIV ст., вони багато в чому їм тотожні [7, с. 29]. Супроводжуючі за життя речі – люлька, баклажка чи навіть шабля, які за звичаєм клали у труну такого небіжчика, цілком відповідали архаїчній дохристиянській уяві про матеріалізм душі, що ніяк не в'язалося з християнською обрядовістю [14, с. 191], як і той факт, що не над усіма похованнями запорожців ставився хрест.

Не менш цікавим було і ставлення запорожців до представника так званої «нечистої сили» – чорта. «Козаки бога не забували й чорта не зобижали» – казали їх сучасники і нащадки. Це втілення нечистої сили в запорозьких переказах дуже різнопланове. На Запорожжі чорт виступав хоч і як нещаслива, але до певної міри привабливо-кумедна істота. Був навіть помічником який виконував найважчу роботу та мав охороняти козацькі скарби. Часто він був і таким собі «компаньйоном» з яким укладалися угоди скріплені кров'ю контрагентів наче вони побратими. А тому порадами і послугами чорта користуватися для запорожця було не гріховно. Як не гріх було приймати від нього розваги і дарунки, серед яких найулюбленіші – тютюн, люльку та горілку, за переказами, подарував козакам саме чорт [11, с. 113–114]. За козацьким правилом гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він потрапляв січовикам у товариші. Таке ставлення до представника нечистої сили і породило в Україні певні уявлення про тісні стосунки запорожців з чортами, а геній М. Гоголя блискуче передав нам ці перлини фольклору, зобразивши колоритний образ запорожця Пацюка.

Звісно, що легенди про характерництво запорожців пов'язані близькими стосунками не з чортом, а з природою, з її глибоким знанням, а чорт, це трансформоване і спалюжене божество язичницьких часів, представник цієї самої природи, своєрідний посередник між людьми і природою – натхненницею дохристиянських релігійних уявлень. З впровадженням християнства нові боги не витісняли старих, їх просто зводили на інший рівень, надаючи їм новий, дещо нижчий статус так званих бісів і чортів. Цим,

власне, и визнавалося реальне існування старих богів, яким тепер не можна було лише вклонятися, а користуватися різного роду послугами не заборонялося.

Як і у більшості мешканців України, у запорожців в шані були і домашні обереги. Навіть у кошового П. Калниша при описі конфіскованого майна було знайдено один з таких оберегів у вигляді статуетки, яку російські описувачі майна так і не змогли інтерпретувати [12, с. 92]. «Прочное место занимали те обряды, которые бытовали в семье. В жилищах вдали от надзирающего ока властей, очень долгое время после крещения Руси стояли статуетки языческих божков и демонов. И даже после того как в домашний быт вошли иконы, с ними на протяжении, может быть, столетий рядом занимали свое место домашние идолы» – писав відомий російський релігієзнавець І. Кривілев. [8, с. 198].

Ще одною визначною особливістю, що привертає увагу, було довголіття запорожців. Крім загальновідомого факту тривалості життя останнього кошового П. Калниша, який прожив близько 112 років, знаємо, що рідний батько відомого оповідача запорожця М. Коржа прожив 115 років, його хрещений і вихователь Качалов прожив 101 рік, а сам Корж прожив 104 роки. Цікаву розповідь 70-ти літнього нащадка запорожців навів Я. Новицький: – Хортичанин Йосип Шуть розповів йому про трьох заможних старців, що жили в зимівнику понад Московкою. Дідові було 130 років, його синові – 110 років, а онукові – під 90 років. І якщо двоє молодших вже виживали з розуму, то 130-ти річний дід був слабкий тільки на ноги і вправно керував наймитами, які порали чималу кількість їхньої худоби [11, с. 108–109]. Подібних фактів можна навести десятки і відсоток довголітніх козаків буде вражаючим. Цікаво, що довголіття нащадки запорожців пояснювали тим, що тоді люди краще почитали Бога, звичаї і мову предків [15, с. 266].

Традиційне запорозьке житло – зимівник був одною з найдавніших інституцій запорозького козацтва і тим осередком, де формувався його світогляд і, де надійно зберігалися старовинні козацькі традиції. А володарі зимівників були носіями цих традицій і вихователями молодших поколінь. Система виховання, яку запорожці практикували в своїх зимівниках, сильно різнилася від традиційної. Для пересічної людини вона видавалася дивною і не зрозумілою. Життя в умовах Великого Кордону вимагало виховання сильної в усіх відношеннях особистості, здатної вирішувати увесь комплекс складних завдань не тільки господарського характеру, але й всієї військово-колонізаційної діяльності Війська Запорозького Низового. Саме тому система виховання ґрунтувалася на дещо відмінних від загальноприйнятих християнських традицій та принципів.

Ось як описує один з яскравих виховних моментів нащадок запорожців Тороп: – «Господарі часто від'їздили з дому невідомо куди, а хлопець Кузьма залишався сам: зачиняє, поїдуть і їсти нічого не залишать, тільки паляниці на полиці, та високо, не дістанеш... пошукає лозинку, зіб'є одну і з'їсть. Вертаються хазяї й питають що він їв, а коли той зізнається що й як, похвалять за кмітливість». В іншому випадку запорожці залишали хлопця куховарити, а самі наче б то йшли на покоси. Коли той, зготувавши їжу, починав їх кликати і шукати, вони навмисне не відгукувалися намагаючись довести хлопця до розпачу. І коли їм це не вдавалося, то вони були дуже задоволені і залишали такого врівноваженого хлопця при собі [16, с. 724]. В. Голобуцький в відомій монографії видання 1954 року оцінював цей сюжет як «тяжку експлуатацію» і «произвол» [2, с. 373]. Хоча В. Ястребов при аналізі розповіді Торопа мав на увазі саме виховний аспект і наголошував на формуванні традицій.

Передбачалося, що майбутній господар і воїн повинен покладатися головним чином на власні сили і здібності, а не на вищу силу. Він сам творець власної долі і є активним борцем за свої інтереси і волю не терплячи при цьому будь-якого втручання. Змалечку у дітей виховувалося почуття власної гідності і значущості, кмітливість і спостережливість, терплячість і наполегливість, витривалість і поміркованість. Залишаючи на довгий час у зимівнику свого вихованця, козак-вихователь навмисне залишав йому мінімальні заходи для виживання. І вже лише від самого вихованця залежало ефективне їх використання. Існувало безліч способів випробовування і відбору молодиків, з яких далеко не кожен годився бути пізніше представленим січовикам як побратим і товариш. Запорожець Мамрак розповідав своєму племінникові як уже у самій Січі випробовували представлених молодиків: – «...піймають дикого лошака і велють сідлать без сідла, без уздечки, лицем до хвоста. Хто проскоче степ і вернеться здоровим, той і козак!» [11, с. 40–41]. Навряд чи цю процедуру успішно проходили всі претенденти в січовики навіть з допомогою вищих сил.

Ще один яскравий і доволі дивний для пересічної людини поведінковий момент подав відомий запорожець М. Корж. Коли молодий пастух чи чабан потрапляв до сусіднього коша під час обіду чи вечері, він чемно вітався з присутніми фразою: – «хліб та сіль пани-молодці!» Йому відповідали так: – «Імо та свій, а ти в порозі постій». «Ні братці! Давайте і мені місце» – відповідав гість і діставши ложку сідав з ними разом. І тоді тамошні чабани похвалять гостя – «от козак догадливий і справний! Вечеряй, братчику, вечеряй!» І дають йому добре місце та дружньо вітають. Якщо ж хто цього звичаю не знає, то з того сміються і називають дурнем [13, с. 23].

Пройшовши певний курс виховання і становлення індивідуальних рис в умовах домашнього побуту та ведення господарства, молодик потрапляв на

Січ. Тут починався вже курс бойового виховання в колективі, що було вкрай необхідним для майбутніх військових походів. Військову звитягу запорожців значною мірою живило народжене в козацьких степах побратимство. Саме воно створювало у Війську атмосферу злагоди, взаємодопомоги і згуртованості підрозділів, а це в свою чергу, сприяло високій боєздатності війська, де існував такий сприятливий морально-психологічний клімат. До цього слід додати ще й наявність високої господарської майстерності і практичного досвіду.

Коли хлопець ставав повнолітнім і міг бути записаний до козацького куреня, він вже вмів багато чого з того, що повинен був вміти воїн-професіонал. Його попереднє виховання в досить замкнутому колі хутірського життя закінчувалося. На Січ потрапляв юнак з цілком сформованим світоглядом, повністю здатний і готовий сприйняти колективне виховання. Звісно, що після перебування на Січі, молодий козак поєднував у собі риси індивідуального хутірського і колективного січового виховання, що було запорукою виживання у тогочасному ворожому геополітичному оточенні.

Після ліквідації Запорозьких Вольностей нащадки запорожців, за свідченням іноземних подорожніх, значно вирізнялися з поміж решти населення не тільки зовнішністю, але й моральними якостями, своєрідним світоглядом і життєвою філософією. Це, перш за все проявлялося в дотриманні старовинних звичаїв, в основі яких лежала заощаджуюча технологія природокористування і ведення господарства, нездоланне прагнення до волі і незалежності навіть на побутовому рівні. В разі утворення сім'ї необхідно було мати власну оселю, аби бути незалежним навіть від власних батьків. Ця вимога відбилася у приказці – «Будуй хату з лободи, а в чужую не веди».

Навіть після знищення Запорозьких Вольностей у своїх традиційних господарських осередках – зимівниках, запорожці і їх нащадки вперто намагалися уникати північно-східних впливів навіть на побутовому рівні. Відомо, що серед перших мешканців сучасного Дніпропетровська, який в ті часи називався Половицею, було чимало переселенців росіян, що жили в балці, яку запорожці називали Невінчаною: – «Попервах город був зовсім малий, то сюди і надходять солдати, солдатки, бродяги всякі, кацапня... Інший жінку, дітей кине, інша – чоловіка, їх ніхто тут не питає: відкіль і хто? В норах, було, і калатають вік. Народ був все голий та розпутній... Покійний запорожець Берлим розказував, що у них не було оцього поганого звичаю ляяться. Тепер і мала дитина гне по-матерщині, все це зайшло до нас від кацапів, з тієї Невінчаної балки. У запорожців – «еретичний син», «еретична душа», «скурвий син», «копанка, або сто копанок чортів» – це найбільша лайка була. Вони більше через цю лайку та распутство і перебралися з

Половиці в Михайлівку та Краснополль». [11, с. 35]. Втеча запорожців подалі від описаної побутової моделі поведінки свідчить про значно вищий рівень духовності запорожців. Для них навіть чути брутальну лайку вважалося гріхом.

Цікавими і гідними більш уважного розгляду були комунікативні особливості запорожців, зокрема обряд візитів до зимівників описаний Микитою Коржем [13, с. 22]. Трикратне «пугу-пугу-пугу» візитерів не можна трактувати як звичайне привітання. Цей звуковий сигнал сповіщав господаря зимівника про прибуття до його садиби перехожих мандрівників і був своєрідним запитом чи вдома господар і чи зможе він їх прийняти? Подвійна відповідь господаря «пугу-пугу» сповіщала, що господар вдома і просить гостей повідомити хто вони? Відповідь «козак з Лугу» свідчила, що прибули свої, але потребувала уточнень, хто саме і звідки, а тому господар запитував – «з Великого чи Малого?» Якщо відповідали, що вони з Великого Лугу, то це означало – гості з Січі. Малий Луг означав інші території Запорозьких Вольностей, або навіть гостей з-за меж Запорозжя – земляків чи родичів господаря. Візуально переконавшись, що це дійсно свої, господар зимівника голосно запрошував – «повішайте там де й наші і просимо до хати!» Це був дозвіл зайти до двору, припнути коней і зайти в хату. Залишивши в снігах зброю і люльки з тютюном, гості входили до світлиці і перехрестившись на образа нарешті вітались з господарем фразою: «отаман, товариство, ваші голови» і кланялись йому. Це означало, що вони є членами січового товариства і знаходяться під його захистом, а мешканці зимівника відтепер своїми головами відповідають за їх життя і безпеку. І що з цього моменту вони вручають себе владі господаря зимівника. Його відповідь «ваші голови, ваші голови», означала що він приймає на себе всю відповідальність за гостей і гарантує їм безпеку в своєму зимівнику, після чого запрошував їх до столу. Микита Корж описав візит саме січовиків, хоча в разі прибуття інших зимівчан, посполитих чи зайдів, діалог між сторонами міг дещо змінюватись, але його суть залишалася незмінною і носила глибокий змістовний характер. Дотримання описаного ритуалу дозволяло вчасно визначити візитерів і забезпечити себе і всіх мешканців зимівника від небажаного чи навіть ворожого втручання. Ясно, що для стороннього спостерігача такий діалог був не просто незрозумілим, а й досить дивним, як і окремі представники запорозької спільноти з їхнім своєрідним світосприйняттям і характерною поведінкою. Тому багатьох запорожців сприймали як людей з надзвичайними здібностями і називали характерниками.

Цікавий психологічний портрет старожила запорожця, який в очах сусідніх мешканців був характерником, навів Олександр Де-Рібас. Старий козак-зимівчанин Данило Ковтун, після повалення Січі і не бажаючи «йти під

турка чи служити бабі» (Катерині II – авт.), облаштував своє житло на Нерубайських хуторах поблизу Одеси. Тут, він зажив до себе великої поваги та любові, за своє незмінно приязне ставлення до людей і тварин. Понадусе любив Ковтун волю. Толерантність, лаконічність у висловлюваннях, мудрість та поміркованість ставили його на порядок вище від інших мешканців околиць міста. Його незворушний характер хоч якось хвилювало лише три аспекти – досить зневажливе ставлення до жінок та до сучасної йому влади, про яку він не мав ніякої уяви і казав, що вона йому зовсім не потрібна, бо він сам собі хазяїн. А коли йому нагадували про владу часів запорожців, то він зауважував, що ту владу він сам собі і призначав і відміняв. Та до грошей, які були йому зовсім огидні і всі необхідні речі для себе та свого господарства він вимінював. Гендлярів він просто ненавидів. Щорічно старий Ковтун наприкінці літа влаштовував пишні поминки Січі, запрошуючи до себе на вечерю усіх сусідів і перехожих. Частувати людей йому було чим, бо мав він завжди надлишки продукції свого господарства. Захопивши чималий шмат землі поблизу свого притулку, він завів баштан, пасіку та сів гречку. За важких часів видобував з лиману сіль. Помірно вживав горілку і тютюн для того щоб завжди почуватися веселим, бо ніхто ніколи не бачив його сумним, але пісень співав переважно сумних. Цікаво, що його помешкання було видовбано в нашаруваннях вапняку-черепашняку і дуже нагадувало гравюрне зображення козацького бурдюга збудованого у схилі степової балки в 60-х роках XVIII ст., яке було опубліковане О. Дружиніною [4, с. 51]. Його житло було облаштовано досить комфортно. Воно мало ліжко, стіл, лави – зроблені своїми руками під власну міцну статуру. Під стінами й лавами було складено чимало різного рибальського та домашнього причандалля. На стіні висіла крива шабля та довгий старий пістоль [3, с. 298–304]. Цей факт дає можливість говорити не тільки про побутовий аскетизм, але й про характерне для певної частини сиднів-зимівчан світосприйняття в основі якого лежала особиста свобода і незалежність від основних державних інституцій – сім'ї, влади та грошей.

Таким чином, в середовищі запорожців, що переважно проживали усамітно у власних бурдюгах і зимівниках існувала категорія людей, яких називали характерниками, знаюками чи галдовниками. Вони володіли певними знаннями набутими їхніми попередниками ще в дохристиянський період. Ці знання широко використовувалися в побуті та вихованні молодого покоління запорожців і мали неабиякий вплив на формування світоглядно-ідеологічних засад усього запорозького товариства та відповідного психотипу чи ментальності значної частини запорожців. Саме тут, за словами відомої дослідниці запорозького козацтва Олени Апанович – «...сформувався особливий фізичний і психічний, духовний та інтелектуальний тип козака з

високими морально-етичними якостями та почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінності волі й незалежності, фізичною міццю, витривалістю і концентрованою енергією, що згодом закріпилося на генетичному рівні...» [1, с.16]. Навіть нащадки запорожців досить довго відрізнялися від інших груп населення Південної України, як зовнішніми, так і внутрішніми якостями. «Населення Олексіївки впадає в очі красою типу: високим зростом, овальними обличчями з великими карими очима і прямим рел'єфним носом, вирізняються з поміж усіх високим почуттям гідності, що в розмові виражено нетрадиційним звертанням – «козаче». В тутешньому костюмі, особливо жіночому, досить вперто тримається народна старина, точнісінько як і в побуті та в звичаях помітне збереження стародавніх елементів...» – писав В. Ястребов, протиставляючи це московській «трактирно-солдатской культурі» [16. с. 726].

Всебічне прагнення духовної гармонії, глибоке знання природи давало запорожцям змогу не тільки успішно виживати в тих далеко несприятливих геополітичних умовах в яких вони постійно перебували, а й створити унікальну субкультуру, яка ще чекає на своє вивчення. Невипадково і сучасну теорію ноосфери сформулював нащадок запорожців – всесвітньо відомий український вчений В. І. Вернадський.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Апанович О.М.* Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Пам'ятки України. 1991. № 5.
2. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. - К., 1994.
3. *Дерібас О.* Останній запорожець // Хаджибей – Одеса та українське козацтво 1415–1797. (Джерела та документи до розділу IV). Т. III. - Одеса. 1999.
4. *Дружшина Е.И.* Северное Причерноморье 1775–1800. - М., 1959.
5. Журнал Министерства народного просвещения. 1878. № 3. - С. 6; Вестник Европы. 1874. № 4. - С. 543; Археологический сборник. 1876. Т. 1. - СПб. - С. 265.
6. *Квитка-Основьяненко Г.Ф.* Историко-литературный очерк // Киевская Старина. 1883. Т. VI. июнь.
7. *Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. - К., 1992.
8. *Крывелев И.А.* История религий в 2-х т. - М., 1988.
9. *Кулиш П.А.* История возсоединения Руси в 2-х т. Т. 2. - СПб. 1874.
10. *Лассота Ерих.* Путевые записки. - СПб. 1873.
11. *Новицкий Я.П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы собранные в Екатеринославщине – 1875–1905 гг. - Рига. 1990.

12. *Полонська-Василенко Н.* Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорожжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці соціально-економічної комісії України. - Т. 1. К., 1932.

13. Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. - Дніпропетровськ. 1991.

14. *Яворницький Д.І.* Історія Запорізьких козаків в 3-х т. - Т. 1. Львів, 1990.

15. *Яків Новицький.* Твори у 5-ти томах. - Т. 2. - Запоріжжя. 2007.

16. *Ястребов В.* В запорожском захолустье // Киевская старина. 1885. Т. XIII.

© 2010 р., В. В. Грибовський
(м. Дніпропетровськ, Україна)

МЕРЕЖА ОСОБИСТИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Попри довготривалу традицію вивчення, історія запорозького козацтва досі становить благодатне поле для наукового дослідження і випробування на емпіричному матеріалі нових ідей та методів. Реконструкція соціальних мереж, котрі виникали довкола козацьких урядовців і у контексті яких розгорталася їхня діяльність, дозволяє вловити той сегмент реальності, що не проглядається крізь оптику аналітики, яка оперує традиційними поняттями: соціально-економічний клас, соціальний стан, прошарок, верства тощо. Останні зазвичай використовуються для пояснення соціальної природи угруповань, що перебували у тому чи іншому відношенні до влади. Однак це пояснення залишає без з'ясування питання про те, чому той чи інший фігурант, перебуваючи у ситуації конкуренції з подібним собі за «соціальною природою» фігурантом, міг активно використовувати акторів, належних до іншого класу, стану, прошарку тощо. Більше того, міг бути пов'язаним із ними міцним особистим зв'язком, причому не обов'язково патронатно-клієнтельного типу.

Звісно, ідеї та методи, що пройшли впевнену апробацію у дослідженнях суспільств сучасного типу (як, зокрема, теорія соціальних мереж), можна

застосовувати для вивчення суспільств ранньомодерної доби із значними застереженнями, зважаючи хоча б на більшу вагу консервації у цих останніх соціальної ієрархії (наявність станів) і менші обсяги соціальної мобільності. Козацька Україна XVIII ст. – це суспільство, в якому вже були приглушені егалітарні структури, які Хмельниччина перенесла зі степового порубіжжя до українського гінтерланду – Городової України. Гетьманська старшина, хоч і опікувалася збереженням козацьких «прав і вольностей», протидіючи уніфікаційним заходам Петербургу, проте, водночас, жадала від російських сюзеренів юридичного закріплення свого фактичного привілейованого статусу і була готова до компромісів заради досягнення цієї мети^{*}. Козацький загал був істотно зрушений ерозією соціальної диференціації, котра звузила дію інститутів, завдяки яким відбувалися переміщення по вертикалі соціальної ієрархії (передусім – генеральна та місцеві козацькі ради). За висновком Віктора Горобця, суспільство Козацької України першої половини XVIII ст. мало «доволі замкнуту соціальну структуру, якій мобільність не була притаманною» [24, с. 144–145]. Попри надмірну категоричність, цей висновок адекватно відбиває соціальну ситуацію в Гетьманщині, де на рівнях сотні, полку та гетьманської столиці діяли більш-менш стійкі старшинські династії. Але не є чинним для Запорозжя, оскільки там хоч і виникали впливові угруповання, скріплені, зокрема, родинно-земляцьким зв'язком (Гордієнки, Малашевичі, Кривецькі, Калнишевські та ін.), проте не спостерігається нічого (за поодинокими виключеннями), що вказувало б на принцип передачі виборної посади від одного родича до іншого, так само як і на тривалу стійкість більшості цих угруповань.

Автор цієї статті визначив собі за мету з'ясувати внутрішню будову соціальних мереж, в які були включені очільники Війська Запорозького, а також виявити відгалуження цих мереж назовні, себто сегменти, котрі виходили за межі Запорозжя, зокрема в Гетьманщину чи Правобережну Україну, встановити функції і взаємовпливи внутрішнього та зовнішніх елементів даної мікросистеми. Наш спеціальний інтерес спрямований на вивчення мережі особистих зв'язків останнього кошового отамана Петра Калнишевського. Структура її розгляду міститиме наступні компоненти: походження Калнишевського, його відносини зі старшиною Гетьманщини, місце родинних та земляцьких зв'язків у соціальній мережі, що сформувалася

^{*} Зенон Когут, аналізуючи накази, що висувалися від Гетьманщини на Комісію зі створення нового Уложення, завважив, що наказ, який редагували наближені до президента Малоросійської колегії Олександра Рум'янцева генеральний суддя Андрій Безбородько та його син Олександр, містив лише «дуже обережне прохання про автономію» [27, с. 118].

довкола нього, здійснюване ним будівництво церков як засіб розгалуження і зміцнення мережі, ієрархічна структура мережі та обсяги дії патронатно-клієнтельного типу відносин, а також управління мережею і використання її в управлінні Військом Запорозьким. Вивчення зазначеного комплексу проблем здійснюється засобом використання мережевого підходу (network approach), котрий наголошує на функціональному значенні соціальних мереж як структурної основи суспільних процесів [21, с. 20].

На думку одного з чільних дослідників соціальних мереж Марка Грановеттера, «аналіз процесів у міжособистісних мережах дозволяє найліпшим чином навести мости між макро- і макрорівнями», адже «за допомогою цих мереж відбувається переведення мікрözваємодії в макроструктури і зворотній перехід до малих груп» [25, с. 32]. Термінологія, використовувана М. Грановеттером, орієнтована на вловлювання таких соціальних явищ, як сила зв'язку («комбінація ... тривалості, емоційної інтенсивності..., близькості, або взаємної довіри..., і реципрокних послуг, що характеризують цей зв'язок»), використання або маніпулювання мережею, вища ефективність у передачі інформації слабких зв'язків («знайомий»), порівняно з сильними («родич», «друг») [25, с. 32, 37, 40–41, 47]. Остання теза ґрунтується на наступному аргументі: «ті, з ким ми пов'язані слабо, з більшою вірогідністю входять у ті кола, в які ми самі не входимо, і тим самим вони мають доступ до інформації, якою ми не володіємо» [25, с. 41]. То ж не «друзі», не «родичі», а «знайомі» збільшують можливості для циркулювання інформації всередині мережі, а відтак – полегшують для включених до неї акторів доступ до ресурсів і є більш дійовим матеріалом для її вибудови та розгалуження. Висновок Грановеттера узгоджується зі спостереженням Баррі Уеллмана, котрий завважив, що «найбільш активні родинні зв'язки пов'язані з небагатьма близькими родичами... І дуже небагато з наявних далеких родичів – активні члени мережі зв'язків». Причому найбільша частота контактів у активних відносинах припадає не на друзів чи родичів, а на колег чи сусідів [42, с. 80, 83].

Звісно, матеріал, на основі якого М. Грановеттер і Б. Уеллман сформулювали свої висновки, стосується розвинутого індустріального суспільства, в якому соціальна ієрархія не виражена у вигляді стійких станів. Можна припускати, що в доіндустріальному, становому суспільстві (у тому числі й у Гетьманщині XVIII ст.) питома вага родичів у мережах особистих зв'язків була істотно більшою, так само як і дійовість комбінацій шлюбів, кумівства та інших способів родичання, використовуваних задля вивіщення та консервації позицій у суспільній ієрархії. Далі ми на конкретному матеріалі розглянемо, яке місце посідали «слабкі» та «сильні» зв'язки у соціальній мережі, вузловим осердям якої був Петро Калнишевський.

Родинні зв'язки

Наявні джерела лишили непевні звістки про витоки родоводу Петра Калнишевського з села Пустовійтівка, що за часів Гетьманщини перебувало у складі Роменської сотні Лубенського полку*. Роменський краєзнавець Ф. Ніколайчик наприкінці XIX ст. докладно розглянув це питання на матеріалах місцевих архівів. Він вивчив метричні книги Святодухівського собору, що в Ромнах, де знайшов два документа, котрі опосередковано свідчили про батьківщину Калнишевського. У першому, датованому 25 травня 1773 р., сповіщалося про намір кошового спорудити церкву Святої Трійці у Пустовійтівці, «в котром он, г[осподи]н кошевой, родился»; у другому, від 7 травня 1780 р., він згадувався «села Пустовойтовки уродженцем» [35, с. 272, 275]. Проте слід зважити і на усну традицію Роменщини, в якій знаходимо суперечливі відомості про походження останнього кошового. У 1930 р. роменський краєзнавець І. П. Голюн записав з розповіді п'ятдесятивосьмирічного пустовійтівського селянина Анастаса Печенина так: «Кошовий Калнишевський жив у Пустовійтівці на "Могилі", коло церкви, а в сусідніх Оксютинцях жила якась Оксеія: то була його полюбовниця. Тоді там ще села не було, а був хутір... Так от, через ту Оксюту і село прозвали Оксютинці». А восьмидесятирічний Парфентій Пипа говорив: «Чув я від старих людей, що ... жив той Кальнишевський в Оксютинцях... Кальнишевський був не тутешній... Він перейшов ув Оксютинці, там оселився. Семейства в його було шість душ: жінка, він, два сини, дві дочки» [26, с. 141].

Звісно, народна пам'ять не завжди точно передає події, особливо більше ніж сторічної давнини. Власне, Оксютинці не завдячують своєю назвою Калнишевій Оксені, бо згадувалися ще в «Петрикову руїну», тобто наприкінці XVII ст. [38, с. 157]. Однак впевненість Парфентія Пипи стосовно того, що «Кальнишевський був не тутешній», варта особливої уваги. Зважмо на вік інтерв'юера. Адже він у юному віці міг спілкуватися з дідами, котрі могли за свого малолітства не лише могли чути вуличні балачки про тутешніх і нетутешніх (про такі речі на селі пам'ятають довго), але й бачити запорозького отамана під час його відвідин Пустовійтівки. Зважмо й на те, що Ф. Ніколайчик не знайшов у метричних книгах записів про народження Калнишевського та його родичів, зазначених у вкладному написі на подарованому у 1762 р. Свято-Троїцькій церкві Євангелії. Дослідник міркував над питанням: чи не мав батько Калнишевського якогось іншого прізвища? Адже в метричних книгах «нигде не зустрілось фамилии Калнышевского

* Тепер с. Пустовійтівка перебуває у складі Роменському районі Сумської області, розташоване за 10 кілометрів від м. Ромни.

или Калныша. Книги же обнимали время от 1723 до 1768 и 1780 до 1804 годов» [35, с. 267, 272–276]. Звісно, Калнишевський народився до 1723 р., проте дивує те, що молодші його родичі не зазначені у метриці.

У вкладному написі на Євангелії, подарованому Калнишевським пустовійтівській церкві, зазначені його найближчі родичі: «умершие Иоанн, Агафия, Зеновия» та «еще в живых Андрей, Параскавея, Симеон, Андрей и Йосиф» [35, с. 270]. У пом'янику Крупицького монастиря в Батурині міститься запис від 22 вересня 1764 р.: «Помяни Господи души рабов Твоих: Иоанна, Агафию, Андрея, Зиновию, Параскевию, мл[аденцев] Андрея и всех его сродников»*. Першим, звісно, зазначений батько Іван, другою – матір Агафія. Д. І. Кулиняк наводив легенду, записану 1970 року в с. Пустовійтівка, котра теж зазначає, що Калнишевський був сином козацької вдови Агафії [31, с. 10–11]. Хоча маємо згадку про Агафію як сестру Петра Івановича, котра на 1768 р. мешкала у Пустовійтівці [23, с. 16]. Якщо так, то виникає питання: чому у вкладному написі не зазначено двох родичок на ім'я Агафія, як це видно на прикладі з двома Андріями? Мати Петра Івановича, безумовно, була на ім'я Агафія, адже мати не могла бути зазначена після доньки, якби вона мала ім'я Зиновії, чи після сина, якби звалася Парасковією. Маємо абсолютну впевненість щодо Андрія, який зазначений першим, – він доводився Петрові Івановичу братом; Андрій Калниш згадується у документі від 20 жовтня 1750 р. як власник зимівника на Запорозжі [20, с. 524]. Запорожець Семен Чорний писав до Петра Івановича 25 серпня 1768 р., згадуючи «славной памяти» й покійного Андрія Калниша [23, с. 16]. Вірогідно Андрій Іванович помер до 22 вересня 1764 р., оскільки у крупницькому пом'янику, як ми бачили, поминався померлий Андрія, котрий у вкладному написі 1762 р. згадувався як «еще в живих». До того часу померли Парасковія і малолітній Андрій. Другий рідний брат Петра Івановича, Семен (Симеон), у 1771 р. став священником Миколаївської церкви у містечку Смілому, що на 15 кілометрів північніше Пустовійтівки, помер у 1796 р. [38, с. 223, 249]. Маємо звістку ще про одного ймовірного родича – козака смілянської сотні Панаса Калнишевського (про це твердить Д. І. Кулиняк, втім без посилань [31, с. 10]). Хоча в опублікованій Феодосієм Сахном вибірці з реєстру Смілянської сотні Панас Калнишевський не зазначений [38, с. 192–198]).

Імена сестер Петра Івановича у більшості відомих нам документів не згадуються. Одна з них була заміжня за Стефаном Лук'яновичем, мешканцем

* Нами використана фотокопія документу, котра зберігається у Роменському державному краєзнавчому музеї; на титулі оригіналу містився штампель Конотопського музею з інвентарним номером: № 2046/1937, можливо, довоєнного часу.

села Процівка, що поруч з Оксютинцями (тепер у межах міста Ромни). У грудні 1768 р. він повідомив Петру Івановичу про заручини своєї доньки і його племінниці з сином покійного лубенського полкового хорунжого Стефана Воротиляка [23, с. 18]. Представники родини Воротиляків мешкали і в містечку Смілому, де на початку XVIII ст. згадується Петро Воротиляк, котрий мав межову суперечку з сотницькою родиною Громеків [38, с. 161]. Нащадки подружжя Воротиляків у другій половині XIX ст. зазначені як Вертильки або Вертильяки; вони володіли маєтком на місці колишньої Кам'янської Січі, поблизу урочища на Миловому яру [39, с. 387]. Д. Яворницькому був відомий один з представників цієї родини – М. І. Вертильяк [46, с. 138]. Інша сестра Петра Івановича відома нам зі справ, що стосувалися її дітей – Йосипа і Тетяни Підгайних, котрі мали поділену батьківську спадщину в Оксютинцях [7, арк. 79–79 зв.]. Цих сестер можна ототожнювати із Зиновією і Парасковію, зазначених на вкладному написі на Євангелії.

Вище вже йшлося про випадок з сестрою Петра – Агафією, про яку писав 1 вересня 1768 р. її син Григорій Швець-Ульченко, сумський міщанин: «Я произвестіями стороно увірен немало, что вы находитесь мне в родственниках, а точно в каких, хошу в вас іспросясь точніше увіритися. Єжелі в вас біли сестри родніє, – една Агафія в Роменской сотні в селі Пустовойтовка, а другая в Городищі, що над Дніпром, как я слыхал в замужьї за Яковом Захожалим, – то я с них Агафії син» [23, с. 16]. Випадок дивний, хоча б тому, що Петро Калнишевський, як ми побачимо нижче, опікувався справами не тільки своїх племінників та племінниць, але й кумів та їхніх дітей. Швець-Ульченко ж нагадує про себе тільки у 1768 р., наче вагаючись, поштиво запитує в кошового, щоби той сам визнав, яким родичем він йому є. І це при тому, що ця Агафія мешкала у Пустовійтівці, а не в «Городищі, що над Дніпром», як її сестра. Сумнів щодо того, чи визнає дядько свого племінника, міг бути доречним лише тоді, коли б ця Агафія народилася від іншого шлюбу батька Петра Івановича. В такому разі стає зрозумілим, чому Агафія, її мати і сестра не були зазначені у вкладному написі на Євангелії та у крупницькому пом'янику. Для нас же немає причини підозрювати, що Григорій Швець-Ульченко безпідставно набивався у родичі до кошового отамана, адже останній міг дуже легко це перевірити.

Наявні джерела дозволяють встановити коло осіб, що доводилися Петрові Івановичу племінниками: Йосип Підгайний, Григорій Швець-Ульченко,

Микита Малій, Сава Бутенко*, Стефан Чемерис, а також племінницями: Ульяна Стефанівна Воротиляк, Тетяна Підгайна-Сердюченко (здагується її син Іван Самойлович Сердюченко) [7, *арк. 79–79 зв.*]. Найбільш близьким до Петра Івановича був Йосип (Юсько) Підгайний-Калнишевський, котрий здагується у вкладному написі на Євангелії. Він мав спадкові володіння: «луг», «состоящий под селом Оксютинцями у конці Сиволаповського огорода... Обявленої луг ему, Йосифу, наслідствен і нікогда іс-под владінія предков его не отходил, но всегда найдовался і нині найдується в єдиному роді, [про що] как оксютинськіє, так і пустовойтовськіє жители знають» [23, *с. 15*].

Проте Калнишевському не вдалося перетворити намічені контури непотизму в певну систему. Ще будучи військовим суддею, у 1761 р. він запросив до себе на Січ племінника Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під орудою сотника Григорія Єременка; свого небожа Калнишевський відряджав до Глухова для того, щоб познайомити його із впливовими вельможами з оточення гетьмана [4, *арк. 212*]. Захищаючи спадкове майно Йосипа в с. Оксютинці, що поблизу Пустовітівки, Калнишевський відбив зазіхання на нього бунчукового товариша Андрія Полетики [23, *с. 15*]. Призначивши племінника полковником Кодацької паланки, землі якої простягалися від Кодака (територія сучасного Дніпропетровська) до Нової Січі, він надійно зміцнив свої позиції. Це було одним із чинників успішного придушення повстання, що вибухнуло на Січі у грудні 1768 р. Крім того, від'їжджаючи у справах за межі Запорожжя, кошовий зазвичай доручав йому слідкувати за своїм господарством. Однак наприкінці 1770 чи на початку 1771 року Йосип Підгайний Калнишевський помер [5, *арк. 189–189 зв., 207*]. Інший племінник Петра Івановича – Микита Малій, котрий теж опинився в Кодацькій паланці [12, *арк. 51, 63 зв.*], не відіграв значної ролі в управлінській системі, що існувала на Запорожжі у часи кошівства Калнишевського.

Джерела дозволяють простежити родичів більш віддалених ліній. Такими є Ничипір і Данило Ющенки (Ященки), котрі у листі до Петра Калнишевського від 15 жовтня 1767 р. називають себе «козаками посполитими», причому йдеться про справу, пов'язану з ґрунтами Йосипа Підгайного в Оксютинцях [7, *арк. 76*]. У листі до Калнишевського від 18 лютого 1768 р. Ничипір Ющенко підписується як «брат». Отже, вірогідно, він доводився Петрові Івановичу двоюрідним братом по лінії матері. Д. І. Кулиняк, на жаль без посилань на джерело, називає Ничипора Ющенка

* Можна припускати наявність родинного зв'язку між Савою Бутенком та Антоном Бутенком, котрий значився у реєстрі козаків Смілянської сотні 1740 р. [38, *с. 192*].

козацьким старшиною з села Хоружівки і пов'язує з ним родовід письменника Олекси Ющенка та Президента України 2005–2010 рр. Віктора Ющенка [30, с. 10–12]. Проте власна оцінка Ничипора Ющенка свого соціального стану – «козак-посполитий» – засвідчує, що він не належав до старшинської верстви, навіть якщо зважити, що такий вираз (у розумінні: «простий козак») міг бути формою ввічливості: сотники та інші старшини низового рівня обов'язково зазначали у листуванні свій ранг. Олекса Ющенко, шкода, теж не називаючи своє джерело, зазначив: «Ничипір Ющенко з братами Никоном та Іваном Хоружим заснували село Хоружівку»; сам будучи уродженцем Хоружівки, письменник згадує, що під час Другої світової війни «загинуло двадцять хоружівців з прізвищем Ющенко» [45, с. 9]. Петро Іванович підтримував із Ничипором і Данилом тісні зв'язки, принаймні у вже згаданому листі від 18 лютого 1768 р. Ничипор повідомив про весілля своєї доньки із запорозьким козаком Семеном Тугайбеєм і просив не залишати свого зятя без милості [9, арк. 8–8 зв., 12–12 зв.]. Петро Іванович не залишив без опіки сім'ї своїх двоюрідних братів після їхньої смерті. Доньку Данила взяв до себе на виховання значковий товариш Лубенського полку Василь Кривошия, котрий з 1772 р. керував будівництвом церкви у Ромнах, що споруджувалася на кошти Петра Калнишевського. На прохання кошового, Кривошия з'ясував, що «в Ничипора Яшенка дочки нема» [10, арк. 31]. Звісно, йшлося про малолітніх дітей, що потребували опіки; як ми бачили вище, донька Ничипора була заміжня за запорожцем С. Тугайбеєм.

Простежуючи родинну лінію, пов'язану з сестрами Петра Івановича, ми не бачимо дотримання певної «шлюбної стратегії», спрямованої на вивищення у старшинському середовищі. Рід Калнишів не споріднився зі значними родами Смілянщини й Роменщини. Виключення становив шлюб однієї з сестер з Стефаном Лук'яновичем (належав до сотницької родини) з сином лубенського полкового хорунжого Стефана Воротиляка. Однак навряд чи інші Калнишеві родичі від того отримали користь і підвищили свій соціальний статус; вдала шлюбна комбінація Стефана Лук'янович відбулася вже тоді, коли Калнишевський закріпився на посаді кошового отамана. Більшість родичів Петра Калнишевського були середньої заможності козаками, володіли незначними ділянками землі і допомагали одне одному у відстоюванні своїх майнових прав. Проте вони залишалися простими козаками («посполитими», як у випадку з братами Ющенками), не обтяженими урядами і прибутками від урядування. Сотницькі ж родини, котрі за висновком Віктора Горобця, з кінця XVII ст. перетворилися, у більшості, на династії (причому більш стійкі, ніж полковницькі фамілії), на середину XVIII ст. монополізували право займати сотенні уряди. Як завважив цей дослідник, «соціальний статус і соціальний престиж сотника істотно переважав решту членів старшинської корпорації

низового рівня... Вже у першій половині XVIII ст. сотники формували доволі замкнуту соціальну групу, якій не була притаманна мобільність» [24, с. 73].

Таким чином, родинні зв'язки не відіграли важливої ролі в політичній кар'єрі Петра Калнишевського. Родичі кошового отамана ставилися до нього у першу чергу як до захисника (це особливо видно на прикладі з ґрунтами Йосипа, якими заволодів лубенський полковник Іван Кулябка), до того ж спроможного надати значну фінансову допомогу. Отже, Калнишевський був більше корисним для своїх родичів, ніж родичі були корисними йому чи, принаймні, становити якусь потенційну основу для корисності. Не будучи належним до старшинського середовища за походженням і не пов'язуючись з жодною старшинською фамілією прямим родинним зв'язком, він просувався вгору по ієрархічній драбині не Гетьманщини, а Запорожжя. На степовій периферії України ще залишалися чинними егалітарні інститути, знівельовані на ґінтерланді, зберігався простір для циркуляції соціальної мобільності, існували інші, більш гнучкі типи соціальної стратифікації, а відтак – виникали різновиди соціальних мереж, відмінні від замкненого локально-династійного мережива Гетьманщини.

Земляцтво Посулля

Дослідники, котрі розробляли ухидницьку теорію походження українського козацтва і пов'язували назви запорозьких куренів з найменуванням певних місцевостей Городової України, наголошували на тому, що ці курені виникли і функціонували на основі земляцького зв'язку. Зокрема Олександр Рябінін-Скляревський вважав, що початково існували земляцькі артілі, в які гуртувалися мешканці певної місцевості; вони щовесни рушали на Низ Дніпра і щосені верталися у рідні домівки. Цей дослідник був упевнений, що, наприклад, Корсунський та Стеблівський курені наповнювалися вихідцями з Поросся, Переяславський – з Трубежа, Поповичівський – з Хоролу та Псла [37, с. 85]. Можна цей висновок поширити і на Куцівський курінь, до якого був записаний Петро Калнишевський і в складі якого, як побачимо нижче, знаходимо багато вихідців із Посулля. Проте слід застерегтися від передчасної генералізації даного висновку, адже особовий склад куренів і його походження, наскільки нам відомо, ще не були предметом спеціального вивчення.

Саме по собі прикметно, що Петро Калнишевський був козаком Куцівського куреня, до якого належав і його рідний брат Андрій Калниш. Про нього згадує старий запорожець Семен Чорний у листі до Петра Івановича від 25 серпня 1768 р.: «Я, будучи славной памяти з Андрієм Калнишем, покойним, в прожити и з Давидом і протчіи ми в курені Кушувском і за Івана Малашевича, і за атамана Василя Бородавки...» [23, с. 16]. Щойно наведений

фрагмент містить непрямі вказівки на декілька надзвичайно важливих речей. По-перше, на те, що Андрій був старшим за Петра і з'явився на Січі раніше, ніж він; власне, йдеться про спільне з ним «прожитіє» старого абшитованого запорожця ще у часи кошівства Івана Малашевича (1730-ті роки). Якби Петро Іванович був на Січі за Малашевича, то автор зазначеного листа не мав би потреби вдаватися до такої рекомендації, оскільки адресат сам би був причетним до того «прожитія» і коротко знався б з автором. Проте у листі немає й натяку на особисте знайомство. По-друге, цікаве посилання автора на Давида, що передбачає вагоме значення цієї людини для Петра Івановича; на це вказує і те, що зазначається лише ім'я без прізвища (прізвиська), себто людина дуже знайома адресатові. Джерела дозволяють зіставити власника цього імені з Давидом Бородавкою – отаманом Куцівського куреня (згадується в такій якості у 1752, 1757, 1759 та 1761 рр.) [16, с. 555; 19, с. 143, 306; 35, с. 270], до того ж – вихідцем з с. Пустовійтівка. Останнє засвідчується тим, що він робив коштовні вклади до пустовійтівської Свято-Троїцької церкви. Причому подарований ним кипарисний, у срібній оправі хрест був ідентичний хрестові, що у той же час (1757 р.) вклав до храму Петро Калнишевський, будучи запорозьким осавулом [35, с. 270], себто йдеться про одночасне замовлення, здійснене, вірогідно, в одного майстра. По-третє, згаданий у листі Семена Чорного кошовий отаман Василь Бородавка доводився родичем (вірогідно братом) Давидові Бородавці, оскільки той самий кипарисний хрест містив вкладний напис: «сей крест надан от козаков Сечи Запорозкой куреня Куцивскаго Давида Бородавки и Василя, помершаго» [35, с. 270].

Для реконструкції мережі приватних зв'язків Петра Калнишевського цікаво ув'язати з Семеном Чорним інших носіїв цього прізвища, котрі займали вагомі позиції на Запорозжі. У 1755 році отаманом Куцівського куреня був Григорій Чорний, згодом він – полковник Самарської паланки [3, арк. 28, 35 зв., 128]. А ще маємо військового осавула Парфена Чорного, перевізького полковника Тараса Чорного, писаря Герасима Чорного [35, с. 257]. Крім того, Петро Калнишевський підтримував тісні зв'язки з Давидом Чорним, заможним мешканцем міста Ромни; спільно з ним він будував роменський собор Покрови Богоматері. Звісно, слід мати обережність у констатації того, що носії прізвища Чорних були між собою пов'язані родинним зв'язком. У реєстрах особового складу Війська Запорозького 1756 р. згадується більше 300 носіїв такого прізвища (прізвиська) [19, с. 481–485], причому належних до різних куренів і вихідців з різних місцевостей.

Згуртований земляцьким зв'язком, Куцівський курінь служив одним із дійових важелів, який Петро Калнишевський використовував і в часи боротьби за кошівську булаву (1762–1764 рр.), і в період керівництва Кошем

Запорозьким (з 1765 по 1775 рр.). Багатьох козаків Кушівського куреня, як, зокрема, свого молодика Антона Головатого, племінника Йосипа Підгайного-Калнишевського він призначав на керівні посади і доручав їм найбільш делікатні справи. Недаремно, що у свій час Григорій Потьомкін, записаний до Кушівського куреня як почесний член, називав його «головним в Січі куренем» [39, с. 522]. Крім того, на те, що Кушівський курінь вивищився до рівня «головного», вказує поведінка сіроми, що підняла повстання на Січі у грудні 1768 р. Повсталі козаки не тільки розгромили й пограбували будинки кошового отамана та старшини, але й дім Кушівського куреня, розікрали речі, що належали власне куреню [8, *арк. 4–6 зв., 10, 29*]. Згодом кушівський курінний отаман Гаврило Круть брав активну участь у викритті й переслідуванні причетних до повстання та грабунків запорожців [8, *арк. 42*].

Проте не слід абсолютизувати значення Кушівського куреня для політичної кар'єри Петра Калнишевського, так само як і автоматично зараховувати всіх кушівських козаків до кола його відданих прибічників. Наприклад, під час того ж повстання козак Кушівського куреня Федір Глухий брав участь у погромі будинку кошового отамана, де заволодів його шаблею [8, *арк. 42*]. Не варто також перебільшувати чинність земляцького зв'язку, як основи суспільної організації Запорожжя. Серед кушівських козаків було багато вихідців не лише з Посулля, а й з інших місцевостей. Наприклад, Василь Сьомак – уродженець Миргорода, у 1758 р. повернувся до рідного міста, де одружився і згодом отримав ранг значкового товариша [19, с. 143, 306]. А вже згадуваний Федір Глухий зовсім не пам'ятав про своє походження, «поелику малолітнім его чумаки в Січ завезли» [8, *арк. 43*]. Крім того, на вищі керівні посади Війська Запорозького Петро Калнишевський далеко не завжди призначав представників Кушівського куреня. Так, військовий суддя Павло Головатий належав до Шкуринського куреня і був його курінним отаманом [19, с. 223, 314, 349], військовий писар Іван Глоба – козак Пашківського куреня і вихідець з Полтавської першої сотні [19, с. 347].

Земляцький зв'язок і взаємна підтримка становили важливий чинник соціалізації людини, котра вперше з'являлася на Запорожжі; у випадку з Петром Калнишевським є підстави для припущення, що наявні на Січі родич (брат Андрій) та земляки (Василь і Давид Бородавки, Чорні) створили сприятливі стартові умови для його політичної кар'єри. Проте у процесі її розгортання все більше задіявалися інші соціальні структури, зокрема мережі приватних зв'язків, що виникали під час будівництва православних храмів. Такі мережі охоплювали ширше коло осіб, ніж це могли забезпечити прості узи земляцтва, і характеризуються більшою соціальною строкатістю акторів (а відповідно і більшим розмаїттям їхньої соціальної ваги і впливу), ніж особовий склад запорожських куренів.

Будівництво церков

Петро Калнишевський виступив фундатором православних церков саме у період, коли Катерина II започаткувала і методично поглиблювала реформи, спрямовані на секуляризацію церковного майна і перетворення священно- і церковнослужителів на різновид державних службовців, провідників ідеології імперії [33, с. 192–193]. Уніфікаційні тенденції, активізовані після інтронізації Катерини II, охопили й церковно-релігійну сферу; це болісно вдарило по православній церкві в Україні, все ще відмінної від російських єпархій як за організацією, так і за обрядом [28, с. 196]. Після ліквідації гетьманського уряду й створення другої Малоросійської колегії у 1764 році багато українських старшинських родів, котрі традиційно опікувалися справами церкви й виступали фундаторами православних храмів, опинилося перед загрозою втрати статків і занурилися у нескінченну судову тяганину та здобування дворянського статусу.

Петро Калнишевський саме у цей несприятливий для благодійності час розпочинає масштабне храмове будівництво. Він, як і попередні кошові отамани, продовжував опікуватися справами Києво-Межигірського монастиря, титарем якого віддавна було Військо Запорозьке. Після пожежі 1765 року Калнишевський допомагав відновити монастирські будівлі, а в 1772 р. збудував велику кам'яну браму і церкву над нею – в ім'я апостолів Петра і Павла [13, с. 115]. Однак після того, як монастир був підданий секуляризації і став більш керований Синодом, стосунки Калнишевського з межигірськими ієрархами погіршилися. Останні завзято перешкождали висвяченню начальника січових церков Володимира Сокальського на архімандрита [15, с. 155–161]. Та все ж, у Межигір'ї добре пам'ятали про щедроти Калнишевського і лихо, завдане секуляризацією. У 1787 році, коли Катерина II їхала через Україну до Криму і намірялася відвідати монастир, межигірські ченці підпалили обитель, аби не впустити імператрицю і в такий спосіб віддячити їй і за церковну реформу, і за ліквідацію Січі [28, с. 202].

Найбільші храмові споруди Петро Калнишевський побудував на своїй батьківщині – у Посуллі: в містечках Лохвиця, Ромни та селі Пустовійтівка. Першу коштовну пожертву він уніс до Троїцької церкви рідного села у 1757 році. Це був кипарисний хрест з прорізним написом: «Сей хрест надал осавул Войска Запорожского Низового в село Пустовійтівку до храма Пресвятыя Троицы 1757 года июля 5 д[ня]» [35, с. 270]. Як уже згадувалося, у 1762 р. тій же церкві подарував Євангеліє у коштовній оправі, ціною 500 рублів.

Проте будівництво храмів він розпочав не з рідного села, а з дещо віддаленого сотенного містечка Лохвиця, де у 1756 р. згорів соборний храм Різдва Пресвятої Богоматері. Шість років лохвицька громада шукала

фундатора нової церкви і лише наприкінці 1762 року військовий товариш Василь Мандра, будучи на Січі, отримав згоду кошового отамана Петра Калнишевського відбудувати собор власним коштом [5, арк. 9–9 зв.]. На початку лютого 1763 р. з Лохвиці на Січ приїхали священник Олексій Маркевич та військовий товариш Максим Яновський для укладення «приговору» з Петром Івановичем про те, щоби він «смотрителем [над церквою] особо определился». Того ж місяця домовленість була укладена, Калнишевський видав першу суму – 500 рублів. Наступні суми мали надаватися мірою здійснення будівельних робіт, які планувалося закінчити за два роки [23, с. 13]. Текст «уговору» засвідчує неабиякий прагматизм Петра Івановича, що виявлявся у справі будівництва церкви: кошти видавав частинами, просив відряджати для їх отримання «достойних людей, на коїх б і ту сумму можно било поверить», з письмовими рекомендаціями і гарантіями. Та ще застерігав: «чтоб в той церкви мой бил одний кошт. А буди к той церкви кто б мог быть принят другой вспомогателем к сооружению, то я свою сумму обратно принять имену». Добре знаючи поширені у ті часи фінансові зловживання, попереджав: «Сумма ж, которая отпущена нини і впрядь отпуститься должна быть, для одного церковного ісправления, а оного (как то случается) ні в какие сторонние употребления, в займи і в градские какие нужди іли другие чий привати не употреблять» [23, с. 13].

Не може не дивувати, що ці умови продиктовано людиною, яка не вміла писати. Питання про те, чи мав освіту Петро Калнишевський неодноразово обговорювалося в науковій літературі. Олена Апанович, проаналізувавши почерки, якими написані чи підписані документи, пов'язані з його діяльністю, дійшла висновку: «За Калнишевського завжди підписувався [писар Іван] Глоба. Глоба проводив усю редакційну роботу над текстами ділових паперів і писав приватні листи Калнишевського». Звідси – висновок: «Калнишевський був неграмотним» [14, с. 22]. Любов Гісцова – навпаки, впевнена в його освіченості, й аргументує тим, що він не тільки замовляв церковні книги та їх коштовне оздоблення, але й світську літературу, газети. Втім, на наш погляд, замовлення літератури саме по собі не є засвідченням освіти, адже здебільшого йшлося про підготовку вкладів до православних храмів. Книги і газети міг йому читати, наприклад, писар. Ми ж мали можливість пересвідчитися, що Петро Іванович дійсно був неписьменним. Під час повстання сіроми на Січі 1768 року Калнишевський прохав коменданта Новосіченського ретраншементу О. Микулшина написати листа генералу О. Ісакову про відрядження на Січ солдатів. Коли Микулшин став дорікати йому за те, що заздалегідь не викликав регулярну команду, кошовий виправдовувався «*неумением ... писать...* А ежели б ему приказат своему

подкамандующому о том писать..., то б узнали их вся Войска и пришли б в великое сумнение и, собравши[сь], за то убили б ево» [41, с. 30–31].

Почерком писаря Івана Яковича Глоби правилися і підписувалися більшість документів Запорозького Коша після 1765 року. Січовою канцелярією у 1764 році керував військовий писар Товстик – постать вельми цікава, з якою пов'язані таємниці початкового етапу політичної кар'єри Петра Івановича. Андрій Семенович Товстик (він же Терентенко, Семенов, Кривецький) згадується як січовий канцелярист у 1754 році, 1756 року він був у складі депутації Війська Запорозького в Санкт-Петербурзі, брав участь у роботі комісій з розмежування запорозьких земель з Новою Сербією (1759 р.) і Новоросійською губернією (1763 р.). На початку 1764 року, коли на кошового отамана обрали Пилипа Федорова (Пилипенка), Товстик зайняв посаду військового писаря [36, с. 404]. Прикметно, що Андрій Семенович доводився швагром бунчуковому товаришеві Максиму Івановичу Яновському і володів ґрунтом у Лохвиці, за яким той наглядав [6, арк. 138]. Сам же Яновський походив із поважного старшинського роду, що вівся від Павла та Івана Яненків-Хмельницьких, родичів гетьмана Богдана Хмельницького [43, с. 225]*. Зближення з Яновським відбувалося не без участі Товстика; після закладення церкви Калнишевський хрестив сина Максима Івановича – Данила [5, арк. 70]. Зважмо і на те, що інший представник фамілії Яновських – Яким Васильович – був священиком Свято-Троїцької церкви у містечку Смілому і підтримував тісні зв'язки з рідним братом Петра Івановича – Семеном Калнишевським, теж смілянським священиком [38, с. 223]. Крім того, Петро Іванович був кумом лохвицькому протопопу Корнію (Корнелію) Кривецькому, у 1766 році гостював у нього, а після його смерті піклувався про його дружину. Зокрема відоме її прохання відремонтувати дзвіницю села Западниці Лохвицької сотні [22, с. 57].

Таким чином, завдяки спорудженню церкви у Лохвиці виникло тривке поєднання родин Калнишевських–Кривецьких–Яновських, з яким також були пов'язані священик Нелговський і сотник Перволохвицької сотні Василь Нелговський, абшитований хорунжий Йосип Борисяк, значковий товариш Іван Стефанович (пізніше сотник) та ще кілька поважних лохвичан. До цієї, здавалося б, виключно духовної справи впліталися інтереси світського характеру, націлені на здобуття авторитету Петра Івановича серед іменитих родин та сотницьких фамілій Гетьманщини, включення їх представників до мережі приватного зв'язку, що розросталася у процесі боротьби за кошівську булаву. Якщо абстрагуватися від власне релігійної мотивації, будівництво

* Одним із нащадків роду Яновських був Микола Васильович Гоголь, батько якого відомий під прізвиськом Гоголя-Яновського.

церков може розглядатися як засіб проникнення до замкненого старшинського середовища. Таке проникнення заклало основу для розгалуженого мережива реципрокних зв'язків, себто обміну взаємними послугами. Причетність гетьманського старшини до будівництва храмів могла бути підставою для звільнення від деяких податків та повинностей, і кошовий отаман, виступивши фундатором церкви, отримував важелі, які можна було використати для надання очікуваної від нього послуги. У лютому 1763 року Калнишевський просив генерального писаря Василя Туманського звільнити бунчукового товариша Максима Яновського і сотника Василя Нелговського від військових повинностей у зв'язку з тим, що вони займаються богоугодним ділом [5, арк. 17, 18–18 зв.].

5 березня Яновський і Нелговський уклали контракт з майстром із Сорочинців Іваном Бродацьким, який зобов'язався «своим рукодеянием» побудувати церкву протягом двох років на місці попередньої [5, арк. 6]. Проте будівельні роботи затягнулися на довший строк через раптову смерть Бродацького. Після нього керувати будівництвом продовжив лохвицький козак Іван Лукаш, котрий ще в лютому 1763 року приїздив на Січ разом з Яновським. Інший лохвицький козак Григорій Лукашевський (вірогідно родич Лукаша) у вересні 1767 року отримав гроші від Петра Івановича, швидше за все як плату будівничим [5, арк. 9 зв., 85], оскільки 15 вересня Максим Яновський сповістив кошового, що «церков соборная лохвицкая... зближилась к освященію», і запросив приїхати на її освячення [5, арк. 70–70 зв.]. Запрошення надіслав йому і Корній Кривецький, зазначивши: «прихожане желают, чтоб [церковь] была освящена ... октября 1 д[ня]». Петро Іванович чемно відмовився, пославшись на поточні справи [5, арк. 69, 74], хоча відомо, що роком раніше він гостював у протопопа Кривецького [22, с. 57], маючи нагоду перевірити як будується храм. У 1771 р. в лохвицькому соборному храмі Успіння Пресвятої Богородиці, в який Петро Іванович вклав близько 10 тис. рублів, розпочалися регулярні богослужіння.

Тим часом набирала оберти російсько-турецька війна, виснажуючи матеріальні та людські ресурси Гетьманської України та Запорожжя. Черета бідувань спіткала бунчукового товариша Максима Яновського: у нього відібрали хутір, 9 грудня 1769 р. він жалівся Калнишевському, що його відряджають у похід, і просив виклопотати у графа П. Рум'янцева звільнення, посилаючись на будівництво церкви [9, арк. 98]. Та після того згадки про нього губляться*. На іконописні роботи та виготовлення іконостасу Калнишевський передавав гроші вже не через Яновського, а роменського

* У грудні 1774 року згадується підпаламар сямарчицької церкви Максим Яновський [11, арк. 12 зв.].

мешканця Михайла Чухна, котрий наглядав за будівництвом церкви в Ромнах. Титарем лохвицького собору у 1772 р. значиться Іван Лукаш [10, арк. 7], той самий, котрий закінчував його будівництво після смерті майстра Бродацького.

Лохвицький храм Петро Калнишевський устиг закінчити до того часу, як почалася найбільш виснажлива фаза війни. Складніше було з церквою Покрови Богоматері у Ромнах, закладеною 27 червня 1764 року [1, арк. 1]. У лютому 1771 р. Михайло Чухно писав кошовому про перепони, які чинить будівництву роменське сотенне правління, котре мобілізувало на війну титаря, донтейного майстра і тертичників, у майстернях розквартирувало солдатів, та й сам Чухно терпів чималі збитки «постоями, подводамы и всякими отягощениямы» [5, арк. 189]. Вірогідно у той важкий час Калнишевський не мав можливості самотужки фінансувати будівництво і сподівався на допомогу інших осіб. Це видно з одного документу, що зберігався в архіві Роменської церкви у ХІХ століття і був написаний близько 1827 року: «В то время при постройке великолепное здание сие ... не имело значительных пожертвований и запасу в помощь благочестивым строителям оным» [32, с. 298].

Напис на закладній дошці цієї церкви (тепер зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї [29, с. 112]), засвідчує, що другим фундатором храму від самого початку (а не в часи скрути) був Давид Чорний. Відомо, що він володів будинком у передмісті Ромен – Западинцях [32, с. 289]. Як ми бачили на прикладі лохвицького собору, Петро Іванович ревно стежив за тим, щоб у споруджуваній на його кошти був тільки один фундатор. То ж він міг погодитися допустити другого засновника з особливої причини. Вірогідно, вона крилася не у фінансовій скруті у часи війни, а в особливих зв'язках Петра Калнишевського з родиною Чорних, котра була впливовою не тільки на Роменщині, але й на Запорозжі. Втім, у наступні етапи будівництва, відображені у листуванні, кошовий отаман фігурує як єдиний фундатор роменської церкви. У листі від 9 лютого 1766 року до військового судді Павла Головатого Калнишевський не згадує Давида Чорного, а повідомляє, що в «малоросийском містечку Ромні делается моим коштом церков» і просить видати з січової скарбниці 300 рублів на її будівництво як позику, яку зобов'язується повернути. За грошима ж мали приїхати з Ромен Михайло Чухно, племінник Йосип Підгайний Калнишевський та куцівський курінний отаман [6, арк. 183]. Кошовий отаман досить часто вдавався до позики грошей з січової скарбниці, аби продовжити будівництво церкви, особливо коли перебував у поході. Зокрема, в листі від 20 червня 1772 р. просив військового суддю Миколу Косапа про видачу 300 руб., запевняючи: «Я ж скоро прыбуду, возвратит[ь] вам те денги имею», наступне прохання про позику «из войсковых или своих денег» надіслано Косапові 15 вересня 1772 р. [10, арк. 17, 27].

Попередня Покровська церква розташовувалася у передмісті Ромен – Западинцях, була побудована ще на початку XVII століття, а в 1750-х роках – «пришедшая в крайнюю ветхость.., не могла быть починена и клонилась более к разрушению» [32, с. 298]. Спорудити там нову церкву складало питання неабиякого престижу. На початку 1760-х років покровська парафія була найчисельнішою в Ромнах і налічувала до тисячі парафіян. Це був заможний район міста, де розташовувалося 12 подвірків – заміських будинків з розкішними садками, гаями та іншими угіддями. Серед їхніх власників тогочасні документи згадували Петра Калнишевського та Давида Чорного [32, с. 288–289].

На початку 1771 року маковиці Покровської церкви вже були покриті жерстю. Однак Михайло Чухно жалівся, що до кінця літа, через те, що правління забрало робітників, не вдасться покрити полубанки, і в «окончание не скоро церковь прыйдет» [5, арк. 189]. Згодом Чухно помер і керівництво будівельними роботами у 1772 р. взяв на себе значковий товариш Лубенського полку Василь Павлович Кривошия. Він намагався здійснити ревізію використанню грошей покійним М. Чухном, проте дружина останнього заявила про відсутність будь-яких документів [10, арк. 2 зв.]. Вочевидь, між родинами Чухна і Ющенків були певні зв'язки, оскільки вдову Чухниху відвідувала донька Данила Юценка, котру Кривошия взяв до себе на виховання. Документ згадує про хворобу Данилової дружини, через яку донька Данила тимчасово залишила будинок свого вихователя, аби доглядати хвору матір [10, арк. 3 зв., 31]. Отже, Кривошия серед роменських родичів і товаришів Калнишевського не був випадковою людиною. Порівняно з М. Яновським та М. Чухном, В. Кривошия поведив себе більш самостійно: дозволяв собі сперечатися з кошовим отаманом з приводу того, якою фарбою фарбувати церву ззовні, на власний розсуд (як зазвичай писав він Калнишевському: «Смел я без совету и веления велможности вашей порядить...» [10, арк. 16 зв.]) видавав кошти майстрам, укладав з ними контракти тощо. Проте не довелося діяльному роменському старшині довести справу до завершення. 25 березня 1773 р. Василь Кривошия помер. [10, арк. 134]. Петро Калнишевський довго жалів з приводу його смерті, оскільки втратив у його особі не тільки управителя будівництва церкви (дарма, що примхливого та самоуправного)*, але й доброго товариша, котрий піклувався про родичів кошового. Для того, щоб знайти продовжувача будівництва

* Зокрема, у листі П. Калнишевського від 12 червня 1773 р. йшлося: «Преставление Василя Кривошеи сколько приводило мене сетоват о его смерти и о том старательстве, что он в созидании от мене там церкви простирал, а по нему спящее осталося» [10, арк. 152].

храму, Калнишевському довелося докласти чималих зусиль. Роменський військовий старшина Гаврило Великий відмовив кошовому, посилаючись на свою невідкладну комерційну справу у Криму [10, *арк.* 143]. Закінчувати будівництво довелося іншому роменському козацькому старшині – В. Модеровському [10, *с.* 152–154 *зв.* та наст.].

Спорудження храму добігало до завершення. 30 вересня 1772 року Петро Калнишевський просив київського митрополита Гавриїла призначити до неї «половинним настоятельним священиком» свого племінника полкового старшину Стефана Чемериса [23, *с.* 21]. У жовтні 1774 року титар церкви Василь Модеровський повідомив роменське духове правління, що «деревяная во имя Покрова Богоматери церковь, уже совсем как знутри, так и звне, строением совершенно окончена. В ней иконостас, слесарскою и иконописною работою отделанной, на месте поставлен, престол в указную меру и жертвеник зделали, сосуды, церковные аппараты и книги в старой церкви имеются, и никаковой остановки ко освящению не находится» [1, *арк.* 1]. Це повідомлення засвідчує дату закінчення будівництва. Проте в описі церкви 1827 року офіційна дата побудови церкви позначена 1770-м роком. Іван Курилов, вражений тим, що церква будувалася 10 років, це надзвичайно довго навіть для того часу: «а между тем она строилась иждивением таких богатых людей, что кажется не должно бы быть остановки за материалом или рабочими». Курилов вважав 1770 рік як реальну дату закінчення будівництва і припускав, що її не відкривали через те, що фундатор був на війні й зміг приїхати на відкриття церкви лише по її закінченню у 1774 році [32, *с.* 294–295]. Це припущення хибне: ми вже бачили, що лохвицький собор святили без присутності Петра Івановича.

Будівництво церков у Межигір'ї, Лохвиці та Ромнах сприяло зміцненню авторитету Калнишевського серед земляків і об'єктивно (себто незалежно від релігійної мотивації будівничого) служило політичним цілям. Зведення храмів було й гарною рекомендацією для президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева, котрий у листі до Катерини II від 10 березня 1765 року пропонував затвердити Калнишевського незмінним кошовим отаманом як людину розважливу і авторитетну: «построение с употреблением больших иждивений в Мала России в разных местах церквей, подают мне к тому твердые доказателства» [2, *арк.* 5]. Спорудження Покровської церкви, що не зупинялося під час виснажливої війни, було доказом ще й іншого: створення храму – не лише престижна громадська діяльність, що виправдовує (сказати б – легітимізує) високий соціальний ранг будівничого і його право на великі статки. Це ще і справа, котра стоїть вище за мотивації профанного марнотного світу, якому протистоїть світ сакральний – Божий.

Спорудження Свято-Троїцької церкви у рідному селі Пустовійтівці не мало таких резонів соціального престижу, як у Межигір'ї, Лохвиці і Ромнах. На попередню церкву Петро Іванович ще в 1758 році пожертвував 100 руб., за якими на Січ спеціально приїздили священник Тимофій Яковлів і титар Андрій Харченко [32, с. 291]. Будівництво нової церкви Калнишевський розпочав улітку 1773 р. 25 травня того року пустовійтівська громада просила дозволу Роменського правління духовної протопопії розібрати стару церкву, яка не вмщала усіх парафіян, і побудувати на іншому місці нову коштом кошового отамана. На це прохання 13 червня відповів благословінням київський і галицький митрополит Гавриїл Кременецький [35, с. 272–275]. Хоча підготовка до будівництва почалася ще з минулого літа: у серпні 1772 року титарі Троїцької церкви закупили 130 дубів [40, с. 240]. Розпорядником коштів, що виділялися Калнишевським на пустовійтівську церкву, був той же В. Кривошия. Він видавав ці кошти пустовійтівським титарям Леську Стяйлу і Скрипці, зокрема на закупівлю деревини [10, арк. 12 зв.]. До червня 1775 року церква вже була побудована «до самих верхов», проте закінчити її будівництво кошовому отаманові не судилося. Після його арешту церква тривалий час залишалася недобудованою. Вірогідно спорудження церкви поновили після того, як пустовійтівські парафіяни 7 травня 1780 р. звернулися з клопотанням до Роменського духовного правління, заявивши, що після того, як «кошевой Калниш стал от места своего удаленным», пустовійтівські мешканці залишилися без надії добудувати церкву, бо не мали для цього коштів. А лишалося тільки «гонтою и железом покрыть и окожуховать, да и внутрь иконостас резбами и иконопиством отделать» [35, с. 292–293]. С. А. Таранушенко, обстеживши церкву у 1929 році, завважив, що її «будував один з кращих майстрів того часу. Про це свідчать обробка деревини (дуб), складання зрубів, рубка замків. Стан збереження її бездоганний. Будівля висока, одна з найбільш імпозантних і величавих на Лівобережжі. Могутні форми її не позбавлені граціозності, але не м'якої, розманіженої, а мужньої» [40, с. 240].

Пам'ять про її будівничого пустовійтівські мешканці зберігали ще в перші десятиліття радянської влади. 1930 року Парфентій Пипа говорив: «Чув я від старих людей, що церкву нашу почав стріть якийсь отаман з гетьманських козаків, Яків, а кончив її Кальнишевський. Він подарував їй хрест і Євангелію... Пустовійтівська [церква] вже двічі перероблялась, двічі ремонт їй давали, приділили роботи, підмуровали. Осталися тільки стіни старі, а підвалини вже нові затягнуто й підмуровано кирпичем. Олтар старий. В серед[и]ні олтаря нові "горні міста". Зделано іконостас» [26, с. 140–141]. Народна традиція пов'язувала з останнім кошовим отаманом й спорудження інших православних храмів. Той же Парфентій Пипа твердив: «Він стріов

церкви і в Пустовійтівці, і в Оксютинцях, і в Великих Будках, і Покрову в Засуллі, що забрали її в Полтаву (йдеться про Покровську церкву в Ромнах. – В. Г.). Оксютинська церква сейчас на Зарудді. Купили її та й перенесли» [26, с. 141].

Масштабне будівництво церков останній кошовий планував розгорнути на Запорозжі, що було пов'язане з його наміром колонізувати степові простори українським землеробським людом. Проте найбільші храмові споруди він не встиг закінчити: церкви у Петрівці (Петриківці) і Новоселиці (Новомосковську). Одна з перших згадок про Петриківку датована 20 лютого 1772 року за листом Калнишевського, адресованим київському митрополиту Гавриїлу, у якому йшлося про дозвіл побудувати церкву Святого Георгія у слободі Петриківка. 22 березня відбулося освячення щойно закладеної церкви [34, с. 437–439]. Заселення слободи йшло в умовах загострення межової боротьби і колонізації, здійснюваної під контролем Калнишевського [44, с. 1884–1885], в якій Петриківці, вірогідно, відводилося особливе місце. Про стан церкви Святого Георгія на момент арешту Калнишевського довідуємося з рапорту азовського губернатора В. О. Черткова від 24 квітня 1776 року, в якому йдеться, що вона споруджувалася власним коштом Петра Івановича і що для її остаточного закінчення не вистачає 500 рублів, які пропонувалося виділити з його конфіскованого майна [2, арк. 305–305 зв.].

Інша справа, котру ледь устиг почати останній кошовий, – спорудження Свято-Троїцького собору у Новоселиці, закладеного 2 червня 1775 року [34, с. 417]. Свідчення джерел стосовно того, що підготовка будівництва собору почалася за два роки раніше, навів С. Таранушенко: 1 травня 1773 року Калнишевський надіслав київському генерал-губернаторові Ф. Воейкову прохання дозволити відрядженим з Січі козакам закупити «надобное число в плитах дерево, на церкв к постройте готовое». Закуплений будівельний матеріал доправили по Дніпру до Новоселиці. Саме ж будівництво собору тривало упродовж 1775–1778 років [40, с. 247]. Майстер Яким Погрібняк закінчував свій дев'ятибанний шедевр вже у той час, коли Петро Калнишевський відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі. Проте з будівництвом собору пов'язано багато осіб із найближчого оточення останнього кошового, причому належних до Куцівського куреня. Смотрителем слободи Новоселиці після ліквідації Запорозької Січі став Антон Головатий – козак Куцівського куреня і один з молодиків Калнишевського, полковий старшина та учасник останньої запорозької депутації до Санкт-Петербургу. Крім Антона Головатого до титарської ради собору входили полкові старшини Федір Легкоступ, Павло Коржевський, військовий хорунжий Герасим Руденко і полковий хорунжий Іван Череве [34, с. 417–418]. Прикметно, що в сучасному місті Новомосковську, котрий виник на основі

Новоселиці, до цього часу існує район з неофіційною назвою Кушівка. Чи не з Кушівським куренем вона пов'язана?

Мережа приватних зв'язків Петра Калнишевського, початковим осередям якої став Кушівський курінь, розгалужена та зміцнена масштабним церковним будівництвом, залишалася чинною і після того, як Військо Запорозьке припинило своє існування, а його очільник був ув'язнений на Соловках. Один з сегментів цієї мережі успішно адаптувався до ситуації, що виникла після остаточної інкорпорації Запорожжя до складу Російської імперії. Саме з цим сегментом пов'язане формування командного складу Чорноморського козацького війська. Розгалужені соціальні мережі, що виникали під час і внаслідок будівництва храмів, деколи виявлялися більш тривкими, ніж системи, в яких вони виникали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Сумської області. - Ф. 960. - Оп. 2. - Спр. 1110. - Арк. 1.

2. РДАДА. - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 797. Ч. 6.

3. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 28.

4. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 67.

5. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 142.

6. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 175.

7. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 215.

8. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 234.

9. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 253.

10. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 321.

11. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 356.

12. ЦДІАК. - Ф. 229. - Оп. 1. - Спр. 278.

13. *Анцишкін І.* Запорозька Січ і Межигірський монастир // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва». 11–13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. - Нікополь, 2001.

14. *Апанович Е. М.* Запорожское войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Дисс. к. и. н. - Киев: Центральный государственный исторический архив УССР, 1949.

15. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. - Т. 1. - К., 1998.

16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. - Т. 2. - К., 2000.

17. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. - Т. 3. - К., 2003.

18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. - Т. 4. - К., 2006.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. - Т. 5. - К., 2008.
20. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. - Ч. III. Акты о гайдамаках (1700- 1768). - Т. III. - К., 1876.
21. Барсукова С. Ю. Реципрокные взаимодействия: сущность, функции, специфика // Социологические исследования. - 2004. - № 9.
22. Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського // Архіви України. - 1991. - №3 (227), травень-червень.
23. Гісцова Л. З. Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина. - 1993. - № 3.
24. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009.
25. Грановеттер М. Сила слабых связей // Экономическая социология. - Т. 10. № 4. - Сентябрь, 2009.
26. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / Упорядники С. В. Абросимова та ін. - Вип. 3. - Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005.
27. Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. - К.: Основи, 1996.
28. Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 рр. – К.: Основи, 1996. - 317 с.
29. Коцур В. П., Коцур А. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського). - Київ – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004.
30. Кулиняк Д. Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе. - К.: Варта, 2005.
31. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької. - К.: Радяпський письменник, 1991.
32. Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях. - Ромны: тип. Б. Ционсона, 1898.
33. Мадарицага И., де. Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. - М.: Новое литературное обозрение, 2002.
34. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000.
35. Николайчик Ф. Родина Калнишевского // Киевская старина. - 1892. - Кн. 5.
36. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / За ред. В. Грибовського. - К., 2009.

37. *Рябінін-Склярєвський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // Малинова Г. Л., Сапожников І. В. *Рябінін-Склярєвський: матеріали до біографії.* - Одеса-Київ, 2000. - С. 85.
38. *Сахно Ф.* Історія Смілого. - К.: Варта, 2004.
39. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. - Дніпропетровськ: Січ, 1994.
40. *Таранушенко С. А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. - К.: «Будівельник», 1976.
41. *Терновский Н. Н.* К истории Запорожского края. - Екатеринослав: Тип. губерnsk. земства, 1904.
42. *Уэллман Б.* Место родственников в системе личных связей // Социологические исследования. - 2000. - № 6.
43. *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. - К.: Інститут історії України НАНУ. - 2003.
44. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. - Т. П. Владимир, 1903.
45. *Ющенко О.* Нев'янучий ромен-цвіт. - [Суми], 2008.
46. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. - Т. 1. - К.: Наукова думка, 1990.

© 2010 г., **И. А. Кочергин**
(г. Днепропетровск, Украина)

КАЗАЦКИЕ КОРНИ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО ДВОРЯНСТВА

Среди проблем социальной истории, одной из наиболее привлекательных в современной историографии является вопрос адаптации этно-национальных элит в общеимперские структуры после включения окраинных территорий в состав полиэтничных государств. В российской имперской и советской историографиях бытовало мнение, что национальные элиты достаточно легко

приспосабливались к условиям Российской империи. Известный французский исследователь Д. Бовуа подвергает сомнению подобное утверждение и полагает, что империя не была открыта для чужеземцев, как раз наоборот – она (империя) постепенно поглощала их [5, с. 15]. С этим трудно не согласиться, поскольку любая империя как система в целях самосохранения пытается нивелировать особенности национальных элит. По мнению сотрудника Института социологии НАН Украины Л. Бевзенко, «существует фундаментальный закон стремления системы к равномерности, однородности, то есть равенству всех членов системы» [4, с. 122].

На современном этапе возникла необходимость воссоздать во всей полноте взаимодействие имперских властей и местных обществ [20, с. 7]. В данной статье мы попытаемся выяснить – насколько глубоко представители казацкой старшины екатеринославщины были включены в состав местной элиты и административно-политическую систему Российской империи, а также, каким образом происхождение и социальный опыт их предков влиял на их образ жизни в рамках империи.

Вопрос, вынесенный в заголовок статьи, никогда не был самостоятельным предметом исследования историков. Некоторое внимание указанной проблеме уделили днепропетровский историк Д. Г. Каюк и запорожский историк Н. В. Сурева, затронув процесс нобилизации казацкой старшины в конце XVIII в. – начале XX в. [14, с. 10; 28]. Хронологически мы опираемся на материал, который охватывает период с середины XIX в. до второго десятилетия XX в.

Для того чтобы представить роль и значение дворян, которые имели казацкие корни необходимо выяснить количественный состав Екатеринославского дворянства. В этом нам на помощь приходят статистические данные по Екатеринославской губернии. Согласно данным, представленным в Памятной книжке за 1864 г. общее число дворян Екатеринославской губернии составляло 10 742 представителя обоего пола [24, с. 69]. К сожалению, учёт по этническому или социальному признаку не вёлся. Дворян делили на личных и потомственных. Поэтому точное количество дворян, которых можно отнести к потомкам казацкой старшины выяснить сложно.

Остановимся на тех, чье казацкое происхождение не вызывает сомнения. Тут необходима небольшая ремарка. В конце XVIII в., когда Левобережная Украина и Запорожье были кооптированы в состав Российской империи, казацкая элита была представлена двумя категориями: старшина Гетманщины и запорожская казацкая старшина. Среди Екатеринославского дворянства преобладали потомки первой категории. Надо отметить, что, несмотря на немногочисленность потомков запорожской казацкой старшины, их

присутствие говорит о некоторых особенностях этно-социальной стратификации дворянства Екатеринославской губернии в сравнении с остальными украинскими губерниями.

Казацкое происхождение ещё не свидетельствовало о высоком национальном самосознании. Если говорить в целом о Екатеринославских дворянах, в жилах которых текла казацкая кровь, то лишь несколько из них были представлены в национально-культурном движении второй половины XIX – начала XX в. Наиболее сильно казацкие корни повлияли на деятельность Василия Петровича Гегело (?–1918/23), Григория Антоновича Залюбовского (1836–1898) и Андриана Феофановича Кашенко (1858–1921).

Предки В. П. Гегело принадлежали к казакам Переволочанской сотни Полтавского полка. Его прадед казак Иван вступил на российскую службу в 1764 г. [31, с. 54]. Предки В. П. Гегело за службу получили земли в Новомосковском уезде. Сам Василий Гегело после окончания Харьковского университета в 1880-х годах избирался участковым мировым судьей, участвовал в работе Новомосковского уездного земства, был активным членом Екатеринославской «Просвіти» (1905–1921), принимал участие в собирании средств на открытие в 1903 г. памятника И. Котляревскому в Полтаве, давал деньги на издание книг для украинских студентов в Петербурге, развитие Областного музея в Екатеринославе и др. [29, с. 162–163].

Андриан Феофанович Кашенко родился в семье бедного помещика, происходившего из среды запорожского казачества. В семье А. Кашенко украинский дух не культивировался, его отец Феофан Гаврилович был лоялен в имперскому режиму, служил рядовым чиновником в Александровском уездном суде [11, л. 5457]. Зато Андриан Кашенко в полной мере отдался делу национально-культурного возрождения. Своими историческими рассказами «Запорозька слава», «На руїнах Січі», «З Дніпра на Дунай» и др. он привлекал всеобщее внимание к временам существования Запорожской Сечи вследствие чего за ним закрепились роль популяризатора казачины [29, с. 235]. Будучи заместителем председателя Екатеринославской «Просвіти», он, как и В. Гегело, активно участвовал во всех культурно-общественных мероприятиях по распространению среди населения знаний по украинской культуре и истории.

Пожалуй, наиболее радикальным из вышеназванных дворян был Григорий Залюбовский. Его предком был родовитый запорожский казак Ворониченко [26, с. 63]. Григорий Залюбовский известен как автор работ по истории и этнографии Украины, а также системе народного образования. Обучаясь в Харьковском университете, он познакомился с радикальными студентами. В 1850-х годах был близок Харьковско-Киевскому тайному обществу, через

190

которое имел контакт с российским публицистом А. Герценом, историком и этнографом М. Максимовичем, основателем кооперации в Украине Н. Балиным. Г. Залюбовский собирал этнографические материалы, которые потом публиковал в прессе и сборниках научных трудов [30, с. 133]. Также через прессу он отстаивал свои прогрессивные взгляды (демократические и республиканские) на развитие общества. Свои идеи Г. Залюбовский высказывал в разных учреждениях местного самоуправления: городская дума, уездное и губернское земство. Григорий Залюбовский неизменно отстаивал необходимость распространения образования среди населения Екатеринославской губернии. Еще в 1861 г. он открыл воскресную школу в Новомосковске – одну из первых в губернии, в 1880-х годах он вместе с частью гласных губернского земства пытался создать Педагогический музей. За такую свою активность Г. Залюбовский в отчетах Департамента полиции неизменно фигурировал среди неблагонадежных [9, л. 4].

Случай с В. Гегело, Г. Залюбовским и А. Кашенко скорее исключение из правила, поскольку большинство казацких потомков на Екатеринославщине даже если и признавали своё происхождение, не давали повода думать о том, что они не лояльны к имперскому режиму.

В целом исследуемую в статье группу дворян (кроме трёх выше указанных) можно условно разделить на две категории: «либералов» и «консерваторов». К первым относились те, которые не стремились на государственную или военную службу, предпочитая заниматься хозяйственными, общественными делами или входили в состав местного управления. С появлением земств и мировых судебных учреждений, они стали активно участвовать в их работе. Те, кто нами условно отнесен ко второй категории, как правило, входили в государственные структуры или дворянское самоуправление, демонстрируя свою верность самодержавию.

Среди активных общественных деятелей и просветителей Екатеринославщины стоит назвать Дмитрия Титовича Гнедина (1818–1885). Он никогда не забывал, какого он рода. В своих воспоминаниях он писал: «Родом я чистой запорожской крови; прадед был войсковым старшиной и что-то работал под Уманью; дед полковой есаул, окончил своё военное казачье поприще под Очаковым» [7, с. 143]. Его дед Антон Павлович Гнида – полковой есаул на последней Сечи, служил в Черноморском казачьем войске [28, с. 110]. Поместье Д. Т. Гнедина находилось в с. Александровка Александровского уезда. Ещё до отмены крепостного права, он открыл у себя народную школу для крепостных, с 1861 г. был мировым посредником, с 1865 г. член Александровского уездного земства, с 1872 г. председатель Александровского уездного училищного совета. В 1883 г. благодаря его

материальной поддержке в его поместье было открыто ремесленное училище, которое со временем получило название Гнединского.

Наиболее известным общественным деятелем Екатеринославской губернии второй половины XIX в. был Александр Николаевич Поль (1832–1890). Среди его предков были славные казацкие роды Полетик, Савичей, Полуботков, которые в конце XVII – первой половине XVIII в. составляли элиту Гетманщины*. По линии отца у А. Н. Поля среди предков были роды Манджос и Малама**. Несмотря на то, что по отцовской линии А. Н. Поль принадлежал к литовской дворянской семье, он считал себя малороссом, что в сущности, отвечает современному понятию украинец [13, л. 97]. А. Н. Поль не искал государственной службы, зато он деятельно участвовал во всех реформах Александра II: крестьянской, судебной, земской. Своей деятельностью в качестве почётного мирового судьи, гласного Верхнеднепровского уездного и Екатеринославского губернского земств он стремился улучшить быт крестьян и землевладельцев в целом. Благодаря его многолетним изысканиям, в 1881 г. начались промышленные разработки криворожских железных руд. Он способствовал началу строительства Екатерининской железной дороги и первого стационарного моста через Днепр в Екатеринославе. Любовь к своей малой родине он проявлял тем, что пытался сохранить её древности. Как археолог-любитель он проводил археологические раскопки в разных концах Екатеринославской губернии, коллекционировал исторические древности. К концу жизни он имел одну из наибольших частных коллекций древностей на Юге Украины. Большую её часть составляли собрание предметов, связанных с историей Запорожской Сечи и Гетманщины. В 1887 г. на базе своей коллекции А. Н. Поль создал частный археологический музей, который привлекал многих образованных жителей Екатеринославщины и не только. Уже в XX веке (1905 г.) коллекция

* Основатель рода Полетик Иван Иванович служил реестровым казаком в Лубенской сотне, его внук Андрей Павлович был значковым, а потом бунчуковым товарищем Лубенского полка, в 1735–39 гг. принимал участие в Русско-турецкой войне [22, с. 116–117]. Самым известным из Савичей был Семен Савович Савич – генеральный писарь 1709–1725 гг., который умер в Петропавловской крепости [22, с. 434–435]. Наиболее титулованный предок А. Н. Поля – Леонтий Артемович Полуботок, который с 1671 г. был сотником, а потом наказным полковником Черниговского полка, с 1685 г. избран полковником Переяславского полка [23, с. 427–428].

** Фома Иванович Манджос был сотником в Ромнах в 1704–05 гг. [21, с. 374–375]. О Маламах смотри в этой статье сюжет о Маламах.

А. Н. Поля легла в основу Областного музея (ныне Исторический музей им. Д. Яворницкого в Днепропетровске).

Нельзя не вспомнить ещё одного любителя старины. Яков Павлович Новицкий (1847–1925) – известный собиратель древностей, фольклора, исторических источников. Его род прослеживается с середины XVII в. от казацкого полковника Ильи Фёдоровича Новицкого (1623–1696), который служил гетманам И. Самойловичу и И. Мазепе. В 1676 г. гетман И. Самойлович утвердил Илью Новицкого полковником охочекомонного полка [27, с. 434]. Полк И. Новицкого был одним из наиболее боеспособных воинских подразделений во времена И. Мазепы. Сыны Ильи Новицкого Яков и Иван служили в казацких полках и закончили свой жизненный путь бунчуковыми товарищами. В XIX в. Новицкие владели землями в Александровском уезде. Потомок И. Новицкого Яков Новицкий проявил себя на поприще образования, истории, этнографии и музейного дела. Длительное время он работал в разных сельских школах Александровского уезда, что повлияло на формирование его народовольческих взглядов. В 1878 г. его уволили из Ольгинской образцовой школы за «распространение в народе украинофильских тенденций» [26, с. 99]. С 1883 г. по 1917 г. занимал пост попечителя земских школ Александровского уезда, с начала XX в. он входил в состав правления Екатеринославского областного музея им. А. Поля, в 1915–1916 гг. стал одним из организаторов и первым директором краеведческого музея в Александровске (ныне Запорожье). Я. Новицкий был причастен к развитию библиотечного дела. Благодаря его усилиям в Александровске была открыта новая городская библиотека, в правление которой он вошел от уездной Думы [6, с. 23]. Я. П. Новицкий входил в состав многих научных обществ: Юго-Западного отделения Русского географического общества (1876), Харьковского историко-филологического общества, Харьковского общества исследователей природы, Екатеринославского научного общества, был членом Екатеринославской учёной архивной комиссии (1903), Хортицкого общества охраны памятников природы и древностей и Запорожского общества пчеловодства в Александровске [12, л. 4].

С некоторой оговоркой, к либералам можно отнести семью Гладких, предком которых был последний кошевой атаман Задунайской Сечи (1828), наказный атаман Азовского казачьего войска Иосиф (Осип) Михайлович Гладкий (1789–1866). Его сын Василий Иосифович (1814–1883) пошёл по стопам отца, стал военным, в отставку вышел в чине подполковника. Владел помещьем в Александровском уезде, где и умер. Петр Васильевич Гладкий (1851–?), с 1894 г. служил в конторе Екатерининской железной дороги. Принимал активное участие в местном самоуправлении: гласный губернского земства, депутат Екатеринославских дворянских собраний. Он живо

интересовался историей казачества, был знаком с Д. И. Яворницким, входил в Совет Областного музея им. А. Поля, деятельно помогал в музейном деле [2, с. 67].

Д. Т. Гнедин, А. Н. Поль, Я. П. Новицкий, П. В. Гладкий без преувеличения были патриотами Украины, но характерной особенностью этого патриотизма был его «этнографический характер». Они не разговаривали на украинском языке, не участвовали в деятельности «Громад» или тайных обществ. Все они были лояльны к существующему режиму, однако же, все они (исключая Гладких) не служили Российской империи в качестве чиновников или военных, в отличие от большинства российских дворян. Они считали, что принадлежат к малороссийскому (украинскому) народу, которому служили в меру своих сил, пытаясь сохранить его историю и культуру. Как отмечала Н. Гончаренко, «даже теряя родной язык, духовно человек, все равно, остается связан с родной землей и родным народом» [8, с. 48]

Переходя ко второй категории, представленной «консерваторами», следует отметить, что она была многочисленнее первой, и, как правило, её представители были собственниками огромных массивов земли. К ним относились семьи Алексеевых, Магденко, Малам, Коростовцевых, Миклашевских, Родзянко, Савицких.

Одним из наиболее колоритных представителей Екатеринославского дворянства второй половины XIX в. был Григорий Петрович Алексеев (1834–1914). Он, без преувеличения, гордился тем, что среди его предков был Данило Павлович Апостол (1654–1734) – представитель известного казачьего рода из Миргородчины, гетман Левобережной Украины (1727–1734). Бабка Григория Алексеева Варвара Ивановна Селецкая была дочерью Марии Даниловны Апостол [1, с. 127]. Г. П. Алексеев, крупный землевладелец Новомосковского уезда, много лет возглавлял Екатеринославское дворянство (1874–1886). Он напрямую был причастен к воплощению в реальность проекта Екатерининской железной дороги, работал в Новомосковском уездном и Екатеринославском губернском земствах, с 1875 г. состоял в составе членов городской думы Екатеринослава. Г. П. Алексеев был искренне предан монархии, что подтверждается его званием гофмейстера двора его императорского величества, награждением его всеми российскими орденами кроме Андрея Первозванного, а также действиями на посту предводителя дворянства. В то же время его поместье в с. Котовка в Новомосковском уезде было своеобразным культурным центром, где собиралась интеллектуальная элита губернии, обсуждались проекты в сфере образования, искусства, благотворительности. В своём поместье он собрал большую коллекцию древностей от каменных половецких баб до нумизматики. Он был

действительным членом Екатеринославской учёной архивной комиссии и Совета музея им. А. Поля [15, с. 90–94].

Очень многочисленным и достаточно деятельным был род Миклашевских. Предком Миклашевских был полковник Стародубский (1689–1704, 1705–06) Михаил Андреевич Миклашевский [17, с. 204]. Первым из Миклашевских, который появился на Екатеринославщине, был Михаил Павлович (1756/7–1847), который в 1801–02 гг. занимал пост Екатеринославского гражданского губернатора. Его потомки со временем приобрели поместья в Екатеринославском и Александровском уездах, заняв видное положение среди местной элиты. Павел Михайлович (?–1893) стал первым председателем Екатеринославской уездной земской управы (1866), в 1869 г. был избран почетным мировым судьей, позже стал попечителем Екатеринославской классической гимназии. Его брат Андрей Михайлович (1814–1905) в 1855–59 гг. возглавлял новомосковское уездное дворянство, а с 1856 по 1862 г. – Екатеринославское губернское дворянство, участвовал в подготовке и внедрению в жизнь крестьянской реформы 1861 г. Сын Андрея Михайловича надворный советник Михаил Андреевич в конце XIX в. входил в состав новомосковского уездного земства. Илья Михайлович (1821–1886) – Екатеринославский уездный предводитель дворянства, активный член Екатеринославского губернского земства. Сын последнего Михаил Ильич также был предводителем дворянства в Екатеринославском уезде.

Не менее многочисленным и деятельным был род Коростовцевых, гнездо которых располагалось в Павлоградском уезде. Их предком был Тимофей Хоростовецкий, который выехал из Польши и служил при И. Мазепе. Коростовцевы занимали видное место в дворянском самоуправлении Павлоградского уезда и почти все прошли через уездное и губернное земство. Вадим Любимович, Платон Любимович, Вячеслав Ростиславович, Семён Алексеевич и его сын Владимир, а также Владимир Михайлович (от Александровского уезда) были активными участниками Екатеринославского губернского земского собрания, постоянно входили в состав разных земских комиссий, радели о благосостоянии народном. Кроме этого Коростовцевы занимали должности в уездном управленческом аппарате: Владимир Всеволодович был заседателем павлоградской дворянской опеки, Владимир Семёнович в конце XIX в. занимал пост предводителя павлоградского дворянства, Павел Владимирович служил земским начальником 7-го участка в Павлоградском уезде [10, с. 7, 9].

Ещё один достаточно известный казацкий род молдавского происхождения – Маламы. Их предком был охочекомонный полковник, с 1726 г. полковник волошский Андрияш Дмитриевич Малама, который по универсалу гетмана И. Скоропадского от 10.01.1718 получил во владение село

Дашенки [3, с. 112] Сыновья Андияша Михаил, Пётр и Иван служили бунчуковыми товарищами. Их потомки владели землями в Верхнеднепровском и Екатеринославском уездах. Михаил Иванович Малама (1826–1893) был среди первых гласных Екатеринославского губернского земства от Верхнеднепровского уезда. Михаил Фёдорович участвовал в работе губернского земства как представитель Екатеринославского уезда, Владимир Фёдорович в конце XIX в. занимал должность предводителя дворянства Екатеринославского уезда. Брат двух последних Захар Фёдорович (1828–?) участвовал в проведении Крестьянской реформы 1861 г., с 1869 г. исполнял должность мирового посредника Верхнеднепровского уезда [19, с. 28, 29].

Среди дворянских родов казацкого происхождения наиболее последовательным сторонником имперского правления на бывших землях Гетманщины и Запорожья был род Родзянко. Этот род принадлежал к украинской казацкой старшине и происходил от миргородского полкового обозного Василия Ивановича Родзянко [18, с. 151]. Однако его потомки кроме фамилии ничего общего с украинским народом не имели и верно служили монархии Романовых. Владимир Михайлович (1820–1893) служил в Кавалергардском полку, позже был шефом Корпуса жандармов. Его сын Николай также состоял в военной службе и имел звание генерала. Наиболее известным из Родзянок, естественно, является Михаил Владимирович Родзянко (1859–1924), председатель III и IV Государственных Дум Российской империи. Однако прежде чем стать думским деятелем, он более 20 лет трудился для общественного блага населения Екатеринославской губернии. В 1880-х годах он участвовал практически во всех управленческих и общественных структурах: новомосковское уездное и екатеринославское губернское земства, почётный мировой судья, неперменный член по крестьянским делам присутствия. В 1886–1896 гг. он был предводителем новомосковского уездного дворянства, а с 1900 по 1906 г. возглавлял Екатеринославскую губернскую земскую управу [16, с. 254]. Будучи непреклонным сторонником самодержавия, он, в тоже время, поддерживал тех, кто стремился сохранить местную (казацкую) культуру, что в принципе, было присуще многим представителям бывших казацких родов. Он был среди тех, кто ратовал за сохранение казацкого Свято-Николаевского собора в Новомосковске, с 1902 г. вошёл в состав Совета Областного музея им. А. Поля, жертвуя на его развитие материальные средства [25, с. 68–69]. М. В. Родзянко выделял большие средства на развитие инфраструктуры г. Екатеринослава, но одновременно, не допускал и мысли о выделении земли своим бывшим крестьянам. За содействие в развитии Екатеринослава Михаил Родзянко был удостоен звания почетного гражданина города. Впрочем, в этом

он был не первый. Ещё в 1887 г. звание почётного гражданина Екатеринослава получили А. Н. Поль и Г. П. Алексеев.

Из представленного небольшого обзора становится ясно, что состав Екатеринославского дворянства казацкого происхождения был пёстрым и разнообразным, что в принципе понятно, зная каким образом заселялся Юг Украины. Естественно, что здесь представлены не все дворянские роды, которые имели казацкое происхождение. В Павлоградском уезде проживали представители казацких родов Письменных и Липко-Парафиевских, в Екатеринославском – Бельченко, Савицкие и Яворские, в Бахмутском – Бантыши, в Новомосковском – Ильяшенко, Магденко и Миргородские. Наибольшее количество потомков казацких родов владело поместьями в Александровском уезде: Значко-Яворские, Котляревские, Мазаракии, Нестелеи, Руди, Синегубы. Все они принимали участие в общественной жизни губернии, входили в состав уездных и губернских земских собраний, были мировыми судьями, занимали разные посты в дворянском самоуправлении и т. п.

На наш взгляд, рассмотренные в статье представители дворянского сословия были наиболее яркими и примечательными, а их деятельность показательна в плане оценки их включённости в управленческие, общественные и хозяйственные структуры Екатеринославской губернии. Отметим, что большинство Екатеринославских дворян, которые имели казацкие корни, принимали активное участие в местном самоуправлении, а некоторые из них входили в высшие слои общества местной элиты (Алексеевы, Миклашевские, Родзянко). Практически все они тем или иным образом служили общественному делу: земства, мировой суд, система образования. Нельзя сказать, что дворяне казацкого происхождения избегали государственной и военной службы*, однако многие из них отдавали предпочтение общественной деятельности, тем самым, давая понять, что они в первую очередь служат народу, из которого они вышли. Характерной особенностью значительного числа дворян с казацкими корнями стало занятие коллекционированием древностей, которые имели отношение к истории Украины в целом, и истории казачества в частности. А. Н. Поль, Г. П. Алексеев владели солидными коллекциями древностей; П. В. Гладкий, М. В. Родзянко способствовали развитию музейного дела на Екатеринославщине. Собираание казацких древностей, забота о культурном наследии (храмы, музеи) было своеобразным проявлением местного

* Многие из них были чиновниками в основном по финансовым соображениям.

патриотизма, що виделяло потомков казачких родов из среды Екатеринославского дворянства.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. *Абросимова С.В.* Катеринославські дворяни Алекссви (За документами родинного архіву) // Південна Україна. - 2002. - №7. - С.126–140.

2. *Абросимова С.В.* Нащадки отамана Йосипа Гладкого // Січеславський альманах. - Вип. 3. - Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2008. - С.66–72.

3. *Авчинников А.* К истории старого рода Малама // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. - Вып. IX. - 1913. - 275 с.

4. *Бевзенко Л.* Проблема элиты с точки зрения социальной самоорганизации // Социология: теория, методы, маркетинг. - 1999. - №2. - С.118–135.

5. *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. - Львів: Кальварія, 2007. - 296 с.

6. *Бойко А., Бровко А., Бровко Б., Іванникова Л.* Яків Новицький – видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю // Новицький Я.П. Твори. - Т.1. - Запоріжжя: АА Тандем, 2007. - С.10–47.

7. *Гнедин Д.М.* Мои воспоминания // Русское богатство. - СПб., 1893. - №5. - С. 141–164.

8. *Гончаренко Н.* Національне дворянство та національна самосвідомість (За матеріалами родинних архівів малоросійського дворянства) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика: Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. - К., 1996. - С. 46–48.

9. Государственный архив Российской Федерации. - Ф. 102. - Оп. 81. - Д. 59. - Ч. 27. - 1885 г. Политический обзор Екатеринославской губернии за 1884 г.

10. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год. - Вып. 1. - Екатеринослав, 1899.

11. Институт Рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского НАН Украины (далее ИР НБУ им. В. И. Вернадського НАНУ). Ф. II (Собрание Я. Новицкого). - Д. 24843. Списки дворян Екатеринославской губернии Александровского узда за 1853 г.

12. ИР НБУ им. В. И. Вернадського НАНУ. - Ф. X. - Д. 17880. Жизнеописание Якова Павловича Новицкого.

13. ИР НБУ им. В. И. Вернадського НАНУ. - Ф.326. - Оп. 1. - Д. 20 778. Баллин Н.П. Пятьдесят лет моей жизни.

14. *Каюк Д.Г.* Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Дніпропетровськ, 2002. - 16 с.

15. *Кочергін І.О.* Збирач старожитностей з Котівки Григорій Петрович Алексеев // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік:

Бібліографічний покажчик / Упорядник І. С. Голуб. - Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. - С.90–94.

16. *Кочергін І.О.* Патріот двох батьківщин Михайло Володимирович Родзянко (1859–1924) // *Мое Придніпров'я*. Календар пам'ятних дат області на 2009 рік: Бібліографічний покажчик / Упорядник І. С. Голуб. - Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. - С.253–257.

17. *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. - 391 с.

18. *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. Репринтное издание. - К.: Либідь, 1914.

19. *Малама В.В.* Род Малама. Родословная Роспись. Семейный архив. Родословное дерево. - Екатеринослав: Типография К. А. Андрущенко, 1912. - 213 с.

20. *Миллер А.И.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. - М.: Новое литературное обозрение, 2008. - 248 с.

21. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. - Т. 3. - К., 1912. - 824 с.

22. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. - Т. 4. - К., 1914. - 832 с.

23. *Модзалевский В.Л.* Полуботок Леонтий Артемьевич // *Русский биографический словарь* / Под ред. А. А. Половцова. - Т. 14. Плавильщиков – Примо. - СПб., 1905. - С. 427–429.

24. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. - Екатеринослав: Типография Я. Чауского, 1864.

25. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 14 декабря 1888 года с приложениями. - Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. - 756 с.

26. *Світленко С.І.* Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття: Монографія. - Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. нац. ун-ту, 2006. - 268 с.

27. *Стороженко Н.* Охочеконный полковник Илья Федорович Новицкий // *Киевская старина*. - 1885. - №7. - С.431–457.

28. *Сурева Н.В.* Від козака до дворянина: основні віхи нобілітації запорозьких старшинських родів // *Козацька спадщина*. - Вип. 2. - Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. - С. 110.

29. *Чабан М.П.* Діячі Січеславської провінції (1905–1921). Бібліографічний словник. - Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. - 536 с.

30. *Чабан М.П.* Птахи з гнізда Придніпров'я. - Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2005. - 480 с.

31. *Швидько Г.К.* Василь Гегело – меценат // *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*. - Вип. 4. - Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2007. - С.53–60.

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО В ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВНИХ ТА МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ

Наявність документальних комплексів до історії Чорноморського козацького війська в архівосховищах Російської Федерації (ДАКК, РДВІА, АЗПІ, РДАДА, РДА ВМФ) цілком закономірна. Переселення іррегулярного формування на Кубань зумовила перевезення його архіву та поточної документації на місця нового поселення. Суворі підпорядкованість Чорноморського війська центральним військовим і цивільним органам влади сприяла накопиченню матеріалів у цих установах із поступовою їх передачею до архівів відповідних відомств. Разом із тим активна роль Чорноморської козаччини у військових кампаніях Російської імперії, в суспільно-політичному, економічному житті країни, південного краю сприяла накопиченню документації й у відомствах Південної України. Оскільки питання наявності документальних зібрань з історії Чорноморського козацького війська в українських архівосховищах до сьогодні всебічно не вивчене, постає необхідність проведення суцільної евристики архівних та музейних фондів спеціалізованих установах.

Із огляду на особливості формування архівів колишніх губернських та повітових міст Державний архів Одеської області (ДАОО) посідає особливе місце. В місті по мірі відкриття державних установ починає накопичуватися значний масив документації, необхідної для діловодства. Водночас у канцеляріях новостворених регіональних осередків влади з'являються документальні джерела останньої чверті XVIII століття, які були покликані допомогти з'ясувати чи зрозуміти механізми управління краєм, витoki та тенденції певних явищ, причини створення і ліквідації окремих установ, закладів, утворень, тощо. В контексті досліджуваної проблеми в першу чергу привертає до себе увагу низка актових джерел 1797–1799 років – іменних та сенатських указів, наказів, інструкцій, положень про визначення подальшої долі чорноморців-втікачів, сімей чорноморських козаків, які залишились у південноукраїнському регіоні; переведення груп козаків Чорноморської морської команди з-під Одеси на Тамань. Вони зберігаються у фонді «Управління новоросійського та бессарабського генерал-губернатора» (ф. 1), який почав формуватись одразу після переведення управління з

Катеринослава до Одеси. Поряд з актовими джерелами знаходяться й поодинокі документи виконавчого діловодства — розпорядження, рапорти, доповідні записки про виконання вищезгаданих іменних та сенатських указів, наказів, інструкцій, положень. Копії розпоряджень, ордерів, наказів, напівофіційних листів Потьомкіна, Голенишева-Кутузова, Гудовича, де Рибаса, надісланих старшині Чорноморського козацького війська — З. Чепізі, А. Головатому, С. Білому протягом 1789–1790 років зберігаються у фонді «Одеського товариства історії та старожитностей» (ф. 93). Підбірку матеріалів до історії Чорноморського козацького війська завершує іменний список убитих і поранених старшин та козаків під час штурму при взятті Ізмаїла, підписаний А. Головатим 20 грудня 1790 року [3, ф. 93, оп. 1, спр. 166, арк. 40–89]. Копії були зняті з оригіналів документів, які зберігались у Кубанському військовому архіві, з вказівками номеру справи за загальним описом; в'язки, в якій зберігалася справа; дати написання кожного окремо взятого документу; сторінок. Вони написані від руки, мають місце виправлення, вставки, підкреслення синім олівцем окремих слів чи речень, які несуть змістовне навантаження. Більшість копій перекреслені олівцем зверху вниз косою лінією, що дає підстави говорити про їх опрацювання, використання, залучення до роботи. Ким були зняті копії з документів, з якою метою — невідомо. Принаймні дана архівна справа не містить інформації з цього приводу. Зазначимо, що перша частина архівної справи з копіями ордерів, отриманих управителем Таврійської області В. Каховським у ці ж роки, написана гарним рівним почерком без виправлень, вставок, будь-яких приміток. Видається ймовірним, що саме ці матеріали 1788–1791 років до історії війни з Туреччиною й участі в ній Чорноморського козацтва, а також про становлення Війська вірних козаків Чорноморських готувалися до друку дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей Є. Д. Феліциним. Вони частково і були оприлюднені в дев'ятнадцятому та двадцятому томах «Записок» ОТИС [13, с. 28; 14, с. 105–120; 15, с. 50–59].

Серед справ Одеської міської Думи (ф. 4) маємо справи про зарахування до одеського міщанства групи козаків Чорноморської морської команди [3, ф. 4, оп. 2, спр. 599, 459].

Певна кількість документів із історії Чорноморського козацтва відклалася в Державному архіві при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Матеріали зосередилися, в основному, в трьох фондах — «Таврійського обласного правління Катеринославського намісництва» (ф. 799), «Катеринославського та таврійського генерал-губернатора» (ф. 801) й особовому фонді В. С. Попова (ф. 535).

Найбільшу кількість справ стосовно Чорноморської козаччини маємо в архівному фонді Таврійського обласного правління. Саме правління, що

являло собою центральний адміністративно-поліцейний апарат області, було затверджено згідно з указом Катерини II 2 лютого 1784 року після включення Криму до складу загального та «совещательного присутствий» і канцелярії. Воно функціонувало протягом 12 років і було ліквідовано в 1796 році в зв'язку з приєднанням Таврійської області до Новоросійського намісництва. В архівному фонді зберігається 884 справи за 1784–1797 роки. Разом із указами Сенату та ордерами Г. О. Потьомкіна про організацію устрою південного краю у фонді відклалося 80 справ, які безпосередньо торкаються козацтва південноукраїнських іррегулярних військ останньої чверті XVIII століття. Маємо й 39 справ, що проливають світло на сторінки життєдіяльності чорноморців та мешканців військових земель. Більша половина матеріалів стосується втеч: з одного боку козаків з іррегулярного формування, з іншого – представників нижчих верств населення у межі військових земель з метою приєднання до складу Чорноморського козацтва. 11 справ були заведені в зв'язку із самовільними відлучками чорноморців із військових команд, пересуванням козаків на теренах України та Польщі з фальшивими паспортами, за значні прострочення терміну дії, виданих чорноморцям свідоцтв, повною відсутністю письмових документів на право пересування в межах регіону, країни [1, ф. 799, оп. 2, спр. 240, 245–253, 257]. Дев'ять справ повідомляють про вживання заходів для розшуку і повернення кріпаків їх власникам, віддавання під суд представників нижчих верств населення за скоєні злочини, а також стягування недоїмок із міщан, що мешкають на землях Чорноморського війська [1, ф. 799, оп. 2, спр. 245, 253, 257, 272; оп. 3, спр. 341, 346, 348, 349, 350]. Показовою в цьому відношенні є справа про розшук на землях Чорноморського війська турбаївських мешканців, які брали активну участь у повстанні та були винні у вбивстві поміщиків Базилевських [1, ф. 799, оп. 2, спр. 244]. Складовою частиною справи є низка допитів-показань учасників повстання в с. Турбаях про лідерів-козаків, найактивніших учасників заколоту, про можливі місця їх переховування в Чорноморії та розпорядження і рапорти службовців різних рангів про вживання заходів для пошуку втікачів і передання останніх під слідство. 7 справ було заведено з причини проведення слідства над козаками-чорноморцями, які звинувачувались у конокрадстві, грабунках, крадіжках, вбивствах [1, ф. 799, оп. 2, спр. 257, 261, 278, 288; оп. 3, спр. 273, 345, 351]. Решта справ – звітна документація про чисельність військового населення; кількість служилого козацтва; стан полків, команд, населених пунктів, а також розпорядження, накази та рапорти стосовно повернення всіх козаків-чорноморців до військових команд для їх перепису, передислокації, отримання військового спорядження та платні [1, ф. 799, оп. 2, спр. 231, 232, 339]. У фонді

зберігається 7 справ, у яких фігурують колишні рядові та офіцери козацького війська.

У 1793 році на Півдні України згідно з установленням про управління губерніями була введена посада катеринославського та таврійського генерал-губернатора. Протягом майже чотирьох років її обіймав П. А. Зубов. Короткочасність існування посади (скасована в 1796 році) не сприяла накопиченню значного пласту документів з історії краю. В архівному фонді катеринославського та таврійського генерал-губернатора (ф. 801) відклалось усього 60 одиниць зберігання, з яких 7 торкаються історії південноукраїнського козацтва останньої чверті XVIII століття. Маємо й 4 справи стосовно Чорноморського козацтва [1, ф. 801, оп. 1, спр. 2, 13, 27, 53].

Особливу цінність Державного архіву в Автономній республіці Крим становлять матеріали із особового фонду Попових. Сам фонд доволі об'ємний: у ньому – 3101 справа за 1653–1820 роки. Переважна кількість матеріалів відклалась завдяки Василю Степановичу Попову. Начальник канцелярії Г. О. Потьомкіна (1783–1786 роки), секретар кабінету Катерини II (1786–1798 роки), президент державної камер-колегії, сенатор (1797–1799 роки) залишив по собі не тільки щоденники, напівслужбове й особисте листування, а й зберігав значну кількість документації, необхідної для повноцінного ведення діловодства в органах управління, якими завідував. Наділений головним командиром південного краю широкими повноваженнями В. С. Попов здійснював керівництво краєм при відсутності Г. О. Потьомкіна в регіоні. Тому і не викликає подиву присутність серед матеріалів фонду В. Попова значної частки документації канцелярії головного командира південного краю з питань військово-адміністративного, господарського устрою, пересування військових команд в межах регіону, роздачі земель. Не останнє місце серед життєво важливих справ, які вирішувалися Г. О. Потьомкіним, а отже і В. С. Поповим, були: кількісне й якісне покращання стану Чорноморського козацького війська; використання козацьких підрозділів у якості постійних залог укріплених ліній по всій ділянці південного кордону Російської імперії; прийняття заходів для повного підпорядкування козацького населення південного краю органам військової та цивільної влади. Саме до таких висновків підводять матеріали до історії Чорноморського іррегулярного формування, що зберігаються у особовому фонді Попових [1, ф. 535, оп. 1, т. 3, спр. 1650, 1675, 1703, 2465, 2466, 2467; оп. 1, т. 2, спр. 1012, 1026, 1039, 1102, 1148, 1566]. Комплекси документів з історії Чорноморського війська зібрані і підшиті за хронологічним принципом в окремий зшиток під назвою «Матеріали про чорноморське козацтво» [1, ф. 535, оп. 1, т. 2, спр. 2466]. Серед паперів зшитку – найбільш важливі

документи як нижчих ланок внутрішнього управління козацьким формуванням (рапорти, донесення станичних отаманів, командирів військових підрозділів, посадових осіб військових канцелярій та правління), так і вищих структурних ланок влади (донесення та звіти президента Військової колегії Г. Потьомкіна Катерині II).

Разом із тим наявність серед справ «Матеріалів про козацтво і легкокінні війська: про кількість козаків, які були в турецьку війну в закордонних арміях, про засоби, що сприятимуть приведенню їх до кращого стану та відомості про число нерегулярних по всій державі військ. 1782–1789 роки» [1, ф. 535, оп. 1, т. 2, спр. 1012], «відомостей по адміралтейству та Військовій колегії» [1, ф. 535, оп. 1, т. 2, спр. 990], «Генеральної відомості про кількість всіх військ іррегулярних, складена з останніх, отриманих від них рапортів» [1, ф. 535, оп. 1, т. 2, спр. 1012, арк. 25] до якої додається широкий, аргументований виклад заходів, які сприятимуть покращенню стану військ, підвищенню боєздатності їх військових підрозділів, піднесенню господарства [1, ф. 535, оп. 1, т. 2, спр. 1012, арк. 3–17], дозволяють порівняти показники Чорноморського козацького війська з іншими іррегулярними формуваннями Російської держави.

Незначна кількість матеріалів до історії Чорноморської козаччини відклалася в Державному архіві Херсонської області. Насамперед це документи з фонду Херсонського духовного правління (ф. 207). Маємо 14 справ за 1783–1844 роки, в яких фігурують козаки та священники Чорноморського війська. Серед матеріалів – справи, що стосуються встановлення суворого нагляду за порядком виконання церковних треб козацьким населенням Чорноморії, розгляду випадків двоєженства, створення сімей «на довіру». Поряд зі справами про порушення козацтвом регламентованих російською державною церквою правил, часто зустрічаються документи, які свідчать про вкрай негідну поведінку священнослужителів.

Усупереч вказівкам путівників по фондах радянських архівосховищ про зберігання діловодної документації органів внутрішнього управління козацьких військ XIX століття в архівах Дніпропетровської, Запорізької та Донецької областей [16, с. 607], цілісних документальних комплексів у зазначених установах не виявлено. Маємо лише поодинокі справи у Державному архіві Запорізької області (ДАЗО). Вони відклались у фонді Олександрійського повітового казначейства (ф. 12), де в матеріалах ревізії 1811 року, в графі ревізійних «сказок» фігурує запис про втечу поселення до Чорноморського війська [2, ф. 1, оп. 1, спр. 1–40].

Цілком ймовірно, що в Державному архіві Дніпропетровської області свого часу зберігалися представницькі комплекси джерел, як з історії

південного краю в цілому, так і Чорноморського війська зокрема. Адже в Катеринославі як центрі Азовської губернії, потім Катеринославського намісництва, Новоросійської губернії та Катеринославського повіту знаходилися всі адміністративні установи. Про багатющі фонди архіву дізнаємося з доробку А. Скальковського [12, с. 1–2], В. Біднова [6, с. 315–335], В. Пічети [10, с. 55–59], Н. Полонської-Василенко [11, с. 43–206].

Безперечно, значна частина матеріалів була втрачена під час нацистської окупації Дніпропетровська. Далася взнаки і цілеспрямована політика урядової адміністрації 60–70-х років ХХ століття, коли найбільш цінні матеріали вилучалися з обласних архівосховищ для передачі до центральних архівів Росії, де розпоршувалися по численних фондах і не збереглися як цілісні зібрання документів. А відтак їх пошук та реконструкція вкрай утруднена. Нажаль, змушені констатувати про наявність у дніпропетровському архівосховищі лише залишків колись найбільшого архівного зібрання з історії Південної України, козаччини. Матеріалів, які безпосередньо торкалися б історії Чорноморського іррегулярного формування останньої чверті ХVІІІ—ХІХ століття не знайдено.

Водночас ряд писемних джерел з історії Чорноморської козаччини виявлено в музеях вищезазначених областей. Так, у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького (ДІМ) зберігаються залишки архіву Азовської та Новоросійської губернських канцелярій. У справочинних книгах Азовської губернської канцелярії знайдено доволі значну кількість: ордерів Г. Потьомкіна; інструкцій вищих органів влади комісарам новоутворених після зруйнування Запорозької Січі повітів; рапортів, звітів, доповідних записок посадових осіб про впорядкування колишніх запорозьких земель та відносин з козацтвом. Маємо і матеріали щодо маєтностей колишніх запорожців, їх господарств, а також реєстри конфіскованого майна запорозької старшини. Згодом частина колишніх запорожців та старшини, що фігурують у матеріалах Азовської губернської канцелярії, опиняється в складі Чорноморського козацького війська. Водночас слід зазначити, що зібрання матеріалів діловодства Азовської губернської канцелярії неодноразово ставали об'єктом дослідження та були опубліковані О. Богумілом [7, с. 1–134; 8, с. 1–126] і Н. Д. Полонською-Василенко [11, с. 43–206].

Цінним джерелом, яке проливає світло на сторінки історії духовної культури Чорноморського козацтва ХІХ століття, є листи до Д. І. Яворницького, що становлять колекцію документів Дніпропетровського історичного музею. Серед епістолярної спадщини вченого особливу увагу привертають листи внуків С. Білого [ДІМ, арх-12495, 12496, 12501; 9, с. 81–82], кубанського військового архіваріуса, дійсного члена Одеського товариства історії та старожитностей, члена Таврійської вченої архівної

комісії П. П. Короленка [ДІМ, арх.-16131, 16132, 16133; 9, с. 154–157]. У листах до дослідника знаходимо інформацію і про місцезнаходження різнопланових матеріалів з історії козаччини чи копії документів, зроблених кореспондентами з оригіналів відомих та приватних архівів. Так, у листі нащадка чорноморського полкового старшини Й. Кравченка знаходимо копію маловідомого сенатського указу від 22 грудня 1784 року, а в листах архіваріуса й історика Кубанського козацького війська П. Короленка – відомості про справи стосовно запорозьких і чорноморських козаків у фондах Московського архіву Міністерства закордонних справ [ДІМ, арх.-16139; 5, с. 46–49].

Певна кількість документів із історії Чорноморського козацького війська останньої чверті XVIII–XIX століття відкладалась у зібраннях Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського НАН України і зокрема в фонді Одеського товариства історії та старожитностей. Цінним надбанням даної колекції є зібрання матеріалів катеринославського, херсонського та таврійського архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова), до якого ввійшли і рештки архіву Катеринославського духовного правління. Серед фоліантів оригіналів та копій документів, відібраних Гавриїлом (В. Розановим) для написання історії краю, зберігаються джерела, які в досліджуваній площині звертають особливу увагу, а саме:

І). Нормативно-законодавчі акти:

1) імennі укази: а) даний на ім'я Г. Потьомкіна про дозвіл підполковнику Сидору Білому та іншим старшинам колишнього Запорозького Війська селитись у Керченському Куті чи на Тамані (1787 рік) [4, ф. V, од. зб. 449–461, арк. 166]; б) даний Сенату про пожалування Війську Чорноморському о. Фанагорія (1792 рік) [там само, арк. 167–168];

2) височайші грамоти: а) Війську Чорноморському на о. Фанагорія в Таврійській області (1792 рік) [там само, арк. 166–167]; б) Війську Чорноморському про допомогу козакам, які переселяються на новопожалувані землі [там само, арк. 168];

3) указ Синоду Іову єпископу феодосійському вікарію Катеринославської єпархії про прирахування до його пастви козаків о. Фанагорія (1794 рік) [там само, арк. 169].

ІІ. Масові та статистичні джерела:

1) відомості: а) кількості церков, церковного начиння та книг у підвідомчій Чорноморському козацькому війську новоприєднаній області між ріками Дніпром та Бугом (1793 рік); б) про духовенство, церкви Чорноморського війська;

2) рапорт протопопа Чорноморського війська Романа Порохні до преосвященного Іова Феодосійського про отримання ним антими́нців для

похідних церков, із виправленням резолюції: яким чином повинні бути освячені похідні церкви (1794 рік);

3) відношення преосвященного Іова Феодосійського в управління Чорноморського війська про недопущення закордонних духовних осіб у межі своєї землі.

III. Наративи:

1) «Замітка про те, як була влаштована церква в Катеринодарі, в якій знаходилося правління Чорноморського війська» (1794 рік);

2) «Записка про заporожців протоієрея Григорія Крем'янського» (1836 рік) [4, ф. V, од. зб. 449–461].

Поміж інших матеріалів Одеського товариства історії та старожитностей цінними є нормативно-правові акти стосовно управління південним краєм. Вони представлені переважно копіями і датуються 1738–1797 роками. Серед документів: Височайше затверджений щорічний розпис платні Чорноморському козацькому війську (1792 рік) [4, ф. V, од. зб. 221–448, арк. 358]; наказ імператриці правителю Таврійської області С. Жегуліну від 15 липня 1792 року про доставку в царський кабінет двотижневих відомостей про стан Чорноморського іррегулярного формування та про встановлення суворого нагляду за тим, щоб до складу Чорноморського війська не приймали російськoпідданих втікачів [там само, арк. 359].

Одним із важливих зібрань оригінальних документів до історії Чорноморської козаччини останньої чверті XVIII–XIX століття ІР ЦНБ є фонд Н. Д. Полонської-Василенко (ф. 42). Наявність цінних документальних джерел із досліджуваної проблематики пояснюється тим фактом, що в 20-ті роки ХХ століття за сприянням В. Біднова до рук дослідниці потрапили залишки матеріалів із Дніпропетровського крайового архіву. Серед цих джерел, переважає справочинна виконавча документація, яка представлена: 1) рапортами, доїздами, донесеннями, що виникли в наслідок залучення чорноморських козаків для здійснення розвідки в дельту Дунаю для отримання відомостей про некрасівців і задунайських заporожців [4, ф. 42, од. зб. 48, 51, 52, 69]; 2) відомостями служилого складу чорноморських полків і команд [4, ф. 42, од. зб. 106, 108].

Отже, в Україні найбільш представницькі комплекси джерел з історії Чорноморського козацького війська останньої чверті XVIII – початку ХІХ століття відкриті в Державному архіві Одеської області та в Державному архіві при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. Незначна кількість матеріалів та поодинокі справи, що дозволяють відтворити окремі сторони життєдіяльності Чорноморської козаччини зберігаються в Центральному державному історичному архіві в м. Києві, Державному архіві Херсонської області, Державному архіві Запорізької області, комунальному закладі

«Ізмаїльський архів», у зібраннях Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського НАН України. Документальні матеріали українських архівосховищ та музейних установ дозволяють доповнити цінними відомостями основні документальні зібрання з історії Чорноморського козацького війська, що відклалися в архівах Російської Федерації, відстежити зв'язки Чорноморської козащини з населенням різних регіонів країни, визначити роль Чорноморського іррегулярного формування у військовій, економічній, політичній структурах Російської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Автономної республіки Крим.
2. Державний архів Запорізької області.
3. Державний архів Одеської області.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.
5. *Абросимова С.В.* Книга Д. І. Яворницького «Історія села Фаліївки-Садової» // Вчений-подвижник. - Дніпропетровськ, 1991.
6. *Беднов В.* Сведения об архиве Екатеринославской Духовной Консисории (Документы XVIII в.) // ЛЕУАК. - Вып. 4. Екатеринослав, 1908.
7. *Богумил А.Г.* К истории управления Новороссией князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года // ЛЕУАК. - Вып. 2. - Екатеринослав, 1905.
8. *Богумил А.Г.* К истории управления Новороссией князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1790 и 1791 г. // ЛЕУАК. - Вып. 2. - Екатеринослав, 1905.
9. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Укладачі С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; За заг. ред. Н. І. Капустіної. - Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005.
10. *Пичета В.* Несколько слов о состоянии архива Екатеринославского нижнего земского суда // ЛЕУАК. - Вып. 1. - Екатеринослав, 1904.
11. *Полонська-Василенко Н.* Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. - Т. 1. - К., 1932.
12. *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. - Ч. 1. - Одесса: Гор. типогр., 1836.
13. *Фелицын Е.* О материалах для истории войны с Турцией 1788–1791 гг., хранящихся в Кубанском войсковом архиве // ЗООИД. - Т. XIX. - Одесса, 1896.
14. *Фелицын Е.* Акты 1788–1791 гг., извлеченные из дел Кубанского войскового архива // ЗООИД. - Т. XIX. - Отд. 5. - Одесса, 1896.
15. *Фелицын Е.* Акты 1788–1791 г.г., извлеченные из дел Кубанского войскового архива // ЗООИД. - Т. XX. - Отд. 2. - Одесса, 1897. С. 50–59.
16. Центральный государственный военно-исторический архив СССР. Путеводитель. В 3-х частях / Редкол.: Автократов В.Н. и др. - М., 1979.

МАЛОРОССИЙСКИЕ КАЗАКИ В ВОЙНАХ XIX ВЕКА

В своё время классики украинской литературы, оплакивая разрушение Запорожской Сечи и уничтожение казацких вольностей, создали в представлении народа стойкое убеждение в том, что времена казачьей славы Украины остались далеко в прошлом. Отчасти они были правы, так как с расформированием десяти левобережных полков* казаки Черниговщины и Полтавщины (более известные под общим наименованием «малороссийских» или, иначе, «городовых» или «ресстровых») потеряли свою войсковую организацию**. Тем не менее, «расказачивания» (в сословном смысле) в бывшей Гетманщине при этом не произошло, в отличие от других регионов Украины, в частности, Земли Войска Запорожского. Более того, в начале XIX века на территории Черниговской и Полтавской губерний было образовано специальное невойсковое казачье сословие.

Согласно указу Правительствующего Сената, в него зачислялись только те, кто мог документально доказать или предъявить свидетелей, что до 1782 года его предки числились выборными казаками***, то есть несли

* В 1775 г. ликвидирован Полтавский полк, остальные – в 1782 г. (Гадячский, Киевский, Лубенский, Миргородский, Нежинский, Переяславский, Прилуцкий, Стародубский, Черниговский). После этого вместо казачьих было создано 10 кавалерийских регулярных полков, а Левобережная Украина была разделена на три наместничества – Новгород-Сверское, Черниговское и Киевское.

** Процесс ликвидации Гетманщины как автономной административно-территориальной и, отчасти, военной структуры был длительным. В 1722 г. Петр I гетманскую администрацию заменил Малороссийской коллегией. В 1727 г. гетманская власть была восстановлена, но после смерти гетмана Даниила Апостола в 1734 г. была вторично упразднена императрицей Анной Иоанновной и заменена Правлением гетманского правительства. В 1750 г. должность гетмана восстановлена императрицей Елизаветой Петровной, но окончательно ликвидирована Екатериной II в 1764 г. Вместо гетмана и Генеральной войсковой канцелярии верховным органом стала Вторая Малороссийская коллегия (1764–1786 гг.) из четырёх российских чиновников и четырёх прежних генеральных старшин.

*** Разделение ресстровых казаков на выборных и подпомощников произошло в 1735 году.

действительную военную службу. Кроме разъяснения по существу, Сенат дал и точную инструкцию, которой нужно было руководствоваться на будущее время при разрешении исков о возобновлении казачества. Согласно этой инструкции, «отыскивающий казачества» в первоначальной своей просьбе обязан объявить, что он происходит от предка, «служившаго козаком и состоявшего в реестре выборных козаков, или так называемом компуте, и таковым числился до самой ревизии 1782 года, но при оной, или в последующее затем время, в числе владельческих подданных написан для укрепления несправедливо, на что и должен представить при сей же просьбе достоверныя, ясныя и никакому сомнению неподверженныя письменныя доказательства, подкрепляемыя свидетелями, что он действительно происходит от таковых предков». При отсутствии документальных данных, проситель должен был представить свидетелей, которые могли бы показать под присягой, что проситель действительно казачьего рода; свидетелей нужно было представить не менее двенадцати человек, чтобы они были или дворяне, или казаки, купцы и мещане. Если при рассмотрении иска оказывалось, что проситель по ревизии 1782 г. числился ещё казаком и был закрепощён после этой ревизии, то поветовые суды должны были делать немедленно распоряжение об освобождении из крепостной зависимости, хотя бы со стороны владельца и был заявлен протест.

Почти одновременно с упорядочением ведения исков о казачестве, был разрешён очень важный вопрос о праве казаков на неограниченное владение принадлежащей им земельной собственностью [23, с. 37]. Таким образом, казаки остались казаками, а казачьи общества сохранили за собой права и привилегии, уходящие своими корнями в литовское право и отчасти сходные с шляхетскими. В то же время казачеству, особенно беднейшим его слоям, приходилось противостоять (и не всегда успешно) попыткам закрепощения со стороны бывшей казачьей старшины, верхушка которой получила права российского дворянства.

Причин, по которым малороссийским казакам удалось сохранить свою сословную принадлежность и определённые привилегии, было несколько. Во-первых, очевидно, что сразу лишить прав столь своеобразную, хотя внешне и миролюбивую, категорию населения царская власть не рискнула, помня, чем это обернулось в своё время для Польши. К концу XVIII века именно земли, сформировавшие впоследствии Полтавскую и Черниговскую губернии, были казачьими как по типу самоуправления, так и по составу населения. Вдобавок к самым ранним казачьим поселенцам Левобережья, колонизировавшим «Дикое поле» после татарского нашествия, и ветеранам польских походов против Московии времен Смуты, получившим от польского короля в качестве платы за службу земли поблизости полуразрушенных левобережных

замков [15], было ещё несколько волн, повысивших концентрацию казачьего населения в здешних краях. Сюда, на Левобережье Днепра массово переселялись в конце XVII века казаки правобережных полков*, не желавшие снова попасть под польский гнёт. Сюда же в основном возвращались и запорожцы, уходя на покой по завершении службы или в поисках убежища после разорения Сечи**. Во-вторых, превратив находящиеся в тот момент на службе казачьи формирования в регулярные полки, правительство оставляло «про запас» возможность пополнять свою армию за счёт не отвыкшего ещё от военного быта населения, что и происходило неоднократно в течение XIX века.

Кроме того, в течение XIX века неоднократно выдвигались идеи о переустройстве бывшего малороссийского войска. В частности, генерал-губернатор Малороссии князь Н. Г. Репнин-Волконский (1778–1845), известный своим благосклонным отношением к малороссийскому казачеству, говорил об этом так: «Настоящим владельцам земли, гораздо более предстоит способов к пожертвованиям, нежели наемникам, или содержателям чужих земель; посему козакам удобно было выставлять при гетманах своих весьма значительное число пеших и конных войск в древнем их образовании; потом составлялись из них компанейские полки; после, в царствование Екатерины II, устроились и наполнялись из них десять карабинерных полков, наконец, давали они рекрутов, и, по сокращении им срока службы, каждый почти отслуживал свою очередь, и *сохранился в них до ныне воинственный дух*» [23, с. 33].

Таким образом, в начале XIX века малороссийское казачество представляло собой своеобразное общество в «переходном состоянии», помнящее своё недавнее военное прошлое и гордящееся былой казачьей славой***, и в то же время недовольное своим теперешним положением,

* В 1676 году правобережная часть Гетманщины (в составе Речи Посполитой) была упразднена польской властью. В 1684 году восстановлена, в 1699 – упразднена окончательно. Гетман И. Мазепа восстановил ряд казачьих полков на Правобережье, но в 1712 г. они были ликвидированы Речью Посполитой, как и всё казачье устройство Правобережья.

** После ликвидации в 1775 г. Запорожской Сечи часть казаков ушла на Гетманщину – в первую очередь те из них, кто имел дома и семьи на Левобережье. Подтверждением этому служат многочисленные «аттестаты», выданные Кошевым правлением, которые содержатся в Архиве Коша Новой Запорожской Сечи.

*** Основные отличия в положении сословия малороссийских казаков от казачьих войск того времени сводились к следующему: 1) В казачьих войсках

рекрутским набором, страдающее от безземелья* и попыток закрепощения. Такое неустойчивое положение требовало хотя бы временного разрешения. И случаи снова проявить «сохранившийся доныне воинственный дух» малороссийского казачества представились неоднократно.

ВОЙНА 1812 ГОДА

С началом вторжения Наполеона правительство стало срочно изыскивать все возможные средства и резервы, как уже имеющиеся (регулярная армия), так и дополнительные, для отражения противника. Со своей стороны, казаки бывшей Гетманщины сами выразили готовность принять участие в войне и пожертвовать деньги на поддержку армии. С момента расформирования «старых» казачьих полков прошло не так уж много времени. Подросли казачьи сыновья, стремившиеся, подобно отцам, быть казаками. Кроме того,

земля считалась собственностью всего Войска, казаки имели земельные пай строго установленного размера, предоставляемые на условиях несения военной службы и других повинностей. Малороссийские казаки землю имели в частной собственности с правом купли-продажи, которое, правда, имело ряд ограничений. 2) Малороссийские казаки платили налоги государству, а земли казачьих войск были изъяты из общегосударственной системы налогообложения: казаки здесь платили только косвенные налоги. 3) В казачьих войсках существовала всеобщая воинская повинность. Малороссийские казаки шли служить по рекрутскому набору или вольноопределяющимся вплоть до введения всеобщей воинской повинности в 1874 году. Малороссийские казаки также служили в кавалерии, но не в казачьих полках, а в легкоконных – гусарских, драгунских и уланских.

* Быстрому обезземеливанию малороссийских казаков и ухудшению их экономического положения, в сравнении с казачьими войсками, в значительной степени способствовала именно частная собственность на землю и, как следствие, невозможность бесплатного получения дополнительных земельных участков в случае рождения детей. Так, в середине XIX века в Черниговской губернии числилось 419 668 лиц казачьего звания (общая численность населения по состоянию на 1846 год – 1 392 374 человек обоих полов), при этом на каждую мужскую душу приходилось в среднем удобной пахотной земли около двух десятин, неудобной – 1/10 десятины, лесу 7/10, а вообще по 2 9/10 десятины [11, т. VII, ч. 2, с. 75]. Немного лучше была ситуация и в Полтавской губернии – 695 055 казаков (при общей численности населения 1 638 464 человек обоих полов), на которых приходилось в среднем 5½ десятин пахотной земли [11, т. VII, ч. 3, с. 45]. Для сравнения: в начале XX века в Донском войске на один казачий пай приходилось в среднем 13,5 десятин, в Терском его размер колебался от 16,8 до 24,9 десятин. [24, с. 61–62].

именно с участием в войне казаки связывали надежды на восстановление прежнего статуса Малороссийского войска.

Зная об этих настроениях среди казачьего населения, малороссийский генерал-губернатор князь Я. И. Лобанов-Ростовский (в должности в 1808–1816 гг.) высказал мысль о возможности усиления императорской армии за счет малороссийского казачества. Генерал-губернатор даже отмечал готовность казаков в случае надобности выставить двойное число добровольцев или даже идти поголовно [9, с. 88]. Вскоре император Александр I издал рескрипт о формировании в Полтавской и Черниговской губерниях казачьих полков, которые должны были «...заменить Малороссии обыкновенный рекрутский набор, в прочих губерниях к осени приготавливаемый» [6, с. 45].

Копии рескрипта были разосланы всем земским комиссарам и сопровождалась собственным воззванием генерал-губернатора к казакам, где он обещал выхлопотать у императора в награду за формирование казачьих полков полное освобождение казаков от рекрутских наборов и образование особого украинского войска, «близко похожего с древним состоянием малороссийских воинов». «Я при сем случае, – писал князь, – имею всему здесь козачьему сословию объявить, что тем снаряженнем избавляются они не токмо перваго рекрутскаго набора, но, по миновании в тех полках надобности, все они распустятся в дома свои, навсегда останутся принадлежащими украинскому войску и по первому востребованию обязаны опять явиться на службу и, составить свои полки, офицера же пользуются содержанием и всеми по службе правами, уланским офицерам присвоенными: они имеют установленную форму по полкам, они считаются на службе даже в то время, когда полки распустятся, ибо тогда будет их обязанностью иметь полное сведение о состоянии и занятии подчиненных им козаков. Таковое сих полков устройство столь близко похоже с древним состоянием малороссийских воинов, что нет сомнения, что здешнее козачье общество предоставит одним избранным пользоваться и польстится употребить сей случай, чтобы доказать многочисленной формировкой, что они все достойны получить навсегда право составлять из себя защиту и служить не по очереди рекрутской, а по усердию к Царю и ревности к ремеслу, в коем отличаться они всегда умели, ибо кто не ведает, что быть на войне было сущее дело предков их» [23, с. 47].

Идея массового привлечения малороссийских казаков в действующую армию была поддержана и П. И. Багратионом. В докладной записке «Виды на

формирование в Малороссии казачьих легко-конных полков», которая была подана царю и в которой также предлагалось возродить малороссийское казачье войско, он указывал, что обе малороссийские губернии могут «без отягощения» выставить 10 полков по 1 000 «совершенно способных к службе» казаков в возрасте 20–40 лет» [5, с. 94].

Тогдашнее казачье население Малороссийского генерал-губернаторства (Черниговской и Полтавской губерний) составляло 454 983 человек. Вместо предлагаемых Багратионом десяти полков, было сформировано 15 конных казачьих полков общей численностью в 18 тысяч человек (девять – в Полтавской и шесть – в Черниговской губерниях)*. Каждый полк состоял из 12 сотен и имел полкового командира, двух штаб-офицеров, двух адъютантов, одного казначея и одного штаб-трубача; на каждые 150 человек по одному ротмистру, поручику, вахмистру, два корнета, 10 унтер-офицеров и два трубача [19, с. 363–365].

На Черниговщине 1-й казачий полк был сформирован подполковником Семекой в Чернигове из казаков Черниговского и Нежинского уездов; 2-й – полковником Потресовым в Новозыбковском уезде, 3-й – капитаном Шапошниковым-Сахно в Коропе Кролевецкого уезда, 4-й – майором Миклашевским в местечке Воронеж Глуховского уезда, 5-й – подполковником Шейнертом в Козелецком уезде и 6-й – майором Турчаниновым в Стародубском уезде [5, с. 95]. Общая численность черниговских казачьих полков составила 7 200 человек.

В Полтавской губернии 1-й казачий полк под командованием майора Куклярского был сформирован в местечке Голтва Кобеляцкого повета. 2-й под командованием майора Дарагана – в местечке Белики Кобеляцкого повета. 3-й штабс-капитана Оверни – в местечке Камышня Миргородского повета. 4-й полковника Муравьева – в местечке Крапивном Золотоношского повета. 5-й подполковника Санковского – в местечке Горошине Хорольского повета. 6-й надворного советника Свечки – в местечке Яготин Пирятинского повета. 7-й майора Александровича – в местечке Срибное Прилуцкого повета. 8-й полковника де Коннора – в местечке Иваница Прилуцкого повета. 9-й

* Следует отметить, что одновременно в Черниговской и Полтавской губерниях был проведен набор ополченцев из других сословий, но в казачьи конные полки были набраны только казаки (лишь незначительная часть офицеров здесь состояла из дворян). Ополченцы-мещане, крестьяне частновладельческие и казенные пополняли пехоту.

майора Товбички – в местечке Веприк Гадяцкого повета. Общая численность полтавских казачьих полков составила 10 800 человек [5, с. 95].

Вооружение и обмундирование закупались за счёт казачьих общин*. Например, в Черниговской губернии для этого было собрано 2233 тыс. руб. Каждый казак обязан был иметь коня, конскую сбрую и мундирную одежду по образцу, три рубахи, две пары сапог, две пары онуч (полотняные и суконные), шапку «из решетиловских смушек», бурку, нагайку и два пояса.

Во время войны черниговским и полтавским казачьим полкам пришлось проявить себя как в действующей армии, так и в охранной службе на границах Киевской и Черниговской губерний, где они составляли кордоны для недопущения проникновения туда французских войск и их польских союзников. Остановимся на некоторых эпизодах войны, в которых принимали участие казаки-черниговцы.

Первый Черниговский конный казачий полк получил боевое крещение в сентябре 1812 года между Речицей и Гомелем, где он вместе с регулярными частями, прибывшими из Гомеля, разгромил отряд из польской дивизии Я. Х. Домбровского, чем остановил дальнейшее продвижение последнего. После этого полк был возвращён в Черниговскую губернию для несения охранной службы. В начале января 1813 года он был направлен на территорию Великого Герцогства Варшавского, где принял участие в боевых действиях. Особенно трудной для казаков 1-го Черниговского полка оказалась осада крепости Новое Замостье, которую защищал 4-тысячный польский гарнизон [16, с. 54]. В результате мелких стычек, а также по причине голода и болезней во время длительной осады полк понёс большие потери. Достаточно красноречиво это иллюстрирует список казаков из села Талалаевки Нежинского уезда (см. Приложение 1). Кроме казаков, находящихся «при полку налицо», потери, составившие треть от общего числа талалаевских казаков, в основном обозначены пометками типа «умер в феврале [и позже] 1813 года». В январе 1814 года, в когда-то самом многочисленном из черниговских полков (1 236 казаков) осталось 885 человек. Полк был оставлен в Польше на переформирование, а в сентябре был введён в состав 7-го корпуса генерала от инфантерии Д. Е. Сакена, входящий в 3-ю Западную армию.

* Снаряжение на войну за свой собственный счёт послужило одной из причин существенного ухудшения экономического положения малороссийских казаков. Впоследствии, в ходе других конфликтов с участием малороссийских казаков, их снаряжение уже осуществлялось частично за казённый счёт.

Другие малороссийские казачьи полки также с честью показали себя на полях битв. Например, командир 3-го Черниговского полка Шапошников-Сахно с гордостью докладывал М. И. Кутузову: «Вверенный мне полк участвовал в сражениях, находился все время на передовых постах и показал отличную храбрость и мужество» [14, с. 4]. Правда, этот рапорт дорого обошелся черниговским казакам. В сентябрьских боях за Чечерск полк потерял около трети своего личного состава. За смелость и мужество, проявленные в боях под Чечерском, 34 казака и офицера 3-го Черниговского полка были награждены крестами на георгиевской ленте, среди них унтер-офицеры Г. Макаренко, А. Степаненко, Г. Котляр, казаки А. Педько, Ф. Гриценко, Л. Мазговой, В. Пеховка, А. Маленко, Ф. Кабачной, И. Недбайло, М. Макуха и др. [2, ф. 103, оп. 208а, д. 61, л. 43].

О потерях, понесённых Четвертым Черниговским конным казачьим полком красноречиво свидетельствует, в частности, «Именной список 4-го малороссийского Черниговского конного козачьего полка нижним воинским чинам всем тем, какие только с начала составления полка поступили с отметками состоящих налицо, также убылых и находящихся за болезни в госпиталях и в других командировках июля 8 дня 1814 г.» (см. Приложение 2) [2, ф. 395, оп. 311, д. 28, лл. 346–440]. Согласно этому источнику, за два года войны ивангородские казаки потеряли половину личного состава.

Малороссийские казаки часто использовались в целях разведки. Известный историк донского казачества Е. П. Савельев писал: «Сформированному в начале великой борьбы с наполеоновским нашествием на Россию в 1812 году Малороссийскому казачьему Войску ... выпала завидная честь, почти во все время войны внутри России и в заграничном походе участвовать наравне с испытанными в битвах Донскими полками, исключительно в передовом охранении русской армии и служить ее начальникам "глазами и ушами". Воинственный дух предков так крепко жил в душах Малороссийских казаков, несмотря на многочисленные невзгоды, что на них обратил внимание сам "вихорь-атаман" граф Платов и по его ходатайству некоторые Малороссийские полки были включены в состав летучего корпуса» [22].

По окончании войны казаки были распущены по домам. Воинский долг был исполнен. Настало время царскому правительству выполнить обещанное. В 1816 году был издан указ императора Александра I, в котором говорилось: «Имея в особенном уважении усердный подвиг малороссийских козаков, вооруживших в 1812 г. собственным иждивением 15 конных полков на защиту отечества, мы с удовольствием приступаем ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих

расширить и упрочить навсегда выгоды его поселения и связать козаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими. Но как обширные соображения, долженствующие предшествовать окончательному устройству малороссийских козаков, необходимо требуют времени; то Мы, желая обратить сие самое время в пользу козаков, доставя возможность тем из них, кои на службе находятся, употребить оное на улучшение своего хозяйства, повелеваем вам привести в исполнение следующие распоряжения:

1-е. Удостоверить всех вообще козаков ... в непреложности наших намерений и попечений о лучшем устройстве их; объявить тем из них, кои находятся в составе полков <...>, особенное Наше за верную их службу благоволение, и что с сим вместе воинские труды их оканчиваются.

2-е. Предписать командирам полков немедленно распустить козаков по домам, предоставляя им полную свободу в недрах семейств своих заниматься хозяйственными упражнениями».

Согласно этому же указу, казаки были освобождены «от всех других податей и сборов, кроме подъемной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, итого по четыре рубля с души, которые, собирая на прежнем основании с начала сего года, присовокуплять сумму оных к суммам вышеозначенным, и хранить в Казенной Палате на том же основании для употребления в пользу устройства тех-же козаков, по усмотрению Нашему. Само собою, впрочем, разумеется, что общественные повинности, как-то: содержание почт, дорог, мостов и проч., остаются в своей силе». Офицеры, служившие в казачьих полках, должны были быть удовлетворены жалованьем за весь 1815 год; кроме того, Государь поручил генерал-майору графу Витту «объявить им особенно» монаршую милость и благоволение и «отобрать отзывы от тех из них, кои пожелают вступить в военную службу», для представления на высочайшее усмотрение [21, т. XXXIII, № 26309].

В 1817 г. последовал указ от 29 марта, которым разрешалось офицерам пятнадцати малороссийских казачьих полков, распущенных по домам, носить мундир [21, т. XXXIV, № 26755]; «мундирные вещи», согласно указу от 11 июня 1816 г., были оставлены и рядовым казакам «в награду службы их».

Таким образом, обещания князя Лобанова-Ростовского о том, что рядовые казаки «навсегда останутся принадлежащими к украинскому войску» (а именно это обстоятельство весьма способствовало в 1812 году активному участию малороссийских казаков в войне) перетекли в новые обещания царя «приступить к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, <...> и связать козаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами». Однако царское обещание впоследствии не было выполнено. Вместо этого в недрах правительства родился план по переселению добровольцев из числа малороссийских казаков на территории

уже существующих казачьих войск, в частности, Черноморского. Таким образом, правительство решало сразу несколько задач. С одной стороны, Черноморское войско, защищавшее границы России на Кубани и на ближних подступах к Кавказу, постоянно находилось в состоянии вялотекущей войны с черкесами и остро нуждалось в пополнении. С другой стороны, это позволяло убрать с территории Малороссии лишние, потенциально неблагонадежные элементы, обиженные невыполнением предыдущих обещаний.

Тем не менее, малороссийские казаки, ещё раз доказавшие всем и самим себе, что, подобно предкам, «быть на войне сущее дело их», охотно откликнулись на призыв правительства к переселению в 1820 г. двадцати пяти тысяч человек на Кубань с целью умножения Черноморского войска. Незнакомая местность и тяжёлая служба, сопровождаемая постоянными стычками с горцами, не пугали казаков. Не менее важным был и экономический фактор (безземелье), заставлявший полтавцев и черниговцев покидать родную Малороссию. С 1820 по 1825 г. в Черноморию переселилось из Полтавской и Черниговской губернии 25 627 душ мужского и 22 755 душ женского пола. Оставшиеся на родине казаки продолжали, пользуясь терминологией царского указа, «заниматься хозяйственными упражнениями», при этом не оставляя надежд на улучшение своего положения, или хотя бы на возможность ещё когда-нибудь проявить себя в казачьей службе.

ПЕРВАЯ ПОЛЬСКАЯ КАМПАНИЯ

События польского национально-освободительного восстания 1830–1831 гг. против российской имперской власти изучены и описаны достаточно подробно. В контексте участия в его подавлении казаков Черниговской и Полтавской губерний следует отметить, что восстание было неожиданностью для российской власти. Несмотря на очевидное численное преимущество российских войск над повстанцами, переформирование и перемещение войск императорской армии в район восстания потребовало бы достаточно долгого времени. Поэтому сразу же возникла идея использования малороссийских казаков в качестве резервной силы по образцу 15 конно-казачьих полков 1812 года.

Малороссийский генерал-губернатор Н. Г. Репнин-Волконский решил воспользоваться опытом своего предшественника, князя Лобанова-Ростовского, и обратился к Николаю I с заверениями в верности малороссийских казаков престолу, упомянул о не утихшей ещё вражде к вероломным полякам в сердцах казаков и об их всегдашней готовности послужить отечеству подобно их отцам и дедам [25]. Вопрос невыполнения правительством данных малороссийскому казачеству обещаний особенно не обсуждался. Однако его последствия были налицо – основная масса

казачества обеднела вследствие значительных человеческих и денежных потерь во время войны 1812 года, к тому же неурожаи и эпидемии последних лет и ужесточение налоговой политики в отношении казаков сделали невозможным обеспечение казачьих полков лошадьми, оружием и обмундированием исключительно за счёт казачьих обществ.

Наконец был издан царский указ о формировании казачьего ополчения, о ликвидации недоимок и уменьшении налогов с казаков: «...Великий государь император Николай Павлович высочайшим указом своим от 6 мая сего года на мое имя данным, распорядился сформировать из малороссийских казаков в Черниговской и Полтавской губерниях восемь полков легкой кавалерии. Всемилостивый государь позаботится о малороссийских казаках, как добрый отец о своих послушных детях. Он верит, что воинственные малороссийские казаки воспользуются этим обстоятельством, чтобы продемонстрировать свою верность престолу и отчизне. А взамен обещает, что казаки не будут выплачивать недоимок, которые накопились от несвоевременной уплаты подушного, водного и сухопутного налогов, а также от сборов за свободную продажу спиртных напитков».

Каждый казак должен был быть «снабжен от общества суконным полукафтаном, одними суконными шароварами и двумя холщевыми портками, шинелью, шапкой черной из овчинных смушек, суконным черным галстуком, тремя рубашками и двумя парами сапог, баклажкой для воды, арканом в 10 саженец, саквами, маленьким суконным чемоданом, нагайкой и пикой, окованной железом» [10, с. 34–35]. Возраст добровольцев составлял от 20 до 60 лет. Главным критерием отбора было умение хорошо держаться в седле. Лошадьми и фуражом казачьи полки должны были обеспечиваться за счёт малороссийского дворянства.

Как и в 1812 году, набор в казачьи полки прошел с энтузиазмом. Ещё памятливы были дни казачьей славы в войне с Наполеоном, ещё не угасли надежды на восстановление старинных прав и вольностей. Собравшиеся в Нежине казаки в присутствии самого генерал-губернатора Репнина-Волконского восторженно встретили оглашение царского рескрипта выкриками о готовности сложить свои головы и пролить кровь «за царя нашего Николая Павловича».

В каждом уезде был создан комитет по формированию казачьего ополчения во главе с местным предводителем дворянства. Деятельность уездных комитетов координировал губернский комитет, возглавляемый губернатором. Всего лишь за шесть недель было сформировано восемь кавалерийских полков из более чем 5 тысяч казаков. Оружие – сабля с португесей, лядунка патронная с перевязью и один пистолет выдавались из казны. Одеты казаки были в темно-зелёные мундиры с красной выпушкой на

воротнике и обшлагах; офицеры имели серебряные чешуйчатые эполеты с вызолоченными звёздочками и с таким же номером, присвоенным полку для различия чинов [10, с. 34–35].

Предполагалось, что казачьи полки будут прикрывать тылы действующей армии, охранять дороги и преследовать выявленные отряды повстанцев. Уже в мае 1831 года полки были готовы к походу. Они были спешно отправлены в район Минска в распоряжение главнокомандующего резервной армией генерала от инфантерии графа П. А. Толстого. Однако поучаствовать в полномасштабных боевых действиях полтавцам и черниговцам не удалось – восстание было подавлено силами регулярной армии.

Через полгода четыре из восьми полков возвратились домой и были распущены. Оружие у казаков изъяли и передали в Киевский арсенал. Два полка были переданы в ведение таможен для усиления ведомственной стражи, то есть были насильно переведены в солдаты. Об этом случае в «Киевской старине» написал Н. В. Стороженко, цитируя слова М. А. Максимовича: «Козаков довели до Белоруссии и потом отвели назад и поворотили их всех, добровольных-то ополченцев и за свой счет вооруженных, в солдат! Стали протестовать, но в ответ на это прогнали сквозь строй до смерти. Я не мог удержаться от невольного содрогания, когда выслушал это...» [18].

4 октября 1831 года, за два дня до издания манифеста об окончании Польской кампании, князь Н. Г. Репнин-Волконский обратился к Николаю I с докладом, в котором рискнул напомнить о ранее данных правительством обещаниях: «Всемиловейший Государь! Испрашивая через посредство г. управляющего главным штабом Вашего Императорского Величества Высочайших повелений Ваших касательно временного отпуска резервных эскадронов малороссийских козачьих полков, уже сформированных, я думаю сими строками донести, что и при сем последнем случае малороссийские козаки вполне доказали воинственный дух предков своих. Готовность и усердие, с которыми они стремятся от сельских занятий своих к обязанностям и трудам военной службы, превосходят по истине меру всякого ожидания и я счастливым себя почитаю, имея право ручаться Вашему Императорскому Величеству, что столь благородныя чувства малороссийских козаков сливаются в них с нелицемерною преданностью, верностью и пламенным усердием к Вам, Всемиловейший Государь! С гордостью можно сказать, что добрый народ сей, не взирая на тягостныя события протекшаго времени, поколебавши его благосостояние, помнит токмо верноподданический долг свой к Государю и любовь к родине своей. Я не ошибусь, если заключу, что чувств их достаточно для составления вернаго и надежнаго воинства.

Благотворная мысль Ваша, Всемиловейший Государь, обратить малороссийских козаков к первобытному их воинственному состоянию

предупредила цель нынешняго всеподданнейшаго представления моего; но, руководствуясь опытом долговременнаго пребывания моего в крае сем, доставившем мне возможность изыскать к таковому преобразованию сего народа надежный способ, сообразный с его нравами, местным положением и выгодами общими, я осмеливаюсь всеподданнейше просить у Вашего Императорскаго Величества дозволения представить к Высочайшему благоусмотрению Вашему новый проэкт, мною по сему предмету ныне составленный.

Я льщу себя надеждою, что приведение предположения моего было бы не невозможно.

К рядам победоноснаго воинства Вашего присоединится значительный отряд верных и усердных поборников; на страже у Днепра стоял бы против легковерия польскаго народ воинственный, и благоденствие полмиллиона Ваших подданных упрочится на долгия времена. Ходатайствуя о сем, я долгом поставляю обратить прозорливое внимание Вашего Императорскаго Величества на события и последствия времени. В 1812 году подобное же вооружение малороссийских козаков встретило в сем воинственном племени таковое же усердие, ту же готовность и то же самоотвержение. Побуждением к сему наиболее было торжественное обещание постоянного учреждения малороссийских полков. Последовавшая вскоре потом отмена и обращение сих ревностных воинов опять в казенные поселяне и к рекрутскому набору повергло в уныние всех козаков и внушило им недоверчивость, свойственную народу мало образованному. Сие то время должно решительно почестъ причиною упадка благосостояния малороссийских козаков, ибо они для вооружения своего пожертвовали тогда десятками миллионов, когда ныне и одного не издержано. Бесплезная трата сия, соединенная с утратой семейств, лишившихся подпоры и надежды своей, как следствие политической и нравственной ошибки правительства, очевидно, содействовали совершенному разорению козаков, и даже поныне многия семейства из них с стесненным сердцем воспоминают невозвратныя потери свои и *неисполненный обет правительства*.

Но чувства огорчения мгновенно исчезли при первом воззвании Вашего Императорскаго Величества к вооружению. Козаки снова ополчились в надежде на благодать Вашу: в ней находят они залог общаго своего благоденствия. Они забыли все труды, пожертвования и самыя чувствительныя утраты, в твердом уповании, что милосердие Ваше оградит от сиротства семейства их, что они возвратятся в дома свои, продолжив срочное служение. На сем то последнем основываю и проект преобразования малороссийских козаков. При составлении онаго, я руководствуюсь благотворным предначертанием Вашего Императорскаго Величества и

нынешнее время почитаю самым удобным к приведению онаго в исполнение, ибо значительное количество малороссийскаго войска уже составлено, остается только привести войско сие в надлежащую соразмерность с целым народонаселением и положить основание к прочному основанию и положению онаго» [23, с. 63–65].

Однако фактическая сторона дела была опять проигнорирована правительством. Более того, одновременно стали высказываться предложения вообще сравнять казаков в правах с крестьянами и даже запретить называться казаками, как, например, в письме полтавского помещика С. М. Кочубея князю Н. Г. Репнину-Волконскому от 11 февраля 1832 года: «Наконец, чтобы преобразовать для пользы ее Малороссию, не можно ли бы и самое имя казака заменить другим? Это совершенно было бы для земли сей благодение. В Польше, оставшейся части Малороссии, имя сие исчезло и все слилось с именем поляка. Почему бы их не назвать, сих свободного состояния жителей, полтавскими украинцами и черниговскими украинцами? Можно бы и губернии назвать: Украинскою Полтавскою и Украинскою Черниговскою. Обе же губернии вместе сохранили бы название Малороссии, так как Могилевская и проч. вместе составляют Белоруссию, три губернии Новую Россию, десятки Великороссию и проч., и проч. По крайней мере не было бы малороссийскаго казака, столь званнаго для воспоминания многого и для лени, и столь противящегося смещению сего народа с русским». Из этого письма со всей очевидностью следует, что получившая дворянство и полностью удовлетворенная своим положением бывшая казачья старшина уже достаточно обрусела для того, чтобы быть «более русскими, чем сами русские» (по образному выражению самого Кочубея).

17 октября 1832 г. генерал-губернатор сообщил всем казачьим волостям, посёлкам и общинам о полученных от императора льготах: уменьшение оброка до трёх руб., а с 1832 г. – до четырех руб. с каждой ревизской души. До этого казаки Полтавской и Черниговской губерний выплачивали ежегодно государству налогов почти на 14 рублей. Но самым важным, что получили казаки, стало право на наследственное владение и продажу земли среди своего сословия, закреплённое именным указом Сената от 25 июня 1832 г. Более того, в случае чересполосицы казаки могли по разрешению казенной палаты, согласованному с военным губернатором, обменивать землю с помещицей. Узаконивалось также право продажи спиртных напитков; военная служба ограничивалась 15 годами, причем ежегодно в солдаты бралось пять человек от тысячи казаков.

Тем не менее, из-за отсутствия документов, невозможно проследить, смогли ли казаки в полной мере воспользоваться теми незначительными привилегиями, которые они получили от Николая I. Скорее всего, нет. Казачье

безземелье постоянно создавало социальную напряжённость в малороссийских губерниях, а потому генерал-губернатор, согласовывая свои предложения с императором, неоднократно прибегал к переселениям казаков, продолжая использовать их для военной защиты границ империи и колонизации целинных земель юга Украины. Так, грубо нарушив объявленные сначала условия добровольной мобилизации против польских повстанцев (при том, что казаки ополчались и за собственные средства), их отправили на Кавказ, чтобы избавиться от беспокойных элементов.

Два полка – один полтавский и один черниговский (в основном из неженатых малоземельных и безземельных казаков) остались при военном губернаторе и затем были переведены на Кавказ. Они охраняли Военно-Грузинскую дорогу, сменив казаков-донцов, а затем были переформированы во Владикавказский полк Кавказского линейного казачьего войска. Эти казаки с гордостью вспоминали о своей причастности к подавлению «польского мятежа». Формулярные списки многих офицеров сообщали об этом следующее:

«Командир 4-й сотни Владикавказского казачьего полка, кавалер ордена св. Анны 4-й степени с надписью "За храбрость", есаул Василий Семенович Иванюков. Сын купца 3-й гильдии Черниговской губернии поступил на службу в 7-й Малороссийский казачий полк и находился в походах в 1831 г. в Виленской губернии для истребления и преследования остатков литовских и польских повстанцев. После расформирования 7-го Малороссийского полка поступил в 2-й Малороссийский полк, который был направлен на Терек».

«Командир 4-й сотни Владикавказского казачьего полка, есаул Иван Иванович Теремец. Из обер-офицерских детей Черниговской губернии, Городничьего уезда. Поступил на военную службу унтер-офицером в 1831 г. в бывший 8-й Малороссийский казачий полк, в составе которого воевал против польских и литовских повстанцев. При расформировании полка поступил в ноябре 1832 г. в 1-й Малороссийский казачий полк, отправляющийся на Северный Кавказ. С 1841 по 1844 гг. находился в боях и походах против непокорных кавказских горцев».

«Начальник Александровской станицы, сотник Константин Алексеевич Стасюков, 49 лет, из дворян Черниговской губернии. В 1831 г. поступил в 7-й Малороссийский полк унтер-офицером и находился в походах против польских и литовских повстанцев. При расформировании 7-го Малороссийского полка направлен во Владикавказский казачий полк. В 1849–55 гг. – начальник станицы Змейская. Кавалер ордена св. Анны 4-й степени».

«Начальник станицы Урухская, сотник Александр Михайлович Лубченко, 46 лет, из казаков Полтавской губернии. Имеет знак отличия военного ордена св. Георгия. Поступил на службу в 1831 г. в 7-й Малороссийский казачий

полк, принимал участие в боевых действиях в Польше. После расформирования полка поступил в 1-й Малороссийский казачий полк, который был переведен на Кавказ в 1832 г.»

«Начальник станицы Владикавказская, сотник Григорий Симонович Хоменко, 45 лет, из казаков Черниговской губернии. Имеет знак отличия военного ордена св. Георгия. Поступил на службу в 7-й Малороссийский казачий полк, участвовал в военных действиях против польских и литовских повстанцев. После расформирования полка вступил в 1-й Малороссийский казачий полк, который был переведен на Кавказ».

«Начальник станицы Пришибская, хорунжий Никита Иванович Плющ, 48 лет, из казаков Черниговской губернии. Поступил в бывший 6-й Малороссийский казачий полк, участвовал в походах против поляков и литовцев в 1831 г.» [12, с. 249].

С переселением малороссийских казаков на Терек связан ещё один интересный исторический факт. Оказавшись в окружении горцев-инверцев и казаков-старообрядцев, черниговцы и полтавцы затосковали по родине. К тому же масса неженатых казаков не совсем увязывалась с колонизационной политикой российского правительства, предполагавшей создание казачьих станиц, населённых семейными казаками. Вопрос разрешился просто – всё в тех же Черниговской и Полтавской губерниях были набраны незамужние государственные крестьянки, пожелавшие переселиться на Кавказ. Это переселение, получившее в Украине полулегендарную окраску, известно в народе как «Девичий набор» [7].

КРЫМСКАЯ ВОЙНА

В очередной раз о малороссийских казаках вспомнили через несколько месяцев после высадки в Крыму войск антироссийской коалиции во время Крымской войны 1853–1856 гг. Несмотря на численное превосходство над противником, российская армия была хуже вооружена. Вдобавок к боевым потерям, ряды российских солдат редели вследствие болезней, и в начале 1855 г. правительство было вынуждено объявить набор народного ополчения. В указе Правительствующему Сенату от 31 июля 1855 г. о наборе ополчения в Черниговской и Полтавской губерниях указывалось, что при раскладке призыва малороссийские казаки должны быть исключены из общего числа населения. Всё дело в том, что двумя месяцами ранее – 7 мая 1855 г. другим указом было предписано сформировать шесть казачьих полков из малороссийских казаков (два в Черниговской и четыре в Полтавской губернии). Как и во время войны с Наполеоном, казачьи полки формировались отдельно от земского ополчения. Казаки должны были выставить по 12 человек с каждой тысячи ревизских душ.

Полк состоял из 6 сотен, в каждом полку полагалось иметь 27 офицеров, в том числе полкового командира, утверждаемого высочайшей властью, 58 старших и младших урядников, 56 приказных и 875 казаков [13]. Как и ранее в 1812 и 1831 годах, унтер-офицерский и рядовой состав полков формировался из казаков-добровольцев. Кроме того, в полки призывались казаки, не попавшие на срочную службу во время предыдущего рекрутского набора. Офицерский состав формировался из отставных офицеров, изъявивших желание вернуться на службу, а также чиновников-добровольцев гражданской службы. Квалифицированных военных кадров для командного состава полков не хватало. Например, во главе 5-го полка был назначен судья Черниговского уездного суда П. Мокриевич. Оружие и обмундирование закупались за счёт казачьих общин. На каждого казака предписывалось собрать по 10 руб. 20 коп. Казак должен был иметь саблю, пистолет, пику, полукафтан, шаровары и красный кушак. Стрелевые лошади закупались за счёт общего государственного земского сбора. Земства также должны были снабдить казаков 6-месячным провиантом.

Штабы двух Черниговских полков – 5-го и 6-го размещались соответственно в Новгороде-Северском и Чернигове, а во всех уездных городах губернии были организованы призывные пункты, при которых постоянно действовали медицинские комиссии. Сформированные полки были проинспектированы генерал-губернатором С. Кокошкиным и получили в ряде случаев весьма критические замечания. В частности, «досталось» офицерскому составу из числа чиновников [17, с. 60]. Население же с восторгом встретило известие о формировании полков и с ликованием встречало казаков-добровольцев. Полны энтузиазма были и сами казаки.

В сообщении «Казачьи полки Полтавской и Черниговской губерний», помещённом в разделе «Современное обозрение» в журнале «Отечественные записки», неизвестный корреспондент писал: «В Полтавской и Черниговской губерниях формируются шесть казачьих полков, заменивших там ополчение северных и средних губерний. "Глазам не верится, – говорит корреспондент, – вообразите себе красивейших, черноглазых и черноусых молодцов, статных и бойких, в темносиних кафтанах, подрезанных коротко, по теперешнему крою военных кафтанов, с алыми кушаками, высокими шапками с пунцовым вылетом на маковке. Это полтавские и черниговские казаки. Нет ничего красивее этих молодцов, когда они учатся или идут через городские площади. В первом ряду театра и в городском саду мелькают усачи-офицеры и генералы. В исторических селах размещаются уже готовые сотни новых казаков. Полковыми командирами избраны представители лучших из здешних старинных фамилий. ... И надо видеть, с каким восторгом эта новая картина здешней жизни принимается украинцами! Все ждут не дождутся, когда

очередь двинет новобранцев туда, где решается великий вопрос нашей родины"» [20].

Несмотря на то, что казачье ополчение не было окончательно сформировано (в Черниговских полках, например, вместо запланированных 2 250 казаков в его рядах насчитывалось 1 159), полки выступили в Гельсингфорс, получив задачу усилить защиту Балтийского побережья в случае возможной атаки англо-французской эскадры, уже пытавшейся захватить крепость Свеаборг.

По пути следования казаки встречали такой же радушный прием и воодушевление, как и на родине. Вот как описывают прохождение полтавцев через Курск: «Весть о вступлении в Курск малороссийских козаков за несколько дней облетела население города Курска и возбудила во всех слоях городского общества интерес и внимание к новым защитникам Отечества. Толковали среди публики, – говорит старожил-очевидец, – что мысль призвать к участию в военных действиях малороссийское козачество заслуживает особенной симпатии, что козаки крепко постоят за честь своего оружия и дадут знать себя врагам». Многих интересовал внешний вид вновь сформированных отрядов, потомков славного малороссийского козачества... «Молодцами шли на конях, – говорит автор заметки в губернских ведомостях, – добрые сыны Украйны, весело вступали они в город, и задушевными песнями их родины гремело козацкое молодечество и отвага».

Полки были расформированы на основании Положения, утвержденного 5 апреля 1856 года. При этом строевые лошади с уздечками, недоуздками, саквами и нагайками оставлялись в собственности казаков вместе с предметами их обмундирования [13].

УСМИРЕНИЕ ПОЛЬСКОГО МЯТЕЖА 1863 ГОДА

В последний раз в XIX веке военные формирования малороссийских казаков по национально-сословному принципу были созданы в мае 1863 года. Это были три конных казачьих полка – один в Черниговской и два в Полтавской губернии, сформированные для участия в подавлении польского национально-освободительного восстания 1863–1864 годов.

На этот раз не наблюдалось былого энтузиазма среди казаков. В цитируемой выше публикации Н. Стороженко в «Киевской старине» историк М. Максимович, отвечая на вопрос о «последнем ополчении», говорит: «...нечего и спрашивать. Тут просто из крестьян брали, да и то каких старались отдавать – самых дрянных, пьянчуг и т. п. Нет Малороссии, баста, совсем отпала. Я был в последнюю войну: никакого одушевления» [18, с. 45–46].

Справедливости ради следует отметить, что при изучении архивных документов в Государственном архиве Черниговской области нами обнаружены данные о награждении казаков 1-го малороссийского конного казачьего полка медалями за подавление польского восстания 1863–1864 гг. В частности, казаки Талалаевской волости Нежинского уезда и Ивангородской волости Борзнянского уезда Черниговской губернии представлены выходцами из старинных и известных казачьих родов, для которых возможность в который раз сослужить воинскую службу, очевидно, считалась делом чести (приложение 3).

Воодушевление при наборе ополчения, очевидно, подавлялось и властями. Черниговский губернатор князь С. П. Голицын в письме министру внутренних дел П. А. Валуеву от 2 июля 1863 г., в связи с активизацией украинофильства предлагал «если не вовсе приостановить формирование малороссийских казачьих полков, то по крайней мере обставить это формирование совершенно другими условиями. <...> сам факт формирования особых малороссийских полков может быть истолкован как признание, со стороны Правительства, некоторой автономии Малороссийского края» [3].

26 июля 1864 г. полки были распущены. Сведений об их участии в военных действиях нами не обнаружено. Скорее всего, они создавались, как и ранее, в качества резерва на случай, если передислокация регулярных частей в район охваченных восстанием западных районов займет много времени. Однако есть одна интересная деталь. Медаль «За усмирение польского мятежа 1863–1864 гг.», учрежденная для награждения участников подавления восстания, имела две разновидности – из светлой и из тёмной бронзы. Первой награждались все чины армии, пограничной стражи, а также **малороссийские конные казачьи полки** и конные сотни, составленные из местной милиции Динабургского и Речицкого уездов, **принимавшие непосредственное участие в боевых действиях**. Этой же медалью награждались и лица всех сословий – вплоть до крестьян, действовавших непосредственно в боевой обстановке с оружием в руках против повстанцев. Медалью из тёмной бронзы (меди) жаловались все воинские чины и чиновники военных ведомств, находившиеся на территории военных действий, но не принимавшие участия в боевых операциях. Казаки в приведённом выше списке получили темно-бронзовые медали.

* * *

Малороссийское казачество, как особое сословие, сохранилось и в начале XX века. Традиции старого запорожского и гетманского казачества почитались долго. В середине 1850-х годов нередко можно было видеть черниговских и полтавских казаков, которые, подражая запорожцам «бреют себе головы и на макушке оставляют клок длинных волос, от чего соседи их,

русские, с давних времен называют малороссиян хохлами» [11]. Описывая казачье население местечка Александровки Сосницкого уезда Черниговской губернии в середине 1850-х годов, священник Г. Базилевич указывал: «Здесь помнят древнюю казачью службу, когда казаки служили дома, учились военному искусству дома, и не дальше как в семи верстах ... имели свою Сотню. Оружием служил им спис или пика..., главной принадлежностью казака была лошадь». Луга, где Александровские казаки выпасали своих коней, по старой казачьей традиции разделялись на курени. «Каждый курень носит особое название от древних Александровских казаков, а именно: курень Зарецких, курень Коржов, курень Зайцов и курень, так называемый Верхолесский» [8, с. 313].

Очевидно, что ополчения малороссийских казаков, набравшиеся в среднем каждые 20 лет (1812, 1831, 1855, 1863) в немалой степени способствовали сохранения и боевого духа, и казачьих традиций. Этот дух и традиции не исчезли и проявились в годы гражданской войны, когда представителям малороссийского казачества пришлось воевать на разных фронтах и зачастую друг против друга. Кубанский казак генерал А. Г. Шкуро в июле 1919 г. писал донскому войсковому атаману А. П. Богаевскому: «Невольно возникает вопрос: как же усилить и умножить семью казаков. Где искать тот элемент, откуда казаки могут черпать пополнение своих сил в борьбе с врагами Государства. Ответ сам собою напрашивается, он совершенно ясен. Таким элементом является благомысляще настроенная часть населения Малороссии – этой старой колыбели казачества, преимущественно Полтавской и Черниговской губерний, где и до сего времени сохранилось сословие казаков. Там еще живы предания седой казачьей старины и витает дух их доблестных предков Запорожских казаков – славных борцов за веру Православную и за свое имя Русское» [1].

В 1918 г. пришёл к власти в Украине и был провозглашён гетманом П. П. Скоропадский, происходивший из старинного казачьего старшинского рода, к которому принадлежал гетман И. И. Скоропадский (1708–1722). Одним из своих указов П. П. Скоропадский восстановил казачье сословие в Черниговской, Полтавской губерниях и на Слобожанщине. Началась работа по составлению реестров казачьих родов. Однако события гражданской войны не дали осуществиться идеям украинского гетманского государства и возрождения украинского казачества как особого сословия.

Сегодня в России и в Украине наблюдается повышенный интерес к истории казачества. Одновременно появляются различные организации, именующие себя казачьими. Иногда благая цель возрождения казачьих традиций проявляется в методах, недостойных памяти наших славных предков. Чего стоят только попытки представить казаков сверхчеловеческими,

поражающими врагов исключительно средствами боевого танца или оккультными способностями. При этом под покровом казачьих традиций пытаются навязать фантастические обряды, совершенно не связанные с казачеством и не подкрепленные никакими историческими фактами – например, прикладывание клинка к плечу «посвящаемого» в казаки, заимствованное, очевидно, из романа о Дон-Кихоте. Точно так же ничего, кроме улыбки, не вызывают карнавальные униформы, карикатурные звания типа «генерал-есаул-хорунжего» и невообразимые награды людей, в большинстве своем не имеющих среди своих предков ни одного казака. Но среди жителей Украины есть немало людей, которые без труда могут доказать свое казачье происхождение без посвящений и вступлений в какие бы то ни было новые «казачества». Потомков «малороссийских казаков» и сейчас много на Левобережной Украине, на территории бывшей Гетманщины.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Российский государственный военный архив. Ф. 39733. Оп. 1. Д. 3. Лл. 3–4 об.
2. Российский государственный военно-исторический архив.
3. Российский государственный исторический архив. Ф. 1282. Оп. 1. Д. 166. Л. 20 об.
4. Государственный архив Черниговской области. Ф. 127. Оп. 22. Д. 768.
5. *Абалихин Б. С.* Украинское ополчение в войне 1812 года // Исторические записки. - Т. 72. М., 1962. С. 87–118.
6. *Абалихин Б. С.* Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России. - Волгоград, 1987.
7. *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні, Киев, 1991. Гл. 12.
8. *Базилевич Г.* Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда. // Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским географическим обществом. Вып. 1. СПб., 1853.
9. *Богданович М.* История Отечественной войны 1812 года. - СПб., 1859.
10. *Висковатов А.В.* Историческое описание одежды и вооружения российских войск. - Т. 27. СПб., 1844.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального штаба. - Т. XII. Малороссийские губернии. - Ч. 2. - Черниговская губерния. - СПб., 1851; Ч. 3. Полтавская губерния. - СПб., 1848.
12. *Дзагалов А.С.* Обзор архивных и статистических источников по переселению украинцев в Терскую область (XIX – начало XX вв.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Інститут історії України НАН України. - Вип. 10. - К., 2005.
13. Исторический очерк деятельности военного управления в России в 1855–1880. Т. 1. СПб., 1879.

14. *Козлов О.М.* Кролевчани у війні 1812 року. Суми, 2003.
15. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К., 2006.
16. *Лейберов О.* «Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...»: ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах // Нежинская старина. Вып. 3 (6). - Нежин, 2007.
17. *Лейберов О.* «Побужденные чувством верноподданнической преданности и восторженного умиления...»: Участь населення Ніжинського повіту у Кримській війні 1853–1856 років // Нежинская старина. Вып. 6(9). Нежин, 2008.
18. Мысли М. А. Максимовича о Н. Г. Репнине и об ополчении 1835 г. // Киевская старина. 1898. № 5.
19. Отечественная война 1812 года. // Материалы ВУА. - Т. XVII. - СПб., 1911.
20. Отечественные записки. - Современное обозрение. Часть III: События в Отечестве. - СПб., 1855. Сентябрь. С. 62–63.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. - Т. XXXIII. - (1815–1816 гг.). - СПб., 1830; Т. XXXIV. - (1817 г.). - СПб., 1830.
22. *Савельев Е.* Племенной и общественный состав казачества. Исторические наброски. // Донские областные ведомости №244 (12 нояб. 1913. С. 3–4) // http://evgrsaveliev.narod.ru/tribes/tribes_32.html
23. *Стороженко Н.В.* К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в. - Оттиск из журнала «Киевская старина». - К., 1898.
24. *Трут В.* Дорогой славы и утрат. Казачьи войска в период войн и революций. М., 2007.
25. *Шандра В.* На службі імперії // День: Щоденна всеукраїнська газета. Київ, 2004. 14 серп. (№ 144).

Приложение 1

Список казаков из села Талалаевки Нежинского уезда (1812 год)

<i>Унтер-офицеры, старослужащие:</i>				
1	Степан Иванов Добронильский(?)	24 лет		при полку налицо
2	Семен Павлов Волох	22 лет	холост	при полку налицо
<i>Трубачи:</i>				
3	Фома Иванов Ващенко	25 лет	холост	
4	Фома Игнатов Юрченко	23 лет	холост	при полку налицо
5	Корней Семенов	20	холост	при полку налицо

	Куць	лет		
<i>Козаки:</i>				
6	Архип Иванов Бережняк	28 лет	холост	при полку налицо
7	Евдоким Емельянов Беда	55 лет	женат на Стефаниде Никифоровой, детей не имеет	при полку налицо
8	Николай Андреев Марченко	18 лет	холост	умер 3 февраля 1814 г.
9	Иван Григорьев Чайка	31 лет	женат на Стефаниде, детей не имеет	умер 24 февраля 1813 г.
10	Григорий Кирилов Бедный	25 лет	женат на Евдокии, имеет сына Евдокима 2 лет, дочь Акилину 7 лет	умер 25 июля 1813 г.
11	Павел Тимофеев Феденко	55 лет	женат на Марте Ивановой, дочери Мария 16 лет, Наталья 10 лет	при полку налицо
12	Иван Никитин Котохов	30 лет	женат на Ульяне Николасвой, детей не имеет	при полку налицо
13	Евстафий Никитин Асавуленко	25 лет	женат на Татьяне Пантелеймоновой, сын Иван 6 лет	при полку налицо
14	Павел Федоров Лучка	26 лет	вдов, детей не имеет	при полку налицо
15	Демид Афанасиев Цыбенко	23 лет	женат на Марте Ивановой, детей не имеет	при полку налицо
16	Захарий Дмитриев Можай	20 лет	холост	при полку налицо
17	Иван Петров Проценко	40 лет	женат на Ульяне Григорьевой, дети: Никита (?) 12 лет, Мария 9 лет, Агафия 7 лет, Пелагея 4 лет	при полку налицо
18	Федор Ивaпов Самко	45 лет	женат на Устинье, дети: Данила 19	умер 29 января 1813 г.

			лет, Петр 15 лет, Иван 12 лет	
19	Василий Матвеев Красновид	37 лет	жена Марфа, дочь Варвара 9 лет	умер в Краковском госпитале 39 ноября 1813 г.
20	Гаврило Иванов Березенко	19 лет	жена Неонила, детей не имеет	умер 12 февраля 1813 г.
21	Петр Осипов Маринченко	20 лет	холост	умер (?) мая 1813 г.
22	Каленик Василиев Максюта	36 лет	жена - Татьяна, дочь Ксения 17 (11-?) лет	оставлен капитаном (?) для перемены неспособных лошадей 4 мая 1814 г.
23	Василий Романов Динька	36 лет	женат на Параскевии, детей нет	умер 9 февраля 1813 г.
24	Трофим Иванов Евтушенко	24 лет	Холост	при полку налицо
25	Антон Прокопов Шепель	19 лет	Холост	умер 27 февраля 1813 г.
26	Андрей Алексеев Паламаренко	62 лет	вдов, сын (?) 6 лет, Яков 22 лет	
27	Михайло Иванов Трофимковский	37 лет	жена – Мелания, дочь Наталия 3 лет	умер 15 мая 1813 г.
28	Иван Аврамов Ковтун	20 лет	Холост	при полку налицо
29	Федор Федоров Курило	20 лет	Холост	при полку налицо
30	Никита Василиев Циба	24 лет	Холост	при полку налицо
31	Василий Матвеев Наконечный	27 лет	Холост	умер 9 апреля 1813 г.
32	Иван Яковлев –? Дяченко	24 лет	Холост	умер 6 февраля 1813 г.
33	Василий Ефремов Киричок	28 лет	Холост	при полку налицо
34	Григорий Терентиев Северин	26 лет	женат на Домникии Сидоровой, детей не имеет	умер 22 февраля 1813 г.
35	Яков Корнеев	24	Холост	при полку налицо

	Красновид	лет		
36	Павел Павлов Андрушка	19 лет	Холост	при полку налицо
37	Евстафий Мартинов Краснощек	52 лет	вдов, детей не имеет	при полку налицо
38	Юрий Григорьев Хомич			

Источник: 2, ф. 395, оп. 311, д. 28.

Приложение 2

Именной список 4-го малороссийского Черниговского конного козацкого полка нижним воинским чинам всем тем, какие только с начала составления полка поступили с отметками состоящих налицо, также убылых и находящихся за болезни в гошпиталях и в других командировках июля 8 дня 1814 г.

Черниговской губернии, Борзенского повета местечка Ивангород козаки

Афанасий Игнатов сын Андрущенко, 21 год, холост, при полку налицо, произведен в унтер-офицеры.

Михайло Емельянов сын Седаш, 28 лет, женат, имеет сына Климента 3-х лет, при полку налицо.

Ананий Афанасиев сын Фоминенко, 22 года, холост, при полку налицо.

Семен Лукьянов сын Рубец, 39 лет, женат, имеет сына, при полку налицо, произведен в унтер-офицеры.

Денис Прокопов сын Бойко, 22 года, холост, при полку налицо.

Емельян Климов сын Глушенко, 22 года, холост, при полку налицо.

Родион Васильев сын Рева, 19 лет, холост, при полку налицо.

Дмитрий Климов сын Команов, 24 года, женат, имеет сына Савву 3 лет, при полку налицо.

Герасим Петров сын Лавренко, 26 лет, холост, при полку налицо.

Семен Федоров сын Сербин, 22 года, холост, оставлен в N в гошпитале 1813 г.

Вакул Павлов сын Алексеенко, 20 лет, холост, оставлен за болезнию в Новоградском (?) гошпитале 2 марта 1813 г.

Иван Мосиев сын Романенко, 20 лет, холост, умер декабря 30-го 1812 г.

Николай Лукьянов сын Пустовойт, 22 года, холост, умер декабря 26, 1812 г.

Герасим Кирилов сын Гладкий, 18 лет, холост, умер января 27, 1813 г.

Ефим Романов сын Карбан, 18 лет, холост, умер декабря 30, 1812.

Василь Васильев сын Кабан, 28 лет, женат, детей не имеет, умер апреля 29, 1814 г.

Ефим Степанов сын Левен, 17 лет, холост, умер генваря 11, 1812.

Филип Иванов сын Бойко, 20 лет, холост, умер 1 марта 1813 г.

Павел Денисов сын Горбенко, 23 г., холост, умер декабря 31, 1812 г.

Елисей Данилов сын Черноног, 20 лет, холост, умер декабря 26, 1812 года.

Михайло Данилов сын Рябецкий, 21 год, умер февраля 7, 1813 г.

Емелиан Никитин сын Шула, 32 года, холост, умер 30 ноября 1813 г.

Ананий Мойсеев сын Романенко, 17 лет, холост, умер июня 1, 1813 года.

Иван Семенов сын Гилченко, 32, женат, имеет сына Павла 6 и Петра 9 лет, умер февраля 23, 1813 года.

Денис Иванов сын Лскаренко, 22 года, холост, умер февраля 28, 1813 г.

Степан Яковлев сын Рева, 22 года, холост, при полку налицо.

Игнат Иванов сын Кудлай, 32 года, вдов, детей не имеет, при полку налицо.

Степан Алексеев сын Романенко, 29 лет, холост, при полку налицо.

Степан Григориев сын Шило, 27 лет, холост, при полку налицо.

Андрей Иванов сын Заболотный, 27 лет, холост, при полку налицо.

Яков Григориев сын Шульга, 22 года, женат, имеет сыновей Трофима 4, Петра 3 лет, при полку налицо.

Тимофей Иванов сын Стокоз, 21 год, холост, при полку налицо.

Андрей Карпов сын Могила, 19 лет, холост, при полку налицо.

Семен Федоров сын Турчин, 21 год, холост, при полку налицо.

Григорий Захаров сын Мозоль, 18 лет, холост, в N-шинском гошпитале за болезни 22 февраля 1813 г.

Никита Иванов сын Сетало, 18 лет, холост.

Степан Никифоров сын Лаврик, 35 лет, женат, детей не имеет, умер 7 февраля 1813 года.

Евсей Степанов сын Соркивой, 25 лет, женат, детей не имеет, умер 7 февраля 1813 г.

Игнат Максимов сын Гриценко, 22 года, холост, при полку налицо.

Мирон Антонов сын Махно, 23 года, холост, умер 19 февраля 1813 года.

Иван Федоров сын Митрик, 41 год, вдов, детей не имеет, умер 7 июля 1813 г.

Источник: 2, ф. 395, оп. 311, д. 28.

Казаки Талалаевской волости Нежинского уезда и Ивангородской волости Борзнянского уезда Черниговской губернии, награждённые медалями за подавление польского восстания 1863–1864 гг.:

6-й сотни

Нежинского уезда Талалаевской волости:

Яков Самко, Евтихий Самко, Иван Шкаренко, Авксентий Проценко, Потап Саенко, Устим Таран, Кузьма Шипулинский, Тихон Шадура, Корней Мищенко

Борзнянского уезда Ивангородской волости

Николай Лаврик, Онуфрий Григоренко, Афанасий Дмитренко, Пётр Гладкий, Леонтий Золотарь, Сидор Муха, Нестор Писаренко, Архип Члешкус, Иван Кузьменко, Иван Сенько, Ефим Фалюк, Сидор Легкий, Иван Кантур, Авраам Кантур, Кондрат Вахненко, Игнат Бородюк, Трофим Бадук, Михайло Кантур, Яким Костюченко.

Источник: 4, ф. 127, оп. 22, д. 768.

КАЗАКЪ

Полный полковник Термисевскаго полка, 1812-1815.

А. И. Давыдовъ.

С. П. Давыдовъ.

Из книги А. В. Висковатова «Историческое описание одежды и вооружения российских войск»

КАЗАКЪ

Малороссійскихъ Казацкихъ полковъ, 1831—1838.

Из книги А.В. Висковатова «Историческое описание одежды
и вооружения российских войск»

ОБЕРЪ-ОФИЦЕРЪ

Малороссійскихъ Казачьихъ полковъ, 1831—1838.

Из книги А.В. Висковатова «Историческое описание одежды
и вооружения российских войск»

ОБЕРЪ-ОФИЦЕРЪ

*Малороссийскихъ Монашихъ Монастырей полковъ. 26 июля 1855.
(Въ парадной формѣ).*

Из книги А.В. Висковатова «Историческое описание одежды
и вооружения российских войск»

1. Мировополитике: *Спичивские*
2. Древи рождени или поимени: *Ильина*

3. Ротъ имити: *чирковской*
4. Семействъ или для состоятъ или въ кругу: *Ильинский*
5. Находясь при поиме:

6. Отношение къ отбыванию воинской повинности:

ПАСПОРТЪ *В* *В* *В*
 Выдана *Катковскому* *В. Давыдову* *В. Давыдову*

Преданная *Ильина* *Владимировна*
Владимировна уроженка, дитяти, или казани, или *Спичивской*
 округа *Владимирской* *Спичивской* *Владимирской*
 уездомъ *А* въ районъ города и селенія Российской Имперіи отъ имперскаго числа
 по *17* *Июль* *1880* года *Владимирской* *Владимирской* года.

Паспортъ казачки с. Спасского Кролевещкого уезда Черниговской губернии, Евфросинии
 Бойковой, 1916 г., частная коллекция.

Казак Терентий Карпенко, с. Талалаевка Нежинского уезда
Черниговской губернии, 1920-е, частная коллекция.

**ПЕРЕСЕЛЕНИЕ УКРАИНЦЕВ НА ТЕРРИТОРИЮ
КАВКАЗСКОГО ЛИНЕЙНОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА
(КОНЕЦ XVIII — ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX в.):
ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ**

В конце XVIII в. правительство Российской империи санкционировало процесс массового заселения Северного Кавказа и создание в его северо-восточной части оборонительной Кавказской линии, где задолго до этого уже размещались Гребенское, Терское Семейное и Терское Кизлярское казачьи войска. В этом регионе численность населения длительное время оставалась незначительной. Так, в донесении генерал-губернатора Новороссийского, Азовского и Астраханского князя Г. А. Потёмкина содержатся сведения об общей численности всех казачьих войск на Северном Кавказе в 1776 г.: от Кизляра до Каргалинской в трёх станицах терских семейных казаков располагалось 500 человек; от Каргалинской до Червлённой в пяти станицах Гребенского войска – 373; от Червлённой до Моздока в пяти станицах Моздокского полка – 767; в Кизляре, в составе Терского войска, – 109 человек [15, с. 102].

Для увеличения населения и усиления охраны границ правительство и войсковая администрация в конце XVIII – первой половине XIX в. традиционно прибегали к испытанному средству – организации военной и гражданской колонизации, повлёкшей за собой перемещение многочисленных выходцев из центральных и южных районов России и Украины. Согласно подсчетам В. М. Кабузана, 92,6% прибывших на жительство в Ставрополье колонистов в период с 1799 по 1810 г. составляли выходцы из Центрально-Земледельческого региона России, причём большая часть (66,8%) приходилась на Курскую губернию. За ней следуют Воронежская (13,9%), Орловская (10,3%), Смоленская (3,5%) и Пензенская (2%) губернии [14, с. 141]. Оставшиеся 3,5% – из Полтавской, Черниговской, Харьковской, Киевской и других малороссийских губерний.

Следует отметить, что не всегда выходцы из так называемых великорусских губерний являлись представителями русского этноса, так как в некоторых из них существовало значительное число украинских поселений, расположенных «сплошным этническим массивом или дисперсно в южных уездах, граничащих с Харьковской губернией» [19]. Так, в Тамбовской губернии по данным II ревизии украинцев почти не было (0,3%), а по данным III ревизии их численность составила 3%, или около 23 тыс. человек, причём проживали они преимущественно в Добренском (8,6 тыс., или 24,6%) и в Козловском уезде (8,2 тыс., или 7,1%). В Орловской губернии доля украинцев

также неуклонно возрастала (II ревизия – 0,4%, III – 1,1%) [14, с. 117]. В Воронежской губернии украинцы занимали преимущественно юго-западные уезды и составляли абсолютное большинство в Острогском слободском полку (I ревизия – 89,5%, II – 93,3%, а по III – 96,2%), а также в Валуйском уезде (соответственно 38,5, 54,6 и 68,4%). Кроме того, значительное число их было учтено в Воронежском (II ревизия – 2,8%, III – 6,7%), Верхососенском (II – 27,3%, III – 31,3%), Павловском, Усердском, Хопёрском и Палатовском уездах [14, с. 111, 117]. В Курской губернии русские и украинцы нередко проживали чересполосно и даже совместно, поэтому этническая граница здесь оказалась более размытой. По словам В. М. Кабузана, украинцы абсолютно доминировали в уездах, примыкающих к Малороссии и Слободской Украине. В Хотмыжском уезде они составляли по I ревизии – 71,7%, а по II – 72,3%, в Путывльском – соответственно 66,8 и 65,3%, в Суджанском – 63,1 и 55,4%, в Новоскольском – 41,4 и 60,1%, в Миропольском – 56,4 и 55%, в Каменском уезде – 54,3 и 80%. Около половины всех жителей приходилось на долю украинцев в Карповском, Яблоновском и Белгородском уездах. Значительные вкрапления украинцев среди преобладающего русского населения встречались в Рыльском и Старооскольском уездах [14, с. 111]. По данным V ревизии (1795 г.) в Воронежской губернии украинцы составляли 37,7% населения, а в Курской – 26,7% [8, с. 29]. Но, так как именно отсюда в конце XVIII – начале XIX в. шёл основной поток колонистов, то общая численность украинцев на Северном Кавказе оказалась значительно выше.

В историографии подробно рассматривалась история переселенческого движения на южные окраины Российской империи. В частности, освоение территории, занятой Кавказским линейным казачьим войском, обстоятельно изучено в работах И. В. Бентковского, И. Дебу, А. В. Фадеева, Л. Б. Заседателевой, С. А. Чекменёва, П. А. Шацкого, В. П. Громова, Н. Н. Великой, Ю. Ю. Клычникова, М. Ф. Курачеевой, И. Х. Тхамоковой и др. Однако при исследовании миграций на Северный Кавказ, многие авторы, на наш взгляд, недостаточно внимания уделяют этническому составу мигрантов, особенностям адаптации прибывавших на Линию украинских переселенцев в инонациональной среде, законодательному оформлению и периодизации данного процесса.

В связи с этим, мы ставим цель в данной статье, опираясь на правовые акты и архивные материалы, рассмотреть причины, ход, особенности переселений украинского населения на территории, занятые линейными казачьими полками (с 1832 г. – Кавказским линейным казачьим войском) в конце XVIII – первой половине XIX в., предложив следующую периодизацию:

- первый этап заселения – 80–90-е гг. XVIII в. — 1812 г.
- второй – 1824—1833 гг.
- третий – 1834—1846 гг.
- четвертый – 1847—1849 гг.
- пятый – 1851—1858 гг.

Первый этап (80–90 гг. XVIII в. — 1812 г.) характеризовался интенсивным переселением донских, хопёрских, волгских (волжских) и бывших екатеринославских казаков, а также различных категорий малоземельных государственных и экономических крестьян, однодворцев из Полтавской, Харьковской, Черниговской, Воронежской, Курской, Тамбовской и др. губерний России и Украины [5, т. XXII. № 16401]. В результате проведённых переселений, численность населения в регионе увеличилась с 1374 душ м. п. в 1796 г. до 20 519 – в 1808 г. При этом доля украинских переселенцев повысилась с 5,5 до 7,9% [12, с. 51–52, 55]. Тем не менее, кавказская администрация длительное время не имели точной информации ни о количестве прибывших, ни о размере занятой ими земельной площади. В связи с этим, Правительствующий Сенат 17 июня 1812 г. издал особое постановление, временно запрещающее посылать и принимать колонистов в Кавказской области.

Второй этап (22 марта 1824 г. – 1833 г.) начинается после основательной ревизии земельного фонда. В отличие от первого этапа, властями были разработаны специальные правила «О переселении казенных крестьян и наделении их землей» [5, т. XXXIX. № 29848], согласно которым в Кавказскую область направлялись только малоземельные крестьяне, чей душевой надел был менее 5 десятин земли (включая и леса, которые могут быть обращены в расчистку). Но на деле, сюда выселили семейства, имевшие менее 2½ десятин на каждую душу. Рядом новых указов правительство значительно упрощало процедуру переселения из малороссийских губерний на территорию Кавказского линейного казачьего войска. Так, на основании Положений Правительствующего Сената от 19 мая 1831 г. и 30 сентября 1832 г. разрешалось переселяться из Полтавской и Черниговской губерний казакам, однодворцам и казённым поселянам с их семействами для поступления в казачье сословие «без предоставления на сие увольнительных от мирских обществ свидетельств... по одним только плакатным паспортам» [6, т. VI. № 4579; 6, т. VII. № 5630]. Следует подчеркнуть, что благодаря предпринятым мерам, линейные полки получили ошутимое пополнение.

По имеющимся сведениям, в 1826–1830 гг. в Кавказскую область прибыло 40 867 государственных крестьян, а за три года 1831–1833 гг. – 54 136; всего – 105 765 человек. Из их числа 30 249 человек или 28,6% являлись выходцами из Курской губернии, 13 971 или 13,2% – из Слободско-Украинской, 13 923 – из Воронежской, 3640 – из Орловской, остальные прибыли из Таврической, Полтавской, Черниговской, Екатеринославской и др. Большинство из них водворилось в Ставропольском уезде (92,27%) [16, с. 52–53; 10, с. 214, табл. 3; 12, с. 66].

1833–1834 гг. для Кавказского края выдались очень тяжёлыми. Повсеместная засуха и неурожай фактически поставили крестьян перед фактом затажного голода. Учитывая бедственное положение, по распоряжению министра финансов, в Кавказскую область «совершенно приостанавливался выпуск всех тех поселян, кои разрешён туда переход не

только для водворения в казённые селения, но и для поступления в линейные казаки до наступления благоприятного времени» [2]. Однако, те, кто уже отправился с мест прежнего жительства, должны были быть приняты и зачислены в казаки. Их число за 1833 г. составило 4 643 человека [7]. Из Полтавской и Черниговской губерний на Кавказскую Линию, согласно сведениям Л. Б. Заседательской, с июня по октябрь прибыло 1984 человека [10, с. 210, табл. 1].

В 1834 г. правительство, идя на уступки, разрешило временно вернуться на прежние места жительства в Курскую, Воронежскую, Орловскую, Слободско-Украинскую, Тульскую, Тамбовскую и Полтавскую губернии переселенцам, терпящим бедствие. Этим воспользовались 6340 семейств в составе 20 949 мужчин и 17 338 женщин [16, с. 55]. Фактически, многие крестьяне, оставшиеся без съестных припасов на зиму, уходили в Россию целыми деревнями. Правительство несло огромные финансовые потери [9, с. 22]. Спустя некоторое время вернувшиеся (особенно таковых было много из Курской губернии) подали прошение в Министерство финансов о разрешении навсегда остаться на прежних местах своего жительства. Правительство учитывало, что на Кавказе они не успели «произвести никаких обзаведений» и израсходовали выданное им здесь денежное пособие на обратный переход, приняло решение удовлетворить их просьбу. «Во уважение претерпенного разстройства» простить им долги и предоставить двухлетнюю льготу от платежа податей и других повинностей. Там, где имелась возможность, обязательно предоставлялся земельный участок в размере не менее 4 дес. на каждую мужскую душу. Тем переселенцам, которые всё-таки решались вернуться обратно в Кавказскую область, согласно распоряжению Комитета министров, выдавалось (только мужчинам) путевое пособие в размере 10 рублей, а при водворении – ещё 15 рублей на обзаведение хозяйством, с возобновлением обещанных трёхлетних льгот [6, т. IX. № 7053]. Следует отметить, что вернувшихся на Кавказ оказалось большинство.

После окончания бедствий на Кавказской линии, развернулся третий этап переселений (1834–1846 гг.). В это время сюда устремился огромный поток мигрантов. К примеру, только за вторую половину апреля и начало мая 1836 г. Министерство финансов выдало разрешение на переселение 6238 человекам обоего пола [3]. В их числе из малороссийских Черниговской и Полтавской губерний было 602 семьи (1403 муж. и 1136 жен.) [17, с. 70]. Большинство из них традиционно направлялись в Ставропольскую губернию. Эти данные красноречиво свидетельствуют о возрастании удельного веса украинцев начиная с 30-х гг. XIX в. в деле колонизации Кавказской Линии и Терека.

В 30-е гг. XIX в. на участок Линии от станицы Екатериноградской до Владикавказа, осуществлялось переселение 1-го и 2-го Малороссийских полков, общей численностью 5 тысяч человек [6, т. VII. № 5547]. Прибыв на Кавказ, они образовали 1-й Владикавказский полк. Позже к ним присоединили несколько десятков семейств из старых линейных станиц,

солдатские семьи из упразднённых в это время военных поселений и небольшую часть государственных крестьян.

Но, несмотря на массовые пополнения, население Кавказского линейного казачьего войска увеличивалось очень медленно, смертность значительно превышала рождаемость. В связи с этим, правительство приступает к организации четвёртого этапа переселений (1847–1849 гг.). В январе 1847 г. Николай I утвердил предложения военного министра о массовом переводе казаков и крестьян из Харьковской, Черниговской и Воронежской губерний на Линию. Следует отметить, что в это же время намечалось пополнение Черноморского казачьего войска, но его отложили на год, так как «Линейное войско несравненно более нуждалось в народоумножении» [18, с. 28]. В результате, на Кавказскую линию в рассматриваемый период прибыло 18 321 чел. или более 6000 семейств, преимущественно из Полтавской и Черниговской губерний [1]. Часть из них направлялась в уже обустроенные станицы на Старой Линии, остальные в 1–6-ю бригады Линейного войска, а также в слабо заселённые селения Горского, Владикавказского, Гребенского и Кизлярского полков. Почти все они подсеялись в уже обустроенные станицы. «Как и везде, где их оказывалось меньшинство в станице, украинцы жили замкнуто, особняком, и мало принимали участия в общественной жизни» [4, с. 404].

Но процесс колонизации территории Кавказского линейного казачьего войска в дореформенный период не был завершён. Если в 1847–1849 гг. массовые переселения по распоряжению правительства проводились и в Черноморию и в Кавказское линейное казачье войско, то в 1851–1858 гг. не менее высокими темпами переселения осуществлялись только на Кавказскую линию). За это время здесь поселилось почти 54 тыс. человек, причём среди них преобладали выходцы с Украины [13, с. 56].

Таким образом, вследствие проводимой властями переселенческой политики, осуществлённой в пять этапов, численность населения Кавказского линейного казачьего войска неуклонно возрастала. К примеру, за вторую четверть XIX в. она увеличилась с 48 518 до 257 469 чел., то есть более чем в пять раз, что позволило поднять количество казачьих полков с 1837 по 1844 г. – с 9 до 17 [18, с. 54].

Как справедливо отмечала Л. Б. Заседателява: «Превращение края в зону активных этнических контактов способствовало формированию на его территории своеобразных элементов типов и комплексов культуры – вариантных и оригинальных по отношению к областям исхода ее создателей» [11, с. 9]. Следует подчеркнуть также, что адаптационные процессы в среде мигрантов с Украины, прибывших в Кавказское линейное казачье войско, проходили намного сложнее, чем у таких же переселенцев в Черномории, так как здесь они попадали в иную этническую среду, где преобладающее место на протяжении конца XVIII–XIX в. занимал русский компонент, отличающийся от них самосознанием, образом жизни, традиционно-бытовой культурой. Все эти факторы накладывали существенный отпечаток на процесс

этнокультурной интеграции народов Кавказа и на политику государства, осуществляемую в данном регионе в рассматриваемое время.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 13454. Оп. 5. Д. 782. Часть 1. Л. 2.
2. Государственный архив Краснодарского края. Ф. 670. Оп. 1. Д. 35. Л. 29–30.
3. Государственный архив Ставропольского края. Ф. 79. Д. 1678. Лл. 231–248.
4. Луковская станица // Статистические монографии по исследованию станичного быта Терского казачьего войска. - Владикавказ. 1881.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е.
7. Бентковский И. Материалы для истории колонизации Северного Кавказа. Заселение Кавказской области // Ставропольские губернские ведомости. 1883. № 37.
8. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. 1981. № 5.
9. Емельянов О.Б. Земледелие в казачьих станицах Восточного Предкавказья в первой половине XIX в. - Георгиевск - Новопавловск. 2007.
10. Заседателева Л.Б. Терские казаки (середина XVI – начало XX в.). Историко-этнографический очерк. - М., 1974.
11. Заседателева Л.Б. Восточные славяне на Северном Кавказе в середине XVI – начале XX в. (динамика этнокультурных процессов). Диссертация на соискание ученой степени д. и. н. - М., 1996.
12. Кабузан В.М. Население Северного Кавказа в XIX–XX вв. Этностатистическое исследование. – СПб. 1996.
13. Кабузан В.М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века. - М., 1998.
14. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения 20-е гг. XVIII в. – 1989 г.: формирование этнических и политических границ украинского этноса. - М., 2006.
15. Козлов С.А. Кавказ в судьбах казачества (XVI–XVIII). - СПб. 2002.
16. Фадеев А.В. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период. - М., 1957.
17. Фелицын Е.Д. Материалы для истории Кубанского войска. - Екатеринодар. 1897.
18. Чекменёв С.А. Социально-экономическое развитие Ставрополя и Кубани в конце XVIII в. и в первой половине XIX в. - Пятигорск. 1967.
19. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. - М., 1988.

КУБАНСКИЕ КАЗАКИ В ОСВОБОЖДЕНИИ ОДЕСЩИНЫ*

В 2010 году весь мир отметит 65-летие окончания Второй мировой войны. С каждым годом остается всё меньше участников и свидетелей той страшной трагедии. Но, к сожалению, сегодня в канун Победы и в Украине, и в России, да и вообще на всем «постсоветском пространстве» проводятся попытки (во многом успешные) фальсификации истории вообще, и истории Великой Отечественной войны, в частности. То тут, то там всё чаще раздаются голоса, призывающие к пересмотру результатов Великой Победы. Со страниц газет и журналов, с экранов телевизоров на сознание людей не знавших и не видящих тех событий мутным потоком льётся неправда.

Отдельные политики, ещё вчера гневно осуждавшее «русский фашизм» (варианты «украинский», «белорусский»), сегодня стыдливо опускает глаза, не замечая ни маршей бывших эсесовцев, ни глумления над победителями. Но ведь никто и никогда не отменял (надеемся, и не посмеет отменить) решения международного Нюрнбергского трибунала, осудившего фашизм как самое страшное преступление против человечества.

Героизируются как «бойцы с большевизмом» бывшие полицаи и врасовцы, участники крымско-татарских, калмыцких, кавказских и прочих национальных формирований. На Кубани противоречивыми историческими фигурами являются генералы А. Г. Шкуро и В. Г. Науменко, а также кубанские казаки генерала фон Панвица, оценка действий которых в период Великой Отечественной войны, к сожалению, носит преимущественно эмоциональный характер. Хотя любой исследователь знает, что, только опираясь на принцип историзма можно без личностных пристрастий понять и оценить действия людей того времени.

Неоднозначно в современном украинском обществе отношение к Степану Бандере, историческая фигура которого активно используется отдельными политиками для зарабатывания политических дивидендов. Особенно этот процесс обострился в связи с присвоением президентом В. Ющенко Бандере

* *Материал печатается в сокращении. В полном объеме со статьёй, а также со списками воинов 4-го ГвКККК, погибших на Одещине, с местами их захоронения читатель может ознакомиться на сайте www.kuban-ukraine.org. В данной работе увековечено почти 300 имён уроженцев Краснодарского края, отдавших свои жизни за наше освобождение.*

звания Героя Украины, которое вскоре было признано юридически незаконным Донецким областным судом на том основании, что С. Бандера умер задолго до образования независимого Украинского государства. Несмотря на все юридические хитросплетения, только сам украинский народ и его память способна оценивать те или иные исторические фигуры, определяя их в разряд героев или антигероев нации.

Понять и оценить события Великой Отечественной войны, возможно только исследовав всю совокупность исторических сведений. Иначе отдельные факты и явления, вырванные из общего исторического процесса, будут использоваться политиками для подавления своих оппонентов. Так как нет ничего проще, чем выносить приговоры в адрес уже ушедших поколений, отвергая научный подход к оценке исторических событий.

В данной статье речь пойдет о действиях на территории Одесской области в период Великой Отечественной войны 4-го гвардейского Кубанского казачьего кавалерийского корпуса. Казачество всегда составляло особую часть российских войск. Поэтому неудивительно, что созданное запорожцами Черноморское казачье войско принимало участие в освобождении Причерноморья (в том числе территории Одесщины) от турецко-татарского владычества в 1789–1791 гг. Позже Черноморское казачье войско перебралось на Кубань, где защищало границы от набегов воинственных черкесских племён, а затем составило основу нового казачьего войска – Кубанского. Но связь времён не прервалась. Кубанские казаки, наследники запорожских казаков, вернулись на Одесщину, чтобы снова освободить её, но уже от немецких и румынских захватчиков.

Создание казачьих формирований на Кубани началось на 25-й день войны – с 16 июля 1941 г. Секретной директивой Военного совета Северо-Кавказского военного округа, изданной 10 июля, предписывалось «в целях подготовки отрядов самообороны и оказания помощи истребительным батальонам по борьбе с возможными парашютными десантами <...> в казачьих районах края сформировать 15 казачьих сотен четырёххвостного состава». К декабрю 1941 г. эскадроны в станицах были сведены в полки, а полки в дивизии. По данным на 2 декабря 1941 г., в трёх кубанских кавалерийских дивизиях проходили военную подготовку шесть с половиной тысяч казаков. А 4 января 1942 г. из трёх кубанских дивизий и 116-й донской казачьей кавалерийской дивизии был образован 17-й казачий кавалерийский корпус.

С 20.05.1942 полки этого корпуса выполняли задачу по обороне левого берега р. Дон и восточного побережья Азовского моря на рубеже ст. Маньчская – г. Темрюк. 31 июля – 4 августа корпус прославился в оборонительных боях в районе станиц Кущёвской, Шкуринской и

Канеловская. За стойкость и героизм 27.08.1942 корпус был переименован в 4-й гвардейский Кубанский казачий кавалерийский корпус, а его 12-я и 13-я казачьи дивизии соответственно в 9-ю и 10-ю гвардейские. Вести о боевых заслугах корпуса быстро облетели весь фронт. А вскоре в войсках, сражавшихся на Северном Кавказе, появился боевой призыв – из директивы Верховного главнокомандующего – «всем сражаться так, как воюют казаки»*.

В сентябре-декабре 1942 года гвардейский Кубанский корпус вёл ожесточённые бои на Краснодарском, Майкопском, Белореченском и Моздокском направлениях обороны Кавказа. В январе 1943 года кубанцы участвовали в освобождении Северного Кавказа и г. Ставрополя. В феврале корпус вёл наступательные бои на Ростовском направлении. 8 февраля казаки форсировали Дон и, прорвав оборону немцев, к середине февраля вышли на р. Миус в районе Матвеева Кургана.

В ходе Донбасской наступательной операции в августе-сентябре 1943 года кубанцы, действуя в составе КМГ под командованием генерал-майора Н. Я. Кириченко и во взаимодействии с 4-м МК, вышли в тыл немцев и отрезали пути отхода их 29-му армейскому корпусу. В ходе дальнейшего наступления КМГ вышла к р. Молочная и приняла участие в освобождении г. Большой Токмак. В ходе начавшейся 20.10.1943 Мелитопольской наступательной операции Южного фронта Кубанский корпус успешно действовал в направлении Скадовска и Херсона. Часть его сил совместно с 19-м ТК участвовала в разгроме немцев на Перекопском перешейке.

В ноябре командиром корпуса назначен генерал-лейтенант И. А. Плиев. В середине февраля 1944 года КМГ И. А. Плиева была передана 3-му Украинскому фронту и в марте приняла участие в Березнеговато-Снегирёвской наступательной операции, в ходе которой кубанцы освободили г. Новый Буг. Но особенно Кубанский корпус отличился во время проведения Одесской наступательной операции. Именно действия Конно-механизированной группы генерал-лейтенанта Иисы Александровича Плиева, основу которой составлял 4-й гвардейский Кубанский казачий кавалерийский корпус и его 9-я, 10-я гвардейские Кубанские казачьи кавалерийские дивизии, позволили успешно провести Одесскую наступательную операцию. Та скорость, с которой КМГ вышла на тыловые коммуникации противника, вынудила немцев и румын спешно покинуть Одессу, что спасло город от разрушения. Фашисты успели уничтожить только порт. За участие в освобождении Одессы корпус был награжден орденом Красного Знамени (20.04.1944).

* Страницы истории в документах Архивного фонда Кубани. Краснодар, 2002. С. 25–27.

Хроника боёв КМГ по освобождению Одесской области

После тяжелого поражения, понесённого от Красной Армии 6–18 марта 1944 года в Ново-Бутской (Березнеговато-Снегирёвской) операции, немецко-румынским войскам удалось отойти за Южный Буг и там закрепиться, а также удержать плацдарм на левом берегу у г. Николаев. Но стремительное наступление войск 2-го Украинского фронта в Уманско-Ботошанской операции, начатой 5 марта, привело к освобождению северных районов Одесщины с городами Саврань, Балта, Котовск. С 25 марта, без оперативной паузы, войска 2-го Украинского фронта продолжили операцию, освободив север Молдавии, вступили на территорию Румынии и продвинулись к Ананьеву и Великой Михайловке. Обострилось положение немецко-румынских войск на подступах к Яссам и Кишинёву, появилась угроза окружения всей группы «А» (6-я немецкая и 3-я румынская армии). Чтобы ликвидировать угрозу, немцам приходилось снимать свои части с Южного Буга и перебрасывать на Кишинёвское направление. Это ослабило немецко-румынские войска, противостоящие 3-му Украинскому фронту, который начал 26 марта Одесскую наступательную операцию.

Важная роль в этой операции отводилась Конно-механизированной группе, которая должна была разрезать фронт противника на участке Раздельная – Тирасполь, а затем охватить с северо-запада всю группировку противника в районе Одессы и окружить её. КМГ вводилась в тыл противника, согласно плану командующего 3-м Украинским фронтом Родиона Яковлевича Малиновского, в полосе 8-й гвардейской армии, после прорыва ею фронта. С вечера 27.03.44 и под покровом наступившей ночи КМГ начала выдвигание в р-н Васильевка – Ново-Украинка – Отрадовка (на центральном участке фронта). Но, пока 8-я гвардейская армия прогрызала оборону противника, наметился успех в другом месте – на правом фланге фронта, где 37-я и 57-я армии совместными усилиями прорвали оборону противника между Константиновкой и Вознесенском. В этот разрыв командование фронта и перенацелило 23-й ТК и КМГ. 29 марта КМГ получила новую задачу: совершить марш и к утру сосредоточиться в районе Александровки и Вознесенска, используя мосты 37-й армии, переправиться без Южный Буг и утром 30 марта овладеть районом Берёзовки, наступая дальше в направлении Раздельной. Совершив тяжёлый ночной марш, кавалерийский и механизированный корпуса КМГ переправились вслед за 23-м ТК по понтонному мосту около с. Акмечеть и выдвинулись на исходный рубеж Авангард – Новый Хутор – Цветков.

30 марта 1944 г.

В 14⁰⁰ по радиосигналу «999-марш» первый эшелон КМГ из танковой и мехбригад 4-го гвардейского Сталинградского МК вошел в соприкосновение с

противником и начал наступление через Доманевку, Мостовое с охватом Берёзовки с севера. Открытый правый фланг прикрывала 13-я ГвМБр. 10-я ГвКККД полковника Гадалина наступала левее через хутора Барышовка, Долгие Могилы, Кудрявцев, Трохмана, нацеливаясь на юго-восточную часть Берёзовки с дальнейшим продвижением к роще в изгибе ж/дороги и захвате ж/д станции Берёзовка. 9-я ГвКККД генерала Тутаринова обходила Берёзовку с юга и к исходу дня должна была освободить сёла Викторовку и Владиславовку. 30-я КД генерала Головского двигалась во втором эшелоне за 9-й ГвКККД уступом влево. Части первого эшелона усиливались противотанковыми и зенитными частями КМГ.

Во второй половине дня передовые танковые и моточасти выдвинулись на рубеж р. Чичиклен, выплешей из берегов из-за весенней распутицы. Здесь на крутых скалах правобережья части немецкого 29-го армейского корпуса создали передовой рубеж обороны с опорными пунктами в селах Мостовое и Крутая Горка. Наши танки, нащупав брод, с десантниками на бортах, вскоре преодолели речку. Затем, развернувшись в боевой порядок, атаковали Крутую Горку и ворвались в село. Открывшую огонь немецкую артиллерию из соседнего села Мостовое наши самоходчики и артиллеристы тут же заставили замолчать.

Южнее с. Мостовое речку форсировала дивизия генерала Тутаринова, которой было приказано не ввязываться в бой за село, а двигаться на Лидневку и овладеть важным рубежом Збражовка – Завадовка на р. Тилигул в 2–5 км западнее Берёзовки. Эти опорные пункты прикрывали берёзовский рубеж с северо-запада, а южнее начинался Тилигульский лиман с подготовленным оборонительным рубежом, который уже успели занять три немецкие пехотные дивизии по холмистому правому берегу. Захват этих пунктов вынудил немцев к отходу, во избежание окружения берёзовской группировки. Прорвав чичиклейский передовой рубеж, КМГ продолжила ночной марш, ведя бои с отставшими немецкими и румынскими подразделениями.

31 марта 1944 г.

В полночь передовые отряды 4-го ГвСМК и 10-й ГвКККД ворвались в Берёзовку. К 4 часам утра этот крупный железнодорожный узел уже был в наших руках. Взорвав мост на Тилигуле, противник отошёл на оборонительный рубеж с траншеями полного профиля, подготовленный на высотах южнее. Оттуда противник мог наблюдать и простреливать каждую улицу и каждый дом в городе. Усиливал эти позиции болотистый и набухший от половодья Тилигул, ширина которого достигала 1 км. В ходе ночной разведки боем казакам удалось удержать несколько небольших плацдармов на правом берегу Тилигула. С рассветом тяжёлая артиллерия немцев начала

методичный обстрел города и р-на моста, который начали восстанавливать наши саперы. Над позициями наших войск появились десятки вражеских самолетов, которые начали наносить штурмовые и бомбовые удары. В 11⁴⁰ на юго-западной окраине осколки бомбы смертельно ранили командира 4-го ГвСМК генерал-лейтенанта Танасчишина, который через четверть часа скончался на своем КП.

Во второй половине дня командующий КМГ генерал-лейтенант И. А. Плиев принял решение прорывать позиции южнее Берёзовки и захватить опорные пункты в сёлах Степановка и Викторовка. Дивизии Головского была поставлена задача форсировать Тилигул, прорваться через Степановку и, развивая наступление на Нейково, отрезать с запада всю берёзовскую группу. И тут немецкое командование совершило ошибку: вместо организации жёсткой обороны, немцы предприняли контратаку своими танковыми резервами, чем воспользовались наши войска. Отошедшая 5-я ОМСБр полковника Завьялова, позволила немецким танкам углубиться в наши боевые порядки, где их остановила и начала уничтожать 42-я ИПТАБр, а во фланг ударили танки сталинградцев, поддержанные кубанцами. Вскоре дивизии Головского, Гадалина и бригада Завьялова смяла противника и ворвалась в Степановку. С выходом 4-го ГвКККК на правобережье Тилигула инициатива перешла к КМГ.

Вечером и ночью обе казачьи дивизии и бригада Завьялова продолжили продвижение в направлении хуторов Падурец и Пьяногорка, а в это время 13-я ГвМБр начала обходный маневр через Завадовку. После 30-минутной артподготовки в 18³⁰ возобновил наступление и 4-й ГвСМК. Форсировав заболоченную долину Тилигула, мотострелки овладели железной дорогой, а затем выбили немцев с господствующих высот и вышли к ст. Рауховка. С прорывом рубежа под Берёзовкой КМГ вышла на оперативные тылы группы армий «А» и продолжила стремительное продвижение в направлении Ивановки. Ночью части мехкорпуса начали охват с севера опорного пункта румын в Котовском.

1 апреля 1944 г.

С утра начал моросить мелкий холодный дождь вперемешку с мокрым снегом. Основные силы КМГ продвигались по дороге Берёзовка-Раздельная. Но дороги на Ставковое-Даниловку и Нейково, по которым продвигались танки, арттягачи, автомобили, пулемётные тачанки и гужевого транспорт, превратились в трясины. Немцы, в помощь своим четырём сильно потрепанным дивизиям, начали перебрасывать по железной дороге в район действий КМГ ещё две свежие дивизии, а также спешно закрепляться на высотах южнее пос. Котовского (ныне Котовское) и возводить главный рубеж обороны по высотам правого берега долины р. Большой Куяльник. К полдню

распогодилось, и боевые порядки мехкорпуса, атакующие Котовское, подверглись двухчасовой атаке немецкой авиации. Корпус начал нести потери, и его продвижение замедлилось.

9-я кавдивизия, преследуя противника, ворвалась на его плечах в опорные пункты в сёлах Кринички и Соколово (ныне Расцвет). 30-я дивизия обходным маневром и ударом с фланга и тыла овладела селом Гудевичево. Успех кавалеристов Головского вынудил пехоту противника спешно покинуть господствующую высоту 112,8, что создало угрозу удара с тыла для немцев, оборонявших Джугастрово и помогло казакам 10-й дивизии быстро выбить немцев из села.

Во второй половине дня погода резко ухудшилась, начался густой снегопад, переходящий в дождь, что позволило 36-й ГвГБр ворваться с севера в Котовское и в скоротечном бою разгромить его гарнизон. Прорыв позиций и нелётная погода дали возможность КМГ перейти к решительному преследованию противника, пытающегося оторваться и занять рубеж Большого Куяльника. Этот изнурительный марш под порывистым ветром, ледящим дождём и мокрым снегом не прекратился и в ночное время. Буксующие в грязи автомобили, орудия, пулемётные тачанки и повозки с боеприпасами *«буквально приходится руками вырывать из грязи»*, – позже писал генерал-лейтенант И. А. Плиев.

Отходящим частям противника, связанным тяжёлыми грузовиками и не приспособленным к преодолению таких нечеловеческих нагрузок, не удалось оторваться от передовых частей КМГ. Кавалерия обошла по бездорожью вражеские колонны, ползущие по дорогам в направлении Ново-Николаевки и Евгеньевки (ныне Конопляное). Наши войска не просто передвигались, а вели непрерывный ночной бой в движении. К утру, видя своё безнадёжное положение, немцы большими партиями начали сдаваться в плен.

2 апреля 1944 г.

В 5⁰⁰ по радио получен запоздалый приказ от командующего фронтом Р. Я. Малиновского: *«...не прекращать боевые действия ночью и к исходу дня овладеть районом Раздельной»*. Но уже было ясно, что разгулявшаяся непогода замедлит скорость передвижения наших войск. С рассветом передовые части КМГ вышли к долине Большого Куяльника и сёлам Силовке, Евгеньевке и Ново-Николаевке. В 8⁰⁰ кубанские кавдивизии атаковали Ново-Николаевку и Евгеньевку. В 9⁰⁰ кавалеристы Головского под прикрытием всей артиллерии КМГ, успевшей подойти, вслед за танками форсировали болотистую пойму реки Большой Куяльник и сходу взяли Козловку, расположенную на правом склоне долины Большого Куяльника. Казаки Тутаринова, выбив противника из Евгеньевки, вышли на правый берег и атаковали господствующую над местностью высоту.

В это время передовые отряды мехкорпуса, двигавшиеся по дороге Березовка – Раздельная, были остановлены на окраине Силовки, где противник подготовил сильный противотанковый заслон. Оставив часть сил на месте демонстрировать подготовку к прорыву, части Жданова обошли Силовку южнее и, используя хорошо разведанные кавалеристами броды, выдвинулись на правый берег к боевым порядкам 30-й и 10-й дивизий.

В середине дня мехкорпус вступил в бой и развил успех кавдивизий. Сопrotивление 335-й немецкой пехотной дивизии, оборонявшей этот участок, было сломлено. Побросав на дорогах застрявшие танки, самоходки, автомашины, орудия и другую боевую технику, противник бежал, полагаясь лишь на свои ноги. Бойцам КМГ, наоборот, приходилось буквально всё тащить с собой по раскисшим дорогам.

Чтобы не дать противнику оторваться и занять заранее подготовленные рубежи, передовые части начали выбрасывать на пути отхода противника тачанки с расчётами пулеметов и ПТР (противотанковых ружей). Такие, подготовленные заранее, засады встречали вражеские колонны огнём. Создав на дороге пробку из нескольких подбитых из ПТР машин, они задерживали продвижение. А пешие колонны рассеивал пулемётный огонь из засады.

Так как противник начал готовить к обороне здания городка Сталино (ныне Чрснознаменка)*, а также прикрывающих его высоток по правому склону долин Малого и Среднего Куяльника, то движение КМГ к городку не прекращалось ни на минуту. Противника нужно было упредить. Уже в темноте передовые части, сбив усиленные боевые охранения на высотах восточного склона долины, вышли к реке Средний Куяльник.

По показаниям пленных, кроме остатков румынских и немецких дивизий, державших оборону в районе Сталино, подошла свежая 127-я пехотная дивизия. С вечера поднялась пурга, резко похолодало, землю сковал гололёд. Под покровом ночи передовые отряды КМГ на широком фронте спустились к реке и начали переправляться вброд. Несколько эскадронов и дивизионов было направлены в обход для перехвата путей отхода противника. Нужно было подтянуть отставшие части, развернуть артиллерию, организовать работу тыла и дать войскам отдохнуть час-другой, поэтому командование КМГ отдало приказ перенести начало атаки.

3 апреля 1944 г.

Части КМГ в 2⁰⁰, прикрытые снежной пургой, без сигналов и артподготовки начали атаку. Кавалеристы и мотострелки неожиданно ворвались в городок и к утру окончательно очистили его от противника.

* Городок расположен у слияния речек Малого и Среднего Куяльника, воды которых питают Хаджибеевский лиман.

Ночью разведчики разгромили штаб 335-й пехотной дивизии. Из показаний пленных офицеров и захваченных штабных документов стало ясно, что немцы ждали подхода КМГ только на следующие сутки. Немцам удалось подорвать мост, но сапёры восстановили его к 10 утра, что позволило перебросить танки на другой берег. К 13⁰⁰ части Жданова вышли на исходные позиции для атаки высот правого склона Малого Куяльника. После дружной атаки танкистов с фронта и кавалеристов с флангов противник был сбит с высот, прилегающих к дороге Сталино – Раздельная, и КМГ перешла к преследованию противника. Оторваться от наших войск врагу оказалось не под силу. Лишь одна румынская часть с примкнувшими к ней подразделениями немцев оторвалась было и подалась на север в сторону озера, но там был предусмотрительно выставлен заслон из кавалерийского эскадрона, усиленный самоходной артиллерией. Вечером метель усилилась. Согреваясь и сберегая силы лошадей, казаки спешили. Шли из последних сил, выталкивая технику из колдобин и бросая под колеса и гусеницы всё, что попадалось под руку. В этих условиях немецкое командование остановило двигавшуюся в северном направлении кавдивизию и бросило её навстречу КМГ. Попав в пургу, её части заблудились в темноте и, приняв наш передовой 127-й кавполк 30-й КД за своих, пристроились к нашей колонне. Двигавшееся следом боевое охранение 138-го кавполка обнаружило противника (несколько сот всадников и 50–60 машин с пехотой и артиллерией). Командир полка подполковник Заборин тут же развернул головные подразделения танков и кавалерии и смело атаковал фашистов с тыла. Остановился также 127 кавполк и нанес встречный удар. К ночи остатки вражеской кавдивизии были рассеяны мехкорпусом Жданова и отдельной бригадой Завьялова. Немцы попытались организовать оборону дороги на окраине х. Лозового, но к 23¹⁵ передовые отряды КМГ выбили их оттуда.

4 апреля 1944 г.

Ночью части КМГ, пробиваясь сквозь пургу, выдвигались к окраине Раздельной. Люди смертельно устали, нужно было принять срочные меры и тогда командующий генерал-лейтенант И. А. Плиев отдал приказ на атаку, который заканчивался словами: *«Передать всем: в атаку ведет лично командующий! Атака в конном строю. Сигнал – серия красных ракет»*. По старой казачьей традиции, если командир сам ведёт своих бойцов в атаку, значит назад возврата нет. И не было ещё такого случая в истории, чтобы казаки оставляли в беде своего командира. Массированная ночная атака застала гарнизон врасплох. Местами вспыхивали короткие перестрелки. Только в районе железнодорожной станции закипел ожесточённый бой, но к станции уже устремились казаки со всех сторон и смяли противника. К 13³⁰ Раздельная была полностью очищена от врага.

На станции были захвачены богатые трофеи: под парами стояли десятки паровозов, к которым было прицеплено около тысячи вагонов. Здесь оказался эшелон с новенькими противотанковыми 75-мм пушками (30 шт.) и эшелон с танками, выкрашенных в жёлтый цвет: его спешно перебросили из Африки. Здесь были вагоны с боеприпасами, военным имуществом и... подарками. Крупные склады с горюче-смазочными материалами, продовольствием и вооружением особенно пригодились КМГ. Во второй половине дня был замечендвигающийся со стороны Одессы поезд. Его впустили на станцию. Но когда на вокзальный перрон из вагонов высыпали немецкие солдаты, то они к своему ужасу увидели направленные на них стволы танков, самоходок, орудий и пулемётов. Правильно поняв, что сопротивляться бесполезно, они сдались. Оказалось, что это полицейская дивизия, направленная на защиту Раздельной, но... слегка опоздавшая. Передовые подразделения мехкорпуса и казаки продолжили движение вдоль железной дороги в сторону Страсбурга (ныне Кучурган). Командование фронта поставило задачу КМГ – к исходу дня овладеть районами Павловска, Страсбурга и Бадэна и не допустить отхода противника на этом направлении за Днестр. Для обороны Раздельной, до подхода передовых соединений фронта, была оставлена отдельная мотострелковая бригада Завьялова.

5 апреля 1944 г.

Рано утром в Раздельную через северные окраины прорвалось до полка пехоты немцев с танками, поддержанные двумя бронепоездами. В городе ещё оставались кавалеристы Головского, которым пришлось отражать вражеские атаки. В это же время начался бой и на восточной окраине, атакованной ещё одной немецкой частью, пытающейся прорваться за Днестр. Третью атаку немцы предприняли на более узком участке. Натиск был таким сильным, что пришлось нанести фланговый удар батальонами мотострелковой бригады Завьялова, усиленный танками. До позднего вечера шли ожесточённые схватки, но силы немцев начали таять. С наступлением ночи бои стали затухать. Части мотострелковой бригады Завьялова заняли оборону вокруг Раздельной.

Ночью сильный ветер разметал тучи, и установилась ясная погода. С вечера вчерашнего дня КМГ наступала вдоль Кучурганского лимана на юг, перерезая дороги идущие к мостам на р. Днестр. Здесь сопротивление оказывали части 12-й и 14-й румынских пехотных дивизий и 258-й немецкой пехотной дивизии. Ночью пулемётные тачанки 40-го Майкопского кавалерийского полка, обойдя Кучурган, неожиданно ворвались на станцию и открыли огонь по отдыхающим в вагонах немцам. Услышав пулемётные очереди, командир полка Головащенко дал сигнал для общей атаки. Конные казаки ворвались на станцию и врезались в колонны отступающего

противника. Часть солдат и офицеров противника казаки загнали в плавни, где и вынудили к сдаче.

С рассветом, когда ещё шёл бой за Кучурган, в небе появилась немецкая авиация. Главный удар она нацелила на боевые порядки 4-го ГвСМК, ведущего бой к северу от Кучургана. С захватом станции Кучурган и пос. Страсбург было прервано железнодорожное и автомобильное сообщение на Тирасполь. На отрезке железной дороги между Раздельной и Кучурганом скопились тысячи вагонов с награбленным румынами добром, которое так и не попало в Бухарест. Но наибольшую радость казаки испытали, захватив эшелон с угоняемыми в неволю советскими людьми.

Наступательный порыв был так силён, что, не задерживаясь на станции, кубанцы продолжили стремительное наступление на Страсбург. Важно было предупредитьдвигающуюся для защиты переправ 14-ю румынскую пехотную дивизию и разгромить её на марше. По выдвигающимся восточнее Страсбурга двум параллельным колоннам румынской пехоты открыл огонь полк *«катюш»* 4-го ГвКККК. Залпа двух дивизионов было достаточно, чтобы румынская дивизия, охваченная паникой, побежала назад к Мангейму. К 10⁰⁰ сходу захватив Страсбург, передовые части КМГ преследовали отходящие 12-ю румынскую и 258-ю немецкую дивизии, ворвались в Бадэн (ныне Очеретовка). К этому времени мехкорпус овладел Павловкой. Отсюда можно было наступать на Тирасполь или вдоль Днестра на Одессу. В ожидании приказа части КМГ закрепились вдоль Кучурганского лимана от Павловки до Бадэна.

В полдень самолетом связи было доставлено боевое распоряжение штаба фронта: КМГ предписывалось к концу этого дня основными силами выдвинуться вдоль шоссе Тирасполь – Одесса и овладеть районом Эльзас (ныне Щербанка), Мангейм (ныне Каменка), Кагарлык, передовым отрядом захватить Выгоду и провести силовую разведку на Одессу, а также направить передовой отряд на захват Беляевки и Маяк. К этому времени КМГ охватывала одесскую группировку генерала Шернера с юго-западного направления и глубоко продвинулась вперед. Соединения 37-й армии генерала М. Н. Шарохина только подходили к Раздельной, а 8-я гвардейская армия генерала В. И. Чуйкова ещё обходила лиманы и не успевала перекрыть дорогу Сталино – Одесса.

Выполняя приказ, КМГ продолжила наступление на юг. Чтобы выиграть время и ослабить КМГ, против неё была брошена вся имеющаяся под Одессой немецкая и румынская авиация. В течение трёх часов штурмовики и бомбардировщики атаковали наши войска. Позже генерал-лейтенант И. А. Плиев напишет: *«До сих пор редко приходилось видеть такое неистовство вражеской авиации»*.

Как только наступили сумерки, бригады Сталинградского мехкорпуса рванулись вперед, стремясь наверстать упущенное за день. То здесь, то там вспыхивали бои с частями 14-й румынской пехотной и 3-й немецкой горнострелковой дивизиями, выдвигавшимися к Кучурганским переправам. Наступавшие вдоль шоссе кавалеристы Головского в темноте столкнулись с колонной румынской пехоты. Накрыв румын с фронта артиллерийским огнем, Головский атаковал с тыла заранее высланным в обход кавэскадром. Румынские подразделения подались с дороги вправо, где нарвались на боевые порядки 14-й ГвМБр. Встречный поток войск противника всё увеличивался. В бой вступили главные силы 4-го ГвСМК и 9-я ГвКККД, наступавшая правее на Кагарлык. Доходило до курьёзов. Так 13-я ГвМБр подполковника П. М. Аршинова, встретив опорный пункт на высоте 115,8 юго-восточнее Кучургана, обошла его и, не снижая темпа, продолжила движение. В темноте это сделать было не так сложно. Вскоре ему доложили, что вслед за бригадой движется заблудившаяся в темноте колонна противника. Вскоре этот заблудившийся полк был полностью разгромлен.

6 апреля 1944 г.

Наша разведка обнаружила перед Мангеймом разветвлённую систему обороны с траншеями полного профиля, а местами проволочные заграждения и даже противотанковый ров. Туда выдвинулась бригада Аршинова и части 30-й КД. День начинался пасмурной погодой. На рассвете после артналета и залпа «*катюш*» мотобригада сталинградцев и кавдивизия атаковала Мангейм и к 6⁰⁰ он уже был очищен от врага. Через час на его северо-западной окраине уже развернулся штаб КМГ. В это же время части Тутаринова успешно атаковали Кагарлык, а несколько позже генерал Жданов доложил о взятии Эльзаса.

Утром было получено распоряжение штаба фронта прежде всего захватить Беляевку, Маяки и Карлсталь (ныне Широкая Балка), а затем атаковать Одессу. Важной задачей, определённой Военным советом фронта, был внезапный захват подготовленной румынами к взрыву водонасосной станции в Беляевке, которая снабжала водой всю Одессу.

С утра усилилось давление противника на боевые порядки КМГ. Возобновились и массированные авиационные удары. Одесская группировка, невзирая на потери, стремилась пробиться на Раздельную. Напряжение боёв не спадало весь день и ночь. Вечером КМГ возобновила наступление. Мехкорпус продолжил продвижение вдоль Тираспольского шоссе, а кавкорпус двинулся к Беляевке. Вперед ушёл усиленный танками передовой отряд казаков. Его задачей было, не ввязываясь в бои, обойти Беляевку с севера, затем по береговому плёсу выйти к водонапорной станции и внезапным налётом захватить её. Казаки Тутаринова получили задачу

атаковать Беляевку с севера, кавалеристы Головского – с востока. Казаки Гайдалина оставались во втором эшелоне.

7 апреля 1944 г.

В полночь кавалеристы 9-я ГвКККД и 30-я КД неожиданно ворвались в Беляевку. Ещё раньше на территорию водонапорной станции проник передовой отряд. Ему удалось незаметно пересечь дорогу Ясски – Беляевка и по заболоченному и заросшему камышом берегу, обойдя западную окраину Беляевки, выйти к станции. Её территория была обнесена высоким деревянным забором с колючей проволокой поверху. Казаки вплавь проникли внутрь двора станции со стороны Днестра через канал, быстро сняли охрану и захватили все важнейшие пункты. Стрельба на водокачке подняла по тревоге румынский гарнизон. Решив, что это нападение местных подпольщиков, туда послали подразделение охраны с собаками. Разгорелся ожесточённый бой, но ворвавшиеся в Беляевку кавалеристы окончательно очистили её от противника. Дивизия Гадалина, не задерживаясь в Беляевке, выдвинулась ниже по Днестру и освободила село Маяки.

Поздно вечером был получен новый приказ генерала армии Р. Я. Малиновского: КМГ предписывалось, прочно удерживая рубежи, активной обороной не допустить отхода войск противника через Днестр, а также захватить Овидиополь, вести разведку на Одессу и сохранить водонапорную станцию. Необходимость закрепиться на достигнутых рубежах была вызвана тем, что в районе Раздельной разгорелись ожесточённые бои, в которые было втянуты значительные силы фронта.

К вечеру 10-я кавдивизия с частями усиления под командованием заместителя командующего КМГ генерала С. П. Горшкова начала наступление на Овидиополь. Накануне был ранен командир 10-й дивизии Гайдалин и командование принял его начальник штаба полковник С. А. Шевчук, который ещё не успел освоиться на новой должности. Действовать дивизии предстояло самостоятельно, поэтому в помощь ему командующий КМГ И. А. Плиев направил своего заместителя.

По восточной окраине Беляевки был развернут 152-й ГВИПТАП, под его прикрытием заняли позиции три полка гвардейских минометов РК. К ночи сапёры Тутаринова разминировали насосную станцию и извлекли из её машинного цеха и других сооружений несколько тонн взрывчатки. Вода продолжала поступать в Одессу. Весь вечер вокруг Беляевки не стихал бой. Ночью немцы, при поддержке румынских частей и 259-й бригады штурмовых орудий, выдвинули 304-ю пехотную и 153-ю учебную дивизии и попытались взять Беляевку и Маяки, но были отбиты. Из показаний пленных стало ясно, что это только передовые подразделения, а с утра подойдут основные силы

одесской группировки с задачей прорваться к днестровским переправам в районе Овидиополя, Маяк и Беляевки.

8 апреля 1944 г.

С рассветом в атаку на наши позиции двинулись танки и самоходки, сопровождаемые густыми цепями пехоты. Последовал залп «катюш» по боевым порядкам наступающего на восточную и южную окраины Беляевки врага, его поддержали своим огнём артиллерия и миномёты. Противник нёс потери, но продолжал упорно продвигаться вперед. К середине дня бой принял крайне ожесточённый характер на всей линии от Беляевки до Маяк, местами переходил в рукопашную схватку. Была задействована находящаяся в резерве бригада Завьялова, которая вернулась из Раздельной. Мехкорпус, усиленный 5-й ОМСБр нанёс контрудар с фланга севернее Беляевки в тот момент, когда новая волна вражеской пехоты хлынула на Беляевку. Одновременно в контратаку пошли вторые эшелоны кавдивизий. Наступающая группировка была разбита. К этому времени КМГ, ведя непрерывные многосуточные бои, имела значительные потери и в людях, и в технике. Командующий фронтом оказал помощь, передав КМГ четыре армейских самоходных артполка (САП).

9 апреля 1944 г.

В 2 часа ночи штаб уточнил задачу КМГ: главным силам к исходу дня следовало нанести удар на южную и западную части Одессы и выйти к берегу моря на участке от Малого Фонтана до Люсдорфа. Частью сил – овладеть районом Овидиополя и Каролино-Бугаза, тем самым окончательно отрезать противника от последних оставшихся у него переправ: пристани в Овидиополе и мостов через Цареградское гирло.

С рассветом 4-й ГвСМК, совместно с 5-й ОГВМСБр, усиленный армейскими САП, начал наступление через Фрейденталь (ныне Мирное), Петерсталь и Дальник на северную окраину Татарки (ныне Прилиманское). 9-я ГвКККД наступала на Татарку правее через Ленинталь и Юзефсталь (ныне Йосиповка). На правом фланге наступала 30-я КД. Её целью была южная окраина Татарки и Болгарские хутора южнее. На Овидиополь двинулась 10-я ГвКККД.

Утром гроза с проливным дождём очистила небо от туч, чем сразу же воспользовалась вражеская авиация. В это время, оказавшись под угрозой полного окружения, основные силы противника начали выдвижение к рубежам на р. Барабой и в направлении Овидиополя и Каролино-Бугаза. Поняв, что основная угроза исходит с запада, враг оказал отчаянное сопротивление. На боевые порядки КМГ обрушились авиаудары.

Прорвать оборону противника в районе селения Петерсталь не удалось. Тогда КМГ сдвинула боевые порядки к югу. Рассредоточение на более

широком фронте позволило не только перехватить все пути отхода противника, в том числе и полевые дороги, но и ослабить эффективность действия вражеской авиации. 30-я КД совершила манёвр к югу с целью прорыва обороны противника у Мариенталья (ныне Марьяновка).

Немцы предприняли срочные меры, поняв, что в их руках оставалось только шоссе идущее на Овидиополь, где оно поворачивало на юг к Роксоланам и Каролино-Бугазу, и железная дорога, одна ветка которой шла на Овидиополь, а другая – на Аккерман и далее через Арциз на Кишинёв и Измаил. По железной дороге на Аккерман потянулись сплошной лентой составы с тыловым имуществом и награбленными ценностями. Во второй половине дня по шоссе идущей дороге хлынул поток немецких и румынских войск, бегущих из Одессы. Юго-западная и западная окраины Одессы наводнились сплошным потоком, которому не хватало дорог. Густые колонны пехоты, автомашин, артиллерии, танков двигались по балкам, долинам и напрямую через поля. Противник во второй половине дня также предпринимал попытки пробиться у Ленинталья к переправам у Маяк, но был остановлен.

Положение самой правофланговой 30-й КД к вечеру обострилось. Остановив своё продвижение, она с большим напряжением отбивала атаки. На помощь ей пришла 9-я ГвКККД. 10-я ГвКККД, захватив Овидиополь, начала продвижение в направлении Барабой. В этот день КМГ, продвигаясь вперед, вела крайне кровопролитные бои, с воздуха подвергаясь массированным ударам штурмовой авиации 4-го флота люфтваффе и отражая на земле надвигавшегося со всех сторон противника. С наступлением темноты бои продолжались с ещё большим упорством.

10 апреля 1944 г.

10-я ГвКККД оставила ночью Овидиополь и выдвинулась к р. Барабой, достигнув рубежа Барабой 1–3. Однако перед рассветом её передовые части столкнулись с крупными силами немцев. Встречный бой сразу же принял ожесточённый характер. На боевые порядки казачьей дивизии обрушивались новые и новые колонны противника. Во второй половине дня этот поток своей мощью просто расчленил и смял боевые порядки кубанцев. Часть подразделений дивизии была отброшена к Маякам. Подразделения 42-го ГвКККП оказались отрезанными в районе Барабой (высота 71,0), где продолжали вести бой в полном окружении. Другие полки вели бой в окружении в районах Нейбург (Новоградова) и Александергильф (Доброалександровка). Часть казаков смогла продержаться в окружении до темноты, а затем под покровом ночи прорваться к Беляевке.

Перед утром 4-й ГвСМК продвинулся к Дальнику, в это время 9-я казачья кавдивизия громила колонны немцев вдоль западной и юго-западной окраин

Одессы. Прикрывшись румынскими частями, большая колонна немцев (около 400 машин с самоходной артиллерией и танками обошла боевые порядки кавалеристов и устремилась к переправам на Бугазской косе. Выбросив вперед танки с десанниками на бортах, её удалось остановить, а затем окружить и уничтожить. Видя невозможность прорыва, части этой немецкой дивизии начали сдаваться в плен.

Вышедшие к утру к юго-западной части Одессы передовые отряды не обнаружили оборонительных укреплений противника и тогда, чтобы подбодрить свои уставшие войска, генерал-лейтенант И. А. Плиев решил провести атаку всеми наличными силами 4-го ГвКККК в конном строю с развёрнутыми знамёнами. Перестроившись в один эшелон и выдвинув в боевые порядки все танки, самоходки, артиллерию, пулемётные тачанки, штабы и т. д., все рванулись в конном строю вперед. Лавина кубанцев перевалила через железную дорогу и устремилась в город. Преодолев огонь, кубанцы опрокинули арьергардный немецкий полк и ворвались на улицы города. Особенно удачно действовала конница Головского. Её удар пришёлся по главным силам отходящей немецкой дивизии, вынудив их сдать. Левее в город ворвались танки с десантами автоматчиков 4-го мехкорпуса и 5-й отдельной мотострелковой бригады. К 10 утра части КМГ очистили юго-западную часть Одессы.

11–14 апреля 1944 г.

В полночь КМГ получила приказ в течение дня уничтожить отходящие на Овидиополь войска противника и в утру выйти на побережье Каролино-Бугаз, Ильичёвка. К 10 часам 11 апреля удалось восстановить связь с 10-й ГвКККД. К этому времени главные силы дивизии, 42-й кавполк и мелкие группы казаков прорвались к Маякам и Беляевке. В течение трёх дней части КМГ очищали левобережье Днестра от остатков противника, провели разведку на западный берег и приступили к оборудованию оборонительных позиций. Вечером пришёл приказ о выводе КМГ из состава 3-го Украинского фронта в район сосредоточения. 14 апреля КМГ сосредоточилась в районе Эльзас, Мангейм, Выгода, Карпово, где расформировывалась. Её 4-й ГвКККК, после нескольких дней отдыха, пополнился личным и конским составом, техникой, а затем был переброшен на 1-й Белорусский фронт. 4-й ГвСМК остался в составе 3-го Украинского фронта и принял участие в освобождении Измаильской области (ныне в Одесской области).

В июне 4-й ГвКККК был передан в 1-й Белорусский фронт, в составе которого принял участие в Белорусской наступательной операции. Прорвавшись в глубокий оперативный тыл, за месяц корпус прошёл с боями более тысячи километров, дойдя до Вислы. Форсировав в начале операции р. Щара, кубанцы освободили города Слуцк (30.06.1944), Столбцы

(02.07.1944), Слоним (10.07.1944), затем после форсирования р. Западный Буг (20.07.1944) корпус вступил на территорию Польши. За образцовое выполнение боевых задач корпус 25.07.1944 награждён орденом Суворова 2-й степени.

В конце августа – начале сентября Кубанский корпус был переброшен в Румынию. Здесь в районе румынского местечка Сфынтул-Георге в сентябре он был включен в КМГ под командованием генерал-лейтенанта И. Плиева, сформированную 2-м Украинским фронтом, в которую, кроме 4-го ГвКККК, вошёл 6-й ГвКК, 7-й ГвМК и другие части усиления. С 3 сентября КМГ приняла участие в Дебреценской наступательной операции, в результате которой была освобождена часть Венгрии и Закарпатская Украина. После взятия Дебрецена под командование И. А. Плиева перешла КМГ генерал-лейтенанта С. И. Горшкова, имевшая в своём составе 5-й ГвДККК и 23-й ТК. 20 октября усиленная КМГ перешла в наступление, взяла венгерский город Ньиредьхаза и изолировала будапештскую и трансильванскую группировки немецко-венгерских войск друг от друга. Здесь до конца месяца шли ожесточённые бои.

31 октября по указанию Ставки Верховного Главнокомандования на базе КМГ была создана штатная 1-я гвардейская конно-механизированная группа (1-я ГвКМГ) с органами управления по штатам армии. В её состав вошли 4-й ГвКККК, 6-й ГвКК и 7-й ГвМК. С 11 ноября кубанцы участвовали в Будапештской наступательной операции. За доблесть проявленную казаками при взятии г. Дебрецен 14.11.1944 корпус награждён орденом Ленина.

В марте-апреле 1945 года корпус, действуя в составе 1-й ГвКМГ, участвовал в Братиславско-Брноской наступательной операции, в ходе которой форсировал реки Нитра и Морава, преодолел Западные Карпаты и во взаимодействии с другими соединениями 2-го Украинского фронта освободил города Трнава (01.04.1945) и Брно (26.04.1945). В мае, участвуя в Пражской наступательной операции, кубанцы приняли участие в освобождении и спасении столицы Чехословакии города Праги. Свой боевой путь Кубанский кавалерийский корпус закончил в районе г. Йиглава.

За годы войны корпус прошёл с боями свыше 8 тыс. км, десятки тысяч его воинов были награждены орденами и медалями, 22 воина удостоены звания Героя Советского Союза, а командир корпуса генерал-лейтенант И. А. Плиев стал дважды Героем Советского Союза. Многие воины 4-го гвардейского Кубанского казачьего корпуса отдали свои жизни за освобождение нашей страны и Европы от фашизма.

Интерес к истории казачества, неотъемлемой части общей истории русского и украинского народов, возродился в нашем обществе ещё и потому, что он позволяет восстановить утраченные традиции, семейную и народную

память и связать нас с нашим прошлым. В последние десятилетия казачество начало возрождаться как в Российской Федерации, так и в Украине. Важным начинанием казачьих организаций Одесщины стал уход за казачьими могилами в Одессе под Шкодовой горой, в Усатово и Большом Дальнике. Идёт поиск памятных мест казачьей славы, погостов. Остаётся и наш долг перед кубанскими казаками-освободителями – это безымянные братские могилы. В Одесской области ныне выявлено 1243 имён погибших и пропавших без вести. Из них 817 погибло в боях и умерло от ран и 400 пропало без вести. Среди погибших и пропавших без вести 123 офицера и 4 женщины. Выявлено 847 ранее неизвестных имени погибших и умерших от ран в Одесской области воинов 4-го ГвКККК.

Сегодня, в канун Великой Победы, мы надеемся, что никакие политические силы, желающие пересмотреть итоги Великой Отечественной войны, не омрачат этот праздник. Нам нечего стыдиться совместной истории, мы помним, что это была, есть и остаётся наша общая победа над фашизмом. Её невозможно разделить, как территорию, на части международными трактатами. Мыслить так, значить предать память наших отцов и дедов, многих из которых уже нет в живых, а те, кто остались, не смогли бы нас понять и простить. У нас общая Победа 1945 года, общие ветераны, которым мы должны низко поклониться за Великий солдатский подвиг. Мы не забываем, что это подвиг всех народов, боровшихся с фашизмом, но в первую очередь – украинцев, русских, белорусов, ибо нет среди них семьи, которой не коснулась эта война. Наши народы сильны только в условиях единения и братства, так было во времена Киевской Руси, так повторилось и период кровопролитных сражений Великой Отечественной войны. Ибо в этом единении был залог Великой Победы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Аверин И.* «Те, которые презирают смерть» // Родина. 1997. № 9.
- Анайманович М.* Одесская операция // Военно-исторический журнал. 1969. № 4.
- Андрієвський М.* Подвиг стас відомим // Чорноморська комуна. 1962. 10 квіт.
- Арутюнова І.В., Суховій Л.Н., Шерстюк Л.В.* Пам'ятники Великої Вітчизняної війни (Одеська область). Частина 1–3. - Одеса, 2004.
- Бакулин И.* Гвардейцы мчались на Запад (42-й ГвККП). - Екатеринбург: Диамант, 1992.
- Белявский В.* На Одесском направлении // Военно-исторический журнал. 1974. № 4.
- Бешанов В.В.* Десять Сталинских ударов. - Мн.: Харвест, 2003.

- Бирюзов С.С.* Суровые годы 1941–1945. - М.: Наука, 1966.
- Вознюк Ю.* На подступах к Одессе // Знамя коммунизма. 1969. 28 мар.
- Волченко А.* В пятнадцать мальчишеских лет // Вечерняя Одесса. 2000. 8 апр.
- Гавриляченко С.* Служение без холопства // Родина. 1995. № 8.
- Гордиенко А.* Плиевский «коридор» // Вечерняя Одесса. 2004. 27 мар.
- Гречуха I.B., Ставициер М.* Штурм [о взятии ст. Раздельная] // Комсомольська іскра. 08.04.1969. 8 квіт.
- Грылев А.Н.* Днепр – Карпаты – Крым: Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. - М.: Наука, 1970.
- Жакова Т.* Упорядочили казацкие могилы // Вечерняя Одесса. 2008. 22 апр.
- Казаки-гвардейцы. - Краснодар: Кн. изд-во, 1980.
- Книга Памяти Украины: Одесская область. Т. 10, 11. - Одесса, 1995, 2009.
- Книга Скорби Украины: Одесская область. Т. 2, 3. - Одесса, 2000, 2005.
- Курков Г.М.* Кубанские казаки на фронтах Великой Отечественной // Военно-исторический журнал. 2006. № 4.
- Одеса козацька. Наукові нариси. Вип. 1, 2. - Одеса 2006, 2008.
- Освобождение городов: Справочник по освобожденных городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 // Сост. М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеев и др. - М.: Восницздат, 1985.
- Осипов К.* Это было под Раздельной // Знамя коммунизма. 1964. 14 мар.
- От Кубани до Праги: Воспоминания ветеранов 4-го гвардейского Кубанского казачьего кавалерийского корпуса. - Краснодар: Кн. изд-во, 1972.
- Плиев И.* Вперед, на Одессу! // Военно-исторический журнал. 1964. №4.
- Плиев И. А.* Разгром «армии мстителей». - Орджоникидзе: Сев.-Осет. кн. изд-во, 1967.
- Плиев И.А.* Рейд на Одессу // Огонек. 1969. № 14.
- Плиев И.А.* Под гвардейскими знаменами. - Орджоникидзе: Ир, 1976.
- Плиев И.А.* Дорогами войны. - М.: Книга, 1985.
- Сиджах Х.И.* В вихре конных атак. - Майкоп: Адыгейское кн. изд-во, 1990.
- Синкевич В.* Фронтовые дороги кавалериста Павлова [30-я КД] // Вечерняя Одесса 2009. 7 апр.
- Четвертый гвардейский кубанский. - Краснодар: Кн. изд-во, 1981.
- Юрков И.Ф.* Впереди атакующих эскадронов. - Одесса: Маяк, 1988.
- Якупов Н.М.* Весну принесли на знаменах. - Одесса: Маяк, 1984.
- Ясско-Кишиневские Канпы. / Авт.: Р. Я. Малиновский, С. С. Бирюзов, М. В. Захаров и др. - М.: Наука, 1964.
- <http://memory-book.com.ua>
- <http://obd-memorial.ru>
- <http://coldat.ru>

Фонды музея Овидиопольского швейного училища:

Воспоминания бойца 4-й батареи 183 ГвАМП 10-й ГвКККД Ивана Дмитриевича Задорожного.

История боевого пути 183-го ГвАМП (рукопись).

Краткий боевой путь 10-й гвардейской Кубанско-Слуцкой, Краснознаменной орденов Суворова, Кутузова и Богдана Хмельницкого казачьей кавалерийской дивизии (рукопись).

УКРАИНЦЫ КУБАНИ В XX – НАЧАЛЕ XXI В. УКРАЇНЦІ КУБАНІ В XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

© 2010 г., Ю. Л. Хохлач
(г. Краснодар, Россия)

«УКРАИНСКИЙ ВОПРОС» НА СТРАНИЦАХ ЕКАТЕРИНОДАРСКОЙ ГАЗЕТЫ «КУБАНЬ» В 1905–1907 ГГ.

Ежедневная газета «Кубань» братьев Филипповых «прожила» хоть и короткую (1905–1907 гг.), но очень интересную и насыщенную жизнь. Буквально с первых номеров, а выход в свет нового периодического издания практически совпал с появлением Манифеста 17 октября, «Кубань» активно включилась в ход общих политических и идеологических дискуссий, захвативших российское общество» [5, с. 39].

Подробно касаясь в своих материалах политической жизни России, «Кубань» ставила на обсуждение и национальные проблемы, существовавшие в империи. 1906 год для газеты стал с точки зрения количества материалов на национальную тематику наиболее плодотворным. Особенно чутко «Кубань» относилась к «украинскому вопросу». Публикациями по этой тематике всячески демонстрировалась вовлеченность в социально-политическую жизнь Екатеринодара. А для кубанских украинцев газета стала настоящей трибуной для выражения своих политических и национальных идей. Их публикации можно смело отнести к разряду политической публицистики, появление которой свидетельствовало о начале «качественно нового этапа в развитии кубанской прессы» [5, с. 37].

Что касается развития непосредственно украинского движения в Российской империи, то «освободительное движение в короткий промежуток 1905–1907 гг. дало украинцам свободу от специальной цензуры, прессу, расширение рамок литературной работы, попытки организованной общественной деятельности в сфере народного просвещения» [1].

Главным проповедником и пропагандистом «украинской» темы в «Кубани» был Степан Иванович Эрастов (1856–1933). Уроженец Екатеринодара, журналист и общественный и политический деятель, он стал одним из первых кубанцев, кто поставил на рельсы работу по пробуждению национального самосознания казаков. В 1906–1907 годах на страницах «Кубани» вышла одна статья – «О политических течениях» и одна заметка –

«Украинская пресса» Эрстова под известным исследователям псевдонимом (С.) Закубанский (Зак-ий).

Статья Эрстова «О политических течениях» стала первой и во многом программной публикацией, открывавшей на страницах газеты «Кубань» «украинскую» тему. В ней впервые прозвучали такие слова как «автономное начало», «национальные права», и даже «шовинизм господствующих наций» и другие. В ней также впервые открыто высказывалась мысль об особости Кубанской области, прежде всего, в силу этнического происхождения большинства её населения. Этот факт давал Эрстову основание для противопоставления области центру: *«Кубанская область населена по преимуществу одним украинским племенем. Естественная иммиграция ее исходит из губерний Полтавской, Харьковской и других. Поэтому все: и историческое прошлое казачества, вышедшего из знаменитого Запорожья, и этнографическая родственность и общность эконолических интересов обоих районов, как землевладельческих – неминуемо должны, по нашему мнению, привести наш край к большой близости и тяготению к Украине, чем в Великороссии»* [3].

Указывая на естественную общность жителей Украины и Кубанской области, Закубанский (Эрстов) далее констатировал: *«Какие бы меры к «обрусению» не принимала бюрократия, как бы глубоко не развратил милитаризм народный дух, последний не умирает и национальное самосознание неизбежно должно воспрянуть со всей силой рано или поздно»*. И продолжал: *«поэтому мы считаем необходимым познакомить наших читателей с программами политических партий, организовавшихся и действующих в нашей метрополии — Украине»* [3].

От Закубанского читателя узнают о существовании пяти украинских политических партий, среди которых, по мнению автора, самой крупной и влиятельной является партия конституционно-демократическая. Автор вкратце даёт платформу украинских кадетов. В ней наряду с пунктом о федеративном устройстве России по этническо-территориальному принципу значится пункт об автономии Украины.

В том же месяце, в январе 1906 года, на страницах «Кубани» появилась новая заметка Эрстова, посвящённая украинской прессе. Рассказу о появившихся недавно украинских изданиях, предшествует довольно смелое предисловие. В ней с прежней силой зазвучали слова об обрусительной политике русского правительства: *«Из станиц к нам часто обращаются с запросами, – коснулось ли освободительного движение "украинского языка в школе и печати" и что в этой области стало возможным. Что до школы, то "улита едет – когда-то будет", учителя наши до сей поры были главными правительственными агентами по проведению обрусительной политики и*

народолюбство в разных сферах могут только воспринять после соответствующих циркуляров. Но в области печати кое-что явилось. Украинская интеллигенция пытается воспользоваться теми намеками на свободу, которую с большими усилиями и громадными жертвами вырываются у Петербургской бюрократии, и реагирует стремлениями к издательству многочисленных газет и журналов» [4].

Назвав список украинских изданий, Закубанский закончил заметку следующими словами: *«Конечно, желательно, чтобы наша окраина Кубанская область не осталась чуждой своей "метрополии – Украине" и чтобы органы на украинском языке нашли широкое распространение среди казачьего и иногороднего населения на Кубани» [4].* Как известно, сам автор этому активно способствовал. В том же 1906 году лидер кубанских украинцев основал в Екатеринодаре Кубанское просветительское общество «Просвіта».

Для полноты информации добавим, что пропагандой украинской литературы, организацией гастролей украинских театральных трупп Эрастов начал заниматься сразу после возвращения в родной город. В начале XX века после ужесточения национальной политики, ему пришлось перейти к нелегальным методам. В частности, в 1902 году в Екатеринодаре Эрастов организовал местное отделение Революционной украинской партии (РУП) – Черноморскую Громаду.

Только летом в 1902 г. на Кубань переехало десять исключённых из Полтавской семинарии учеников, в том числе С. Петлюра, П. Ткаченко, П. Понятенко, П. Капельгородский и другие. На приглашение Эрастова и его единомышленников отозвались известные литераторы, которые связали свою жизнь с казачьим краем: Я. Жарко, Г. Доброскок, В. Самойленко, В. Потапенко, Анна Супруненко, О. Лисовский и другие. Как писал Эрастов, «организация вышла сильная, с большими деятелями, и работа закипела» [8, с. 53–57]. В этой связи газета «Кубань» стала, пожалуй, единственным общественно-политическим изданием в области, в которой участники украинского движения могли открыто обсуждать те или иные действия русских властей в отношении малороссов. После заметок Эрастова в 1906 году в газете появились публикации его единомышленников – Г. Доброскока и В. Потапенко.

Гавриил Васильевич Доброскок (1876/78 – 1939), уроженец Харьковской губернии, драматург, писатель и общественный деятель, в начале 1900-х переехал в Екатеринодар. С 1904 по 1917 год он заведовал городской библиотекой им. А. С. Пушкина. Кстати, именно с 1904 года, как показывают списки украинских авторов, наиболее востребованных абонентами библиотеки, интерес кубанцев к малороссийским писателям и поэтам стал заметно расти. Самыми популярными были: И. Карпенко-Карый,

М. Кропивницкий, М. Старицкий, И. Котляревский, Т. Шевченко, Б. Гринченко, Г. Доброскок, П. Кулиш и другие [6, с. 332]. «Кроме книг Пушкинская библиотека выписывала и украинскую периодику: газеты «Киевская газета», «Киевская мысль», «Киевские отклики», «Утро»; и журналы: «Киевская старина», «Записки Наукового Товариства им. Шевченка», «Літературно-науковий вістник», «Украинская жизнь» [6, с. 333].

В феврале в преддверии очередной годовщины рождения Тараса Григорьевича Шевченко, газета поместила весьма эмоциональную заметку Г. Доброскока, посвящённую памяти великого украинского поэта. В ней автор, в частности, подчеркивал, что устами поэта в своё время заговорил сам украинский народ и заявил миру о том, как богат и звучен его язык, как содержательна его история, как своеобразна и интересна вся его духовная история. Как бы обращаясь к самому Шевченко, Доброскок писал: *«И с каждым годом твои поминки происходят все величественнее и торжественнее и недалек тот день, когда в наше темное село, к нашим незрячим младшим братьям, за которые ты так много страдал, упадет луч света, прорвется туда наука и выступят они на великий путь духовного и культурного возрождения. Тогда каждый год, 26 февраля будут исправлять твои поминки не одни лишь интеллигенты, а целых 30 миллионов украинского населения. 30 миллионов украинцев 26 февраля в один голос скажут: «Осанна тебе великий из великих! Осанна тебе, славный Тарасе! О, недалек тот день! Он уже недалек»* [2].

Следует сказать, что несколькими месяцами ранее, в декабре 1905 года прямо в редакции «Кубани» Доброскок был арестован на 10 дней за написание и публикацию святочного рассказа «Предсказание Марка Проклятого». Под давлением общественности он был освобождён. На забаву читателям он тут же сочинил фельетонную трилогию, которую газета полностью опубликовала в нескольких номерах.

Развивая на своих страницах «украинскую» тему, «Кубань» публикует большую статью о положении в России малороссийского языка. Под псевдонимом Черномор скрывался уже известный на тот момент украинский драматург и журналист Вячеслав Афанасьевич Потапенко (1863–1937). До 1904 года он работал в новороссийской газете «Черноморское побережье». А уже в сентябре 1906 года Потапенко стал издателем и редактором ежедневной общественно-политической и литературной газеты «Новая Заря».

Вспоминая прежние неудачные попытки отстоять право 28 миллионного народа писать и читать на родном языке, автор подчеркивал: *«В настоящее время, когда политический горизонт начал как будто проясняться, мы вправе сказать в защиту украинского языка несколько слов»* [7]. Далее он возвращается к предыстории старого спора о происхождении украинского

языка: *«До того министерству хотелось искоренить ненавистный им украинский язык, до того юг не давал им покоя, что оно, зная, хотя бы по жалкой истории Иловайского о существовании украинского народа – силлось не признавать его собственного языка и навязывать ему язык россиян. Другой же лагерь бюрократов, не желая слышать упреков "в полном невежестве" – признавало за "Малороссами" не самобытный язык, а лишь наречие, происшедшее от искажения российского языка, части польского, с примесью татарских слов»* [7].

Не признавая ни одну из озвученных теорий, автор настаивал, что украинский язык – самобытный: *«Если есть народ – то и есть собственный язык, будь это латыши, чехи, россияне, украинцы – все равно»* [7]. Следующим аргументом в пользу украинского языка стало существование украинской литературы. В статье подчеркивалось, что появление в 1898 году трёх книг изящной литературы под заглавием «Вікъ», не прошло незамеченным для польских, чешских, английских и даже российских критиков. Одним словом, не замечать факт существования самобытного языка уже было невозможно: *«В настоящее время в Галиции, во Львове на украинском языке читаются лекции, чего домогается Украина – если не для университета, то обязательно для народных школ, что необходимо для развития духовных сил Украины. В настоящее время как на Украине, ровно как и в России, издаются украинские журналы, газеты, в Вене печатается Евангелие, в Германии на немецком языке журнал, программа которого состоит – писать только про Украину. В Швеции читаются лекции об украинском языке»* [7].

Как драматург, Потапенко не мог не сказать об украинском театре – молодом, но по его словам, считающимся наряду со шведским – первым народным театром в мире. Закончил статью он такими словами: *«Украинский язык, предъявивший сейчас требования об автономии и школах на родном языке, вправе ответить на слова министров: "украинского языка не было, нет и не может быть" – на украинском же языке, сейчас понятном для господ министров, а именно: "Панове міністри були і зараз е, а чи будут вони і після державної Думи – се не відомо!"»* [7].

В марте газета «заговорила» по-украински. Новая рубрика «Из украинских газет» появилась в газете-дублире «Кубани» – «Привольном крае». Но это издание было временно запрещено для распространения в пределах области.

Создание «украинской» рубрики стало логическим продолжением замысла Эрастова о том, чтобы кубанцы должны как можно больше знать о событиях, происходящих на их исторической родине. В новой рубрике

помещалась подборка перепечаток из разных газет на украинском языке («Про переселения», «Хозяйский страйк», «В Чернігівщині неспокійно»).

Наряду с публикацией авторских материалов по «украинскому» вопросу «Кубань» внимательно следила за деятельностью Кубанского просветительного общества «Просвіта». Первое собрание просвитян состоялось 25 августа 1906 года, на котором присутствовало около 150 человек. Комментируя это событие, газета отметила, что на собрании звучали призывы к кубанцам включаться в начавшееся культурное возрождение на Украине и о необходимости украинизации кубанских школ.

По мнению ряда исследователей, широкое оповещение о публичных лекциях, праздниках, вечерах в сочувствовавшей обществу газете «Кубань» имело определённый пропагандистский успех. В различных населённых пунктах Кубанской области одно за другим вскоре открылось ещё 15 формально независимых филиалов «Просвиты». В последующем, вплоть до закрытия «Кубани» в апреле 1907 года, по имеющимся у нас сведениям, кроме коротких заметок о «Просвите» и таких же коротких стихотворений неизвестных авторов, призывающих украинцев вспомнить о своих корнях, в газете не выходило сколько-нибудь серьёзных статей по украинской тематике. Возможно, это было связано с арестом идейного вдохновителя и лидера кубанских украинцев – Степана Эрастова. После закрытия в 1907 году «Просвиты» он полгода провёл в тюрьме, а затем переехал в Новороссийск.

В это же время в России начался новый виток гонений на украинское движение. По словам В. И. Вернадского, «период этот совпал с усилением националистических тенденций в русском обществе, на которые оперся в своей внутренней политике Столыпин» [1]. «В 1907 г., например, из 18 периодических украинских изданий осталось 9, в течение следующих лет их количество продолжало уменьшаться. В мае 1908 г. правительство отклонило внесенный в Думу законопроект о разрешении преподавать на родном языке "в начальных школах местностей с малороссийским населением". Циркуляром министра внутренних дел от 20 января 1910 г. закрыты организации "Просвіта" в Киеве, Одессе, Чернигове, Полтаве, Нежине» [1].

Впрочем, сам «национальный» вопрос со страниц «Кубани» не исчез. Газета активно включилась в пропаганду идеи федеративного устройства России с правом национального самоопределения (вплоть до автономии) всех проживающих на её территории народностей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Вернадский В. И.* Украинский вопрос и русское общество. <http://www.ukrstor.com/ukrstor/vernadskij-ukrainskijwopros.htm>

2. *Доброскок Г.* Памяти Т. Г. Шевченко // Кубань. - Екатеринодар, 1906. - № 46.
3. *Закубанский С.* О политических течениях // Кубань. - Екатеринодар, 1906. - № 4.
4. *Закубанский С.* Украинская пресса // Кубань. - Екатеринодар, 1906. - № 7.
5. *Лучинский Ю. В.* «Кубань» братьев Филипповых: становление независимой екатеринодарской прессы // Культурная жизнь Юга России. - 2004. - № 2.
6. *Финогина Л. С.* Отчеты екатеринодарских публичных библиотек как источник по истории кубанского читателя // Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность. Сборник статей. - Вып. 2. - Краснодар, 2004.
7. *Черномор.* Украинский язык // Кубань. - Екатеринодар, 1906. - № 67.
8. *Чумаченко В.* Українці Кубані: «Тернистими шляхами» через сторіччя (1792–1920 рр.) // Схід. - Донецьк. 2001. - Серпень (Спецвипуск). - С. 53–57.

© 2010 г., В. С. Пукиш
(г. Анапа, Россия)

ЧЕХИ И РУСИНЫ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ: ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЕ ПЛАНЫ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ

Во второй половине 1860-х годов, после окончания длительной Кавказской войны, Черноморское побережье Кавказа от Анапы до Гагр оказалось практически безлюдным: проживавшие там ранее адыги и абазыны переселились в Турцию или были переселены во внутренние районы Кубанской области. Поэтому российское правительство стало направлять сюда казачьи станицы, войсковые команды, а также переселенцев из других губерний империи и иностранцев христианского вероисповедания. Для государственного управления этим процессом 10 марта 1866 г. было Высочайше утверждено положение «О заселении Черноморского округа и управлении оным» [5, с. 1–24].

Из иностранных подданных на Черноморском побережье появились болгары, греки и армяне из Османской империи, а также чехи – из империи Австрийской. Планы чешской колонизации Черноморского побережья Кавказа, во многом воплощённые в жизнь, а во многом оставшиеся лишь на бумаге, получили своё продолжение в планах по переселению в этот регион галицких русинов, которые так никогда и не были реализованы. Сравнению этих двух переселенческих движений на Северный Кавказ – реального чешского и планировавшегося русинского – посвящена эта статья.

Делу переселения чехов на Северный Кавказ много способствовал настоятель православной церкви при посольстве России в Вене Михаил Фёдорович Раевский. Обращаясь к нему, чиновник российского МИДа Пётр Николаевич Стремоухов писал: «Если бы чехам понравились [выгодные] условия [переселения], они должны просить государя через посольство упомянуть только число семейств, желающих переселиться» [Цит. по: 3, с. 9]. В то время чешские земли Австрийской империи были охвачены массовой эмиграцией – в основном в Америку. Безземелье, перенаселённость и нехватка продуктов питания вынуждали чешских крестьян срывать с родных мест и уезжать за море. Но чешская интеллигенция, исторической чертой которой всегда была симпатия к России (до событий 1968 года), решила повернуть эмиграцию в другую сторону – в Россию. Так они хотели спасти своих соотечественников от быстрой ассимиляции в чуждой по языку Америке. Видный чешский учёный того времени Франтишек Кампелик в 1868 г. в своём письме о Раевскому называл фантастическую цифру будущих чешских поселенцев на Кавказе: полмиллиона человек, которые должны были бы основать там «чехославянскую губернию со свободными институтами, промышленными городами, хорошими школами, мастерскими» [3, с. 19]. Комитет по переселению чехов на Кавказ, основанный в Праге, планировал ежегодно переселять по 50 тысяч человек. Но кавказский наместник великий князь Михаил в 1869 году назвал максимальную общую цифру переселенцев в 30 тысяч человек [3, с. 22, 23].

Одним из наиболее энергичных агитаторов переселения чехов в Россию был известный пражский издатель Эдуард Валечка (1841–1905). Он опубликовал несколько брошюр-руководств для переселенцев, например, «Черноморский округ Кавказа» (Прага, 1871) и «Куда нам следует переселяться – в Америку или в Россию?» (Клатовы, 1871) [8; 9]. В обеих книгах пропагандировалась идея переселения чехов в Россию, где они смогут сохранить своё славянское «лицо». Валечка пишет: «Если уж есть такая потребность выехать, то не в Америку, а в славянскую Россию. Не уменьшим же своим отъездом [в Америку] количество славян!» [9, с. 8].

Семьям переселенцев полагались льготы. Каждой семье было обещано по 30 десятин земли, включая лесные угодья, и по 40 рублей наличными. В первый год каждому взрослому члену семьи надлежало получить «по 3 четверти ржаной казенной муки, молотой самой по себе и с отрубями», стоимость которой, однако, по истечении пяти лет следовало возместить. Также поселенцы могли бесплатно добывать себе древесину и камень для постройки домов, либо по желанию временно поселяться в казармах или станционных домиках. До 1881 г. поселенцам гарантировалось освобождение от всех видов налогов. Создаваемые сёла имели право выбирать поверенного из числа жителей, созывать сходы для решения местных вопросов, а также основывать школы и строить костёлы. Переселенцам обеспечивалась свобода вероисповедания и использования родного языка, а также бесплатно оказывалась медицинская помощь и предоставлялись лекарства. Переселенцы будут обязаны принять российское подданство и жить согласно российским законам [7, с. 53–54].

Итак, начиная с 1868 г., чехи появляются на Черноморском побережье Кавказа, где основывают сами или вместе с представителями других наций около десятка сёл: Павловку и Варваровку под Анапой; Кирилловку, Мефодиевку, Владимировку, Борисовку, Глебовку, Гайдук под Новороссийском; Текос, Тешебс и Азербиевку вблизи Геленджика; Анастасиевку под Туапсе и хутор Мамацев недалеко от Майкопа. Эти сёла существуют и сейчас, и поныне в них слышна чешская речь, правда, в основном среди представителей старшего поколения.

Возможно, чешским опытом переселения на Кавказ руководствовался галицкий писатель и общественный деятель русофильского направления о. Иван Наумович (1826–1891), автор нереализованного проекта переселения безземельных бедных крестьян-русинов из австрийской Галичины в Новороссийский и Сухумский округа.

Во второй половине XIX в. среди немногочисленной русинской интеллигенции усиливается идеология русофильства как одна из форм реакции на давление польской администрации в Галиции и венгерских властей в Подкарпатской Руси (особенно после реорганизации Австрийской империи в двуединую Австро-Венгерскую монархию в 1867 г.). Фактор принадлежности к славянству вообще и конкретно к русскому миру, объединяющему все восточнославянские народы, стал главным в национальном самосознании русинских интеллектуалов [6, с. 35, 36].

До поры до времени австрийские власти относились к русофильскому движению русинских «будителей», как их называли, довольно снисходительно. Но в 1882 году прошёл первый политический процесс против лидеров пророссийского движения Галиции. Поводом к нему послужили

события в маленьком селе Гнилички (ныне – в Тернопольской области Украины; тогда – на самой австрийско-русской границе). Жители села хотели иметь собственный греко-католический приход, но этому воспротивился настоятель соседнего села Гнилиц, к которому принадлежали Гнилички. Крестьяне пожаловались своему помещику графу Делла Скала, который, несмотря на свою итальянскую фамилию, был православным румыном. Он посоветовал крестьянам перейти в православие и пообещал привести православного священника из Буковины (сейчас Северная Буковина – это Черновицкая область Украины, а Южная Буковина входит в состав Румынии). Следует сказать, что православие в тогдашней Австрии не было экзотикой: преимущественно православными были Буковина и сербы, проживавшие в империи. Но – не Галиция. Поэтому там начался процесс против наиболее известных галицких русофилов, среди которых был и греко-католический священник о. Наумович, написавший ходатайство о переходе сельского прихода в православие [4, с. 90]. Их пророссийские взгляды и контакты с русскими деятелями были квалифицированы как панславизм и стремление «оторвать Галичину и Буковину и Северную Угорщину [Закарпатье. – В. П.] от <...> австрийской державы». Обвинитель требовал смертной казни, но в итоге все подсудимые были в этих деяниях оправданы. Им всё же присудили по несколько месяцев тюрьмы за нарушение общественного спокойствия [2, с. 82].

Наумович остался без средств к существованию – приход у него отняли, отлучив от греко-католической церкви, но ему была оказана материальная помощь со стороны России. Деньги ему были переданы через настоятеля посольской православной церкви в Вене о. М. Ф. Раевского, через которого был налажен канал предоставления финансовой помощи пророссийским деятелям Австрии [4, с. 114–115].

В 1886 г. о. Иван Наумович переезжает с семьёй в Киев. Живя в Российской империи, он не забывает о Галиции. Подобно тому, как чешская славянофильская партия стремилась перенаправить эмиграционное движение чехов из Америки в Россию, Наумович хотел, чтобы галицкие крестьяне переселялись «в родную для них Россию», восклицая: «Все-таки лучше направлять наших людей сюда, чем в Америку!»

14 (26) октября 1890 г. он пишет своему другу О. Мончаловскому: «Я говорил вчера с одним компетентным лицом касательно наделения землей наших лемков и других галичан в округах Новороссийском и Сухумском, на берегу Чёрного моря, именно там, куда ездили аргонавты за золотым руном, где земной рай, виноград растёт дико, грецкие орехи гниют на земле и превращаются в навоз, и где одна беда: отсутствие коммуникаций. <...> за Азовским морем тянется эта пустая земля от Анапы до Сухума, и она

предназначена для галичан, но в таких размерах, чтобы не обезнародить нашу родину [Галичину. – В. П.]» [2, с. 91–93]. Испросив покровительство высокопоставленных лиц в Петербурге, Наумович договаривается о приобретении для галичан земли по очень низкой цене – 5 рублей за десятину, с многолетней рассрочкой. Он пишет: «Здесь будут огромные заработки при постройке железных дорог <...> а когда будет построена железная дорога, земля тогда повысится в цене. Я не сомневаюсь, что нашим голодающим будет дана возможность существования» [2, с. 93].

Иван Наумович

Наумович, как показывают документы 1891 года, помог галицким крестьянам основать неподалеку от Сухума селения Наумовичи и Старую Черниговку [2, с. 91]. Слово Черниговка существует в Гульрипшском районе Абхазии до настоящего времени.

В 1891 году Иван Наумович лично выезжает на Кавказ, чтобы подобрать места для поселения. Он посетил Новый Афон, Туапсе, Новороссийск, Пятигорск, Тифлис, Елисаветполь, Кутаис и Батум. В своих восторженных впечатлениях о поездке он пишет, что «галицко-русские колонии принесут много пользы как галичанам, так и России, ибо первых оттянут от переселения в Америку и спасут перед денационализацией, второй же дадут трудолюбивое и спокойное население, способное переменить глухие и дикие окрестности в цветущие селения» [2, с. 93].

Однако на обратном пути о. Наумович заболевает и умирает в больнице в Новороссийске. По одной из версий, его отравили. В Новороссийске о болезни Наумовича одному из первых сообщили его знакомому, священнику Владимиру Гофману. Впоследствии он же, о. Гофман, участвовал 5 (17) августа 1891 г. в похоронах Наумовича и произнёс о нём «прочувственное надгробное слово» [2, с. 94]. Примечательно, что В. Гофман был чехом по национальности. Поэтому возможно, что именно священник Гофман являлся источником информации о. Наумовича об опыте переселения чехов на Северный Кавказ.

Но – так галичанам и не довелось переселиться на Черноморское побережье Кавказа, как того хотел И. Наумович. Кто знает, какими могли бы стать повороты нашей истории, если бы этот план был реализован, и галичане встретились бы здесь со своими единокровными братьями – черноморскими казаками, бывшими запорожцами...

Среди подсудимых львовского процесса 1882 г., помимо о. Ивана Наумовича, были и наиболее известный из карпаторусинских общественных деятелей русофильской ориентации Адольф Добрянский (1817–1901), а также его дочь Ольга Грабарь (1846–1933) – мать будущего русского художника, директора Третьяковской галереи Игоря Эммануиловича Грабаря (1871–1960). В печати этот процесс так и называли – «процесс Ольги Грабарь». О Добрянских упоминаем здесь потому, что в дальнейшем судьбы членов этой семьи не раз пересекались с Северным Кавказом. Так, в Адлере, закончил свою жизнь карпаторусинский общественный деятель, юрист Эммануил Грабарь (? – 1910), муж Ольги Грабарь и отец Игоря Грабаря. Интересно, что Э. Грабарь также состоял в близких отношениях с венским священником о. Раевским [6, с. 144]. Издателем газеты белого движения «Единая Русь», выходившей в Екатеринодаре во время гражданской войны, был галицкий русофил Алексей Юлианович Геровский (1883–1972), внук А. Добрянского и

двоюродный брат И. Грабаря. А. Геровский служил в Добровольческой армии генерала А. И. Деникина [6, с. 133].

Судьбы русинов и чехов на юге России вновь пересеклись в годы гражданской войны. Так, в Первом Кубанском походе Добровольческой армии принимали участие Чехо-словацкий инженерный полк и Галицко-русский взвод. Чехо-словацкий полк был сформирован из пленных чехов капитаном Яном Немечком в Ростове-на-Дону по договору с генералом М. В. Алексеевым. В него записались более 200 человек. Галицко-русский взвод был сформирован Григорием Семёновичем Мальцем из 40 русинов – гимназистов и студентов, обучавшихся в Ростове-на-Дону. Автор статьи о чешском полке и галицком взводе Добрармии Василий Романович Ваврик (1889–1970), сам участник Корниловского похода, перечисляет фамилии галичан-гимназистов, погибших в бою у реки Белой: Гошовский, Дьяковский, Купецкий, Лецишин, Журавецкий, а также тяжело раненного комвзвода прапорщика Богдана Яцива [1, с. 108, 110]. В. Ваврик отмечает, что галичане находились в Добровольческой армии до самого конца, вплоть до эвакуации из Крыма (после полученного в ст. Мечетинской и в Таганроге пополнения взвод был преобразован в Карпаторусский отдельный батальон) [1, с. 111–112].

Как видим, на переломе XIX–XX вв. на Северном Кавказе удивительным образом переплетались судьбы многих представителей чешского и русинского народов, которым вскоре – с 1919 г. – было суждено прожить два десятилетия в одном государстве: молодой Чехословацкой республике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Ваврик В. Р.* Чехо-словацкий инженерный полк и Галицко-русский взвод в Корниловском походе // В память I-го Кубанского Похода. Сборник под редакцией Б. И. Казановича, И. К. Кириенко и К. Н. Николаева. Бѣлградъ, 1926.
2. *Мончаловский О. А.* Житѣе и дѣятельность Ивана Наумовича. Львовъ, 1899.
3. *Ненашева З. С.* Начало эмиграции чехов в Россию в середине XIX века // *Slovanské historické studie*. Praha, 2003. – № 29.
4. *Пашаева Н.М.* Очерки русского движения в Галичине XIX – XX вв. М., 2001.
5. Положение о заселении Черноморского округа и управлении оным. СПб, 1866. С. 1–24.
6. *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001.
7. *Auerhan J.* České osady na Kavkaze. Praha, 1920.
8. *Valečka E. G.* Černomořský okruh Kavkazu. Praha, 1871.
9. *Valečka E. G.* Máme-li se stěhovat do Ameriky aneb do Ruska? Klatovy, 1871.

РУСИНЫ – ПОДДАННЫЕ АВСТРО-ВЕНГРИИ В КУБАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЧЕРНОМОРСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Российская империя на переломе XIX–XX вв. являлась одним из центров мировой иммиграции. Внутри России одним из наиболее притягательных для переселенцев мест был Северный Кавказ, особенно его Черноморское побережье, для которого в тот период были характерны интенсивный экономический рост, наличие свободных земель и природных богатств. Эти факторы, наряду с политикой российского правительства, ориентированной на привлечение в регион переселенцев, благоприятным по сравнению с другими российскими регионами климатом, близостью к портам и границам, обусловили большой приток в регион иммигрантов [5, с. 32].

Из иностранных подданных на Черноморском побережье появились болгары, греки и армяне из Османской империи, а также чехи – из империи Австрийской. В связи с этим следует отметить, что, хотя многие из переселенцев приобретали российское подданство, часть из них, даже проживая в России годами, сохраняли подданство своей родины. Так, по данным первой Всероссийской переписи населения 1897 г. в Кубанской области проживали 25 015 иностранных подданных. Больше всего – 21 588 чел. – было турецкоподданных; далее с большим отрывом шли подданные Греции – 958 чел. и Австро-Венгрии – 714 чел. [4, с. 56]. В Черноморской губернии проживало 9 739 иностранных подданных (17% от всего населения!), в т. ч. 8 423 подданных Турции, 380 – Греции, 305 – Австро-Венгрии и 300 – Персии [2, с. VII].

По данным переписи 1897 г. нельзя судить о численности проживавших в России австрийскоподданных разных национальностей, в частности, русинов, поскольку по родному языку последних, по-видимому, причисляли к русским (внутри которых, в свою очередь, определяли носителей велико-, мало- и белорусского языков). Русины, конечно же, были учтены среди проживавших в стране подданных Австро-Венгрии, но, во-первых, среди переехавших из Австрии в Россию русинов, вероятно, были уже принявшие российское подданство и потому не учтённые в данной графе, а, во-вторых, среди переселенцев из Австро-Венгрии русинов было намного меньше, чем, скажем, чехов.

Определенное представление о социальном статусе австрийских русинов, пребывавших на территории Кубанской области и Черноморской губернии по состоянию на начало Первой мировой войны, даёт архивное «Дело Канцелярии Начальника Кубанской области и Наказного атамана Кубанского казачьего войска со списками лиц германско-, австро-венгерско-подданных мужского и женского пола, высланных из Кубанской области и Черноморской губернии» на 241 листах, охватывающее период с 9.09.1915 г. по 18.09.1916 г. [1].

С началом Первой мировой войны подданные воюющих с Россией государств, находящиеся на её территории, должны были быть арестованы. 1 сентября 1915 г. Канцелярией наместника кавказского издан циркуляр, согласно которому германскоподданные мужского пола в возрасте от 16 до 55 лет, признанные годными к воинской службе, за определенными исключениями, «были подвергнуты задержанию и высылке» в определяемые для них местности [1, л. 1, 8]. 9 сентября в Екатеринодар в адрес генерал-губернатора отправлена телеграмма, которой указанные требования распространялись на подданных Австро-Венгрии. Генерал-губернатору предписано представить подробные списки таких лиц, как высланных на тот момент, так и оставленных в Кубанской области и Черноморской губернии, причём в последнем случае следовало указать мотивы, по которым данное лицо не было выдворено [1, л. 2, 12].

Эти меры распространялись и на женщин. Так, в циркуляре помощника наместника на Кавказе от 25 октября 1915 г. разъясняется, что «необходимо немедленно выдворить из пределов Кавказского края и Ставропольской губернии как театра военных действий всех германских и австро-венгерских подданных лиц женского пола, в возрасте от 17 по 55 лет включительно, за исключением лиц, принадлежащих по своему происхождению к славянской, румынской и итальянской народностям, а также уроженок Эльзас-Лотарингии», при условии, что они «не вызывают никаких сомнений» в своей благонадежности [1, л. 13]. Что же касается лиц мужского пола, то высылке подлежали военнообязанные «по возрасту» – германские подданные в возрасте от 16 до 55 лет и австро-венгерские – в возрасте от 17 до 50 лет включительно, «с изъятием из действия настоящего распоряжения лиц указанных выше национальностей», также при условии их «полной благонадежности» [1, л. 13–13 об.].

«Славяне», наряду с «православными по рождению, детьми, родственниками, вдовами бывших офицеров, добровольцев, иных воинских чинов, получивших знаки военного отличия или погибших в боях», также не подпадали под действие закона от 2 февраля 1915 г. с дополнениями от 13 декабря 1915 г. о запрете подданным Германии, Австро-Венгрии и Турции

приобретать, арендовать и владеть на правах собственности недвижимым имуществом вне городов в пограничных западных и южных губерниях и областях [9]. В других документах термин «славяне» расшифровывается как «чехи, русины, сербы», иногда к ним добавляют ещё и поляков [7, с. 8]. Таким образом, благонадежные русины как лица «славянской народности» не попадали под число выдворяемых. При этом подробнейшие списки составлялись на всех подданных указанных государств, как высылаемых^{*}, так и остающихся на местах. Списки с мест в кратчайшие сроки следовало предоставить Особому отделу Канцелярии наместника.

Обработанные нами списки австро-венгерских подданных, оставленных в пределах Кубанской области и Черноморской губернии, содержат данные о 50 русинах (для сравнения: в этих списках упоминаются 324 чеха и словака)^{**}. Эти списки, при всех разночтениях в написании имён и фамилий, неточностях и неполноте данных о конфессиональной принадлежности и профессии указанных лиц, позволяют воссоздать социальный облик русинов, проживавших в регионе, но сохранявших австро-венгерское подданство.

Следует подчеркнуть, что идентификация русинов по национальности в рассматриваемом «Деле...» имела определённые сложности, т. к., кроме собственно этнонима «русин» (с несколькими вариантами написания; всего 24 чел.), в нём используются «малоросс» (2 чел.), «славянин» (19 чел.) и «русская» (5 чел.). В пользу того, что этноним «славянин» в данных случаях относился именно к русинам, могут косвенно свидетельствовать имена и фамилии, вероисповедание и место рождения данных лиц. Так, если местом рождения была местность в Галиции, то мы включали данное лицо в список русинов, а происходивших из других регионов Австро-Венгрии (например, «славянского происхождения из сел. Бока-ди-Каттаро») мы здесь не рассматривали. Что касается этнонима «русский», но, по нашему мнению, он также мог относиться к австрийским русинам, поскольку прилагательным к этнониму «русин» являлось «руський», и русины, отвечая на вопрос о своем происхождении, могли себя обозначать именно так. Кроме того, женская форма этнонима «русин» могла иметь реализации как «русинка», так и «руська» («русская»). Поэтому здесь мы рассматриваем также и лиц, определяемых как «русские», хотя некоторые из них, возможно, были не русинами, а собственно великороссами, по каким-либо причинам имевшими австро-венгерское подданство.

^{*} Высылаемые могли обратиться в американское консульство в Тифлисе за получением пособия на проезд к избранному ими месту жительства [1, л. 18, 19].

^{**} Здесь и далее данные обработаны по: 1, л. 1–241.

Также некоторые вопросы вызывает преобладание православных по вероисповеданию над греко-католиками (униатами; даже если к ним прибавить лиц, определённых как «католики», их окажется меньше против записанных как «православные»). ведь в начале XX в. православных (в нынешнем понимании этого термина) среди австрийских русинов практически не было. Возможно, сами русины, отвечая на вопрос о своей конфессиональной принадлежности, пренебрегая догматическими особенностями, отождествляли себя с православным большинством страны пребывания, основываясь на единстве византийского обряда у греко-католиков и православных и традиционном самоназвании греко-католического вероисповедания: «руська віра». Например, галицкий общественный деятель украинофильской ориентации Михаил Павлык (1853–1915) в 1906 г. писал, что «руський люд» Галичины знал о москалях только то, что вера его такая же, как и «руська віра в Галичині», только «твердша» [3, с. 10]. Следует также учесть, что термин «православные» являлся общим для католиков византийского обряда (греко-католиков – «православных, соединенных с Римом») и собственно православных («несоединенных с Римом») и использовался и теми и другими [6, с. 270–273]. Греко-католики, как и православные, празднуют «Торжество православия» в первое воскресенье Великого Поста, а во время Богослужения так же поминают «всех православных христиан».

39 русинов, упомянутых в «Деле...», проживали в Кубанской области и 11 – в Черноморской губернии. В списках указаны 40 мужчин (34 – в Кубанской области и 6 – в Черноморской губернии) и 10 женщин (по 5 в каждом регионе). Больше всего – 34 чел., в т. ч. 2 женщины – среди русинов было чернорабочих. Далее следуют занятые в торговле – 4 (из них 3 женщины); 2 плотника и 2 сапожника (все – мужчины); 1 учитель и 1 учительница; 2 женщины указаны как занятые в домашнем хозяйстве; по 1 механику, пастуху, приказчику (все – мужчины), 1 служанка и 1 занятая в штопочном деле. Интересно, что учительница Вера Николаевна Сорачинская указана одновременно и как русская, и как венгерка. Возможно, венгеркой она была названа по происхождению из венгерской части Габсбургской монархии, а русской (русинкой) была по своему этническому происхождению. По вероисповеданию, русины указаны как православные – 39 чел., греко-католики (униаты) – 6 чел., католики – 4 чел. Кроме того, 1 чел. был указан как приверженец римско-католической конфессии.

Кубанская область	39
г. Екатеринодар	5
Кавказский отдел	21
г. Ейск	1
Ейский отдел	11
г. Темрюк	1
Черноморская губерния	11
г. Новороссийск	2
Сочинский округ	5
Лица, проживающие в районе работ по постройке Черноморской железной дороги в пределах Сочинского и Туапсинского округов	4

17 проживавших в регионе русинов были отмечены как «беженцы» (все – в Кавказском отделе). Невыворение русинов в документах преимущественно обосновывается их принадлежностью «к славянской народности». Кроме того, причиной оставления в месте проживания называются: разрешение временного генерал-губернатора; распоряжение Ейского уездного воинского начальника (но под надзором полиции); свидетельство начальника Туапсинского округа; свидетельство Екатеринославского городского управления; свидетельство российского генерал-губернатора Галиции во Львове.

Таким образом, на основании анализа архивных документов начала Первой мировой войны можно сделать вывод о том, что русины, наряду с другими славянами – подданными Австро-Венгрии, избежали высылки из Кубанской области и Черноморской губернии в отдалённые районы страны как подданные воюющей с Россией державы, продолжая работать в том же месте, где они работали до начала войны.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края. Ф. 454. Оп. 1. Д. 5844.
2. Всероссийская перепись 1897 г. Т. LXX. Черноморская губерния. Тетр. 2.
3. Павлик М. Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу. Львів, 1906.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Т. LXV. Кубанская область. СПб., 1905.

5. *Птицын А. Н.* Миграция австро-венгерских подданных в Россию и на Северный Кавказ (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Ученые записки кафедры новой и новейшей истории Ставропольского государственного университета. Межвузовский сборник научных статей. Выпуск II. Ставрополь, 2009.

6. *Сліпий Й.* Виголошування слова «православний» на богослуженнях // Благовісник. Рік. III. Кн. 3–4. Кастельгандольфо – Рим, 1967.

7. *Татаров Б.* Чешская (Киевская) дружина (август 1914 – декабрь 1915). М., 2009.

8. *Юракова О. В.* Борьба с «немецким засильем» в России в годы Первой мировой войны (на примере Северо-Западного Кавказа) // Образование, просветительство и гражданское общество (к 60-летию общества «Знание» России): Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Адыр, 25–29 мая 2007 г. - Краснодар, 2007. - С. 340–341.

© 2010 р., **І. А. Ісакова**

(*м. Кам'янець-Подільський, Україна*)

З ІСТОРІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНЦІВ КУБАНІ У 1920-Х – ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Відтворення цілісної картини генези українського етносу, неможливе без дослідження української діаспори – його невід'ємної частини. Зокрема, йдеться про важливість та необхідність вивчення питань, пов'язаних з особливостями розселення, чисельності українців, процесів адаптації в іноетнічному середовищі, змінами в етносвідомості, характеру взаємодії з іншими етнопонаціональними спільнотами, соціальної мобільності, умінні протистояти асиміляційним процесам і на цій основі збереження і розвиток власної самобутньої культури тощо. Без врахування цих аспектів не можна обійтися при виробленні концепції формування, функціонування та взаємозв'язків української діаспори з етнічною батьківщиною, що також складає одне з найважливіших завдань сучасної української історичної, соціологічної науки, та політики держави в цілому.

За даними останніх підрахунків нині поза межами етнічної батьківщини перебуває близько третини українців. Їх громади існують практично в усіх незалежних державах, які постали на теренах колишнього СРСР, у багатьох країнах Європи, Америки та Австралії. Розпад СРСР й утворення на його теренах із колишніх республік незалежних держав загострив проблему української діаспори, виокремив внутрішні чинники якісних змін в її середовищі і наявних протиріччя. У сучасній історіографії актуалізувалося таке соціальне явище як «східна українська діаспора».

Після здобуття Україною незалежності виникла необхідність більш глибокого аналізу процесів у середовищі українців, котрі мешкають поза межами материнської України, особливо у Російській Федерації, де вона є найбільш чисельною. У 20–30-х рр. ХХ ст. наприклад із 50 млн. населення національних меншин тут – 8 млн. було українське. При цьому зазначимо, що попри тривале проживання в іншомовному оточенні українське населення на той час не втратило здатності до самоідентифікації [11, с. 162]. Загалом від 55 до 70 % українців в найбільших ареалах проживання визнавали за рідну мову – українську. Найвище число їх було в Кубанській окрузі де за даними перепису 1926 року українці становили більше 60 %, для порівняння росіяни – 33,4 % [6, с. 148].

Звернення до обраної нами теми дослідження зумовлено і процесом переосмислення усталених поглядів, що має місце у новітній українській історіографії та пов'язане з відходом від ідеологем минулого, пошуком альтернатив радянській методології, новою інтерпретацією начебто вже відомих фактів, подій. Крім того, сучасні можливості дослідників у доступі до джерел якісно відрізняються від тих, що були раніше. Тому введення до наукового обігу раніше невідомих матеріалів, їх аналіз, співставлення є дотичними до нашої теми дослідження, дозволить значно розширити і поглибити знання з історії українців Російської Федерації 20–30-х рр. ХХ ст. Тим самим інтерес до пропонованої проблеми носить об'єктивно-науковий характер. Зазначимо, що ця тема належить до числа дискусійних в українській історіографії. Термін «східна українська діаспора» не був поширений у радянські часи і матеріали про українську діаспору майже не друкувались. Лише після I Конгресу українців, який відбувся у січні 1992 року цей термін на постійно закріпився в дослідженнях українських учених [3, с. 57].

У той же час, сучасний стан розв'язання етнонаціональних питань та здійснення відповідної політики потребує ґрунтовних наукових досліджень в цій галузі, виваженого погляду на такі болючі проблеми, що демонструє сучасна українська історіографія. Українцям на Кубані присвячене дисертаційне дослідження Євгена Петренка де висвітлено етапи переселення українських селян на Кубані [9]; Дмитро Білий розкрив національно-

культурний розвиток українського населення Кубані, починаючи з 1921 року і закінчуючи 1932 роком [1]; Надія Яремко дослідила народнописенну культуру українців цього регіону [15]. Досить цінними з даної проблеми стали праці українських дослідників: Дмитра Білого [1], Рената Польового [10], Романа Коваля [7]. Національно-культурний розвиток українського населення Кубані добре висвітлено у статті Сергія Заремби [5]. Трагедію українців на Кубані зокрема у часи голодомору 1932–1933 років, репресій висвітлено у дослідженні Ігоря Винниченка [2]. Оригінальними і змістовними є і праці Ф. Заставного [6], В. Сергійчука [11], О. Сушко [12], М. Вівчарика [3]. Попри свіжість висновків, оригінальність постановки проблем, введенні у науковий обіг наявного кола джерел все ж, у цих та інших дослідженнях розглядаються лише загальні тенденції національно-культурного розвитку українців Росії, здебільшого етнічно-демографічного характеру, і містять лише окремі фрагменти національно-культурного життя українців у різних регіонах Російської Федерації і зокрема Кубані.

На динамічності звертання до цієї проблематики насамперед вплинуло те, що за роки незалежності України з'явилася реальна можливість активного дискусування окреслених проблем української діаспори та її зв'язків з Україною на численних зібраннях науковців, громадських і політичних діячів України та діаспори. Все ж, сучасна історіографія нараховує ще досить мало праць з даної проблеми. Автор намагається доповнити наявну українську історіографію своїм баченням проблеми культурного життя українців Кубані.

Зазначимо, що у 1926 році динаміка розселення українців на Північному Кавказі виглядала так: Кубанський округ – 915 402 чол., або 61,5% від загальної кількості населення, Донський – 498 287 (44%), Армавірський – 305 126 (32,1%), Ставропольський – 245 753 (38,8%), Сальський – 207 195 (43,9%), Північно-Донецький – 206 520 (55,1%), Терський – 194 093 (30,2%), Таганрозький – 191 771 (71%), Чорноморський – 103 991 (35,7%), Майкопський – 94 301 (28,6%), Шахтинський – 70 786 (13,1), Сунженський – 2522 (72%).

Компактність проживання українського населення у Північно-Кавказькому регіоні створювала умови і одночасно висувала вимогу національно-культурних перетворень, які впливали із рішень X з'їзду РКП (б). Основні завдання полягали в тому щоб у районах компактного проживання українців: розвивати і зміцнювати у радянську державність у формах, що відповідають національно-побутовим умовам, традиціям; на основі рідної мови розвивати і зміцнювати діяльність суду, органів державного управління та самоврядування, комплектуючи їх людьми місцевими, що знають побут і психологію населення конкретного регіону;

розвивати пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні установи на рідній мові.

Висунуті положення політики коренізації конкретизувалися у рішеннях XII з'їзду РКП (б), де зверталась увага на необхідність прийняття спеціальних законів, котрі забезпечували б вживання рідної мови у всіх державних органах, законів, які переслідували і карали б порушників прав національних меншин.

Коренізація (українізація) на Кубані планувалася як комплексний широкомасштабний захід, розрахований на тривалий період. Насамперед запроваджувалося викладання українською мовою в початкових школах, які підлягали українізації найпершими. Передбачалося перевести на українську мову викладання і в школах вищого ступеню, а також так званих «ШКМ» (школах колгоспної молоді). Для підготовки кадрів вчителів у семи педагогічних технікумах планувалось відкрити відділення з навчанням української мови. В станиці Полтавській Слов'янського району наприклад, було відкрито окремих педагогічний технікум на 90 студентів. Випускники цих закладів мали вирішити проблему українських вчителів для початкових шкіл Кубані. Важливе значення також мало відкриття при Кубанському педагогічному інституті відділення українознавства з аспірантурою за профілем «Українська мова, література та історія».

Поряд з цим розквіту дістає культурне життя. У 1923 році в станиці Полтавській виникає організація українських кубанських письменників «Гарт». Ініціатором створення цієї організації був молодий поет Іван Дорожний. В більшості її членами стали студенти Кубанського українського технікуму, які робили перші кроки літературної творчості, спрямовуючи їх на відродження інтересу до рідної мови та історії свого народу. Найбільш відомі учасники «Гарту» — Іван Дорожний, Кирило Тихий, Маруся Грицько, Пилип Прірва, Микола Промінь. «Гарт» проводив масову роз'яснювальну роботу серед населення, популяризуючи рідну мову [13, с. 69].

Відродження інтересу до рідної мови, історії українців було помітно і в інших великих станицях Кубанського та Таганрозького округів, де склалися найбільш численні масиви українського населення. В цьому сенсі варто виділити також станицю Уманську — до 1917 року центр Єйського відділу Кубанської області, де у дореволюційний час на базі місцевої гімназії та військових кубанських установ діяв літературно-історичний український гурток.

У вересні 1924 року в Москві організується «Союз українських пролетарських та сільських письменників Російської Федерації» (СІМ) — «Село і Місто». В цю організацію на рівні філій увійшли літературні групи кубанських українських письменників в Краснодарі та в станиці Полтавській.

Зокрема в Краснодарську філію входили Іван Луценко, Яків Промінь, Тимофій Іващенко, Олександр Лісогор та інші. «Сімівці» проводили літературні вечори українською мовою в Краснодарі та в станицях Кубанського округу, виставки книг в хатах-читальнях та інших закладах культури [11, с. 141].

З року в рік попит на українську літературу на Кубані збільшувався. Але через високу ціну на книжку, треба було шукати засоби наближення до читача українськог слова. Тому правління Державного видавництва України погодилось видавати українською мовою брошуру «Хемія в майбутній війні» в кількості 300 000 примірників по 1 коп. за примірник. Ця популярна брошура знайшла свого читача. Це був і стимул до чимраз більшого попиту української дишевої книжки взагалі. Так само і з періодичною пресою.

На учительському з'їзді, що відбувся в липні 1925 року в м. Краснодарі було передплачено учителями для шкіл з українською мовою 500 примірників газети «ВІСТІ ВУЦВК» та 300 примірників «Селяньска Правда» на сторінках яких майже щотижня містилися фейлетони молоді українські письменники: Антоша Ко, Кость Котро, Остап Вишня, Юхим Гедзь та інші прозові та віршовані твори. Крім того, школи передплачували журнал «Радянська освіта» і літературно-мистецький журнал «Червоний шлях», що виходили в Україні [8, с. 69].

На початку 1925 року було порушено питання, про українізацію додатку до щоденної російськомовної кубанської газети «Красное Знамя» – тижневика «Советский Станичник». Найперше малося на меті перетворити його в українську газету. Редактором тижневика було призначено поета Івана Луценка. Однак його українізація йшла повільно, що гостро занепокоїло українську секцію Крайкому ВКП(б). У результаті вжитих заходів з початку 1926 р. став виходити українською мовою «Червоний прапор». На сторінках цих видань першою розгорнулася дискусія про феномен української мови на Кубані й необхідність видання україномовної преси. З осені 1926 року вже вийшла «Червона газета», що видавалася в Ростові-на-Дону, як орган української секції Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). Крім чисто пропагандистських матеріалів у ній регулярно з'являлися літературні сторінки, де публікували свої перші доробки молоді українські письменники. Починала газета з одного працівника і 35 примірників платного тиражу. Через рік вона, будучи на той час першою і єдиною україномовною газетою в РСФРР, вже мала сталий редакційний колектив і понад 200 сільських кореспондентів [4, с. 3]. «Червону Газету» передплачували всі українські школи, хати читальні, клуби «Нацмен», вона мала велике число окремих передплатників. [8, с. 77].

На початку 30-х років українізувалися багато кубанських районних газет: «Сполох» – станиця Брюховецька 1931 р., «Колгоспний шлях» – станиця Слов'янська 1930–1931 рр., «Колгоспник» – станиця Куцевська 1930–1931 рр., «Колгоспний шлях» – м. Єйськ 1931–1932 рр., «Червоний таманець» – м. Темрюк 1931–1932 рр., «Червоний прапор» – м. Краснодар 1931–1932 рр., «Колективіст» – станиця Коренівська 1931–1932 рр. Двома мовами російською і українською друкували матеріали газети «Соціалістичне тютюництво» – станиця Северська 1931–1932 і «За пролетарські кадри» – м. Краснодар 1928–1932 рр. [14, с. 1].

В українського населення великою популярністю користувались журнали українською мовою, але їх видавалося мало. Так, в 1927–1930 рр. в Краснодарі виходив журнал українською мовою «Новим шляхом», який пізніше було перейменовано на – «Ленінським шляхом». Для дітей видавали «українську сторінку» в крайовій російськомовній газеті «Ленинские внучата» [13, с. 70]. Розвитку національної культури на Кубані сприяв і літературно-художній альманах «Наступ», перший номер якого вийшов у травні 1931 року. Велику роботу проводило видавництво «Північний Кавказ». У 1931 році для українських шкіл було видано низку підручників. За цей рік на Кубані побачили світ 149 українських книг загальним тиражем близько мільйона примірників.

На той час виділялися такі кубанські письменники як Гаврило Доброскок (1879–1938), Олександр Волик (1900–?), Юхим Литовченко (1897–?), Олекса Кирій (1898–1954), Іван Луценко (1886–?), Павло Олійчук (1904–?), Омелян Розумієнко (1905–1982), Микола Михаєвич (1906–1993). Знаки запитання, де повинна стояти дата смерті митців, свідчать про трагізм долі – носіїв кубанської української літератури. Один із небагатьох уцілілих літераторів Василь Очерет, котрий тривалий час жив і творив на Кубані, ставши всевітньо відомим письменником під псевдонімом Василь Барка, написав роман «Жовтий князь», у якому першим показав трагічний кінець, що спіткав українську культуру на Кубані.

Багато видань українською мовою присилали на Кубань з різних міст України та Росії. Так, у 1926 р. Кубань отримала 15 тисяч примірників українських книжок. У 1927 р. видано українською мовою буквар «Нове село» для шкіл. В 1928 році було створено Північно-Кавказьке Крайове книговидавництво «Севкрайиздат», що знаходилося в м. Ростов-на-Дону воно мало і свою друкарню. Згодом за сприяння Федора Чапали було утворено при «Севкрайиздат» Українську секцію в планах якої було видання української літератури, а саме підручників для середніх і вищих учбових закладів. Так, з друку вийшли буквар «Живі звуки», читанка «Новим шляхом» для другого року навчання. У 1929 р. надруковано: читанку для третього року навчання

«Новим шляхом», математику для другого року навчання, лекції для самонавчання, «Українську мову», «Курс арифметики» тощо [5, с. 103]. Наступним виданням запланованим «Севкрайиздатом», були дві науково-популярні книжки Олексія Панченка «Охороняємо річки, ставки та озера» і «Піонер на дозвіллі». Крім цього, малося видавати твори письменника Добровольського і поезії Івана Луценка та інших авторів [8, с. 79].

При медичному і кооперативному технікумах у 1926 році було засновано українські відділи та відкрито Робфак. Організовувались курси Українознавства в окремих групах працівників, де лекції з курсу читав професор М. Садиленко (1882–1973) [8, с. 72]. На початок 1930 року в Кубанському окрузі вже працювало понад 300 українських шкіл, 53 гуртки української мови, а в самому Краснодарі 30 гуртків. На українському відділі робітфаку навчалось близько сотні осіб, українському відділенні педтехнікуму – 70, в педтехнікумі станиці Полтавської – 300 і на українському відділенні Кубанської радпартшколи – 60. Кубанський радіоцентр 40% своїх програм транслював українською мовою. Майже в кожній станиці існував драматичний гурток, в м. Краснодарі їх налічувалось близько 10 [11, с. 152]. За ухвалою крайової влади в липні 1932 року в Краснодарі почав організовуватися Північно-Кавказький Український науково-дослідний інститут. Науковий колектив інституту готував підручники з української мови і літератури, суспільствознавства [11, с. 154].

Як засвідчив подальших перебіг подій усе це було явище тимчасовим – почався зворотній процес згорання українізації 1932 року припинила свою діяльність Українська Секція «Севкрайиздат». Видавництва газет «Червона газета» і «Советский Станичник» були ліквідовані. Краснодарська філія Державного видавництва України з підлеглими їй представництвами на Кубані припинили поширення української літератури і періодичних видань. Всі українські школи, культурно-освітні українські установи на Кубані ліквідовані. В багатьох станицях виносили з клубів з хат читалень українську літературу на вулицю і палили. Більшість діячів, що відіграли будь-яку роль в українському національно-культурному житті Кубані, були знищені фізично або заслані на каторжну працю.

Таким чином, протягом короткого періоду з середини 1920-х – початку 1930-х років на Кубані існувала досить розвинута державою широка культурно-освітня інфраструктура, що забезпечувала потреби українців. Вона була сформована за мовною ознакою: навчальні заклади, клуби, хати-читальні, виходили газети, журнали, діяли письменницькі організації тощо. Зміцнювалися зв'язки з Україною, розвивалася творчість місцевих українських митців, що зіграло позитивну роль в національно-культурному розвитку українців Кубані.

Досвід українізації 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. має непересічне значення його використання відкриває безліч можливостей для швидкого збагачення їх нинішнього покоління досвідом сучасної цивілізації. Цей етап у розвитку українства потребує здійснення нових підходів до розв’язання проблем національно-культурного розвитку. Безумовно, перспективи українства і не тільки Російської Федерації сьогодні пов’язані насамперед із розвитком Української незалежної держави. Звідси, українська діаспора, прагне зберегти свою ідентичність, спрямовує свої зусилля в річище розбудови України як демократичної, правової і процвітаючої держави, яка стала б справжнім духовним центром і серцем українства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білий Д.Д. Малиновий Клин: Нариси з історії українців Кубані. - К., 1994.
2. Вишниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. - К., 1994.
3. Вівчарик М.М. Українці в світі: східна і західна діаспора // Український історичний журнал. - 1993. - №11–12. - С. 57–67.
4. Вишневецький Б. Українці в РСФРР // Вісті ВУЦВКа. Харків. - 1927. - 16 квітня. - С. 3.
5. Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані 20–30 рр. ХХ ст. // Київська старовина. - 1993. - №1. - С.94–104.
6. Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). - Львів: Світ, 1991.
7. Коваль Р. Нариси з історії Кубані. Київ, 2004.
8. Панченко О. Розгром українського відродження на Кубані. - Лос-Анджелес, 1973. - 92 с.
9. Петренко Є.Д. Переселення козаків і селян України на Кубані (1792–1917 рр.): дис. канд. іст. наук. - К., 1997. - 206 с.
10. Польший Р. Кубанська Україна. - К.: Діокор, 2004. - 304 с.
11. Сергійчук В.І. «Українізація Росії»: Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. - К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. - 336 с.
12. Сушко О.В. Внесок державних структур Поділля в забезпечення учителями українських регіонів Російської Федерації у 20-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство: Науковий журнал. - 2006. - № 1–4. - С. 162–163.
13. Терещенко О. Українське відродження на півдні Росії // Схід. - 1998. - №6. - С. 68–73.
14. Чулаченко В. Про деякі підсумки 12-річної роботи редакції єдиної на Півдні Росії української газети // <http://kobza.com.ua/content/view/2205/42/>

15. *Яремко Н.О.* Народнописенна культура українців Кубані (на матеріалі польових досліджень історичної Чорноморії): дис. ... д-ра мистецтвознавства: 17.00.03. - Харків, 2006. - 470 с.

© 2010 г., **И. Г. Иванцов**
(*пос. Яблоновский, Адыгея*).

УКРАИНИЗАЦИЯ КУБАНИ 1922–1932 гг.: НА МАТЕРИАЛАХ РАЙОННЫХ КК-РКИ ВКП (б).

В апреле в 1923 г. XII съезд РКП(б) провозгласил политику «коренизации», которая предусматривала привлечение представителей «коренных» национальностей к партийно-государственному аппарату, применение национальных языков в административной работе, образовании, издательском деле, прессе и т. п. Тогда же VII конференция КП(б)У заявила о политике украинизации, основные мероприятия которой были оформлены соответствующими декретами ЦИК и Совнаркома Украины. Украинизацию госструктур и предприятий планировалось закончить до 1 января 1926 года. Все рабочие и служащие предприятий и учреждений были обязаны выучить украинский язык под угрозой увольнения с работы.

В 1920-х – начале 1930-х годов проводилась и украинизация Кубани. В 1922 году была принята установка об использовании украинского языка в работе административных и культурных учреждений ряда районов Северного Кавказа. Основанием послужило мнение некоторых влиятельных работников Народного комиссариата просвещения РСФСР, которые считали, что значительная часть населения Кубани и частично Дона – украинцы. Но самые первые шаги по осуществлению политики украинизации Кубани были предприняты энтузиастами ещё ранее, без всяких указаний сверху. Так в 1921 г. исполком станицы Полтавской, заручившись согласием областного руководства, принял решение организовать в станице педагогический техникум [1, ф. 696, оп. 1, д. 73, л. 24]. В том же 1921 г. он был открыт в здании бывшей казачьей педагогической семинарии (теперь в нём расположена средняя школа № 1). Преподавание дисциплин там сразу было решено вести на украинском языке, о чем свидетельствует надпись на

фотографии первого выпуска педтехникума, хранящаяся в школьном музее [3, с. 77–78].

Вопрос о языке, бытовавшем в нашем крае, сложен. На Кубани (и частично в некоторых районах южного Дона) большая часть населения говорила на сложившемся к тому времени местном диалекте. Недаром во время одного из приездов на Кубань в 1926 г., народный комиссар просвещения А. В. Луначарский советовал вести обучение в начальных классах не на украинском, а на «материнском» языке. Однако к его мнению власти не прислушались, да и делать это было уже поздно. Ведь к 1926 г. здесь действовало около 150 начальных украинских школ, отдельные школы-семилетки и школы 2-й ступени. В начале 1930-х гг. техникумы с преподаванием на украинском были открыты, помимо станицы Полтавской, в станице Уманской (ныне – Ленинградская) и в городе Ейске. Вскоре во всех вузах, техникумах и школах был введён, в качестве обязательного, предмет «украиноведение» [4, с. 78]. Для издания литературы, учебников и т. д., а также их распространения было специально организовано «Северо-Кавказское отделение Украинского книжного центра» (Укркнигоцентр) [2, ф. 8003, оп. 1, д. 31, л. 141].

Украинский язык стал и языком кубанской культуры. На нем издавались теперь журналы и альманахи. На нем же на рубеже 1920–1930-х гг. кубанские писатели создали целый ряд новых произведений. Вышли сборники стихов Ф. Приймы, И. Луценко, романы С. Добровольского «Железный конь» и М. Михаевича «Станичные рассветы» и др. В конце 1920-х гг. на Кубани на украинском языке издавалось десять районных газет, печатались книги, велось радиовещание. При пединституте открылся Кубанский украинский научно-исследовательский институт [5, с. 439].

Конечно, мероприятия, проводимые в Северо-Кавказском крае по созданию национальных учебных заведений, наталкивались на определенные, иногда неожиданные трудности. Особенно остро стояла проблема набора студентов. Весьма интересны были методы её решения. Вот что об этом пишет в своих воспоминаниях доктор исторических наук Николай Иванович Павленко, семья которого в 1930 г. переехала на постоянное место жительства в Ейск: «когда в 1931-м я перешёл в 8-й класс, нам объявили, что отныне школа будет именоваться педагогическим техникумом и готовить учителей начальных классов <...>. Изменению статуса школы мы были рады, поскольку стали получать стипендию, которой хватало на мелкие расходы» «С приобретением статуса педтехникума изменился и наш преподавательский состав: повлияло не только упомянутое изменение программы, но и проводившаяся в ту пору на Кубани украинизация населения. Кубанские

учебные заведения тоже должны были перейти на украинский язык преподавания» [6, № 1, с. 20–21].

И всё же на Северном Кавказе политика «коренизации», по мнению краевой КК-РКИ ВКП (б), заметно буксовала. Саботаж, по мнению районных контрольных комиссий, выражался в том, что при назначении кандидатов на руководящие должности не соблюдался национальный принцип. В составе работников советского аппарата по Северокавказскому краю украинцы (в 1930–1931 гг.) составляли лишь 5 % от общего числа, в составе же ответственных партийных и советских работников – 30 % [2, ф. 439, оп. 1, д. 59, л. 9].

Необходимо заметить, что проведение «коренизации», т. е. выдвижение на руководящие должности по национальному признаку (понятие украинец было весьма размытым на Кубани) являлось сильнейшим раздражающим фактором для различных групп населения, не подпадавших под эту категорию. В то же время некоторые должностные лица объявляли себя украинцами, надеясь получить от этого какую-либо выгоду. Так в протоколе заседания выездной парттройки Темрюкской КК в станице Варениковской от 30.11. 1932 г. есть очень любопытный пример. Бондаренко Павел Гаврилович, секретарь партийной колхозной ячейки ВКП (б) колхоза «за Мир и Труд», член ВКП (б) с 1929 года, в графе «национальность», указал, что он казак-украинец. Это сочетание было необычным даже для того времени [2, ф. 4387, оп. 1, д. 47, л. 34]. Обычно кубанские казаки не отождествляли себя с украинцами.

Первоначально проводимые мероприятия не вызывали отрицательных эмоций, поскольку не были насильственными. Но постепенно они приобрели сначала обязательный, а с 1930 г. и принудительный характер. По решению Северо-Кавказских краевых органов власти, в начале 1930 г. процесс перевода делопроизводства районных организаций и учреждений на украинский язык был резко усилен. Северокавказский крайком ВКП (б), украинизацию предполагал закончить к 1 января 1932 г. полностью.

Но сделать это было очень непросто. Всего на Северном Кавказе украинизации подлежало 35 районов, расположенных между Ростовом и Краснодаром [2, ф. 20, оп. 1, д. 4, л. 186], т. е. практически всё население бывшего Кубанского и частично Донского и Черноморского округов. Однако в районах, предназначенных к украинизации, как оказалось, никто не спешил переходить к практической реализации этих решений.

С 1930 г. политика украинизации, приобретшая насильственный характер, стала бойкотироваться на всех уровнях, начиная с ответственных партийных и хозяйственных работников, под чьим руководством она проводилась, и заканчивая простым населением. В сложившихся условиях краснодарские

профессора Шаля* и Мартинин, вслед за наркомом Луначарским, уже в 1927 г. поддержали идею «кубанизации», которая предполагала изучение своего, «кубанского» языка. Отчасти их идеи были реализованы.

Первоначально учебники и учебные пособия для школ, техникумов и вузов завозились из Украины (из Харькова, Киева), где они, собственно и писались. Но их не хватало [2, ф. 8277, оп. 1, д. 31, л. 162]. При этом учебники, написанные и изданные на Украине, кубанская школьная детвора понимала плохо. Также обстояло дело и с людьми взрослыми. Для более успешного использования учебной литературы на украинском языке требовалась её переработка, приведение в соответствие со сложившимися местными языковыми реалиями.

В начале 1932 года для активизации украинизации на Кубани по поручению парткома пединститута, профессор Шаля и доцент Гребенюк заключили с краснодарским книжным издательством договор о выпуске адаптированных к сложившейся языковой ситуации украинских учебников (для 4, 5, 6, 7 годов обучения в школе). С целью их более быстрого написания парторганизация краснодарского пединститута решила применить «бригадный» метод. В помощь основным авторам был дополнительно придан целый коллектив, состоявший из шести преподавателей краснодарского пединститута. Крайним сроком написания учебников был назначен июнь-июль 1932 г. [2, ф. 20, оп. 1, д. 10, л. 180].

Однако украинизации подлежало не только образование, но и другие сферы жизни. Центральное руководство обязывало местные власти предварительно организовывать и проводить политическую подготовку украинизационных мероприятий в районах, подлежащих украинизации, вести разъяснительную кампанию о политике ВКП (б) и советской власти в этой области, показывать населению возможности использования их родного языка в работе, в делопроизводстве местных органов власти. в организациях, предприятиях и учреждениях. Местные власти также обязывались знакомить украинское население (т. е. казаков, потомков запорожцев, иногородних – потомков выходцев с Украины и др.), с достижениями украинской национальной культуры. Несмотря на благие намерения, противодействие населения проводимой политике сводило на нет все немалые усилия властей. Отмечались даже хулиганские выходки по отношению к проводимой политике [2, ф. 20, оп. 1, д. 29, л. 517, 519]. Это становилось предметом серьёзных разбирательств.

* Шаля Иван Васильевич (1893–1937), филолог. в 1926–1933 гг. профессор Краснодарского пединститута.

В сводках за 1931 г., Краснодарской сельской КК констатировалось, что «созданные кружки по изучению украинского языка – самоликвидировались (никто их не посещал, считая напрасной тратой времени), магазины были переполнены годами не раскупаемой массой украинской литературы» [2, ф. 20, оп. 1, д. 4, л. 186]. Тем не менее, Северо-Кавказская краевая КК-РКИ снова и снова требовала закупать литературу, пропагандировавшую проведение хозяйственно-политических кампаний, в том числе завозить её и с Украины, поскольку местные издательства не справлялись с всё возрастающими объёмами заказов. Кампания носила сугубо политический характер, поскольку реальной надобности в таком количестве политической литературы не наблюдалось. Однако и поставки литературы, напечатанной на Украине, регулярно срывались. Это послужило причиной обращения краевой КК-РКИ в наркомат РКИ Украины с просьбой выяснить причины происшедшего и привлечь всех виновных к ответственности [2, ф. 8485, оп. 1, д. 10, л. 54].

По воспоминаниям самих бывших студентов, когда-то попавших под интенсивное проведение этой компании, «украинизация создавала дополнительные трудности не только для педагогов, но и для студентов, которые мыслили по-русски, поэтому писали сочинения по-русски, а затем с помощью словаря переводили тексты на украинский» [6, № 3, с. 42]. Но комиссии по украинизации при районных исполкомах партии, которые уже с 1930 г. курировались районными КК-РКИ, продолжали настаивать на обязательном изучении всеми служащими крупных организаций и учреждений украинского языка.

Так, например, президиум Темрюкской районной КК-РКИ провёл 8 октября 1932 г. заседание, посвященное украинизации района. На нем обсуждалась статья, напечатанная в районной украиноязычной газете «Червоний Таманець» (номер от 24 августа), о работниках РИКа и некоторых других организациях, срывающих украинизацию аппарата. В публикации отмечалось, что заведующий райфо Павленко, имея работников, владеющих украинским, не перевёл работу на украинский язык, что зав. районо Мирко «переводил отдельные отношения по станциям с украинского на русский, ввиду отказа сотрудников общего отдела райисполкома печатать их на украинском языке», а секретарь Темрюкского райисполкома Облаева (она же член президиума РИКа) установила постановлением райисполком от 10.09. 1932 г., окончательный срок перехода на украинский язык – 1 января 1933 г., вопреки решению райкома о переходе на украинский с 1 сентября 1932 г.

Районная КК указала Павленко, Облаевой и Мирко* на их антипартийное и шовинистическое отношение к проводимой национальной политике, на саботаж решений бюро райкома. Они предупреждались, что в случае повторения подобного отношения к вопросам украинизации аппаратов райфо, районо, общего отдела райисполкома, к их немедленному переходу на украинский язык, все они будут привлечены к суровой ответственности, вплоть до исключения из партии. Было решено довести до сведения бюро райкома ВКП (б) Темрюкского района об их нежелании бороться за украинизацию своих аппаратов, о невыполнении и саботаже партийной фракции райисполкома решений бюро райкома от 15 августа 1932 г., предусматривавших полный переход на украинский язык всеми учреждениями района с 1 сентября 1932 г.

Фракции РИКа и партячейке при РИКе было предложено обсудить шовинистические поступки Павленко, Облаевой и Мирко. В пятидневный срок бригады РКИ и редакция газеты «Червоний Таманець» должны были организовать повседневный контроль и проверку украинизации аппарата [2, ф. 4387, оп. 1, д. 47, л. 86–87].

Распоряжения партийных органов о переводе делопроизводства, ведении бухгалтерии, составлении довольно сложных технических отчётов и т. д. [2, ф. 4387, оп. 1, д. 45, л. 7; д. 46, л. 2] сразу на украинском языке, или их переводе с русского на украинский, вызывали особое озлобление работников учреждений и организаций, поскольку отнимали много времени и сил. По мнению исполнителей распоряжений, эти требования были лишены какого-либо здравого смысла [2, ф. 20, оп. 1, д. 8, л. 18].

Тем не менее, распоряжения комиссий по украинизации выполнялись. Так в сохранившихся архивных документах некоторых районных комиссий внутрипартийного контроля представлена документация на двух языках. В частности хорошо сохранились некоторые документы фонда Брюховецкой районной КК-РКИ [2, ф. 4380, оп. 1, дд. 7, 8, 17, 18], где большинство документов некоторых дел напечатано на украинском языке. Есть подобные документы и во многих других фондах [2, ф. 8265, оп. 1, д.д. 17, 18, 19, 20], но они представлены более фрагментарно. Иногда попадаются официальные бланки, на украинском языке, на которых печатались различные выписки из постановлений бюро Краснодарского горкома партии [2, ф. 20, оп. 1, д. 12, л. 47–48; д. 16, л. 2, 12, 15, 21, 27, 31, 35, 43; ф. 4387, оп. 1, д. 48, л. 18–21].

* Несмотря на окончание украинизации, в начале 1933 г. Мирко был снят с должности и исключен из партии с формулировкой «За развал работы по ликвидации неграмотности и малограмотности» (2, ф. 4387, оп. 1, д. 51, л. 68).

Выписки из протоколов, докладов, донесений КК-РКИ на украинском переводились на русский и заверялись соответственно управделами КК-РКИ [2, ф. 8265, оп. 1, д. 19, л. 15]. Бланки официальных бумаг, напечатанные типографским способом, на украинском языке (хотя, как правило, заполненные от руки по-русски) встречаются в делах северокавказских районных комиссий внутрипартийного контроля ВКП (б), ещё в январе, начале февраля 1933 года, затем полностью исчезают [2, ф. 20, оп. 1, д. 24, л. 9, 12].

С переводом на украинский язык резко падали тиражи газет. Очевидно поэтому из краснодарской газеты «Красное знамя», тираж которой тоже стал падать, уже в конце 1931 г., начали исчезать материалы на украинском языке. Тираж газеты «Колхозный путь», органа Ейского райкома ВКП (б) уменьшился с 13 до 5 тыс. экземпляров. Упали и тиражи многих районных газет. Например, тираж староминской газеты «Ударник Колгоспу» составлял в начале 1932 г. только 2200 экз. [7]. Упал тираж газеты «Червоный Таманец», органа Темрюкского райкома ВКП (б). В мае 1932 г. он опустился до 4900 экз. [8] (на русском языке печаталось почти 10 000 экз.). Позднее на совместном заседании бюро Темрюкской КК и президиума РКИ от 26 февраля 1933 г. отмечалось, что после перехода работы газеты «Красный Таманец» вновь на русский язык, её тираж резко повысился [2, ф. 4387, оп. 1, д. 42, л. 197]. Правда, вскоре он вновь упал до 3500 экз. [2, ф. 4387, оп. 1, д. 52, л. 54]. Причиной этому был пришедший на Кубань голод и массовое обнищание населения, людям было не до газет.

Проводимая политика постепенно заходила в тупик. Об этом свидетельствует хотя бы факт суровой расправы Славянской районной КК-РКИ над коллективом Полтавского педагогического техникума (оплота украинизации на Кубани), который имел место до решений о прекращении украинизации. Причиной проведенного расследования стала статья в «Комсомольской правде», написанная, по всей видимости, кем-то из работников (возможно преподавателей или студентов) техникума, которые жаловались на притеснения русского языка в техникуме. 15 декабря 1932 г. в газете «Комсомольская правда» была напечатана статья «В стены Полтавского педтехникума пробрался враг». Через два дня Славянская районная КК-РКИ решила провести чистку всего коллектива этого учебного заведения, причём как преподавателей, так и учащихся. «Директора техникума, Сташука, как скрывшего своё прошлое и за подбор чуждого аппарата, было решено, с работы снять и из партии исключить». Расследование районной КК выяснило, что в своё время он служил «в белых бандах у Петлюры». Кроме того было принято решение о выселении Сташука за пределы Северо-Кавказского края [2, ф. 10577, оп. 1, д. 33, л. 17].

В конце концов, политика насильственной украинизации Кубани была признана ошибочной и вредной. В Постановлении ЦК ВКП (б) и СНК СССР о хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области, от 14 декабря 1932 г., в частности говорилось, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Северного Кавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления её мероприятиям и заданиям со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской рады.

ЦК и СНК Советского Союза постановили: немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. Крайкому и крайисполкому предписывалось срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах.

Определенную роль в свёртывании и ликвидации этой политики, видимо, сыграли и политические факторы. Ряд выступлений против советской власти проходил под знамёнами именно национального кубано-украинского возрождения. Однако, по существу, никаких активных действий не велось, исключением являлось периодическое распространение листовок националистического и антисоветского содержания.

Так, прокурор 2-го участка Кубанского округа А. Ц. Зафаров был командирован в станицу Анастасиевскую (Славянский район) для поведения торжеств, посвященных 10-летию октябрьской революции. На митинге Зафаров велел зачитать листовку, нелегально выпущенную украинской национальной партией «Вызволнение». Содержание листовки касалось политики властей по отношению к крестьянству. Позже он объяснял «компетентным лицам» в ОГПУ, что просто хотел её опровергнуть, но это «было ему не по плечу и он перед населением как будто подчеркнул бессилие коммунистов против "правдивой листовки"». Так комментировали его действия чекисты [2, ф. 10577, оп. 2, д. 49, л. 9].

26 декабря 1932 г. президиум Северо-Кавказского крайисполкома принял постановление «Об украинизации», в котором разъяснялось, что украинизация ряда районов и станиц «служит легальной формой классовому врагу для организации сопротивления мероприятиям Советской власти и создания под этим прикрытием контрреволюционных организаций». Принятое постановление предполагало перевести все украинизированные газеты на русский язык, а также листовки, брошюры, стенгазеты, многотиражки и

прочую литературу, вышедшую на украинском языке, и в дальнейшем издавать их на русском языке [1, ф. Р-1594, оп. 1, д. 50, л. 614].

Меньше чем через месяц на местах приступили к исполнению данного постановления. Так 16 января 1933 г. на объединённом заседании бюро Краснодарского (сельского) райкома ВКП (б) и президиума районной КК-РКИ были приняты к исполнению решения Сев. Кав. Крайкома, ЦК ВКП (б) и СНК СССР. Предлагалось:

1. Немедленно перевести всё делопроизводство партийных, кооперативных, советских, профессиональных и других организаций с украинского на русский язык, как более понятный для населения нашего района.

2. Обязать тов. Тахненко (председатель райисполкома) в 2-х дневный срок перевести районную газету «Червоний Стяг» и радиогазету с украинского на русский.

3. Обязать фракции (партийные) райисполкома, райсовпрофа, райпотребсоюза и райколхозсоюза в 2-х дневный срок перевести всё делопроизводство, как в районе, так и в станицах-хуторах с украинского на русский язык.

4. Обязать тов. Тахненко и фракцию райисполкома провести подготовительную работу с таким расчётом, чтобы к осени 1933 г. перевести преподавание во всех школах с украинского на русский язык, а также срочно проверить и улучшить состав работников школ в районе.

5. Обязать АМО райкома, секретарей станпарткомов, партколлективов, партячеек и все райорганизации, а также районную газету «Червоний Стяг» и радиогазету провести широкую массовую работу среди населения о переводе делопроизводства, а также и выпускаемой газеты с украинского на русский язык.

6. Настоящее решение опубликованию в печати не подлежит.

В тот же день было принято постановление о переименовании краснодарской (сельской) районной газеты «Червоний Стяг» в «Колхозную газету» [2, ф. 20, оп. 1, д. 25, л. 5]. В украинизируемых районах был запрещён выпуск почти 20 украинских газет и журналов, прекращалось радиовещание на украинском языке, закрывалось около 240 школ, упразднились все украинские педагогические техникумы. 7 января 1933 г. на заседании краснодарского горкома ВКП (б) был заслушан вопрос «Об украинском научно-исследовательском институте». Принятое постановление звучало так:

1. Признать нецелесообразным существование УНИИ (Украинского научно-исследовательского института) при пединституте.

2. Считать необходимым ликвидировать украинский научно-исследовательский институт.

3. Поставить перед крайкомом партии вопрос о ликвидации УНИИ [2, ф. 1072, оп. 1, д. 320, л. 43].

Весной-летом 1933 г. по специальному указанию были сожжены все украинские библиотеки. Этим объясняется практически полное отсутствие украинских книг и периодики в современных кубанских книгохранилищах. Случайно сохранились лишь считанные экземпляры. Механизм отбора книги, журналов и т. д., подлежащих уничтожению, был разработан заранее. В начале 1930-х КК стали выполнять и роль литературных цензоров. В качестве примера можно привести ситуацию, сложившуюся в г. Краснодаре. Президиум краснодарской городской КК, решением от 15 марта 1932 г. постановил: привлечь библиографический актив для создания партийной ячейки краснодарского бибколлектора, с целью оказания помощи в деле изучения идеологически вредной литературы. Ещё не организованной ячейке поручалось «разработать технику и методы производства изъятия книг, обратив особенное внимание на контроль своевременного исполнения циркуляров по изъятию всей сети». Было решено ввести при краснодарском библиотечном коллекторе каталог рецензий и аннотаций «социально-вредных» книг, организовать «Бюро изъятий» таковых [2, ф. 20, оп. 1, д. 10, л. 89–90, 297–297 об.].

Затем, после разгрома организаций, перешли и к конкретным исполнителям. Были репрессированы многие пропагандисты, активисты и деятели украинской науки, культуры, писатели, поэты, профессора, студенты и т. д. Был репрессирован ряд преподавателей Северо-Кавказского украинского пединститута им. М. Скрыпника в г. Краснодаре, преподавателей и студентов украинского отделения рабфака им. Ильича, украинских педагогических техникумов различной специализации, некоторые учителя 240 украинских школ. Пострадали люди в среде писателей, журналистов и прочей творческой интеллигенции Краснодара.

Из резолюции от 28 февраля 1933 г., по докладу бригады обследований Краснодарского пединститута: «Пединститут в спешном порядке украинизировался [с] 1930 по 22 декабря 1932 года и не замечал, как под флагом украинизации протаскивались националистические кулацкие тенденции, которым он не дал надлежащего отпора до начала 1933 г. И только 16 января 1933 г. пединститут по боевому взялся за ликвидацию «украинизации» и тем самым положил конец проидам и тенденциям шовинистической идеологии кулачества на Кубани» [2, ф. 20, оп. 1, д. 18, л. 58 об.]. По мнению районной КК-РКИ, в пединститут протискивались явно-националистические контрреволюционные элементы, агенты польского и германского фашизма [2, ф. 20, оп. 1, д. 20, л. 25 об.]. Здесь имеется в виду «разоблачение» украино-кубанской самостийнической повстанческой контрреволюционной организации «Союз Кубани и Украины», руководителями которой на процессе, проходившем в августе того же года,

объявили профессора-филолога И. В. Шалю, доцента-литературоведа П. В. Гребенюка, историка С. Г. Грушевского, преподавателя украинского языка пединститута Т. Г. Струкуна и некоторых других.

Кроме того отмечалось «наличие в пединституте группы украинского языка, языковедческого отделения, между тем как после решения ЦК и согласно заявлению зав. кадрами КрайОНО, тов. Авербуг, в кадрах таких специалистов потребности в Сев. Кав. крае нет». Президиум краснодарской городской КК-РКИ, на основании вышеизложенного постановил: «Учитывая необходимость рационализации учебно-производственной жизни пединститута, поставить вопрос перед Наркомпросом о ликвидации группы украинского языка и литературы в связи с отсутствием потребности в таких специалистах в Северокавказском крае» [2, ф. 20, оп. 1, д. 18, л. 58 об., 59].

В дальнейшем, в течение 1930-х гг., были репрессированы писатели В. Потапенко, Г. Доброскок и др. Уцелевшие либо эмигрировали в годы Великой Отечественной войны (Н. Щербина, В. Очерет, Ф. Горб и др.), либо были репрессированы после неё, некоторые стали писать свои произведения на русском языке.

Ретивые исполнители теперь выкорчёвывали всё то, что целых десять лет навязывали. Однако в целом завершение насильственного эксперимента под названием «украинизация Кубани» большинством населения было воспринято с удовлетворением.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Центр документации новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК).
3. *Александрова В.П.* История станицы Полтавской (Красноармейской). - 2002.
4. *Иванцов И.* Мова в районном масштабе // Родина. Российский исторический журнал. 2008. № 9.
5. *Куценко И.Я.* Кубанское казачество. Краснодар: Кн. изд-во, 1993. 583 с.
6. *Павленко Н.* Воспоминания историка // Родина. Российский исторический журнал. 2009. № 1, № 3.
7. Ударник Колгоспу: Орган С-Мінського Райкому ВКП (б), РВКу, Райколгоспспілки та Райпрофради. 10 грудня 1932 року. № 58. Ударник Колгоспу» Орган С-Мінського Райкому ВКП (б), РВКу, Райколгоспспілки та Райпрофради. 10 грудня 1932 року. № 58 // ЦДНИКК. Ф. 1774-Р. Оп. 2. Д. 386. Л. 8–10.
8. Червоний Таманець: Газета Темрюцького Райкому ВКП (б), Райвикомкому, Райпрофради та Райколгоспспілки. 9 березня 1932 р. № 29 (179). // ЦДНИКК. Ф. 4387. Оп. 1. Д. 49. Л. 26.

ПОТУЮТЬ РАДЯНСЬКУ УКРАЇНІЗАЦІЮ

Будуть зайві коментарії до цих слів РПК МИРИТЬСЯ З ВЕЛИКОДЕРЖАВНИМ ШОВІНІЗМОМ.

Райлартком замість того, щоб скаржитися по великодержавних шовіністах — Бурдовичах, Косолозюгах та інших (а їх чинало), примиренські стається із всіх галчє і перебіє, що є на шляху радянської українізації району.

РАЙСПОЖИВИСЛІЦІ НІКОЛИ УКРАЇНІЗУВАТИСЯ.

Усі районні організації орієнтуються на районком в запровадженні українізації. В районкопсисліці зовсім забули про те, що треба піти вперед, щоб зробити з українізації. Треба було організувати зуря виченя української мови, але ніхто з керівників РПК не вкіднує кожного разу самий курс, як не підняти лектор прийняти ситуація.

А працівники районкопсисліци, в особі голени тов. Калашника, замість того, щоб організувати зуря виченя української мови, розробляють тільки розмовляти: Нам ніколи не організувати, бо ми ємо на повільно організувати, бо ми ємо на повільно організувати, і про «об'єднання» маємо організувати.

Будуть зайві коментарії до цих слів РПК МИРИТЬСЯ З ВЕЛИКОДЕРЖАВНИМ ШОВІНІЗМОМ.

РАЙСПОЖИВИСЛІЦІ НІКОЛИ УКРАЇНІЗУВАТИСЯ.

Усі районні організації орієнтуються на районком в запровадженні українізації. В районкопсисліці зовсім забули про те, що треба піти вперед, щоб зробити з українізації. Треба було організувати зуря виченя української мови, але ніхто з керівників РПК не вкіднує кожного разу самий курс, як не підняти лектор прийняти ситуація.

А працівники районкопсисліци, в особі голени тов. Калашника, замість того, щоб організувати зуря виченя української мови, розробляють тільки розмовляти: Нам ніколи не організувати, бо ми ємо на повільно організувати, бо ми ємо на повільно організувати, і про «об'єднання» маємо організувати.

Статья в «Червоной газете», посвящённая саботажу политики украинизации (ЩДНИК. Ф. 11380. Оп.1. Д. 21. Л. 90).

СИНТЕЗ ТЕРОРИСТИЧНОЇ І ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ В АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ КРЕМЛЯ (СІЧЕНЬ 1933 Р.)

У січні 1933 р. Й. Сталін здійснив дві акції: скасував хлібну розкладку і конфіскував запаси нехлібного продовольства в селах УСРР і Кубанського округу Північно-Кавказького краю РСФРР. Метою дослідження є аналіз наслідків обох акцій — економічної і терористичної. Рамки дослідження не дозволяють зосередитися на причинах виключного застосування терористичної акції проти сіл, занесених в листопаді-грудні 1932 р. на «чорну дошку», а в січні 1933 р. — проти всього сільського населення двох адміністративно-територіальних регіонів з яскраво вираженим переважанням українського населення. В центрі уваги — соціально-економічна політика Кремля, яка була спрямована на побудову комунізму в багатонаціональній країні з яскраво вираженим переважанням сільського населення. Однак суміщення в часі обох акцій не було випадковим, і тому національний аспект проблеми Голодомору теж потрібно взяти до уваги.

За поширеними уявленнями, партія більшовиків під час соціально-економічних перетворень 1918–1938 рр. зробила все, що мала намір зробити. Тобто вважається, що вона побудувала соціалізм, під яким розуміла першу фазу комунізму. Вважається також, що популярним в народі терміном «соціалізм» більшовики назвали першу фазу комунізму через те, що не змогли створити повного комунізму, тобто налагодити розподіл за потребами. Тут, однак, не береться до уваги та обставина, що розподіл виробленої продукції для більшовиків завжди був легко здійснюваною справою. Уже 21 листопада 1918 р. В. Ленін підписав декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання», а 4 грудня 1920 р. — декрет «Про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання». Не варто тільки наголошувати на потребах населення. При розподілі вожді керувалися власними потребами, а найпершою з них було створення п'ятимільйонної Червоної армії на підтримку «світової революції».

Суть комунізму корінилася не у відносинах розподілу, а в узурпації права власності на засоби виробництва. Щоб мати право розподіляти продукцію, треба було стати її власником. Ліквідацію великих власників більшовики здійснили порівняно легко, тому що користувалися допомогою

розпропагованих робітників і завжди готових до нищення поміщиків селянських мас. Ленінський штурм 1918–1920 рр. ознаменувався створенням командної економіки шляхом одержавлення великої промисловості, транспорту і банків. Проте ця економіка не могла функціонувати без сільськогосподарської сировини і продовольства. Щоб налагодити продуктообмін між містом та селом, треба було позбавити селян права власності на засоби виробництва і змусити їх працювати за директивами держави в радгоспах і комунах.

Однак спроба інтегрувати сільське господарство в командну економіку за допомогою радгоспів і комун зазнала невдачі. В. Ленін змушений був вдатися до продовольчої розкладки, тобто конфіскації сільськогосподарської продукції у її власників. Продрозкладка викликала тяжкі економічні і політичні наслідки. Виробництво сільськогосподарської продукції різко скоротилося, в країні спалахнули антирадянські повстання. Щоб залишитися при владі, Леніну довелося замінити розкладку продподатком, тобто визнати право власності селян на вироблену продукцію і обмежитися вилученням її фіксованої частини на користь держави. Замість продуктообміну між містом і селом встановився товарообмін. В організацію командної економіки були внесені істотні зміни, щоб пристосувати її до товарно-грошових відносин та ринку.

Вже після того, як комуністичний штурм зазнав часткової невдачі (командна економіка все-таки була створена), Ленін назвав політику 1918–1920 рр. воєнним комунізмом. Ця назва маскувала невдачу: мовляв, здійснювана політика з усіма її ексцесами не впливала з комуністичної програми, а була нав'язана війною.

У статті «Про кооперацію» (1923) Ленін запропонував здійснити поголовне кооперування селянства. Мова йшла про залучення функціонуючих на засадах приватної власності одноосібних селянських господарств в різні форми кооперації. Селянські кооперативи принципово відрізнялися від колективних господарств, створюваних шляхом цілковитого (в комунах) або часткового (в артільях і товариствах спільного обробітку землі) відчуження селян від власності на засоби виробництва.

Силует комунізму, який склався в голові у Леніна під впливом марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», розплився під впливом невдач з комунізацією селянства. У продиктованій перед смертю статті писав: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» [10, с. 37]. Не відмовляючись від ідеї комуністичного будівництва, він пропонував використати в ньому кооперацію, яка могла зробити «перехід до нових порядків шляхом

якнайбільш простим, легким і доступним для селянина» [10, с. 31]. Курсив у продиктованих словах означав, що Ленін спеціально попросив стенографістку підкреслити їх. Мабуть, вождь пам'ятав, що спроба масового насадження радгоспів і комун у захопленій в 1919 р. Україні закінчилася деморалізацією української Червоної армії і походом денікінських військ на Москву.

Наступники Леніна перетворили цю статтю на свосвідну Біблію ленінізму. Однак затверджена у березні 1919 р. програма РКП(б) не була переглянута. До ідей, висловлених покійним вождем у статті «Про кооперацію», весь час додавалися висловлювання з його попередніх праць про величезне значення колективних селянських господарств для перемоги нового суспільного ладу. Тому у громадян СРСР склалося стійке уявлення про те, що кооперування селянства передувє суцільній колективізації.

Чому Й. Сталін та інші наступники Леніна (крім тих, кого викинули з політбюро ЦК ВКП(б) як керівників «правого ухилу») пішли шляхом реалізації викладеної в партійній програмі утопії? Вони розуміли, що реалізувати утопію можна тільки засобами державного терору. Причина, мабуть, тільки одна: реалізована утопія була економічним фундаментом для встановленого після жовтневого перевороту режиму політичної диктатури. Селяни-власники були економічно самодостатніми і самим своїм існуванням підривали диктатуру.

В основу розпочатої восени 1929 р. суцільної колективізації села була покладена модель сільськогосподарської артїлі, яка залишала за селянами рештки приватної власності у вигляді присадибного господарства. Однак з останньої редакції постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., яка регулювала хід колективізації, були вилучені слова про право селян мати у власності дрібний реманент і молочних корів. Натомість Наркомат земельних справ СРСР дістав доручення розробити Зразковий статут сільськогосподарської артїлі «як перехідної до комуні форми колгоспу» [5, с. 259]. У статуті, опублікованому Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р., принципову для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспу було навмисно стерто.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративним тиском, який найбільш яскраво проявлявся у конфіскації майна з наступною депортацією тих, хто чинив опір. Коли виявилось, що їх заганяють у комуні, піднялася хвиля неорганізованого, але повсюдного протесту. Сталін перекинув провину за спроби комунізувати селянство на місцевих керівників, зупинив колективізацію і в адресованому партійним осередкам листі від 2 квітня 1930 р. так пояснив свої дії: «Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових працівників була б

перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан» [2, с. 390]. Залишається додати, що дії Сталіна були обумовлені, перш за все, становищем у прикордонних районах Правобережної України. У березні 1930 р. в УСРР сталося 2 945 селянських хвилювань, тобто 45% від їх загального числа [14, р. 138–140].

Повторна кампанія колективізації почалася з осені 1930 р. і закінчилася восени 1932 р. Селян заганяли вже в артілі, а не в комуни. Для цього використовувалося два ефективні важелі — депортації «куркулів» і податково-пільговий перепад, коли одноосібників обкладали величезними податками, а колгоспники звільнялися від них.

Викладений вище нарис колективізації видається повторенням відомих фактів. Та він потрібний, щоб виявити нюанси соціально-економічної політики Сталіна в 1930–1932 рр., які досі залишаються поза увагою дослідників. Без цих нюансів не вдасться встановити причин економічної кризи, з якою Радянський Союз зустрівся на персламі 1932–1933 рр. Зовнішнім проявом кризи став майже повсюдний голод (але не український Голодомор!).

Знову доводиться повторювати: під час комуністичних перетворень, які здійснювалися за допомогою гострого леза (державного терору) і наркозу (пропаганди), вожді більшовиків змогли реалізувати не все задумане. Комуністична революція була спробою силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, а не нормальним історичним процесом, який підпорядковується об'єктивним закономірностям. Щось вдавалося нав'язати народам країни, щось не вдавалося, але вожді маскували невдачі. Відмовляючись від політики, в ході якої була створена командна економіка, Ленін назвав її воєннокомуністичною. Відмовляючись від політики, в ході якої був створений колгоспний лад, Сталін назвав її «підхльостуванням».

Теза про політику «підхльостування» була висунута у доповіді про підсумки першої п'ятирічки на січевому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії ВКП(б) з метою виправдати «продовольчі утруднення» та інші прояви економічної кризи. У промисловості політика «підхльостування» виявлялася у формі встановлення надвисоких темпів з покаранням тих, хто опинявся позаду. У сільському господарстві формою «підхльостування» було вилучення через хлібозаготівлі всього вирощеного урожаю з наступним поверненням його частки для засіву полів і рятування голодуючих селян. Сталін казав, що політика «підхльостування» була потрібною, щоб індустріалізувати країну, якій загрожувала смертельна небезпека через її вікову відсталість [11, т. 13, с.183]. Цей мотив ще й досі використовується для виправдання голоду 1932–1933 рр.

Звернемося тепер до прихованих нюансів політики 1930–1932 рр. Сталін починав колективізацію нібито в артільній формі, але насправді бажав загнати селян в комуни. Двосудну політику щодо селянства він провадив й надалі, хоч змушений був повернутися до артілі.

З весни 1930 р. в країні розгорнулася кампанія організаційно-господарського зміцнення колгоспів. З'явилося поняття трудовня. За працю в громадському господарстві селяни мали одержувати винагороду продуктами і грошима. У квітні 1930 р. було оголошено, що колгоспи повинні здавати державі від третини до чверті валового збору зернових, а основна частина урожаю підлягатиме розподілу на трудовні [13, т. 2, с. 383–384]. Всі ці заходи широко пропагувалися, але залишалися на папері.

Тим часом на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Сталін заявив про перехід в наступ по всьому фронту соціалістичного будівництва. Артільна ланка колгоспної системи залишалася основною «на цей момент» [11, т. 12, с. 286]. Але генсек не відмовлявся від ідеї позбавлення селян приватної власності у вигляді присадибного господарства. Функціонування колгоспів у формі артілей зберігало товарно-грошові відносини між містом і селом. Тим часом побудований соціалізм в уявленні більшовицьких теоретиків був несумісний з товарно-грошовими відносинами. У надрукованій в 1931 р. книзі М. Вознесенського заміна червонців трудовими одиницями (тродами) вважалася нагальною справою [1, с. 16].

Який вигляд одержувала артіль в умовах наступу соціалізму по всьому фронту? Аналізуючи «технологічні» постанови ЦК ВКП(б), ми помічаємо одну сенсаційно важливу деталь: у справі організації посівної та збиральної кампаній, у заходах із догляду за посівами Кремль аж ніяк не розрізняв колгоспи і радгоспи. Вироблена в колгоспах продукція фактично вважалася такою самою власністю держави, що й продукція радгоспів. Але між робітниками радгоспів і колгоспниками була одна істотна відмінність: перші одержували заробітну плату, а другі — ні.

У січні 1932 р. голова ЦКК ВКП(б) і нарком Робітничо-селянської інспекції Я. Рудзутак переконував Сталіна у необхідності встановлення хлібозаготівельного плану колгоспам уже на початку господарського року. Селяни мали б усі підстави турбуватися про врожай, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них. Ідею переходу у відносинах з колгоспами на засади продовольчого податку висував й український генсек С. Косіор у записці Сталіну від 15 березня 1932 р. [3, с. 336]. Сталін не прислухався до цих порад. Виходить, що він вважав продукцію, яку селяни одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві!

Цей несподіваний висновок нібито суперечить постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаєм 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». Постанова обіцяла після виконання плану заготівель, тобто з 15 січня 1933 р. «надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу надлишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у власних колгоспних лавках» [13, т. 3, с. 910]. Проте постанова з відстроченим на вісім місяців строком очікуваної дії була непереконаливою.

Сталіна не треба було переконувати у тому, що визнання державою права власності колгоспів і колгоспників на вирощену продукцію змусило б колгоспників по-справжньому працювати, а не імітувати працю в громадському господарстві. Зберігся план промови Кагановича на засіданні ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р., в якому цей сталінський підголосок відповідав на поставлене ним же запитання «Що керувало нами при оголошенні колгоспної торгівлі?» Відповідь була такою: «аби краще сіяли, зачепити за інтерес». Каганович сформулював й додаткову причину: «заспокоїти українського селянина, який буйствував» [6, с. 337–338].

Певний час Сталін вважав, що держава не зобов'язана прилаштовуватися до інтересів селянства. Виявилось, однак, що селяни працювали з кожним роком все гірше. Хоч держава забирала продукцію мало не до останньої зернини, в країні виник гострий дефіцит хліба. У керівних колах, де ще відчувався сильний вплив «правого ухилу», генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні стали розглядати як загрозу для партії. 27 листопада 1932 р. Сталін влаштував об'єднане засідання надійно контрольованих ним органів — політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому була піддана критиці опозиційна група О. Смирнова. Відводячи удар від себе, він звинуватив у провалі хлібозаготівель саботажників і шкідників, які просочилися в колгоспи, і висловив готовність відповісти на саботаж «нищівним ударом» [13, т. 3, с. 559].

Внаслідок певних причин, які тут не розглядаються, «нищівний удар» був завданий по двох регіонах з яскраво вираженим переважанням українського населення — УСРР і Кубані. Зимою 1932–1933 рр. під виглядом хлібозаготівель в сільській місцевості обох регіонів були конфісковані всі продовольчі запаси. Метою цього удару було створення ситуації абсолютного голоду, щоб попередити повторення вже передбачуваного чекістами стихійного вибуху, подібного до того, що стався у березні 1930 р.

Разом з тим на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін відмовився від політики «підхльостування», яка завела країну в глухий кут. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розкладки продовольчим податком.

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Цією постановою держава визнавала, що вирощений в колгоспі хліб належить селянам. Після виконання своїх податкових зобов'язань колгоспи могли продавати свою продукцію за цінами вільного ринку. Оскільки вони ще на початку року знали, скільки зерна треба відвантажити державі, у них виникала зацікавленість в результатах колективного господарювання.

Сталін до кінця життя залишався відданим моделі комунізму, яка була накреслена в програмі РКП(б) 1919 р. В своїй останній праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (вересень 1952 р.) він закликав крок за кроком скорочувати сферу дії товарного обігу і розширювати продуктообмін [12, с. 94]. Однак постанова про обов'язкову поставку хліба державі поставила останню крапку в тій війні між державою і селянством, яка була розв'язана у 1929 р. Держава не змогла комунізувати селян і зробити колгоспний лад інтегральною частиною командної економіки. Селяни не змогли уникнути колективної праці на підприємствах, які перебували під цілковитим контролем держави-комуни. Але вони зберегли за собою присадибне господарство у приватній власності, хоч остання з ідеологічних причин була названа особистою власністю. Вони здобули право виходити на вільний ринок зі своєю продукцією.

У січні 1933 р. колгоспи набули вигляд, який всім нам добре відомий. Однією половиною обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) — до вільного ринку. У зв'язку з цим держава-комуна виявилася недобудованою. Її будівники не змогли ліквідувати товарно-грошових відносин.

У 1933 р. голод лютував у сільській місцевості хлібовиробляючих регіонів і в містах хлібоспоживаючих регіонів СРСР. У першому випадку він був наслідком хлібозаготівель, а в другому — зняття з централізованого постачання категорій населення, які влада вважала другорядними. В обох випадках цей голод був наслідком соціально-економічних перетворень у сільському господарстві, здійснюваних терористичними засобами. На тлі загальносоюзного голоду і в ситуації цілковитої фізичної та інформаційної блокади розгортався український Голодомор. Він мав іншу природу, будучи наслідком терористичної акції, влаштованої генсеком ЦК ВКП(б) з метою утриматися при владі.

Держава почала надавати продовольчу допомогу в місцевостях, охоплених Голодомором, з лютого 1933 р. Допомога була позбавлена рис благодійності: годували тільки тих, хто зберігав фізичну здатність працювати на сівбі. Ті, хто працювати не міг, гинули.

Жнива 1933 р. супроводжувалися в Україні величезними втратами. Причиною їх було вже не стільки небажання колгоспників сумлінно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад з колгоспників менш постраждалих районів, а також відмовою на певний час від чергового набору до територіальних частин Червоної армії. Значну роль на жнивних відіграли червоноармійці, робітники великих підприємств та студентська молодь. Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай «певною мірою замазав усі проріхи у збиранні» [7].

У попередні роки при непоганих урожаєх втрати теж були колосальними. У тезах доповіді А. Сліпанського «План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 р.» стверджувалося, що через забур'яненість полів загинуло до 40% урожаю. На III-ій конференції КП(б)У, яка проходила у присутності В. Молотова та Л. Кагановича і мала своїм основним завданням затвердити хлібозаготівельний план з урожаєм 1932 р., українські керівники наводили оцінки абсолютних втрат попереднього урожаю: П. Любченко — від 100 до 150 млн. пудів, С. Косіор — від 120 до 150, О. Шліхтер — 150, М. Скрипник — близько 200 млн. пудів. Не претендуючи на точність, ці оцінки давали уявлення про масштаби втрат — до половини річного продовольчого фонду сільського населення України [8, с. 193, 213]. Реальний урожай 1932 р. взагалі не можна визначити, незважаючи на багаторічні зусилля М. Б. Таугера. Зрозуміло лише одне: втрати хліба в полі і при транспортуванні внаслідок апатії голодуючого селянства і загальної дезорганізації сільського господарства у 1932 р. були особливо великі.

Ситуація 1933 р. виявилася зовсім іншою для держави внаслідок переходу від розкладки до закупок. У 1930–1932 рр. вона забирала у вигляді хлібозаготівель все, що могла знайти, але з кожним роком знаходила все менше. Натомість план хлібозаготівель з урожаєм 1933 р. Україна виконала уже на початку листопада. Колосальні втрати не вплинули на державний план, адже обов'язкові поставки обчислювалися з урожаєм на пні. Постраждало знесилене від голоду селянство.

Хоча колгоспне селянство відвоювало собі певну автономію в командній економіці, воно мусило віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Зіставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр. При урожаї зернових на пні в 1 419 млн. пудів і поставках державі в 317 млн. пудів товарність зернових у 1933 р формально дорівнювала 22,3%. Це — на рівні другої половини 1920-х рр., приблизно дві третини дореволюційної

товарності. Однак у цьому році, як і в попередні, спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба урахувати ці втрати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю (цю величину взято на основі оцінок компартійно-радянських керівників і, незалежно від них, іноземних експертів того часу), то питома вага зерна, переданого державі, підвищується до 33,5%. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. біологічний врожай становив 221 млн. центнерів, або 1 381 млн. пудів. Держава заготовила 545 млн. пудів, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період продрозкладки 1930–1932 рр. Питома вага заготівель у біологічному врожаї становила 39,5%. Врожай у коморі завжди менший, тому справжня товарність перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Проте відомо, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку [9, с. 360–361].

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат. Однак після відмови від продрозкладки у життєвому рівні колгоспного селянства теж сталися позитивні зміни. Колгоспи почали розширювати свої підсобні галузі — садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство. У зв'язку з цим активізувалася участь працездатних членів сімей у громадському господарстві. У 1937 р. кожен колгоспний двор у степовій зоні України одержав на трудовні в середньому по 149 пудів хліба. Це був істотний додаток до продукції, що вироблялася на півгектарній присадибній ділянці. За 1934–1937 рр. колгоспники придбали близько півтора мільйона корів і телиць. На 100 господарств колгоспників у 1937 р. припадало 118 голів великої рогатої худоби [4, с. 422–423].

Післямова.

Своєрідне надзавдання цього повідомлення полягало у тому, щоб віднайти причину одночасного застосування двох протилежних за знаком акцій сталінської команди у січні 1933 р. Причиною виявилася криза, що розгорталася у країні, яка будувала комунізм.

У схожій ситуації В. Ленін у 1921 р. відступив, задовольнившись одержавленням «командних висот» економіки. Сталін розв'язав кризу комбінованою політикою відступу і наступу. Не відразу, але він задовольнився створенням колгоспного ладу в артільній формі, тобто його неповною інтегрованістю в командну економіку. Та одночасно він використав здобутий у попередні роки контроль над вищими органами влади, щоб

здійснити замасковану під хлібозаготівлі терористичну акцію проти українського селянства, яке чинило особливо активний опір владі.

Можливо, що українські селяни задовольнилися б скасуванням продрозкладки і не піднялися б проти влади, як у березні 1930 р. Але Сталін не бажав ризикувати своїм становищем на вершині владної піраміди. Тому одночасно із відступом він завдав свій попереджувальний удар по сільській місцевості УСРР і Кубані. Отже, не варто прямо пов'язувати терор голодом, внаслідок якого стався Голодомор, з політикою комуністичного будівництва. Викликана цією політикою кризова ситуація в країні була лише тлом, на якому здійснювався страхітливий сталінський злочин.

Історичний досвід комуністичного будівництва в СРСР засвідчив, що створити державу-комуни у задуманому Ленінін вигляді було неможливо навіть при застосуванні державного терору у велетенських масштабах. Досягнутий у січні 1933 р. компроміс між владою і селянством стабілізував ситуацію в народному господарстві. На четвертому році існування колгоспний лад набув того вигляду, в якому проіснував аж до розпаду СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Вознесенский Н. А.* Хозрасчет и планирование на современном этапе. - Детское Село, 1931.
2. Документи свідельствують. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. - М., 1989.
3. *Ивницкий Н. А.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. - М., 1996.
4. История Украинской ССР. Том 7. - К., 1984.
5. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. - М., 1957.
6. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. - К., 2001.
7. Комуніст: Орган ЦК КП(б)У та Харків. обкому КП(б)У. - Харків, 1934, 17 червня.
8. *Кульчицький С. В.* Ціна «великого перелому». - К., 1991.
9. *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. - К., 2007.
10. *Ленін В. І.* Останні листи і статті. 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. - К., 1989.
11. Сталін Й. Твори: Пер. з рос. вид. - Т. 12. - К.: Політвидав України, 1950; Т. 13. - К.: Політвидав України, 1951.
12. *Сталин И.* Экономические проблемы социализма в СССР. - М., 1952.

13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. Том 2. - М., 2000; Том 3. - М., 2001.

14. *Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance.* - New-York, Oxford, 1996.

© 2010 г., Т. С. Воропаева
(г. Киев, Украина)

СПЕЦИФИКА САМОИДЕНТИФИКАЦИИ ЭТНИЧЕСКИХ УКРАИНЦЕВ И РУССКИХ В УКРАИНЕ И НА ТЕРРИТОРИИ КУБАНИ

Известно, что активизация глобализационных процессов в мире приводит к ускорению внутренних трансформаций в России и Украине, а это существенно актуализирует проблему диалога культур в контексте становления новых форм идентичности у граждан постсоветских государств. Известно, что только те государства, которым удалось сберечь свою национальную идентичность, свой тип экзистенции и духовности, не станут «жертвами» деструктивных глобализационных воздействий. В условиях радикальных социально-экономических трансформаций, которые усложняются активизацией глобализационных процессов, в странах СНГ наблюдается рост этнокультурного партикуляризма и субкультурного разнообразия, усиление геополитической и геоэкономической конкуренции, увеличение территориальных перемещений больших групп людей. Такая специфика общественного развития постсоветских государств связана с появлением новых социально-психологических, социокультурных и этнокультурных феноменов, которые требуют комплексного междисциплинарного анализа.

Комплексный подход к проблеме формирования разных форм и видов идентичности предполагает исследование человека через его включенность в систему общих взаимосвязей: а) единство Человека и Природы (Н. А. Бердяев), б) единство Человека и Мира (С. Л. Рубинштейн), в) единство Человека (как микрокосма) и Универсума (П. А. Флоренский). В связи с этим, сущностными качествами человека являются: 1) потенциальная универсальность (которая обеспечивает возможность присвоения разнообразного содержания, форм и способов жизни), 2) потенциальная

безграничность (которая позволяет выходить «за границы» обычного, стандартного, известного, усвоенного), 3) способность к идентификации, 4) склонность к обособлению, 5) рефлексивность, 6) интенциональность, 7) субъектность. Все эти сущностные качества взаимосвязаны и взаимообусловлены, они имеют духовную природу (поскольку определяют основные формы реализации человеческой жизнедеятельности), являются базовой основой человеческой свободы, эмпатии, толерантности, творчества и стремления к самосовершенствованию, а также качественно детерминируют разные виды активности человека (игру, общение, обучение, труд, межличностные отношения, надситуативную и гражданскую активность и т. п.). В реальной жизни человек проявляет себя как уникальный субъект во всем разнообразии своих общечеловеческих, индивидуально-неповторимых, социально-типических и национально-специфических особенностей, ведь человек – это духовно-душевно-телесная целостность. Обобщив исследования В. П. Зинченко, Е. И. Исаева и В. И. Слободчикова, можно утверждать, что основными целостными модусами человека являются: организм, индивид, субъект, самость, личность, индивидуальность, универсум.

Конечно, общество, используя основные институты социализации, существенно влияет на процесс конструирования современного человека, ведь любой социум заинтересован в том, чтобы каждый его член максимально «вписывался» в установленный им порядок. Но человек является одновременно и объектом, и субъектом культурно-исторического процесса, а также собственной жизни. Поэтому одной из самых актуальных проблем современной гуманитаристики является проблема широкого разворачивания сущностных качеств человека в новых социокультурных координатах в связи с необходимостью самореализации и самоконструирования человека.

Известно, что проблема идентичности изучалась в странах Запада преимущественно в русле психологии, а также социальной и культурной антропологии, базируясь на разных теоретико-методологических позициях (З. Фрейд, Э. Эриксон, К. Юнг, А. Ватерман, Б. Геральд, Дж. Колеман, Дж. Марсиа, Д. Маттесон, Э. Дюркгейм, С. Московичи, В. Дуаз, Г. Теджфел, Дж. Тернер, С. Страйкер, Г. Кон, В. Коннор, М. Мид, А. Смит, М. Барретт и др.). Со второй половины 1980-х годов наблюдается повышенное внимание отечественных ученых к проблеме национальной идентичности. В частности, в России и Украине проводятся комплексные научные исследования, публикуются статьи, издаются книги, проводятся научные конференции, круглые столы и семинары (самые известные исследования представлены в работах Е. М. Галкиной, П. И. Гнатенко, Н. Л. Ивановой, Л. Г. Ионина, Н. Н. Корж, Н. М. Лебедевой, Л. И. Науменко, В. Н. Павленко, Г. У. Солдатовой, Т. Г. Стефаненко и многих других ученых). Но изданные

статьи, книги и сборники, а также проведенные теоретико-эмпирические исследования не исчерпали проблемы национальной идентичности и специфики ее трансформаций (как на уровне личности, так и на уровне общества).

Теоретический анализ разных концептуальных подходов к изучению проблемы социальной и национальной идентичности показывает, что идентичность является результатом процесса идентификации, которая чаще всего рассматривается как процесс уподобления, отождествления себя (или своей референтной группы) с кем-то или чем-то. Идентификация также рассматривается современными исследователями как важный механизм социализации, этнизации и воспитания личности, который проявляется через принятие индивидом конкретной социальной роли, через осознание им собственной групповой принадлежности, через формирование у него определенных социальных установок. Известный украинский философ С. Б. Крымский подчеркивал, что идентификация (как социально-философское понятие) является ключевой категорией в контексте осмысления процесса включения индивида в ту или иную группу, а данной группы – в более широкую общность. Знание социального механизма идентификации позволяет объяснить, каким образом внешние связи и отношения становятся внутренними ценностями человека, определяют его сущностные силы, реализующиеся в его саморазвитии и самоотношении. Таким образом, идентичность – это динамическая структура, которая развивается на протяжении всей жизни человека. Её развитие нелинейно и неравномерно, поскольку может идти как в прогрессивном, так и в регрессивном направлении, преодолевая кризисы идентичности.

Национальная идентичность граждан России и Украины изучалась преимущественно в философском, историческом и социологическом аспектах, без комплексного, междисциплинарного анализа эмпирических исследований. Впервые комплексный подход был использован в трёх исследовательских проектах Центра украиноведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, посвященных изучению особенностей самоидентификации граждан Украины: «Социально-психологические и региональные аспекты формирования национального самосознания граждан Украины как фактора государственного строительства» (1997–2001) [2, с. 23–28]; «Украинская национальная идея: теоретико-эмпирические аспекты» (1993–2007) [4, с. 127–134]; «Трансформация национальной идентичности: историософские, культурологические и социально-психологические аспекты» (1997–2009) [5, с. 24–53].

В рамках этих исследовательских проектов изучалась возрастная, гендерная, личностная, семейная, социально-профессиональная,

имущественная, религиозная, этническая, метаэтническая, локальная (местная), региональная, национальная (гражданско-политическая), европейская (континентальная), планетарная и постсоветская идентичность граждан Украины, проживающих в разных регионах. Всего было изучено 24 100 респондентов (граждан Украины). В рамках проекта «Проблемы национально-культурной самоидентификации граждан России и Украины в контексте этнополитики Европейского Союза» (2007–2009) [3, с. 61–65; 1, с. 193–196] было изучено 4300 респондентов (граждан России и Украины, которые проживают в южных регионах этих государств).

В частности, на территории Кубани было изучено 800 респондентов (и этнических украинцев, и этнических русских). Известно, на Кубани ещё в IX-ом столетии поселились славяне, позже на этой территории было основано Тьмутороканское княжество (часть Киевской Руси), а с конца XVIII столетия украинские казаки колонизировали земли между реками Кубань и Ея. И в те далёкие времена, и сегодня культурные, экономические и научные связи Украины и Кубани не прерываются. Особенности самоидентификации этнических украинцев и русских на территории Кубани изучались под руководством Ирины Карелиной.

Было установлено, что этническая идентичность этнических русских и украинцев проявляется на разных уровнях интенсивности – этническая индифферентность, гипоиентичность, нормальная идентичность, гиперидентичность, при этом этническая идентичность и русских, и украинцев трансформируется преимущественно от гипоиентичности к нормальной идентичности (53% и 58% соответственно), а также от нормальной идентичности к гиперидентичности (27% и 20% соответственно). Исследование показало, что для этнических русских и украинцев характерны четыре типа этнической идентичности (по типологии Дж. Берри): а) моноэтническая идентичность с собственной этнической группой (соответственно – 72% и 60%); б) изменённая идентичность, которая сформировалась на основе самоидентификации с чужой этнической группой (соответственно – 6% и 12%); в) биэтническая идентичность (13% и 20%); г) маргинальная этническая идентичность (9% и 8%). При этом в первой (респонденты с моноэтнической идентичностью) и третьей (респонденты с биэтнической идентичностью) группах доминирует субъектный тип политического самоопределения, а во второй (респонденты с изменённой идентичностью) и четвёртой (респонденты с маргинальной этнической идентичностью) группах – досубъектный тип политического самоопределения. Для представителей первой и третьей групп характерны экзистенциальный и ценностный типы национального самоопределения, а для представителей второй и четвёртой групп – повседневный и ситуативный

(данные за 2007–2009 гг.). Маргинальная идентичность была выявлена у многих жителей городов и сёл в районе Харькова (14% респондентов), Луганска (16%), Донецка (12%), Белгорода (14%), Ростова-на-Дону (10%) Краснодар (11%) и Ставрополя (12%). Известно, что маргиналы, как правило, балансируют на границе двух культур (русской и украинской), не включаются полностью ни в какую этническую культуру, переживают чувство дискомфорта, являются дезорганизованными, неадаптивными, агрессивными, часто имеют внутриличностные конфликты.

Что касается субъективной значимости для граждан России и Украины разных вариантов идентичности, то проведенное исследование показало, что для этнических русских характерна такая иерархия: 1) этническая, 2) метаэтническая, 3) постсоветская, 4) региональная, 5) европейская, 6) гражданско-политическая, 7) планетарная, 8) локальная идентичность. Для этнических украинцев характерна иная иерархия: 1) этническая, 2) гражданско-политическая, 3) европейская, 4) локальная, 5) региональная, 6) метаэтническая, 7) планетарная, 8) постсоветская идентичность. Таким образом, для этнических русских субъективная значимость таких категорий идентичности, как «славянин» и «представитель стран СНГ» является более высокой, чем для этнических украинцев. В то же время в Украине наблюдается тенденция возрастания субъективной значимости европейской идентичности и украинской гражданско-политической идентичности для представителей всех групп национальных меньшинств.

Для изучения базовых ценностей русских и украинцев можно использовать концептуальный подход С. Шварца, который в 1980-х – 1990-х годах провёл кросс-культурные исследования базовых ценностей граждан 46 стран мира (Болгария, Чехия, Словакия, Польша, Эстония, Венгрия и др.). В Украине подобное исследование мы проводили впервые. Нами был использован адаптированный опросник С. Шварца для изучения базовых ценностей на культурном уровне. Проведенное исследование позволило выявить базовый ценностный профиль этнических украинцев: Добролюбие (4,62); Универсализм (4,58); Самовыявление (4,53); Традиционность (4,49); Безопасность (4,43); Мастерство (4,37); Равноправие (4,33); Автономия (4,21); Гармония (4,06); Конформизм (3,88). Результаты данного исследования показывают, что базовые ценности этнических украинцев являются экзистенциональными, экофильными и персоналистическими, они направлены на возрождение и развитие Украины.

Интересно, что у респондентов, которые проживают на Кубани, было выявлено самые высокие корреляции по базовым ценностям в группе этнических украинцев (то есть ценностные профили этнических украинцев Кубани и этнических украинцев, которые являются гражданами Украины,

наиболее близки, коэффициент корреляции – 0,87). Кроме этого, этнические украинцы Кубани были наиболее близки к позиции респондентов, которые являются гражданами Украины ещё в одном вопросе: они также согласились с тем, что основными ценностными приоритетами, которые могут стать основой украинской национальной идеи, являются «достоинство, развитие, свобода» («гідність, розвиток, свобода»), этот выбор поддержали 79,5% респондентов на территории Кубани.

Аналогичные исследования в России (которые были проведены под руководством Н. М. Лебедевой) позволили выявить базовые ценности россиян – Консерватизм и Гармония, главные мотивационные типы – Пассионарность и Добролюбие, а также основные факторы, определяющие семантическое пространство этих базовых ценностей – Культура и Эгоцентризм. Проведенное нами исследование позволило также выявить общий профиль доминирующих ценностей, характерных для респондентов, которые проживают на территории русско-украинского пограничья: Безопасность (4,52), Традиционность (4,47), Добролюбие (4,39), Толерантность (4,32), Развитие (4,28), Равноправие (4,15), Гармония (4,05). Доминирование этих ценностей способствует развитию взаимопонимания и взаимоподдержки, они также являются аксиологической базой для укрепления межгосударственных отношений между Россией и Украиной.

Комплексный анализ проведённого исследования (в рамках всех проектов) позволил выявить достаточно интересные трансформации: 1) начиная с 1997–1999 годов значение постсоветской идентичности существенно уменьшалось (только в группе этнических русских постсоветская идентичность продолжает занимать достаточно высокие позиции); 2) значимость этнической идентичности постепенно увеличивалась во всех группах (наиболее активные изменения были отмечены в группе этнических русских, крымских татар, евреев, армян и др.); 3) имущественная идентичность наиболее активно увеличивалась в группах армян, азербайджанцев, евреев, греков, грузин, русских, молдаван и др.); 4) значение планетарной идентичности практически не изменилось; 5) начиная с 2000–2004 годов, значимость европейской идентичности у граждан Украины возрастала достаточно динамично (особенно в группах этнических украинцев, поляков, грузин, молдаван, русских, крымских татар и др.); 6) наиболее активно европейская идентичность возрастает у жителей больших городов на территории Украины; 7) национальная идентичность была «законсервирована» в 1993–1996 годах практически во всех группах (кроме этнических украинцев в Украине и этнических русских в России), но начиная с 1997–2000 годов наблюдается медленное возрастание значимости этого типа идентичности; 8) более медленные темпы возрастания престижности

национальной идентичности прослеживаются у жителей восточных и южных регионов Украины (в отличие от жителей центральных, западных и северных регионов); 9) в 2002–2006 годах заметно возросло значение региональной идентичности в группах национальных меньшинств (как в России, так и в Украине); 10) были выявлены значимые связи между гендерной и этнической идентичностью в России и Украине, а также между национальной и европейской идентичностью в Украине (сегодня запрос на европейскость в украинском обществе является довольно существенным). Проведённое исследование показывает, что: а) главную роль в процессах самоидентификации личности играют культурно-информационные и духовно-мировоззренческие факторы; б) процессы национальной самоидентификации разворачиваются при помощи механизмов социальной категоризации и межгруппового сравнения; в) ценностно-смысловая сфера личности является определяющей в процессе индивидуальной самоидентификации; г) национальная идентичность граждан России и Украины формируется на основе базовых ценностей собственной национальной культуры; д) переход российских и украинских граждан от досубъектного к субъектному типу политического самоопределения, а также от повседневного и ситуативного типов национального самоопределения к экзистенциальному и ценностному выступает важным фактором оптимизации национально-культурных процессов.

Основной проблемой современного развития Украины является достаточно медленное формирование гражданского общества, украинской политической нации и модернизированной национальной идентичности. Главными причинами этой проблемы являются незавершённый процесс национального становления и непоследовательное государственное строительство. Всё это усложняется наличием разновекторной направленности политического и национально-культурного самоопределения граждан Украины, которые живут в разных регионах страны. Системообразующим фактором национально-культурного самоопределения личности или общности является самоидентификация индивидуальных или коллективных субъектов. У значительной части граждан Украины процессы самоидентификации деформированы и неустойчивы, а представления о будущих перспективах своего государства пока ещё являются неадекватными и досубъектными.

Философия диалога, которая активно развивается благодаря исследованиям В. Гумбольдта, М. Бубера, М. Бахтина, Е. Левинаса и многих других учёных, базируется на следующих постулатах: 1) существование человека всегда было совместным бытием с другими людьми; 2) любой человек или общность могут кардинально отличаться от других людей или общностей; 3) диалог является универсальным условием человеческого

бытия; 4) диалог имеет разные измерения (антропологическое, социально-психологическое, аксиологическое); 5) в современном мире должны полноценно развиваться различные дискурсивные практики (в форме реального диалога, внутреннего диалога, виртуального диалога и т.п.). Следовательно, диалог культур в рамках Украины и России – это процесс взаимодействия и взаимообогащения и российской, и украинской национальных культур, при котором самобытность, уникальность и своеобразие этих культур способствуют интенсивному цивилизационному развитию двух государств. Поэтому необходимо всячески поддерживать и активизировать экономическое, образовательное, культурное и научное взаимодействие между жителями Кубани и гражданами Украины.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. *Воропаева Т.С.* Самоидентификация украинцев и русских на юге России и Украины: комплексный анализ // Юг России и Украины в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. - Белгород: БелГУ, 2009. - С. 193–196.

2. *Воропаева Т.С.* Специфика самоидентификации этнических украинцев и русских в Украине: социально-психологические аспекты // Личность в межкультурном пространстве. - Ч. 1. - М.: РУДН, 2008. - С. 23–28.

3. *Воропаева Т.* Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу. Матеріали наукової конференції. 6 червня 2007 р. - Одеса: Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Одесі, 2007. - С. 61–65.

4. *Воропаева Т., Піскун В.* Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження // Українознавство. Календар-щорічник – 2004. - К.: Українська видавнича спілка, 2003. - С. 127–134.

5. *Сергійчук В., Піскун В., Воропаева Т.* Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти // Фундаментальні орієнтири науки. - К.: Фонд фундаментальних досліджень, 2005. - С. 24–53.

ИЗ ИСТОРИИ ОДНОЙ ПЕРЕПИСКИ, ИЛИ НУЖНЫ ЛИ УКРАИНЦЫ КУБАНИ ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОНСУЛЬСТВУ УКРАИНЫ В РОСТОВЕ-НА-ДОНУ?

Кубанские украинцы, как и украинцы вообще, народ уникальный, имеющий историческую закваску жизнестойкости, а потому способный выживать, сохраняя свою национальную идентичность практически при любых обстоятельствах. И главное, умеющий метко, по народному, характеризовать жизненную ситуацию. Не случайно, о щедрых обещаниях украинских чиновников, которые никогда не выполняются, на Кубани, как впрочем и в Украине, часто говорят: «Обіцяв пан: "кожух дам!", та тіки слово тепле»...

Об этой пословице мы вспомнили не случайно. В третьем выпуске нашего сборника «Кубань-Украина» в статье Анатолия Авраменко уже говорилось об отсутствии какой-либо поддержки со стороны официальных украинских властей в решении проблем украинской диаспоры на территории России. Однако одно дело, если бы мы сами обратились за помощью, но в данном случае речь пойдет о реализации проектов, направленных на поддержание связей с зарубежными украинцами, осуществляемых Министерством иностранных дел Украины.

В начале 2008 г. через Генеральное консульство Украины в Ростове-на-Дону наша организация «Содружество Кубань – Украина» получила информацию о предстоящем финансировании отдельных проектов украинских общественных организаций, действующих в Южном Федеральном Округе России, Министерством иностранных дел Украины. Обрадованные такой неожиданной инициативой, мы предложили со своей стороны частично профинансировать наш проект по изданию третьего сборника научных трудов «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия», который планировалось выпустить до конца 2008 г. В итоге, в апреле того же года за № 8, нам был представлен договор, в котором Генеральное консульство в Ростове-на-Дону выступало заказчиком, а ККОО «Содружество Кубань – Украина» исполнителем этого договора. Предметом договора являлось проведение IV научно-практической конференции и издание сборника статей по её итогам – «Кубань-Украина: вопросы историко-культурного

взаимодействия», выпуск 3, в количестве 500 экземпляров. Согласно договору, общая сумма расходов составляла 2760 долларов США, причем ККОО «Содружество Кубань-Украина» выплачивала со своей стороны 1560 долларов, а Министерство иностранных дел Украины – только 1200. Окрыленные надеждой, мы в том же месяце открыли валютный счёт в одном из кубанских банков и занялись редактированием сборника. Шло время, но никаких позитивных шагов из Ростова не наблюдалось и обещанные к концу мая деньги так и не были переведены на счёт организации.

С 24 по 29 июня 2008 г. члены нашей организации находились в Киеве, где принимали участие в работе VII Международного Конгресса украинистов. В день открытия на нём выступил начальник управления по вопросам зарубежного украинства – Василь Дмитриевич Боечко. Когда мы лично подошли к нему за разъяснением вопроса по финансированию проектов зарубежных украинских организаций, он заверил нас, что поддержка украинской диаспоры России и финансирование культурных проектов успешно осуществляется, а наш договор, преданный Генеральным консульством в Ростове-на-Дону, находится в числе остальных договоров в Министерстве иностранных дел Украины. Однако прошло лето, но позитивного сдвига в нашей проблеме опять не произошло. Хотя мы звонили Боечко, прося его лично прояснить ситуацию с договором.

6 сентября мы, наконец, были снова приглашены в Генеральное консульство для подписания, как нам было сказано, окончательного варианта договора, якобы в предыдущих вариантах были допущены ошибки (к счастью, не по нашей вине). Договор теперь уже под № 9 был подписан обеими сторонами, правда, Генеральный консул Валерий Семснович Плохий почему-то не поставил дату подписания, уклоняясь от каких-либо объяснений по этому поводу*. В октябре Генеральное консульство в Ростове-на-Дону внезапно сообщило о том, что договор пересоставили заново, нам снова переслали наш экземпляр на подпись, новый договор значился под № 7/6115-4758. Мы искренне поверили, что это, наконец, последний вариант договора, и наша организация впервые в истории получит от Украинского государства обещанную часть денег на издание сборника, тем более, что приближалось время его сдачи в типографию. Кроме того, до конца года вообще истек срок реализации программы по финансированию проектов украинских общественных

* Фрагмент договора с подписями прилагается к статье.

организаций, действующих в Южном Федеральном Округе, со стороны Министерства иностранных дел Украины на 2008 г.

К нашему разочарованию, к концу года о судьбе последней версии договора ничего не было известно, становилось ясно, что эта программа была просто чиновничьей фикцией и никаких денег мы не получим. А потому третий выпуск сборника мы начали печатать исключительно за счёт средств, собранных организацией и перечисленных частными лицами, понимавшими важность налаживания научных и культурных контактов между Кубанью и Украиной. И вдруг неожиданно из Генерального консульства приходит предложение подписать с ним акт **выполненных** работ и передать ему экземпляры напечатанного нами сборника! И это при том, что с его стороны, как и со стороны Министерства иностранных дел Украины, обязательства были не выполнены и на счёт организации не поступило ни копейки! Конечно, мы это нелепое предложение отклонили, так как подписание акта перекладывало бы всю ответственность на нашу организацию, а главное – как бы юридически подтверждало несуществующий факт перечисления нам денег. Честно говоря, после такого наглого предложения у нас вообще пропало желание сообщать в консульство какую-либо информацию о проделанной нами работе, о планах и проектах нашей деятельности, ибо мы выживали исключительно самостоятельно без поддержки со стороны и кубанской администрации, и тем более со стороны украинских властей.

Казалось, что злополучная история с договором закончилась. Однако мы ошиблись. Неожиданно позвонил первый консул Генерального консульства Украины в Ростове-на-Дону Игорь Парфеньевич Кочетов. Он сообщил, что Министерство иностранных дел Украины готово погасить свою задолженность по договору, только злополучный документ должен быть пересоставлен заново.

3 сентября 2009 года мы, наконец, получили новый вариант договора, который предполагал расчёт с нашей организацией **по итогам проделанной работы и уже изданного сборника**, однако в нём почему-то (как бы случайно) не был указан расчётный счет консульства, номер договора, и он вообще не соответствовал нормам оформления подобных документов. На моё замечание, что этот документ менее всего похож на настоящий договор, первый консул И. П. Кочетов заверил, что в ближайшее время он пришлёт мне договор в нормальном виде. 11 сентября я получила по электронной почте письмо из Генерального консульства под грифом срочно! В нём содержался окончательный вариант нашего договора от 10 сентября за № 6115/4331, который я

должна была подписать, заверить печатью и отправить в Консульство на следующий день 12 сентября. Договор, заверенный нашей печатью, в двух экземплярах в указанный день был уже в Консульстве. Его принял торгпред консульства Андрей Николаевич Шейко и передал первому консулу.

Через неделю я позвонила Кочетову с просьбой проинформировать меня о ситуации с договором и сообщить, когда договор был отправлен в Киев. Информация, полученная от И. П. Кочетова, меня просто шокировала! Генеральный консул В. С. Плохий не посчитал нужным отправлять договор в Киев в Министерство, а просто сочинил отписку, мотивируя тем, что денег нет, и не будет. А 1 октября мы узнали, что наш договор не только не был отправлен в Киев, но даже не был подписан генеральным консулом. Чуть позднее из консульства пришло письмо, датированное 1 октября за № 6115/25-169/10-4755. Нам сообщали следующее: «У Генеральному консульстві уважно розглянуто наданий Вами проект Договору щодо закупівлі товарів і послуг за бюджетною програмою України 1401150, у 2009 році. Зауважуємо, що у проекті Договору записано, що Виконавець приймає на себе зобов'язання надати послуги з видання у 2009 році 3-го випуску збірника «Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії», у той же час збірник було видано ще в 2008 році. З урахуванням вищезазначеного повертаємо Вам зазначений вище проект Договору». Здрасте, приехали, или как говорят у нас на Кубани – «Хоч стій, хоч падай». Оказывается, мы виноваты в том, что всё-таки издали сборник полностью за свой счёт в 2008 году, что мы выполнили своё обязательство по договору, а Генеральное консульство и Министерство иностранных дел Украины – нет. А раз наш сборник датируется 2008 г., то деньги нам уже можно не платить? А как же тогда расчёт с нашей организацией **по итогам уже проделанной работы и уже изданного сборника**, предложенный Генеральным консульством в сентябре 2009 года?

Теперь это дело для нас имело важность не только с позиции финансирования: нам была непонятна позиция генерального консула. Работает ли он на пользу Украине или же сознательно дискредитирует украинское государство? В 2008 г. возглавляемое им Генеральное консульство переделывало этот договор несколько раз (непонятно зачем), но только в одном случае наша организация смогла получить свой экземпляр договора **с подписью** Плохия, и то нам пришлось настоять, чтобы получить правильно оформленный документ, когда мы находились в консульстве в сентябре 2009 года. Складывалось впечатление, что над нами не только издеваются, но и целенаправленно

проводят работу, направленную на подрыв доверия украинского населения Кубани к учреждению, представляющему государство Украина.

Мы были вынуждены сообщить нашим украинским коллегам о ситуации с договором, после чего от имени «Содружество Кубань – Украина» в Министерство иностранных дел Украины, в секретариат бывшего президента В. Ющенко и премьер-министра Ю. Тимошенко были переданы письма, с просьбой разобраться в этой возмутительной ситуации.

2 декабря 2009 г. нам снова позвонил И. П. Кочетов. Он просил проинформировать консульство о том, как у нас реализуется распоряжение Кабинета Министров Украины от 23 апреля 2008 г. № 668-р, включавшее в себя план первоочередных мер на 2008–2009 годы относительно связей с украинцами, которые проживают за пределами Украины и в отношении кубанских украинцев! И это после того, как Генеральное консульство и МИД Украины сделали всё от них зависящее, чтобы сорвать эти самые «первоочередные меры»!

На следующий день нами было отправлено открытое письмо, где сообщалось следующее: «К сожалению, на сегодняшний день распоряжение Кабинета Министров Украины от 23 апреля 2008 г. № 668-р, включавшее в себя план первоочередных мер на 2008–2009 годы относительно связей с украинцами, которые проживают за пределами Украины, в отношении кубанских украинцев было полностью провалено. (Этот документ опубликован на сайте <http://zakon.rada.gov.ua>). В нём упоминаются мероприятия, которые непосредственно затрагивают ККОО "Содружество Кубань-Украина". В первую очередь, это организационно-методическая подготовка открытия кафедры украиноведческих дисциплин на базе Кубанского государственного университета, образование Украинской библиотеки в г. Краснодаре, а также подготовка монографий "Украинцы на Кубани: анализ этнодемографической истории", "Украинцы в 1932–1933 годах: опыт выживания в тоталитарном обществе", "Кубанские украинцы в поисках идентичности: история и современность". Вполне вероятно, что все эти проекты были бы реализованы, если бы ККОО "Содружество Кубань-Украина" получала бы реальную адресную поддержку. Однако все движения в реализации этой программы осуществлялись только со стороны "Содружества Кубань-Украина". На базе своего помещения*,

* С момента начала своей деятельности в 2006 году «Содружество Кубань – Украина» уже дважды теряло офис (не по своей вине) при полном

организация собирает книги для украинской библиотеки, но этого помещения недостаточно. Необходима дополнительная комната, хотя бы на базе Центра национальных культур г. Краснодара.

Кубанские ученые накапливают материал для издания монографий, однако осуществить издание только за свой счёт они не могут. Никаких денег по программе на 2008–2009 гг. Кабинетом Министров Украины никогда не выделялись. Более того, общественная организация «Содружество Кубань-Украина» так и не получила деньги, направленные на частичное финансирование ежегодного сборника "Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия" по программе, направленной на поддержку зарубежных украинцев на 2008 г. Процесс подписания договора растянулся с мая по декабрь 2008 года, а затем получил продолжение в сентябре-октябре этого года. Каждый раз руководству организации сообщали, что договор оформлен неверно и это несмотря на то, что она выполняла все требования по оформлению, предъявленные консульством. В конечном итоге "Содружество Кубань-Украина" издала ежегодник исключительно на средства своей организации.

С 24 по 29 июня 2008 г. в Киеве работал VII Международный Конгресс украинистов. В день открытия на нём выступил начальник управления по вопросам зарубежного украинства Василь Дмитриевич Боечко, который заявил, что поддержка зарубежной украинской диаспоры и финансирование культурных проектов успешно осуществляется, но это не так. Чтобы не быть голословными, приведём в качестве фактов «успешной» деятельности те проекты, которые так и не были реализованы на Кубани, только за 2007–2008 гг. Это издание монографии известного в Украине и на Кубани профессора В. К. Чумаченко "История украинской литературы на Кубани", проведение научной конференции посвященной 175-летию со дня рождения Марко Вовчок, издание сборника произведений первого кубанского украиноязычного писателя Я. Г. Кухаренко. Несколько лет подряд Виктор Кириллович Чумаченко подавал заявки на финансовую поддержку издания «Вісника» – единственной на Юге России украинской газеты, но так и не получил ответа. Сегодня эта газета фактически прекратила свое существование, последний номер вышел весной 2007 года. Получит ли поддержку украинская диаспора на Кубани? Будет ли у неё настоящая библиотека, начало которой было

равнодушии администрации города и края. В настоящее время идёт поиск нового помещения.

положено членами "Содружества Кубань с Украиной" на базе своего помещения? Выйдут ли в свет книги по истории и культуре украинцев Кубани? Появится ли кафедра украиноведения на базе Кубанского государственного университета? Практика прежних лет привела к тому, что у нас окончательно сложилось недоверие к чиновникам из Министерства иностранных дел Украины, занимающимся связями с украинцами, проживающими за её пределами».

Позднее мы узнали, что запрос о том, как реализуются правительственные программы, поступил из Министерства иностранных дел, чем и объяснялся странный звонок консула И. П. Кочетова. Мы не знаем, какого характера были отписки Генерального консульства в Киев, однако ответ Министерства иностранных дел Украины от 22 декабря 2009 г. № 802/25-093-1687 на имя нашей организации уже никого не удивил. Перекладывая всю ответственность на нас за невыполнение своих собственных обязательств, украинские чиновники сообщили следующее: «...В ході опрацювання Генконсульством зазначеного проекту договору було встановлено його невідповідність надісланим інструкціям і повернуто заявнику. Оскільки очолювана Вами організація більше не зверталася* із заявкою до ГКУ в Ростові щодо згаданого договору, питання його остаточної реалізації надалі не розглядалося». И далее: «З метою запобігання виникненню у подальшому аналогічних ситуацій, Генконсульству доручено проводити активну роз'яснювальну роботу серед українських громадських організацій щодо вимог до договірно-правових документів для реалізації проектів, строків їхнього подання та виконання зобов'язань за нами». О том, насколько лживы эти слова, читатель может судить по текстам договора, прилагаемым к статье. А подписал письмо уже знакомый читателю В. Д. Боечко, который так энергично заверял нас в том, что помощь украинцам диаспоры оказывается и будет оказываться!

Кстати, этот высокопоставленный чиновник Министерства иностранных дел в июне 2008 года убеждал нас, что его ведомство придумало для нас замечательный документ – «Посвідчення закордонного українця». По его словам, это свидетельство даже лучше, чем «Карта поляка»! По наивности поверив украинским чиновникам, мы приложили почти героические усилия, чтобы оформить для нескольких членов организации «Посвідчення». Оказалось, что банкам Краснодара легче перевести деньги в США, чем в Украину (независимо от суммы).

* Удивительно, как бумага в этом месте не покраснела от стыда за эту ложь. – *И. С.*

Мы начали процедуру оформления ещё в начале 2008 года, но только в мае 2009 года, во время нашей V Международной конференции «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия» консул И. П. Кочетов торжественно вручил долгожданные свидетельства. При этом выяснилось, что этот документ никаких реальных льгот нам не даёт, и мы остаёмся такими же иностранцами для Украины, как и прежде. Фактически, это не более чем справка о том, что предьявитель является украинцем, а не грузином или эфиопом. Но мы это знаем и без данной пустой бумажки. Самое нелепое, что эта справка выдаётся сроком на 10 (десять) лет. А потом мы уже не украинцы? Или Министерство иностранных дел с нетерпением ждёт, когда мы, наконец ассимилируемся и перестанем морочить голову украинским чиновникам? Разумеется, мы не будем продлевать срок действия этой бумажки – мы и без неё помним, что мы украинцы.

Было обидно узнать от наших польских друзей – членов организации «Jedność», что они быстро получили «Карту поляка» и она даёт им реальные преимущества при поездках на свою историческую родину. В отличие от Украины, Польское государство, реально помогает немногочисленным полякам Кубани. На деньги из государственного бюджета Польши в Краснодаре построен солидный костёл и рядом – приходской дом, издаётся роскошный цветной журнал «Польские ведомости / Wiadomości Polskie», регулярно проводятся Дни польской культуры и польского кино, литературные чтения, на льготных условиях организуются экскурсионные поездки в Польшу, есть бесплатные курсы польского языка, приезжают преподаватели языка из Польши, а возглавляющий польскую организацию «Единство» А. И. Селицкий имеет статус советника маршала польского Сейма по делам польской диаспоры в России!

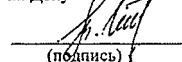
Ничего подобного Украина для нас не делает. Достаточно сказать, что наша организация дважды теряла офисное помещение с 2006 года, а украинским чиновникам нет никакого дела до нас! Мы не можем открыть Библиотеку украинской литературы, у нас нет возможности организовать преподавание украинского языка. Не имея никакой финансовой поддержки, мы крайне ограничены в своих возможностях – всё держится на энтузиазме немногих людей. Во время личной встречи с генеральным консулом В. С. Плохием члена нашей организации доцента А. М. Авраменко, генеральный консул на все предложения о поддержке инициатив украинцев Кубани отвечал однозначно, хорошо заученной фразой: «Мы не можем вмешиваться во внутренние дела России». А в чём же тогда состоит поддержка Украины? Лишь в Москве есть

роскошный Культурный центр Украины, функционирующий весьма плодотворно. Содержит его Украина. Пусть меньшие по размерам, но подобные Культурные центры должны быть в разных регионах России, особенно это важно для Кубани. Или надеяться не на что, и прав профессор В. К. Чумаченко, ещё в 2005 году давший пессимистическое интервью газете «Вісник українців Кубані», озаглавленное «Прощай, Украина, мы были последними...»?

**Смета расходов к Договору
на подготовку на проведение IV научно-практической конференции и издание
сборника «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия»**

№ п/п	Расходы	долл. США (иная свободноконвертируемая валюта)
1.	Типографские услуги (полный цикл)	2700
2.	Допечатная подготовка и изготовления оригинал-макетов	60
3.	Исполнитель оплачивает издание сборников в количестве 283 экземпляров, а также подготовку и изготовления оригинал-макетов	1560
4.	Заказчик оплачивает издание сборников в количестве 217 экземпляров	1200
	Всего	2760

Заказчик:
г. Ростов-на-Дону
пер. Халтуринский 28/40
Генеральное консульство Украины
в Ростове-на-Дону.
Плохий Валерий Семенович
Генеральный консул Украины в Ростове-на-Дону

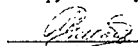

Плохий В.С.
(подпись)

« _____ » сентябрь 2008 г.

Исполнитель:
Краснодарская краевая общественная
организация «Созружество Кубань -
Украина»,
Российская Федерация, 350062, г.
Краснодар, ул. Атарбскова, 5.
ИНН 2308120022, КПП 230801001
р/с 40703810900280000001 в КБ
«Кубань Кредит» ООО г. Краснодар
к/счет 30101810200000000722
БИК 040349722
Скибницкая Ирина Михайловна

Председатель Краснодарской краевой
общественной организации
«Созружество Кубань - Украина»

Скибницкая И.М.
(подпись)

« _____ » сентябрь 2008 г.

P.S. 20 апреля 2010 г. нам снова позвонил И. П. Кочетов. Он поинтересовался... как мы работаем над проектами, которые должно было совместно с нами реализовывать в 2008–2009 гг. Министерство иностранных дел Украины в соответствии с распоряжением Кабинета Министров Украины от 23 апреля 2008 г. № 668-р.!!! История повторяется? Что можно было ответить? Да, мы продолжаем работать, накапливать материал для дальнейших изданий, но к этой работе МИД Украины и Генеральное консульство не приложили никаких усилий, и ни один из заявленных Кабинетом Министров Украины проектов не будет осуществлён, если наша работа не будет иметь реальную поддержку.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АГПУ – Армавирский государственный педагогический университет.
АЗПРІ – Архів зовнішньої політики Російської імперії.
ВУА – Военно-учёный архив.
ГАКК – Государственный архив Краснодарского края.
ГАЧО – Государственный архив Черниговской области.
ГвДККК – Гвардейский Донской кавалерийский казачий корпус.
ГВИПТАП – Гвардейский истребительно-противотанковый артиллерийский полк.
ГвКК – Гвардейский кавалерийский корпус.
ГвКККД – Гвардейская Кубанская кавалерийская казачья дивизия.
ГвКККК – Гвардейский Кубанский кавалерийский казачий корпус.
ГвКККП – Гвардейский Кубанский кавалерийский казачий полк.
ГвКМГ – Гвардейская конно-механизированная группа.
ГвМБр – Гвардейская механизированная бригада.
ГвМК – Гвардейский механизированный корпус.
ГвСМК – Гвардейский стрелковый механизированный корпус.
ГвТБр – Гвардейская танковая бригада.
ДАКК – Державний архів Краснодарського краю.
ДІМ – Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького.
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.
ИПТАБр – Истребительно-противотанковая артиллерийская бригада.
КГУКИ – Краснодарский государственный университет культуры и искусств.
КД – кавалерийская дивизия.
ККОО – Краснодарская краевая общественная организация.
КК-РКИ – Контрольная комиссия – Рабоче-крестьянская инспекция.
КМГ – Кавалерийско-механизированная группа.
КП – командный пункт.
КубГУ – Кубанский государственный университет.
ЛЕУАК – Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии.
МВД – Министерство внутренних дел.
МК – механизированный корпус.
м. п. – мужского пола.
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка.
о. – отец.
ОМСБр – Отдельная мотострелковая бригада.
ОТІС – Одеське товариство історії та старожитностей.
пос. – посёлок.
ПУ – Пам'ятки України.

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.

РГИА – Российский государственный исторический архив.

РГК – резерв Главного командования.

РДА ВМФ – Російський державний архів Воєнно-морського флоту.

РДАДА – Російський державний архів давніх актів.

РДВІА – Російський державний воєнно-історичний архів.

с. – село.

САП – самоходный артиллерийский полк.

ст. – станция.

ТК – танковый корпус.

х. – хутор.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ЦДНІКК – Центр документації новітньої історії Краснодарського краю.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Аверьянова Нина Николаевна – кандидат философских наук, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, *г. Киев, Украина*.

Авраменко Анатолий Михайлович – кандидат исторических наук, доцент Кубанского государственного университета, член Научного общества имени Шевченко (Украина), *г. Краснодар, avramenkoam@rambler.ru*

Бондарь Виталий Вячеславович – кандидат исторических наук, директор Западно-Кавказского НИИ культурного и природного наследия ИТЦ «Кубань - Юг», *г. Краснодар bonvita@yandex.ru*

Воропаева Татьяна Сергеевна – кандидат психологических наук, доцент, старший научный сотрудник Центра украиноведения философского факультета Киевского национального университета имени Т. Шевченко, *г. Киев, Украина. voropaeva-tania@rambler.ru*

Гангур Наталья Александровна – кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории культуры Краснодарского государственного университета культуры и искусств, *г. Краснодар, gansko@mail.ru*

Грибовський Владислав Володимирович – кандидат исторических наук, исполнительный директор Института общественных исследований, *г. Днепрпетровск, Украина, nigradyu@ukr.net*

Грушевский Дмитрий Владимирович – аспирант Краснодарского государственного университета культуры и искусств, *г. Краснодар*

Дудко Виктор Иванович – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института литературы им. Т. Г. Шевченко НАНУ, *г. Киев, Украина* vd132@bigmir.net

Ивангородский Константин Васильевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и этнологии Украины Черкасского национального университета имени Богдана Хмельницкого, *г. Черкассы, Украина*, iwakos@ Rambler.ru

Иванцов Игорь Григорьевич – кандидат исторических наук, доцент филиала Майкопского государственного технологического университета в пос. Яблоновский (Адыгея).

Исакова Инна Анатольевна – аспирант Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, *г. Каменец-Подольский, Украина* inna_isa@ukr.net

Ковтун Людмила Ивановна – аспирант Центра украиноведения философского факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, *г. Киев, Украина*. vintageLK@ukr.net

Кочергин Игорь Александрович – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и политической теории Национального горного университета, *г. Днепрпетровск* alkigor@ukr.net

Кульчицкий Станислав Владиславович – доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом Института истории Украины НАН Украины, *г. Киев, Украина*, s_kul@ukr.net

Ламосова Наталья Вячеславовна – заведующая Литературным музеем Кубани, аспирант Краснодарского государственного университета культуры и искусств, *г. Краснодар*.

Лисниченко Александр Иванович – историк-краевед, член Украинского геральдического общества, *г. Киев, Украина*. lisnychenko@ Rambler.ru

Маленко Людмила Михайловна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Запорожского национального университета, *г. Запорожье, Украина*. L_malenko@ukr.net

Музыченко Ярослава Степановна – заведующая отделом истории газеты «Україна молода», *г. Киев, Украина*. eilul@ukr.net

Олійник Александр Леонтьевич – кандидат исторических наук, докторант Национальной академии государственного управления при Президенте Украины, *г. Запорожье, Украина* ooleksa@yahoo.com

Письмак Юрий Александрович – преподаватель Архитектурно-художественного института ОГАСА, член-корреспондент Инженерной академии Украины, член Международной федерации по вопросам сохранения культурного наследия EUROPA NOSTRA, *г. Одесса, Украина*.

Пукиш Владимир Степанович – соискатель Адыгейского государственного университета, *г. Анапа Краснодарского края*. fanagogia@fanagogia.ru

Сазонова Светлана Евгеньевна – кандидат исторических наук, учитель истории средней школы № 15 г. Армавира. *г. Армавир*. sa_veta@mail.ru

Самовтор Сергей Владимирович – кандидат исторических наук, главный специалист ГАКК, *г. Краснодар* sergej-samovtor@yandex.ru

Скибицкая Ирина Михайловна – председатель Краснодарской краевой общественной организации «Содружество Кубань-Украина», *г. Краснодар*. kroje@mail.ru

Слуцкий Аркадий Иосифович – кандидат педагогических наук, профессор КГУКИ, *г. Краснодар*. aiskiev@yandex.ru

Супрун-Яремко Надежда Анисимовна – доктор искусствоведения, профессор кафедры музыкального фольклора Ровненского государственного гуманитарного университета, *г. Ровно, Украина*. bojar@mail.rv.ua

Суховой Алла Дмитриевна – краевед, почетный член правления «Союза одесских скаутов», *г. Одесса, Украина*

Суховой Леонид Наумович – краевед, руководитель архивно-поискового сектора Военно-исторического центра «Память и слава», *г. Одесса, Украина*

Федина Татьяна Юрьевна – кандидат исторических наук, докторант Краснодарского государственного университета культуры и искусств *г. Краснодар* cl2002krasn@rambler.ru

Хохлач Юлия Леонидовна – ведущий консультант отдела оперативной информации (пресс-служба) департамента по делам СМИ Краснодарского края, соискатель Кубанского государственного университета, *г. Краснодар* H-J-L79@yandex.ru

Чумаченко Виктор Кириллович – кандидат филологических наук, профессор, зав. кафедрой литературы Краснодарского государственного университета культуры и искусств, председатель кубанского филиала Научного общества им. Т. Шевченко, *г. Краснодар*. vchum@rambler.ru

Чухлиб Тарас Васильевич – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины, директор НИИ Казачества, *г. Киев, Украина*. taras_chuhlib@ukr.net

Шило Наталья Игоревна – научный сотрудник Центра партнерства цивилизаций Московского государственного института международных отношений МИД России, *г. Москва*. n_shilo@inbox.ru

Научное издание

КУБАНЬ-УКРАИНА: ВОПРОСЫ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Выпуск 4

Редактор *Е. А. Давиденко*
Художник *Н. Н. Дорофеев*
Технический редактор *В. П. Профатилов*
Корректор *М. В. Скибицкий*
Компьютерная вёрстка *Н. Н. Дорофеев*

Подписано к печати 30.04.2010 Формат 60×84 1/16
Гарнитура Таймс.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. п.л. 19,76 Уч.-изд. л. 24,14
Тираж 500 экземпляров. Заказ № 10036

Отпечатано с оригинал-макета в издательстве «ЭДВИ»:
350012, Краснодар, ул. Лукьяненко, 95/3
E-mail: info@edvi.ru

